Bir Çağdaşlaşma Örneği Olarak

Cumhuriyet'in İlk Onbeş Yılı

(1923-1938)

Orhan Koloğlu

BOYUT KİTAPLARI

Bir Çağdaşlaşma Örneği Olarak
Cumhuriyet'in İlk Onbeş Yılı
Orhan Koloğlu

Bir Çağdaşlaşma Örneği Olarak

CUMHURİYET'İN İLK ONBEŞ YILI

(1923-1938)

Orhan KOLOĞLU

Bir Çağdaşlaşma Örneği Olarak

CUMHURİYET'İN İLK ONBEŞ YILI

(1923-1938)

■

Orhan KOLOĞLU

BOYUT KİTAPLARI
BOYUT YAYIN GRUBU

BOYUT KİTAPLARI
ARAŞTIRMA- SİYASET YAZILARI DİZİSİ 1999/3

Orhan Koloğlu

Bir Çağdaşlaşma Örneği Olarak
CUMHURİYET'İN İLK ONBEŞ YILI

Boyut Kitapları Yayın Yönetmeni
Uğur Büke

Sanat Yönetmeni
Murat Öneş

Yayına Hazırlayan
Sultan Polat

Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu gereğince
Boyut Yayıncılık A.Ş.'ye aittir.
Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında,
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

1. Basım Haziran 1999

Baskı
Boyut Matbaacılık A.Ş.

Yazışma Adresi: Yüzyıl Mah. MAS-SİT Matbaacılar Sitesi No: 115 34560 Bağcılar/ İSTANBUL
Tel.: (0 212) 629 53 00 (Pbx) Faks.: (0 212) 629 05 74-75

İçindekiler

Önsöz 9
Giriş 15

1. Bölüm
DİĞER İSLAM TOPLUMLARINDA
ULUSAL EGEMENLİK ANLAYIŞI

Şerif Hüseyin'in Formülü 23
Hint Müslümanlarının Uzlaşmacılığı 33
Mısır'da Pazarlıkla Bağımsızlık Arayışı 39

2. Bölüm
DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE

Kemalizm'in Önerisi 45
Vahdettin'in Ulusal Egemenliğe Karşı Hilafeti Oynaması 52

3. Bölüm
1922 ŞOKLARIN ETKİSİ

İslam Dünyası Yargılarını Yeniden Değerlendiriyor 65
Ulusal Egemenlikle Himayeci Arasında Tercih Yapamayanlar 72
Hilafet'çi Kesilen Emperyalizmin İşe Karışması 85
Riyaseti Celileye 107

4. Bölüm
OSMANLI'DA ULUSAL EGEMENLİĞE
YÖNELİŞİN AŞAMALARI

Bağımsızlığın Kapsamı 115
Bağımsızlık- Kapitülasyon Çatışması 115
Yumuşatılmış Kapitülasyon Önerisi 120
Kapitülasyonsuz Bir İslam Toplumu 124
Himayecinin Verdiği Özgürlük 130
Kapitülasyonlara Tepkinin Genelleşmesi 132
Mısır'da Kapitülasyonla Uzun Savaş 136
İran'da Hızlı Çözüm 140
25 Yıllık Öncelik 141

5. Bölüm
CUMHURİYET'İN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kemalizm: Demokratik Diktatörlük 151
İslamla Bağdaşır/Bağdaşmaz Tartışması 155
Bolşeviklik-Babilik Damgası 162
Toplumun Yüzde 5'iyle 95'inin İlişkisi=Sorunu 165

6. Bölüm
LAİKLİĞİ TANIMLAYABİLME

Şeriatı Kimler İster? 175
Batı'da İlk Tepki: Hilafeti Sahiplenis 178
İslamda İlk Tepki: Cahiliye Ölümü Tartışması 184
Uzun Vadede Batı: Dinsiz Değil İlgisiz 195
Uzun Vadede İslam: Önce Din mi, Özgürlük mü? 199
Denemenin Sonucunu Bekleme Önerisi 211
Yeni Bir Halife İçin Sonuçsuz Girişimler 214

7. Bölüm
MİLLİYETÇİLİK AÇMAZI

Lider/Örnek Arayışında Sıkıntı 237
İkinci Endülüs Psikozu 242
Yerel Çözümlere Geçiş 247
Batı'nın Emperyalizmi ile Uygarlığını Ayırabilme 253

8. Bölüm
DİL - HARF SORUNU

Aydınla Halkı Birleştirme Arayışı 265
Yeni Türk Harflerine Geçiş 270
Arap Harflerini Kutsallaştırmada Milliyetçilik 275
Kur'an Ezberlenecek mi, Anlaşılacak mı? 281
İbadette Türkçe ve Radyo Krizi 290

9. Bölüm
KİŞİLİK ARAYIŞINDA BAŞLIK

Fesin İslam'ın Simgesi Oluşu ve Reddi 303
Fesi Kutsal Sayıp Vazgeçmeyenler 309
Şapkayı Zorunlu Kılanlar 316
Ulusal Başlık Arayanlar 318

10. Bölüm
KADIN HAKLARININ İÇERİĞİ

Tanzimat'tan Kemalistlere Türkiye'deki evrim 327
Avrupa'nın Önüne Geçen Adım 333
Kemalist Modeli Tercih Edenler 337
Peçeyi Belirleyici Sayanlar 342
Şeriat mı, Medeni Kanun mu Tartışması 347

11. Bölüm
CUMHURİYET ve DEVRİMLER KARŞISINDA DIŞ TÜRKLER

150'liklerin Uzlaşmazları 359
Özeleştiri Yapabilenler 367
Kemalist-Anti Kemalist Çatışmaları 370

Sonuç
75. YILI DOLDURURKEN

1919-1938'in Tarihteki Yeri 377
Cumhuriyet Çağdaşlaşmanın Güvencesidir 389

Önsöz

Cumhuriyet'imiz 75 yaşında. Çok mutluyuz ama tedirginlik hissedenlerimiz de var. *'Cumhuriyet ne getirdi?'* ya da *'Yetmiş beş yılda yapılanların gerçekleştirilmesi için mutlaka cumhuriyet gerekli miydi?'* diye soranlarımız eksik değil. Hatta Osmanlıyı canlandırmak özlemini saklamayanlarımız bile var. Bazılarımız bu sorulara *'kadir bilmezlik'* damgasını vurarak hemen kızıyor. Oysa bu durumun biraz geçmişe ilgisizlikten kaynaklandığını, biraz da insan hafizasının unutkanlıkla malul olduğunu düşünerek hepsini art niyetli saymaktan vazgeçebiliriz... Aralarında art niyetliler bulunsa da... Cumhuriyetin üçüncü kuşağından bir yazar (Türkiye gazetesi, 14.2.1998, Dr. Veysel Gani) *"Çok şükür! Bizim nesil Mehmet Akif'in matem tutan bülbülünün kahır ve çilesini çekmedi"* diyerek eğilimin kökenine başarılı bir şekilde ışık tutmuştu. Yine bizim nesil, Kurtuluş Savaşı'nda dedeleri gibi ateşle imtihana tâbi tutulmadı... Temel sorunları, çözülmüş, hazır bulanların daha ileri aşamaları hedefleyen ruh hali, bu tür soruları kaçınılmaz kılar, ama aynı zamanda objektif bir değerlendirmeyi güçleştirir. Bu kitap, hafizaları zenginleştirmeyi ve objektif bakışı egemen kılmayı hedeflemektedir.

Dördüncü kuşağın toplumda söz sahibi olmaya hazırlandığı bir dönemde, geçmişin bugünü biçimlendiren oluşumlarının aynen 75-80 yıl öncesindeki heyecan ya da korkuyla algılanması tabii mümkün değildir. Ancak yetersiz bulmak topluma bir yarar sağlamazken daha iyisi için eleştiri yapmak sağlıklı olur. Bu nedenle, bir yandan toplumsal değişmenin yasalarına diğer yan-

dan da karşılaştırmalı yönteme başvurulmalıdır. Birincisi tarihin *uzun süre* kavramını dikkate almayı zorunlu kılar. Kısa süreye dayalı yargılarda isabet sağlamaktan çok hata yapma olasılığı fazladır. Diğer yöntem ise, bütünleşen bir dünyada aynı etkenlere tabi kalarak çağdaşlaşma yarışına katılmış geri kalmış toplumlarda neden farklı sonuçlara varıldığını anlamaya yarar.

Yukarıdaki sorulara bilimsel yanıtlar verebilmek için, kitapta kısa süreli, duygusal yargılardan kaçınılacağı gibi, karşılaştırmalı değerlendirmede de sık düşülen bir hatadan uzak durmağa özen gösterilecektir. Bu da öncelikle Batı dünyası ile değil, yüzyıllarca aynı temeli paylaştığımız İslam toplumlarıyla neden farklı yerlere vardığımızın belirlenmesiyle mümkündür. İleri mi, yoksa geri mi adımlar atmış olduğumuz ancak bu yöntemle ortaya konabilir. Ondan sonra ülkenin ulaştığı uygarlık düzeyinin çağdaşlarıyla kıyaslanması ve eleştirilerin haklı yanlarının belirlenmesi daha tutarlı olur.

Aynı yaklaşım, İslam toplumları ve özellikle Arap komşularımız için de, yirminci yüzyıldaki sorunlarının anlaşılabilmesi için gereklidir. Onlar da ortak yaşamımızın sona erişini kısa vadeli ve karşılaştırmasız anlayışla değerlendirdikleri için her sorumluluğu ve suçu Osmanlı'ya ve Türk'e yükleyerek kendilerini temize çıkarmayı denediler. Bu yöntemin özeleştiriyi gereksiz kılması, başlangıçta hayli rahatlatıcı da oldu. Ama kısa süre sonra, kendi hatalarıyla birlikte, bir zamanlar Osmanlı'ya karşı ittifak yaptıkları Avrupalıların küçümsenemeyecek rolünü de hesaba katmazlarsa sorunlarına sağlıklı bir çözüm bulamayacaklarını fark ettiler.

Türk toplumunun dünyada kendine özgü, çoğu kez gözlemcileri şaşırtan evriminin doruk süreci, hiç şüphesiz Atatürk'ün 1919 ile 1938 arasında yaptıkları, yani *Kemalist Devrimler*'dir. Yöntemimize sadık kalarak, İslamdan bir kopmaymış gibi sunulmaya çalışılan 1919-1938 olaylarının bir yandan 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan köklerini her konuda ayrı ayrı belirtmeye, diğer yandan da 1950'de demokrasinin işlemeye başlamasıy-

la işlevini tamamlayan devrim süreci sonrasında gelişmelerin çağdaş dünya düzeyi karşısındaki yerini değerlendirmeye çalışacağız. 75. yılında cumhuriyetin ancak bu yaklaşımla nesnel bir değerlendirmesinin yapılabileceğine ve nelerin başarılıp nelerin başarılamadığının anlaşılacağına inanıyoruz.

Bu kitapta büyük oranda, iki cilt halinde yine Boyut Yayınları'nca yayınlanan ve ikincisi *Sedat Simavi Sosyal Bilim Araştırma Ödülü*'nü kazanan '*Gazi'nin Çağında İslam Dünyası*' (1994) ve '*Türk Çağdaşlaşması 1919-1938*' (1995) adlı kitaplarımdan aktarmalar yapılmıştır.

Orhan KOLOĞLU

Giriş

Üç kıtada yaşayan toplumların büyük kısmının tarihlerinde damgası bulunan, dünyanın sayılı imparatorluklarından Osmanlı Devleti, doruğuna 16. yüzyılda erişmiştir. Bu nedenle o döneme *Türk yüzyılı* denilmektedir. Devletin mükemmel işleyen düzeninin 16. yüzyılın sonlarında ekonomik ve idari açıdan bozulmaya başlaması ve 17. yüzyılın sonunda Viyana bozgununun ardından siyasi çöküş sürecine girilmesi de üzerinde birleşilen noktalardır.

Osmanlı yöneticileri ve düşünürleri daha 16. yüzyılın son çeyreğine girmeden yürümeyen bir şeyler bulunduğunu fark etmiş, sistemin devamı için aksayan taraflarını düzeltme yolunda çaba göstermeye başlamışlardır. Bu dönemde Osmanlı, Avrupa ile en çok içiçe yaşayan İslam ülkesiydi ve Avrupalılar tarafından biraz korku, biraz da hayranlıkla izlenmekteydi. Ne var ki bu iç içeliğin Osmanlı'yı dış dünyadan örnekler almaya götürmesi için vakit henüz erkendi.

18. yüzyılda artık eskiyle yetinmenin yetersizliği fark edilecek ve askerlikten başlayarak doğrudan Avrupa uygulamalarının aynen benimsenmesine -hem de Batılı uzmanların eğitimi altında- girişilecektir.

İlk üçyüz yılında pek çok alanda büyük bir dinamizmle çağına uyum gösteren Osmanlı'nın bu geri kalışının sebeplerini araştırırken Prof. S. Ülgener ilginç saptamalarda bulunmuştur. Ekonomi alanındaki duraklamayı incelerken vardığı sonuçları bütün alanlara yaymak mümkündür. Öncelikle *gelecek kaygusuzluğu*'na düşülmüş olması üzerinde durur. Böylece uzun vadeli programlar tasarlamayan, günü gününe yaşamayı ilke edinen, çalışmayı,

araştırmayı en aza indiren, öbür dünyadaki hesaplaşmayı ön plana çıkarıp -İslâma aykırı olarak- bu dünyayı dışlayan bir tip insanın belirmiş olduğunu vurgular. *Yaşamı düzenleyen inanç-akıl dengesinde tamamen birincinin kaderci anlayışına teslim olan insanlar yetişir.*

18. yüzyılın sonunda artık yeterli formüller üretilemez olmuştur. 19. yüzyılın ilk çeyreği çağdaşlaşmaya karşı olan dirençleri aşmanın yollarını aramakla geçer. 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla en büyük tutucu güç bertaraf edilmiş olur. Bir yandan çağdaş düzeyi temsil eden Avrupa'dan kurum ve kurallar alınırken, diğer yandan da toplumun en geniş kesimini oluşturan Müslümanların yeni düzene yabancılaşmamasını sağlamak için İslâma bağlılığın yoğun şekilde devletçe vurgulanmasına özen gösterilir. Aynı zamanda, din konuları gibi siyasi konuların da (özellikle düşünce açıklama ve örgütlenme) kamuoyunda tartışılmamasına dikkat edilir. Burada da sebep aynıdır. Tarih boyunca ikinci sınıf vatandaş sayılmış gayri-Müslimlere de evrensel insan haklarının tanınmasının doğuracağı tepkileri, devletin bütünlüğü açısından etkisiz bırakmak gereksinmesi vardır. *Bütün vatandaşların eşit sayılacağı bir Osmanlı Milleti oluşturmak çabası*'nın yanısıra böylesine köklü bir değişimi hazmettirme yöntemi olarak, bütün girişimlerin en kısa zamanda yerleşeceği mesajı resmi propagandanın temelini oluşturur. *Tanzimat Fermanı*'nda, 150 yıldır yaşanan gerilemenin yeni kabul edilecek (Avrupa'dan olduğu belirtilmeyen) kurum ve nizamnamelerle 5-10 yılda telafi edileceği kaydedilmiştir. Bu zorunlu *acilci söylem* kısa vadede geçerli olabilirdi, ama uzun vadede etkisiz kalması kaçınılmazdı.

Uzun vadede etkisi görülecek girişimlerin başında *yerel idarelerin geliştirilmesi* vardır. Böylece vatandaşın yönetime fiilen katılması yolunda önemli bir adım atılmış olur. Üstelik Batıda doğrudan özel sektörün girişimiyle gelişen cumhuriyet yönetimi ve halkın katkısı konularının topluma aktarılmasında bizde ilk adımı devletin resmi yayınları atar. *Takvimi Vekayi* daha 1830'larda

parlamenter sistem ve işleyişi hakkında haberler vermekle yetinmemiş, *vükelâyı millet* ve *millet vekili* deyimlerini de dilimize kazandırmıştır. Böylece ülke sorunlarının meclislerde ve açıkça tartışıldığını öğrenmeye başlayan halk özel gazetelerin çıkmasıyla çağdaş fikirlerle tanışma sürecine girer. İntihap (seçim) sözcüğü sık kullanılır olur. Arapça kökenli cumhur (halk) kavramından oluşturulan *cumhuriyet* ve *cumhur reisi* sözcükleri ilk kez Türkçe basında kökleşir; öyle ki 1850'lerde *Mustafa Reşit Paşa*'ya saltanat yerine cumhuriyet kurma isteği bile yakıştırılmıştır. Daha 1860'ların başında *'milletin fikirlerinin katkısıyla meşrutiyet idaresiyle yönetilme*'nin şekli anlatılır. Konstitüsyon (anayasa) diye bir temel yasanın varlığından da ilk olarak o zamanlarda bahsedilir. 1860'ların sonlarında ise Avrupa'daki Türkçe sürgün basında ülkede cumhuriyet rejiminin ilanı gereğini vurgulayan yazılar yer alır. Yine Arapça kökenli *hür* sözcüğünden tamamen yeni bir içerikle -siyasi bir içerikle- *hürriyet* sözcüğünü oluşturan ve serbestiyet yerine kökleştiren de Türk düşünürleri olur. *Mithat Paşa*'yı suçlamak için 1881'de verilen jurnalde de saltanat yerine cumhuriyeti kurmak istediği iddiasına yer verilmiştir. Görüldüğü gibi toplum artık bazı kavramlara alışmıştır.

Yirminci yüzyıla girerken Tanzimat'ın doğurduğu diyalektik tam anlamıyla işlemeğe başlamış; çağdaşlaşma yolundaki girişimler artmıştı. Ayrılıkçı akımlar bütün gayri-Müslimlere yayıldıktan sonra Müslüman cemaatlere de bulaşmıştı. Ekonomik bağımlılık en üst düzeye erişmişti. Devleti yaşatma tutkusu Milleti Hakime'de (1878 öncesinde Müslümanlar, sonrasında Türkler) iç dinamizmi güçlü şekilde harekete geçirmişti. Böylece *gelecek kaygusuzluğu*'ndan sıyrılmış, *gelecek endişesine* sahip bir kuşak belirmişti.

Jön Türk adı verilen kadrolar ve onların örgütlü grubu olan *İttihat ve Terakki*, çağdaşlaşma tutkularını ve dinamizmlerini başlıca üç hedefe yöneltti:

> Keyfi siyasi yönetim yerine vatandaşın söz sahibi olacağı bir yönetim sistemi getirmek,

Ekonomik bağımlılıktan (en başta kapitülasyonlardan) kurtulup, kısıntısız siyasi özgürlüğe kavuşmak,

Başta Orta Asya'dakiler olmak üzere sömürgeleşmiş Müslüman toplumları bir İslâmi dayanışma ile kurtarıp, Osmanlı Devleti'nin önderliğini devam ettirmek.

İttihatçıların acilci geleneğe uygun olarak iyi niyetle ileri sürdükleri bu düşünceler, attıkları adımlar, akımların kökleşmesine önemli katkıda bulunduysa da hiç birinde başarı sağlanamadı. *Meşrutiyet* sistemini geri getirdiler ama kendi diktatörlükleri egemen oldu. Kapitülasyonlardan sözde kurtuldular ama ekonomiyi bağımlılıktan kurtaracak yatırımlar için olanaklara da zamana da sahip olamadılar. İslâmi dayanışma denemesi fiyasko ile sonuçlanırken, Osmanlı'nın İslâmın liderliği hayali de sona erdi.

Meşrutiyeti, halkın egemenliğini geri getirdikleri için İngiltere ve Fransa'dan kalkınma çabalarına köklü bir destek bekleyen İttihatçılar, tam bir hayal kırıklığına uğramışlardı. Bu devletler böylesine bir değişimin sömürgelerindeki Müslümanlara örnek olmasından endişe ediyorlardı. Libya ve Balkanların kaybı karşısındaki tutumları da 1913'den itibaren İttihatçıların Alman-Avusturya ittifakına yakınlaşmasına sebep olmuştu. Böyle bir ortamda iki çıkar grubu arasındaki çekişmenin, bazı hedeflerinin gerçekleşmesine yardımcı olabileceği inancıyla *Dünya Savaşı*'nın patlamasından yararlanmayı tasarladılar. İlk karar başarılı oldu. 9 Eylül 1914'de, eskisi gibi donanma gönderip Osmanlı Devleti'ni tehdit edemeyecek durumda bulunan ***bütün Avrupalı devletlere kapitülasyonların lağvedildiği bildirildi. Fırsat iyi kullanılmıştı.***

Ancak *emperyalistler arası çatışma*'nın dışında kalarak sonuçlanmasını beklemek gerekirken, askeri başarı tutkusu en büyük tarihi hatanın işlenmesine sebep oldu. Almanların güdümü altında, Osmanlı donanmasının Rus limanlarını bombalaması olayı ***'Ruslar bize saldırdı'*** diye sunulup İngiliz-Fransız-Rus birliğine savaş açıldı. Üç gün sonra da 14 Kasım 1914'de devletin ve toplumun hiç de hazırlıklı olmadığı bu eyleme kısmi bir Panislam

eylemi eklendi. *Cihadı Ekber* ilan edilerek İngiliz, Fransız, Rus, Sırp, Karadağ yönetimi altındaki Müslümanlar ayaklanmaya çağrıldı. Libya'ya tam egemen olmak için 1911'den beri yerli halkla savaşını devam ettiren İtalya, Almanya'nın yanında yer alması olasılığını yok etmemek için listeye dahil edilmemişti. Avusturya'nın Bosna'ya el koymuş olduğu unutulmuştu. Hollanda ve İspanya da tarafsızlıklarından ayrılmamaları için gündeme getirilmemişti. Cihad yönlendirmesinin de Almanlardan geldiği belliydi, zira ayaklanması istenen kesimlere maddi yardım da onlardan çıkıyordu. İngiliz ve Fransızların Müslüman toplumlarına yönelik, İttihatçıları dinsizlikle ve İslâmı Almanlara peşkeş çekmekle suçlayan propagandaları bu dönemde yoğunlaştı. Diğer yandan da Arapları Osmanlı/Türk karşıtı bir ayaklaya kışkırtmak için çabalarını artırdılar. Hicaz olayları bu girişimlerin sonucunda belirdi. *İttihatçıların hatası toplumsal dinamizm ve bilincin her cemaatte aynı olmadığını düşünememiş olmalarındaydı.*

Kemalist Hareket 1919'dan itibaren Jön Türklerle İttihatçı düşünce ve kadroları devralırken, bunlara tepkileri de devraldı. Uzun süre İttihatçılıkla Kemalizmin aynı şey olmadığının fark edilmemesi işi zorlaştırdı. Dolayısıyla 1919 ve sonrasındaki oluşumlarda Kemalizm özgünlüğünü ne denli vurgularsa vurgulasın, Osmanlı'nın son dönemine ait tepkilerden kendini soyutlaması kolay olmuyordu. Türklere yönelttikleri suçlamaların kendi davranışlarında da bulunduğunun fark edilmesini istemeyen diğer İslam toplumlarının liderleri, dikkatleri o noktalar üzerinde yoğunlaştırarak ilkesizliklerine kılıf bulmaya çalıştılar. Öyle ki, ilk aşamada bağımsızlığın kazanılması ve Cumhuriyet'in ilanı, ikinci aşamada devrimlerin gerçekleştirilmesi sürecinde Türkiye ile Arap komşularının ayrı, hatta tam ters noktalara varmalarında bu önyargılar belirleyici oldu. Bu oluşumun iyice anlaşılabilmesi için incelememize, 1916 yılındaki kopuşun öyküsüyle başlayacağız.

1.
Bölüm

DİĞER İSLAM TOPLUMLARINDA ULUSAL EGEMENLİK ANLAYIŞI

Şerif Hüseyin'in Formülü

Şerif Hüseyin Hareketi Arap Yeniden Dirilişi'nin (An Nahda el Arabiyya) başlangıcı sayılmıştır. Arapların tarihinde öncekilerden farklı bir başkaldırı niteliği taşıdığından bu yargı doğrudur. Ancak Hicaz'dan kendi başına doğmuş (örneğin Vehhabi Hareketi gibi) bir eylem değildir. Üç merkezde yüz yıla yakın bir süredir oluşan düşüncelerin, Hicaz dışında eğitilmiş beyinlerce Hicaz'da uygulamaya konmasıdır. Bu üç merkez İstanbul (ona bağlı olarak Beyrut ve Şam), Kahire ve Paris/Londra'dır. Arap dirilişi bunlar arasındaki fikir ve eylem alışverişlerinin toplumsal değişme kurallarına uygun olarak yeni aşamalara erişmesi ve koşulların uygun hale gelmesi sonucunda 10 Haziran 1916'da Hicaz'da başladı. Buna Hicaz'daki şehirli halkın katkısı sınırlıdır. Hatta Mekke'nin Arap olmayan sakinleri karşı çıkmıştır. Eylemde rol alan Bedevilerin ise bir Araplık bilincine sahip olduklarından bahsetmek güçtür. Arap Nahda'sı, daha sonraki karmaşaları da, bu özelliği yüzünden yaşamıştır. Ayrıca Arap aydınları da hiçbir konuda fikir birliği içinde değillerdir. Lübnanlı tarihçi Zeine N. Zeine, şöyle yazıyor: *"Bütün Araplar'ın ve Osmanlı İmparatorluğunun Arap eyaletlerindeki liderlerinin Mekke Şerifi tarafından yönetilmeyi arzulamadıklarını büyük bir dürüstlükle belirtmek gerekir."* Ayrıca hiçbiri Arap bağımsızlığı ya da Arap topraklarında kurulacak hükümet şekli konusunda da fikir birliği içinde değildi.

Şerif Hüseyin Hareketini anlayabilmek için, öncelikle Osmanlı toplumu içindeki oluşumları dikkate almak gerekiyor. Devlet zayıfladıkça ve Avrupa'nın Doğu toplumları üzerindeki etkisi art-

tıkça insanların kendileri için çözüm aramaları ve eğer bir gün Osmanlı yok olursa nasıl ayakta kalacaklarını düşünmeleri doğaldı. Devletin, vatandaşlarının çözüm bekleyen sorun ve istekleri karşısındaki yetersizliği kadar, bu yetersizliğin baskı yoluyla üstünün örtülmeye çalışılması da halkları buna itiyordu. Mesela 1910'lu yıllarda Babıali'nin, Müslüman-Hıristiyan Arnavutların işbirliği karşısında kabul ettiği ödünler, başkalarında -özellikle Araplarda- aynı yolu izlemek düşüncesini yaratmıştır. Sözü edilen merkezlerdeki Arap aydınları köklü bir modern kültür birikimine sahip olmasalardı, *İkinci Meşrutiyet*'in ilanının arkasından açık ve gizli bir düzine uluscu/ihtilalci cemiyet kurmazlardı. *İha el Arabi el Osmani* ya da *Hizbi la Merkezziye* gibi uzlaşmacı yahut *el Kahtan, el Ahd, el Arabiyya el Fetat* gibi ihtilalci olanları kademe kademe Araplık bilincini bilemekteydiler. Hatta bunlardan bazıları daha 1913'de Şerif'e liderlik önerisinde bulunmuşlardı. Hicaz dışında böyle bir gücün ve Araplık bilincinin varlığını bilmese Hüseyin de her halde bu işe girişmezdi.

Libya ve Balkan yenilgilerinin ardından Araplar arasında Ademi Merkeziyetçi eğilimin artması, *Avusturya-Macaristan'ı andırır bir Türk-Arap Federasyonu* fikrinin gelişmesi, her vilayette resmi dilin yerel hakim dil olması düşünceleri, bu kadrolarda hayli gelişmiş bir programın varlığını kanıtlar. Aynı dönemde Arapları Türkleştirme yolundaki iddialara karşılık, bu kadroların önemli bir kısmının İstanbul'daki *Harbiye, Mülkiye ve Tıbbiye*'den çıkmış olması daha objektif bir bakış gerektiğini kanıtlamaktadır. *Paris Arap Kongresi* (18-23 Haziran 1913) Müslüman-Hıristiyan farkı olmadan Arapların bir bütün halinde davrandığı kanısını yaratmıştır. Arkalarına Avrupa devletlerinin desteğini de alan bu birlik, o günden itibaren Türk yönetici ve düşünürlerinde de bir Arap-Türk federasyonu fikrini gündeme getirmiştir. *Mahmut Şevket Paşa*'dan *Ziya Gökalp*'e uzanan bir çizgide bunun örnekleri varsa da[1] İttihatçıların temel politikası olduğunu söylemek mümkün değildir. En az yüz yıldır bütün Os-

manlı yöneticilerinde var olan devletin parçalanma ve yok olma psikozundan onların da kurtulması mümkün değildi. Unutmamak gerekir ki, bütün Avrupa'nın sloganı *"Türkleri Asya'ya, geldikleri yere kovalamak"*tı. Bu arada Araplara bağımsızlık vaad ediyorlardı. Dolayısıyla bir parça Araplık bilincine sahip olan kimsenin Osmanlı yönetiminin başındakiler kadar parçalanmadan kendini sorumlu hissetmesi mümkün değildi. Onlar bir alternatif hayal edebiliyorlardı. Türkler içinse alternatif yoktu. İttihatçıların katılığı, bu Ademi Merkeziyetçiliğin tam parçalanmayı getireceğini hissetmelerindendir. Dolayısıyla sert davranmış, vaadettikleri özgürlükleri vermeye yanaşmamışlardır.

Araplar arasında tam bir birlik bulunduğu kanısı, *Cemal Paşa Divanı Harbi* hem Müslüman hem de Hıristiyan Arap liderleri mahkum edince daha da kuvvetlenmiştir. Arap tarihçi Kemal Saliki bunu şöyle anlatıyor:

"Lübnan ve Arap ulusçulukları arasında ilk anlaşmazlıklar her halde 1909'dan hemen sonra belirdi. Ama doruğuna I. Dünya Savaşı sonrasında erişti. Savaşın başında ikisi birlikte Türk'e karşı savaşmak zorundaydılar. 1915 ve 1916'da iki gruptan 35 şef, müttefiklerle ilişki kurarak ihanette bulunmak suçlamasıyla Beyrut ve Şam'da idam edildiler. Lübnan ve Suriye'nin en ünlü ailelerinden gelen bu yöneticilerin ortak şehitliği bir an Lübnan ve Arap ulusçularının ortak bir dava için savaştıkları kanısını yarattı (...) Şerif Hüseyin'in Büyük Arap Krallığı projesini pek çok Müslümanın yanı sıra bazı Ortodoks ve Protestan Araplar da destekledi. Lübnan'da ise Maruniler ve Rum Katolikler ve geri kalan bütün Hıristiyanlar karşı çıktı."[2]

Bu noktada Arap propagandasında büyük yer tutan bu idamlar üzerinde kısaca duracağız. Cemal Paşa, açıklanan belgelerde de görüldüğü gibi savaş döneminde düşmanla işbirliği yapanları mahkum etmiştir. Ona yöneltilen suçlamalar Fransızlarla bir işbirliği yapılmadığı yolunda değildir. Zaman içinde açıklanan İngiliz ve Fransız belgeleri idamlardan sonra bile Suriye ve Lüb-

nan'dan müttefiklere haber gönderme hizmetinin devam ettirildiğini gösteriyor. Suçlama asılanlardan bazılarının suçsuz olması ve genelde İttihatçıların affi düşünmeyen politikasınadır. Araplar olayın yabancılarla işbirliği yanına hiç temas etmezler. Oysa onlar da İttihatçıların Almanlarla işbirliğine eleştiri yöneltebilirlerdi. Ama işlerine gelmediği anlaşılıyor, zira bu Cemal Paşa'yı haklı çıkarırdı. Nitekim Fransızlarla dostluk yapmakta Şerif de Suriyeli Milliyetçilerden geri kalmamıştır. 1916'da Fransız Cumhurbaşkanına *'geçmişte ve halen Fransız ulusunun İslam ve Müslümanlar hakkındaki dostça ve övgüye layık davranışlarını'* unutmadığını ve '*yeni Arap krallığının kendilerinden en iyi desteği beklediğini*' belirten bir mektup da yollamıştır.[3]

İttihatçılara yöneltilmiş, aşırı sömürgeci propagandacıların damgasını taşıyan, dinsizlik ve Kur'ana saldırı gibi ciddiyetten uzak iddiaları bir yana bırakırsak, geriye Abdülcelil Temimi'nin ifadesiyle *'Araplığın temel unsurlarını unutmak ve ihmal etmek'* suçlaması kalır.[4] Burada *Araplığın* tanımlaması, *'Arap milliyetçiliğinin'* anlamını taşımakatadır. Bu tarihçi *"İttihatçılar kendileri için, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak yolunda milliyet unsurunun önem ve meşruluğunu kabul etmiş, ama bu hakkı Arap halkına tanımamışlardır"* diye eklermektedir. Bu yargı aradığımız bütün gerçekleri içermektedir. Araplar yeterli bir milliyetçi bilinçlenmeye varmış ve bunun karşılanmasını istemektedirler. İttihatçılar ise bütünlüğü korumak için dayanacak bir güç aramış ve bunu Türkçülükte bulmuşlardır. Yani toplumsal evrim iki toplumu da milliyetçilik bilincine ulaştırmış ve evrensel siyasi gidiş Osmanlı'nın parçalanması aşamasına gelince bu milliyetçilikler çatışmaya girmiştir. Kısacası İttihatçıların Osmanlı'yı parçalamak için milliyetçilik yaptıklarını söylemek mümkün değildir, bu asıl hedeflerine -devletin yaşaması- aykırı olurdu.

Temimi Arap isteklerinin aşırı değil *'pek mütevazi şeyler'* olduğunu da ekliyor. *El Manar*'dan[5] başlayarak bir çok yayında istatistiklere dayanarak Osmanlı Devleti'nde Arapların çoğunluğu o-

luşturduğunu, dolayısıyla yönetimde ona göre söz sahibi olmaları gerektiğini savunuyorlardı. Bu açıkça yönetimi devralma önerisidir. Arap hilafeti düşüncesiyle birleştirilirse daha da belirginleşir. Böyle bir tasarı yapma özgürlüğü kimseden alınamaz. Ancak bunu farkedip önlem aldığı için karşı tarafı suçlamak da yanlış olur. Araplar, Ademi Merkeziyet ilkesinin sadece kendi bölgelerinde uygulanmayacağını bilmiyor olamazlardı. "*Arap vilayetlerinde kendi bütünlükleri sağlanırken Anadolu ve Rumeli'de, Rum, Arnavut, Sırp, Ermeni vb... bölünmelerle devletin nasıl güçlü ve İslâmın savunucusu olarak kalabileceğini hesaplıyorlar mıydı?*" sorusu da sorulması gereken bir sorudur. Trablus-Bingazi İtalyan saldırısına uğradığında savaşanlar yerli halka İttihatçı subaylar ve Türk askeri olmuştur. Arap dünyası sadece moral desteği vermekle yetinmiştir. Balkan Savaşında ise Arap milliyetçiliğinin lideri sayılanlardan Aziz Ali Mısri, Derne cephesi kumandanlığını yaparken, emirlerin aksine yerlilerin lideri Şeyh Sunusi ile çatıştığı ve ona bırakması gereken silah ve paraları Mısır'a götürdüğü için suçlanmıştır. Balkan Savaşında da neredeyse İstanbul elden çıkarken ilgi, duygusallığı aşamamıştır. Böyle bir ortamda İttihatçıların desteği Türkçülük'de aramaları çarpıklık ya da dinden kopma şeklinde açıklanamaz. Nitekim aynı dönemde Arap milliyetçilerinin Osmanlı'dan sonraki dönemin hazırlığını yapmaları da doğal bir davranıştır. Federatif yapı düşüncesi bunun ürünüdür. Dünyayı yönlendiren güçler Arap ve Türk milliyetçiliklerinin birer zerre oluşturdukları bir kazanda kainatı karıştırırken bu ikisinin çatışmasında suçlu, hele hele bahane aramak yanlıştır. Cemal Paşa -belki aşırı şekilde- sorumluluğunu üstlenerek görevini yapmıştır, Şerif Hüseyin de patlama aşamasına gelmiş bir dinamiği, kendi hayallerine göre yönlendirmeye girişmiştir.

Şerif Hüseyin eylemine, 14.7.1915 ile 10.3.1916 arasında Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri'ne beş mektup yollayıp aldığı beş cevaptan sonra girişti. Mersin-Adana-Urfa-Mardin çizgisinin İran'la kesiştiği yerin güneyinde kalan ve bütün Arap Yarı-

madasını kaplayan (İngiliz kontrolundaki Aden hariç) bölgede bir Arap Krallığı kurmak için izin isteyerek başladı.[6] İngilizlerin ilk itirazı, *Mersin-İskenderun ve Suriye sahillerine tam Arap denemeyeceği*, ayrıca Basra-Bağdat'ta İngiliz, Beyrut-Halep'te Fransız çıkarlarını hatırlatmak şeklinde oldu. Türkleri bölgeden atmak ve Arapları Türk boyunduruğundan kurtarmak konusunda birleşiyorlardı. Şerif, Mersin-Adana'dan vazgeçmeye, Irak'ı para karşılığında bir süre İngiliz mandasına bırakmaya razı oldu. Hüseyin önce Hicaz Krallığı konusunda kendisine biat ettirdi. Halifelik sıfatı konusunda anlaşmaya varılıncaya kadar da kendisini dini lider ilan etti. Temimi'nin belirttiğine göre, *"yeni bayrak çıkardı, adına para bastırdı ve eski halifeleri takliden geceleri tebdili kıyafetle kentin sokaklarında tek başına halkın arasına karıştı"*. Fransa-İngiltere ve Rusya birlikte bunları kabul edemeyeceklerini kendisine bildirdiler. O da boyun eğmek ve Hicaz Kralı unvanıyla yetinmek zorunda kaldı. Hicaz dışındaki bölgelerde, İngiliz-Fransız çıkar bölgeleri ve de başka yerli Arap ya da emirlerinin hakları bulunduğu kabul ettirildi. Yine de savaş sonrası için muğlak vaatler yapılmaktan geri kalınmadı.

Osmanlı'nın cihad ilanı ile Şerif Hüseyin'in cihad ilanının Müslüman kitleler üzerinde yaptığı etkiyi karşılaştırmak, iddiaların ne derece benimsendiğini göstermek açısından önemlidir. Taraflar rakip bildirilerin kendi Müslümanlarına ulaşmaması için sıkı önlemler almış ve katı sansür uygulamışlardır. Dolayısıyla bunlar ancak ulaşabildikleri yerlerde etki yaratmışlardır. Osmanlı Cihadı'nın Arap Yarımadası ve Irak'ta bazı aşiretlerle, Libya çölünde zaten Osmanlı desteğiyle İtalyanlarla savaşan Senusiler'de, İran, Kafkasya, Doğu Afrika ve Afganistan'da bazı grupları eyleme götürdüğü görülmüştür. İngiliz ve Fransızlar başlangıçta genel bir ayaklanmadan çok korkmuşlarsa da 1916 yılına girildiğinde endişeleri kalmamıştır. Mesela ayaklanmanın en çok beklendiği Mısır'da, ancak Türk orduları Kahire'ye girerse böyle bir şeyin mümkün olabileceği fark edilmiştir.

Osmanlı Devleti beklediğini bulamazken sömürgeci devletler ordularında Müslüman askerler kullanarak, İslâmi dayanışmanın sadece teorik varlığını ispatladılar. Fransızlar savaşta 100.000 Fransız Müslümanının Fransız hizmetinde can vermesinden gurur duyduklarını açıklamışlardır.[7] Bu en az 1.000.000 Müslümanın görev almış olduğunu kanıtlar. İngilizler çoğu geri hizmette olmak üzere dönüşümlü olarak 1.500.000 Mısırlı'ya -Filistin cephesi de dahil- ordularında görev vermişlerdir. Başkumandan Allenby bunların katkılarına açıkça teşekkür etmiştir.[8]

Hindistan'da en az 900.000 Müslüman İngiliz ordusunda yer almıştır.[9] Önemli bir kısmı Irak cephesinde kullanılmıştır. Paralı asker olan bu insanlardan pek azı dindaşlarına karşı savaşmaya tepki göstermişlerdir. Toplumlarından da tepki gelmemiştir. Bu sadakati özellikle İngilizler, savaş sonrası için bazı siyasi ödün vaatleri vererek ödüllendirmişlerdir.

Şerif'in ayaklanmasının yarattığı yankılar da Osmanlınınkinden fazla farklı değildir. Bu konuda bir araştırma yapan A. Temimi şunları kaydediyor[10]:

"*Reuter Ajansı haberi hemen dünyaya yaydı;*

- *Osmanlı karşıtlığı bilinen A. Şehbender, Reşit Rıza, Fuat el Katip gibi aydınlar hemen desteklerini verdiler;*
- *Cenevre'deki Bosnalı bazı öğrencilerle İran'da bir şahıs destek bildirisi yayınladı;*
- *Fransız sömürge bakanlığı ile konsoloslukları Somali, Madagaskar, Çin, Mançurya, Bangkok, Siam gibi yerlerde Şerif'in bildirisini yerli dillere çevirerek yaydılar.*"

İlginç olan Şerif'in mesajının Fransız sömürgelerindeki Müslümanlara ulaşmaması için bu hükümetlerce önlem alınmasıdır. Daha sonra metnin içinden aşağıdaki ifadeler çıkarılarak izin verilmiştir:

İhtilalin gücü, İhtilalci katılımımız, milletin ihtilali, devletin ihtilali, Arapların ıstırabı, Arap dilini öldüren İslâmı öldürür, Arapçaya karşı yaptıkları dine ve devlete karşı en büyük günahtı, Arap liderlerini astılar sadece Araplar dilimiz di-

nimizdir demesinler diye, Araplar aşağılanınca İslam aşağılanmış olur.

Şerif'in Türkleri hedef alan eleştirilerinden sömürgecilerin rahatsız olması Türklere yöneltilen suçları kendilerinin fazlasıyla işliyor olmalarındandı.

Şerif'e vaatler yapılırken 1916 Mayıs'ında İngiltere-Fransa-İtalya-Rusya arasında Osmanlı mirasını paylaşan *Sykes-Picot Anlaşmaları* tamamlanmıştı. Şerif'in Hicaz dışına taşması bahis konusu değildi. Üstelik 2 Kasım 1917'de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour Filistin'de Yahudi Yurdu vaadini açıklayarak ona büyük bir darbe vurdu. Türk ordusu çekilirken her kentte idareyi hep yerli Müslüman Arap temsilcilere devrediyordu (Kudüs'te, Şam'da, Beyrut'ta). Oğlu *Faysal*'ın komutasındaki Arap ordusu her girdiği yerde yönetimin hemen kendisine devredilmesini bekliyordu. Bu yüzden Şam'da Araplar arasında ilk kanlı çatışma oldu. İngiltere ve Fransa yanlısı addedilenler birbirine girdi.[11] İngiliz komutanı olaya el koydu ve barış yapılıncaya kadar kontrolun kendilerinde kalacağını hatırlattı. Aynı şekilde Beyrut'a çekilmiş olan Şerif bayrağı sadece yedi gün asılı kaldıktan sonra indirildi, yerine Fransız bayrağı çekildi.[12] 1918 başında Bolşeviklerin açıkladığı gizli anlaşma Medine'deki Türk Kumandanı vasıtasıyla Şerif'e ulaştırılmışsada Şerif, propaganda sayarak inanmamıştı. Ayrıca Fransız ve İngiliz yetkililer de mesajlar göndererek anlaşmanın aslı olmadığını belirtmişlerdi.

1919 yılı, Müttefiklerin Osmanlı barışını sürekli ertelemesi yüzünden Faysal'ın bir iki kez Londra ve Paris'e gitmesi ve pazarlıklar yapmasıyla geçti. Ocak 1919'da sunduğu memorandumda *'600 yıldır Arapları eritmek için çalışan Türklerden kurtulmak için'* kurmayı tasarladıkları *Asya'da Arap Birliği*'nin hemen onaylanmasını istiyordu. Bütünlüğün bozulmaması için Filistin'de Yahudilerle işbirliği yapılabileceği de şu cümlelerle anlatılıyordu: *"Filistin'de Araplar çoğunluktadır. Yahudiler kan bakımından Araplara son derece yakındır ve iki ırk arasında karakter ihtilafı*

yoktur. İlke olarak tamamen biriz (...) Hükümet kurmak zor değil, asıl engel Türk hükümetinin sorumlu olduğu yerel cehalettir."

Yahudilerle bir sorun olmadığının ispata çalışılması galip güçleri tatmin içindi. Nitekim Faysal 3 Ocak 1919'da Londra'da Siyonist lider Weizmann ile bir dostluk ve işbirliği antlaşması yapmaktan da çekinmedi. Antlaşmada da Araplarla Yahudiler arasında mevcut akrabalık ve çok eski bağdan bahsetmekteydi. *"Arap Devleti ve Filistin'in gelişmesi için mümkün olan en kapsamlı bir işbirliğine taraftar oldukları"* belirtilmekteydi. En önemli kısım Siyonizmin Arap isteklerine destek vermesi, geniş çaplı Yahudi göçünün kolaylaştırılması ve Yahudilerin sadece Filistin'de değil, bütün Arap dünyasına yayılarak yardımcı olmasının düşünülmesiydi. Arap kaynakları antlaşmanın varlığını reddederler. Tarafsız bir gözlemci, Alman Wolfgang Bretholz, antlaşmanın orjinalini gözleriyle gördüğünü belirtmekte, Kral Abdullah'ın gösterdiği bu metnin altında, Faysal'ın kendi el yazısıyla İngiliz hükümetine sunduğu memorandumdaki bağımsızlık istekleri tam onaylanmak şartıyla antlaşmayı imzaladığı, en küçük farklılık durumunda geçersiz ve yapılmamış sayacağını belirttiğini eklemektedir.[13]

Kral Hüseyin 1924'de tahttan düşürülünceye kadar taviz vermiyor görünmekte kararlı olmuştur. Ama *"İngiltere balığın içinde yüzdüğü geniş denizdir, deniz ne kadar geniş olursa balık da o kadar yağlı olur"* sözü ona aittir ve oğlunun taviz vermesine göz yumarak dengeyi sağlamıştır. Üstelik krallığının günlük yaşamını yürütebilmesi için İngiltere'den gelecek paraya mahkumdu. Hicaz'da direnmek kolay değilken, Suriye'de hiç olamazdı.[14]

Memorandumda gereğin dışında anti-Türk bir üslup kullanılması, hem galiplere güvence vermek hem de Hindistan'da olduğu gibi Avrupa'da da Türkler lehinde beliren bir eğilimi bastırmak içindi. Kudüs'ün Türklerden alınmasının üzerinden bir yıl geçmeden İngiliz propaganda yayını *Near East*'in 27.9.1918 tarihli sayısında bölgedeki eski Türk yönetimine övgü dizmesi kuşku yaratmayacak gibi değildi:[15]

"(Burada) gelecekteki hükümeti kurmak, çeşitli dini mezheplerin hoşgörü ve iyi niyeti sağlanamazsa kolay iş olmayacaktır. Türk, aydın ve ilerici bir yönetim kurmaya yetenekli değildi. Ama hakkını vermek gerekirse, en ufak bir kıvılcımla bir barut deposu dolusu fanatizmin ateş alabileceği böyle bir yerde, dinlerin karmakarışık bir arada bulunmasından doğan sorunlarla baş etmekte hiç de başarısız değillerdi..."

Kral Hüseyin'in resmi yayın organı *El Kıbla* gazetesinin 1919 yılından 1920 Mayıs'ına kadarki sayıları üzerinde yaptığımız bir incelemede hem yukarıda belirtilen iki sebeple, hem de Türkleri yıkmak isterken İslâmı yıkmış olmakla suçlanmasına karşı sürekli olarak yayın yapıldığını saptadık. Bazı örnekler verebiliriz:

- *Osmanlı Hilafetini isteyenler var, İngiltere'nin hilafet üzerinde bir amacı yok. İngiliz politikası Majeste Hüseyin'in politikası ile tam uyum içindedir. Kıbla'da hep açıkladık, ancak bütün Müslümanlar anlaşırlarsa Emirülmüminin ünvanı almaya razıdır (...) İngilizlerden Osmanlı halklarını yeniden bir araya toplamasını isteyenler var. Osmanlıları yıkan kendileridir, suç bizim değil.*
- *Osmanlı yeniden canlandırılamaz. Taviz verilirse İttihatçılar geri gelir. İttihatçı düşmanı Sebahattin'i iktidara getirmek de bir şeyi değiştirmez.*
- *Kral Hüseyin'in bildirisi: Türkiye Müslümanlarının felaketi savaşa katılmış olmalarındandır. Kötü niyetliler İslâmın kutsal şehirlerinin işlerine İngiliz hükümetinin karıştığını söylüyorlar. Aslı yoktur.*
- *Ortalıktaki karışıklığın suçlusu barışı geciktirenlerdir. Aynı ülkenin insanları birbirine düşürülüyor. Efendimiz kendi tebaasını tehlikelerden kurtardı. Türkler ceza çekiyorsa suçlu kendileridir.*
- *Hintli Muhammed Ali, İngiliz başbakanına Arapların Osmanlı yönetimine dönmesini söyledi, Seyid Hüseyin ise aksini. Görüyoruz ki barış kongresi bir diplomasi oyunu oldu. Üze-*

rinde koyu bir gece hüküm süren dünyanın geleceği hakkında ne diyeceğimizi bilemiyoruz. Allah'a havale ederiz.

- *Dürrizade'nin, milli kuvvetlerin kafir ve öldürülmelerinin 'vacip' olduğunu bildiren fetvasını aynen aktaran Kıbla'nın ek notu: İşte haklılığımız ortaya çıktı.*

Suriye - Lübnan bölgesinin Fransızlara devrinden doğan gerginlikler 1920'de doruğa ulaştı. Faysal istemeye istemeye Fransızların şartlarını kabul etti ama, 8 Mart'ta krallığını ilan edince önce Lübnanlı Araplar (Müslümanlar da dahil) ona karşı ayaklandılar: Fransız himayesini tercih ediyorlardı. Bunun sonunda iş Fransız ordusuyla silahlı çatışmaya kadar vardı.

Arap ihtilalinin lideri sayılan Şerif Hüseyin ve oğulları için ulusun egemenliği bahis konusu değildi. Saltanat ve oradaki yetkisinin sorgulanmaması için hilafeti sahiplenmek asıl amaçtı.

Hint Müslümanlarının Uzlaşmacılığı

İngiliz politikasını çok etkileyen Hindistan Müslümanlarının 1. Dünya Savaşının hemen ardından başlattıkları eylemlerin kökeninde, bir zamanlar ülkeye hakim olmuş olan bu cemaatin etkenliğini tamamen kaybetmiş olması yatar. Şair *Akbar Allahbadi* bunu iki dizede özetlemiştir: "*Hükümet İngilizlerde, mülk Hindularda/Müslümanlara Allah'tan başka şey kalmadı.*"[16] Kimliklerini koruyabilmek için dine daha çok sarıldılar ve eskiden beri büyük sempati duydukları Türklere ve Osmanlı Hilafetine bağlılıkları arttı. Ancak İngiliz Kral/İmparatoru'na sadakatten de vazgeçmediler. Hindistan Ulusal Kongresi çalışmaya başladığında (1885) Müslüman temsilciler 1/35 oranındaydı. Zamanla aydın kadroları arttı, 1906'da Müslüman Birliği'ni kurdular ve Hindularla ilişkilerini artırdılar. Trablusgarp Savaşı sırasında İngiltere'nin Türkiye aleyhinde tutumu üzerine Sultan/Halife lehine eylemlere giriştiler, Balkan Savaşı bu eğilimi daha da güçlendirdi. Bu arada kendi içlerinde, İngilizlere da-

ha itaatkar olanlar (Ağa Han ve Amir Ali gibi) ayrı bir grup oluşturmaya başladı. Osmanlı'ya dini açıdan bağlılığın öncülüğünü Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler yapıyordu. Bunlar İngiltere 1914'de Osmanlı Devletine karşı savaş ilan ettiğinde açıkça karşı çıkmaktan, Mısır'ı terketmesini ve Türkiye ile anlaşmasını önermekten geri kalmamışlardı. Tabii tutuklandılar.[17]

İngiliz Hükümeti, 2 Kasım 1914 tarihli deklarasyonu ile savaşın dini nitelik taşımadığı, Arabistan ve Mezopotamya'daki kutsal yerlerin dahil edilmeyeceği, haccın engellenmeyeceği konusunda açık güvence verdi. İstanbul'da ilan edilen cihadın Hindistan'a sıçramasını önlemek için hem basın üzerinde sansür sıkılaştırıldı hem de sınır aşiretlerine para dağıtımı arttırıldı. Türk ve Alman ajanların bunları ayaklandırmak yolundaki çabalarına karşı Feroz Ahmad'ın belirttiği gibi *"İngilizlerin her zaman kabile şeflerine verilecek daha fazla rüşvetleri vardı."*[18]

Hindistan hükümeti ile Londra arasında yapılan yazışmalar, Kutsal yerlerin geleceği ve Arap hilafeti sorununun Hindistan'daki yönetimi her şeyin üstünde ilgilendirdiğini gösteriyor.[19] Londra'dan gelen cevap, (Aralık 1914) Harbiye Nazırı Kitchener'in *'Genç Türk bakanların eylemleri sebebiyle Sultan'ın İslam dünyasının halifesi sıfatıyla göreve devamına karşı olduğunu'* bilertiyordu. Ama *'Müslüman Hindistan Arap hilafetini onaylasa bile, yabancı müdahalesine bağlı olarak bir değişmenin yine de hoş karşılanmayacağı'* ekleniyordu. Hint Hükümeti adına gönderilen görüş, uzun vadeli bir politikaya dayanmaktaydı:

> *"Hilafet işine karışmamız İslam kamuoyu açısından akıllı olmaz. Daha da önemlisi güçlü bir Arap hilafeti kesin olarak İngiltere'nin çıkarına aykırıdır. İstediğimiz birleşik bir Arabistan değil, hakimiyetimiz altında olabildiğince küçük prensliklere ayrılmış, bize karşı koordine bir eyleme muktedir olamayacak, Batının büyük devletleri arasında tampon oluşturacak zayıf ve bölünmüş bir Arabistan'dır."*

Bu görüşü, Mısır, Aden ve Bombay'daki İngiliz yetkilileri de onayladılar. Hindistan bu öneriyi yaparken Şerif'le yapılan temaslardan haberdar değildi. Aden böyle bir girişimin yararlı olacağını ileri sürünce durumdan bilgi sahibi edildi. Bu görüşün İngiliz genel politikasına temel teşkil ettiği, Sykes-Picot Antlaşmasını hazırlayan görüşmeler sırasında, öncelikle Araplarla Türkleri ayırmanın yollarının aranmasından ve bunda hilafet unsurunun düşünülmesinden anlaşılıyor. Mısır'daki İngiliz İstihbaratından Clayton verdiği raporda *'Sadece ruhani otoritesi olan güçsüz bir Arap hilafetinden yana'* olduğunu kaydediyor ve ekliyordu: *"Zira hiç bir İngiliz böyle bir Frankenstein yaratmak istemez"* (6.1.1916). İngiliz makamlarının düşüncesi *'Güçlü bir Arap Devleti'nin Hıristiyanlık için güçlü bir Osmanlı Devleti'nden daha tehlikeli'* olacağı ve *'Bir İslam Devleti'ni yıkıp bir diğerini yaratmanın anlamsızlığı'* şeklindeydi. (23.2.1916)

Hindistan ordusundaki Müslüman birliklerin, Müslüman kardeşlerine karşı silah atmamak, ayaklanarak protesto etmek, hatta kendilerini yaralayarak cepheden kaçma girişimleri bir ara komutanları hayli endişelendirdi. Bu birlikler değiştirme için Hindistan'a döndüklerinde halktan da tepki görüyorlardı. Hükümet bunların üstüne gitmemeyi, yumuşak davranmayı tercih etti. Kendini yaralayanlara ölüm cezasının uygulanmasından vazgeçildi. Müslümanlar hala dualarında *'düşmanın başı olan Sultan Halifenin adını'* kullanıyorlardı. Bunun yerine İngiliz Kral/İmparatoru'nun isminin konması önerildiyse de hemen reddedildi. Bu fikir ünlü bölüşme planının hazırlayıcısı Sykes tarafından, İngiltere'nin en yüksek karar mercii Savaş Komitesi'nin önünde de açıklandı. *Sykes, "Tarih Sultanın gelecekte halife unvanını kaybedeceğini gösteriyor"* diyerek Chamberlain'ı da etkiledi. İngiliz gururu o hale gelmişti ki o da Müslüman dualarına Kral/İmparator formülünün eklenmesi önerisini yapabildi. Haberler üzerindeki sıkı sansür sayesinde Çanakkale yenilgisi ve Irak'taki olaylar topluma yansıtılmadı. Şerif'in ayaklanması da son derece hafifletilerek ve

Türk aleyhtarı bildirisi çıkartılarak kamuoyuna açıklandı. Olay öylesine yumuşatılmıştı ki, bütün Hindistan'da bunun kısa sürede Türklerce bastırılacağı kanısı doğdu.

Hint Müslümanlarının tepkisinin korkulan düzeye ulaşmaması yavaş yavaş İngilizlere daha cesur kararlar alma olanağını verdi. İttihatçıların dinsizliği, Halife'nin onların elinde esir olduğu, Mekke'yi bombaladıkları şeklinde bir propoganda kampanyası başlatıldı. Böylece Hint Müslümanlarının İmparatora sadakati, tekrar eski düzeyine getirilmiş oldu.

Hindular da Müslümanlar da, hem insan gücü, hem de para olarak (Toplam 250 milyon Sterlin[20]) İngiltere'ye yardımda bulundular. Bunun karşılığını almak için 1916 Kasımında Hinduların *Kongre*'si ile *İslam Birliği* Lucknow'da bir araya gelip Hindistan ulusu için ortak isteklerini formüle etmeğe ve birlikte eyleme başladılar. Karşılığı 20 Ağustos 1917 Deklerasyonu ile İngiliz Hükümetinin yerlilerin yönetime katılma haklarını kabul edeceğini ilan etmesi oldu. Bu karar ülkedeki karışıklıkları frenledi. Yine de *Majestelerinin en sadık Müslüman tebaası* İngiliz politikasının Hilafet işine burnunu sokmasından memnun değildi. Nitekim Şerif Hüseyin'in Sultan/Halife'ye karşı ayaklandığı haberi gelince *Huddamı Kâbe Cemiyeti*'nden Abdülbari ve ulema Şerif'i lanetleyen bir fetva yayımladılar. Osmanlı Halifesi'nin mevkiinin tartışılmazlığını belirttiler. Kral/İmparator'a sadakatle Sultan/Halife'ye sadakatlerini birbirine karıştırmıyorlardı. İngilizler bunun farkındaydılar ve Genel Vali Londra'yı şöyle uyardı: *"Şerif Hüseyin'i (...) halifelik makamına oturtmak istediğimiz intibaının uyanmamasına azami dikkat gösterelim. Hindistan (...) Hilafetin padişahın elinden çıkmasını hoş karşılamayacaktır."* Ali'nin asıl önemli saptaması *Hilafet meselesinin Müslümanları bölebileceğini* belirtmesidir. Balkan Savaşı sırasında Türklere gösterilen sempatinin aşırılığı yüzünden İslam Birliği Yöneticiliğinden ayrılan *Ağa Han* ve arkadaşlarının yeniden ön

plana çıkmaya başlamaları bu döneme rastlar. Müslümanlarla Hindular birleşirken, Müslümanlar arasında ikilik yaratacak girişimlerine ilerde temas edeceğiz.

Dünya Savaşının bitişiyle birlikte Hindistan için düşünülen reformların gerçekleştirilmesini iki cemaat da istemeye başladı. 30 Aralık 1918'de toplanan *Bütün Hindistan Müslüman Birliği Kongresi*'nde bir yandan Hindularla işbirliğinin artırılması önerilirken diğer yandan Hilafet'le bağın önemi, Osmanlı Sultanının tek kabul edilir halife olduğu, Şerif Hüseyin'in şahsi çıkarı için Kur'an ve sünneti çiğnediği, Arabistan'ın Darülharp sayılacağından Müslümanların hacca gitmemesi gerektiği ileri sürüldü. Fazlül Hak *"Bir asi hiçbir zaman halife olamaz"* diyerek, İngiliz oyunlarına karşı çıktı. *Paris Barış Konferansı*'na Müslüman temsilcisi olarak İngilizlerin Ağa Han ve Amir Ali'nin gönderilmesini desteklemelerine karşılık, Müslüman Birliği Muhammed Ali'yi önerdi. Böylece İngiliz güdümünün dışında, giderek *Hilafet Hareketi* adını alacak akım rayına oturmaya başladı.[21]

1919 başında *Gandhi*'nin *Barışçı Direnç Hareketi*'nin bu eylemle birleşmesi, Hindistan'ın bağımsızlığı için Hindu-Müslüman işbirliğini güçlendirdi. 1919 yılı ortak gösteriler ve İngilizlerin bunları durdurmak için kanlı müdahaleleriyle geçti. Diğer yandan İngiltere'de oturan Müslümanlarla, Hindistan'dan giden Müslüman Heyeti Londra ve Paris'te bakanlarla konuşarak, bildiriler yayınlayarak, gazetelere demeç vererek sürekli olarak Osmanlı'nın savunmasını yaptılar. Bu faaliyetlerde öne sürdükleri tezler şöyle özetlenebilir: *Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü korunmalı, kutsal şehirler Osmanlı'da kalmalı, son bağımsız İslam devletinin yıkılmasına izin verilmemeli. Türkler İslamın koruyucusu, kılıcı idiler, şimdi de onları koruma sırası Müslümanlardadır.*

Bu kam*panya Ağa Han ve Amir Ali'yi bile*, Müslümanların istekleri kabul edilmezse İngiltere'nin daha da zora düşeceği yolunda İngiliz gazetelerine açık mektuplar yollamaya zorladı. Böylece tekrar Müslüman hareketini yönlendirmek yolunda rol

almaya başladılar. İngilizler bundan daha sonra yararlanacaklardır. Diğer yandan Hilafet Hareketi'ni yönlendirenler arasında da görüş farklılıkları belirmeğe başladı. Muhammed Ali İngiliz Başbakanına, Arapların bağımsızlığı gibi Hicaz Krallığı'na da karşı olduğunu, bunların Osmanlı Hilafeti çerçevesinde özerklik ve Müslümanların kendi kararlarıyla halli, yabancıların işe karıştırılmaması gerektiğini söyledi. Aynı heyetteki *Seyid Hüseyin* ise ikisine de karşı olmadığını belirtti.

Yoğun şekilde Türkleri Avrupa'dan atmak, İstanbul'dan çıkarmak kampanyası içinde bulunan galip hükümetler ve basınları, 1920 yılında daha da yoğunlaşan Müslüman-Hindu dayanışmasıyla güçlenen Hilafet kampanyası karşısında yumuşamak zorunda kaldılar. Hindistan hiç bir zaman İngiltere karşısında böylesine bütünleşmemişti. İngilizlerin her zaman başvurdukları iki cemaati birbirine düşürmek oyunu bu kez işlemedi. 1914 1918'de Kral/İmparator'a sadakat önde gelirken bu kez Sultan/Halife'ye sadakat Hinduları da peşine takarak öne geçmişti. İngiliz politikası bunun üzerine Hilafet'i İstanbul'dan kovmak yerine İstanbul'da tutup *Vatikanlaştırmak* -yetkisiz ve güçsüz bir papa durumuna getirmek- hatta himayesinde tutmak yolunu seçti. Bu mücadeleleri ve hilafet heyeti ile Başbakan Lloyd George arasında yapılan görüşmeleri içeren, o dönemde Hindistan'da basılmış bir kitabın kapağındaki kayıt, İngiliz ajanı sayılan Şerif Hüseyin'in hareketinin amacını ve Şerif Hüseyin'in niçin istenmediğini şöyle özetlemektedir: *"Hilafet Hakkında Bütün Bilgiler-Mahatma Gandhi'nin görüşleriyle-Davamızın tek bir görüş ya da ırkçı yanı yoktur... (Bu insanların davasıdır) Eğer İslam dünyasının Sultan/Halife'si hata yaparsa onu, Arabistan'da milletini ve imanını altın için satan süper haini lanetlediğimiz gibi lanetleriz."*[22]

Özetlersek Hindistan Müslümanları, Hinduların da katılması sayesinde güçlü bir kampanya yürütmüş ve İngiliz politikasını alt etmiş oluyorlardı. Ancak önerileri tam bir netlik içermiyor, hele

hem Türk hem de Arap toplumlarında beliren eğilimlere hiç bir yanıt getirmiyordu. Daha da önemlisi, aynı akım içinde değişik görüşlerin ortaya çıkmasının da başlangıcı oldu. Bu gelişmelerin Hindistan Müslümanları için önemi ise kimliklerinin pekişmesine yardımcı olması ve herhalde Pakistan'ın temelini atmasındadır.

Mısır'da Pazarlıkla Bağımsızlık Arayışı

İslam dünyasında, kararlı bir *Türk dostu* (Hint Müslümanları) ve kararlı bir *Türk düşmanı* (Hicaz-Suriye) olanlar yanında Osmanlı Devletine ve Türk'e daha objektif, kendi çıkarı yönünde bakanlar da vardı. Bunların başında Mısırlılar gelir. Bu ülkedeki bağımsızlık hareketi, Lübnan'da olduğu gibi kendine özgü bir çizgi ve örgütlenmeler, yani çoğulculuk göstermektedir. 19. yüzyılın başında Vali Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı hareketten beri bir Arap ulusçuluğundan çok Mısır ulusçuluğu akımı egemen olmuştur. Öyle ki, Mısır ulusçuları 1. Dünya Savaşı sonunda barış konferansında söz sahibi olmak için verdikleri memoranduma "*Mısırlılar, Araplardan, Suriyelilerden, Mezopotamyalılardan üstündür*" kaydını koymuşlardır. Osmanlı Saltanat ve Hilafetinden de -eleştirseler de- tam bir kopmayı düşünmemişlerdir. Bunu İngiliz işgalinden kurtulmak için bir yöntem sayıyorlardı. Nitekim Osmanlı Devletinde İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde meclise milletvekili göndermeye de kalkışmışlardır. Esasen 1914 öncesinin Arap milliyetçi/ulusçu hareketlerinde rol oynayan 126 kişiden sadece birinin Mısır kökenli olduğu hesaplanmıştır.

Bütün Dünya Savaşı boyunca halk arasında Osmanlı hatta Alman sempatisi hakimdi. "*Allah Hayy... Abbas Cay= Allahım Yaşasın, Abbas geliyor*" tekerlemeleriyle bir beklenti içindeydiler. Osmanlı ordularının başarısızlığı beklentiyi pasifliğe dönüştürdüğü gibi, Mısır hükümetinin ordusunu tam olarak İngiliz desteğine sunmasına ve Uluscu partinin gelişmesine yol açtı. 1916'da Şerif Hüseyin'in ayaklanması her tabakada şaşkınlık ve

şüphe ile karşılandı. *Al Manar* dergisi gibi otorite sayılan bir yayın bile Hicaz'ın kendi başına bir varlık olabileceğini, hele hilafet konularına girebileceğini hayal bile edemiyordu. Bir Bedevi hareketi, halifeye karşı İngiliz ajanlığı olarak yorumlandı, sempati duyulmadı. Bu yüzden İngiliz güdümündeki basında Osmanlı'yı ve Türk Hilafetini değil, İttihatçıların dinsizliğini ve ulusçuluğunu hedef alan bir kampanya sürdürüldü.

Savaşın bitiminde, başında Zaglul Paşa bulunan Wafd Partisi vaatlere uygun olarak Mısır'ın tam bağımsızlığını istedi (Kasım 1918). İngilizlerin reddi, üstelik çok güvenilen Wilson ilkelerine aykırı olarak Amerika'nın Mısır üstünde İngiliz himayesini kabul etmesi (Nisan 1919) ülkeyi karıştırdı. Zaglul ve arkadaşları tutuklanınca iş gösterilerden çatışmalara dönüştü. İngilizler ve onları destekleyen Ermeniler saldırılara uğradı, askerin ateş açması sonucu toplu ölümler oldu. Zaglul ve arkadaşları zorunlu olarak bırakıldı ve Mısır'ın bağımsızlığı için Barış Konferansı nezdinde girişimlere başladılar. Ülkelerinin ne Osmanlı, ne de Arap toprağı olmadığını belirtiyor, Osmanlı barışı içinde ele alınmamayı istiyorlardı. Dolayısıyla Hicaz ve Suriye'deki olaylarla ilgili görünmemek işlerine geliyordu. Bu Mısırlılık eğilimine uygun olarak Müslümanlarla Kopt'lar arasında yoğun bir işbirliği başladı. İhtilalin lideri bir Kopt papazıydı, hatta Mısırlı Yahudiler de destek veriyor görünümündeydi. Mısır merkezli eylemi en iyi anlatan, olayları yaşayıp hemen gününde kaleme almış olan Mısırlı tarihçi M. Sabry'dir. *Mısır İhtilali* adlı kitabında Fransız İhtilaline benzeterek *Büyük İhtilal*'den bahseder ve ekler:

"Şunu da hatırlatmalıyım ki, Müslüman Doğu'nun kubbesinin anahtarı Türkiye ya da Kafkasya değil, İslam uygarlığının ve biliminin büyük deposu Mısır'dır. (El Ezher'i överek) yanmaya hazır bir dünyada bu yangın ocağı sonsuza kadar bırakılamaz. Yangın geçici olarak önlendiği için tehlikenin uzaklaştığını sanmak hatadır. (...) Bu kül altındaki ateş ani-

den alevlenebilir ve bütün Doğu ufkunu ateşe boğabilir (...) Ancak din, dünyaya en iyi hoşgörü örneğini veren Mısır'da asla bir milliyetçi araç olmayacaktır. İhtilalin lideri bir Kopt papazıdır.'[23]

Zamanın eritici, yozlaştırıcı etkisini kullanmayı taktik sayan İngilizler, pazarlıklarda hep dışarıdan gelecek bir saldırıya karşı savunma konusunu ileri sürerek işi uzatmayı denediler. Bu Mısırlıların zayıf noktasıydı. Konuşmalar buradan başlayınca İngiliz ordusunun Mısır topraklarında bulunması ve himaye konusu kaçınılmaz olarak gündemin ağırlığını oluşturuyordu. Ayrıca Sudan'ın da Mısır'a dahil olmasını istiyorlar, Londra ise buna kesin şekilde karşı çıkıyordu. Mısırlı liderler silahlı mücadeleyi asla düşünmediler ve yıllar böyle pazarlıklarla geçti.

Notlar:

Zeine N. Zeine; The Emergence of Arab Nationalism (Beirut 1966, Khayats), s.95
Kamal Salibi; Historie du Liban, Naufal, Paris 1992, 2. Baskı, s.250
A. Temimi, "Lettre du Cherif Hussein Bin Ali à Poincaré Président de la République Française", Arab Historical Review for Ottoman Studies, no 3-4 Aralık 1991, s. 119-126
A. Temimi, "Politique des Jeunes Turcs en Bilad Es-Sham et Révolte Arabe en 1916: Nouvel Essai d'Interprétation", Revue d'Histore Maghrébine, N0. 63-65, Ağustos 1992, s. 87
El Manar, c. 18, 1915, s. 66
Mektupların tam metinleri için: A. Hokayem-M.C. Bittar, L' Empire Ottoman Les Arabes et les Grandes Puissances 1914-1920, Ed. Univ.de Liban, Beyrut 1981, s. 1-17
Figaro, 9.7.1921
Israel Gershoni-James P. Jankowski, Egypt Islam and the Arabs The Searc for Egyptian Nationhood 1900-1930, Oxford Un. Press, 1986
M. Kemal Öke, Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Milli Mücadelesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988
[10] A. Temimi, "Politique des Jeunes Turcs...", a.g.m., s. 93-98
[11] Mustapha Kraiem, "Les Rivalités Impérialistes Franco-Anglaises et l'Occupation Française de la Syrie et du Liban", Revue Tunisenne de Sciences Sociales, No. 82-83, 1985, s. 193-251; Jukka Nevakivi, Britain France and the Arab Middle East 1914-1920, Athlone Press, London 1969.
Stephen Hemsley Longrigg, Syria and Lebanon under French Mandate, London 1958, s. 53.
W. Bretholz, Aufstand der Araber, V. Kurt Desch, Münih 1960, s. 100.
Suleiman Mousa, "A. Matter of Principle: King Hussein of the Hijaz and the Arabs of Palestine", IJMES, 9, 1978, s. 183-194
Near East , 27.9.1918, s. 777
Hanif Fauq, "The History of Indian Muslims Struggle and the Role of Quiad-e-Azam, Ankara Ünv., DTCF, Doğu Dilleri, c.II, No.3, 1979, s. 153.
[17] M. Kemal Öke, a.g.e., s. 147-160
[18] Feroz Ahmad, 1814-1915 yıllarında İstanbul'da Hint Milliyetçi Devrimcileri, Yapıt, no.6, Ağustos, Eylül 1984, s. 5-15
Briton Cooper Busch, Britain India and the Arabs 1914-1921, Un. of California Press 1971
[20] Encyclopedia Britannica, 1970 Basımı, India Maddesi
[21] Yararlanılan eserler, başta M. Kemal Öke'nin adı geçen eseri olmak üzere; M.H. Abbas, All About the Khilafat with the Views of Mahatma Ghandi, Calcutta 1923; Essad Fouad, Les Origines du Mouvement Nationaliste Indien, Extrait de la Révue Orient et Occident, Paris 1922; R.K. Sinha, Mustafa Kemal ve Gandi 1919-1928, Milliyet Yay., İstanbul 1972.
M.H. Abbas; All About the Khilafat... , Kitap kapağı.
M. Sabry; La Révolution Egyptienne, 2. Kısım, Paris 1921, s. 157.

2.
Bölüm

DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE

Kemalizmin Önerisi

Mondros Ateşkesiyle birlikte bütün Ortadoğu toplumları bağımsızlık şarkısı tutturdular. Bırakınız ulus niteliğine ulaşmış olanları, küçük etnik gruplar bile aynı arzuyu taşıyorlardı. Hepsi de Başkan Wilson'un ilkelerini ellerine almış, savaş galiplerinden haklarını istiyorlardı. Böylece kararın onlardan çıkacağını da kabul etmiş oluyorlardı. Osmanlı'dan koparılmış topraklarda hemen bağımsızlık uygulamasına girişmek pek kolay bir çözüm olabilirdi, ama galiplerin işine gelmedi. Paylaşmayı tehlikeye düşürebilirdi, bunun için paylaşımı bir buçuk yıl geciktirdiler.

Gecikme iki oluşuma zemin hazırladı: Savaştan önce de var olan ulusçu, milliyetçi dinamizmler, dağılmış örgütlerini yeniden kurmak, fikirlerini sistematize etmek fırsatını buldular ve buna bağlı olarak çeşitli karşıt düşünceler ortaya çıkıp, böyle durumlarda en sağlıklı çözüm olan çabuk ve tek çizgili yolun yerini iç karmaşa aldı. Bu durum, hakem rolünü oynamak imkânını verdiği için işgalcilerin işine geliyordu.

San Remo'da 18-26 Nisan 1920 tarihlerinde yapılan toplantılarda, ABD küskünü, İngiltere başrolü oynadı, Fransa toplantıları biraz zorladı, İtalya, Japonya, Yunanistan gibi ülkeler figüranlığı üstlendi. Sonuçta, var olan bölüşme projeleri ufak rötuşlarla onaylandı. Hiç de bir buçuk yıl beklemeyi gerektirecek bir çalışma gösterilmemişti. Kararlar, 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması adıyla imzalandı. Tek gerçek ödün, Osmanlı Sultan/Halife'sinin İstanbul'da kalmasına izin verilmiş olmasıydı. Asıl şaşırtıcı olan, başkalarını yönetemeyecek kadar kötü olduğu için tasfiye edildiği belirtilen Osmanlı Devleti'ne, İstan-

bul'la beraber Orta ve Kuzey Anadolu'da küçücük de olsa, lafzen bağımsız bir bölge bırakılırken, bağımsızlıkları için ayaklanmış Arapların hiç birine bunun layık görülmemiş olmasıydı. Olgunlaşıncaya kadar himaye altında kalmaları kararlaştırılmıştı.

Türkler ve Araplardan itirazlar yükseldi. Tabii yukarda bahsettiğimiz çeşitliliğe uygun olarak bu itirazlar tek çizgili değildi ve zaman zaman birbirine karışarak anlaşılmalarını daha da güçleşiyordu. Arap dünyasında şu akımlar görümekteydi:

- Suriye ve Irak'ta ayrı milliyetçilikler,
  Lübnan ulusçuluğu, Faysal'ın İngilizlerle (sonra Fransızlarla) uzlaşmacı çizgisi,
- Şerif Hüseyin'in Asya Araplar Birliği düşüncesi ve iki kollu Osmanlı federalistleri (Sultana bağlı özerklik isteyenlerle tam bağımsızlık şartıyla konfederasyon),
- Mısır'da zayıf bir Osmanlıcılık, güçlü bir Mısır ulusçuluğu.

Hindistan'da olaya salt bir İslam sorunu diye bakanlar, Arapların bağımsızlığını kabul eden ve etmeyenler şeklinde ikiye ayrılmıştı. Hindu-Müslüman işbirliği çerçevesinde Hindistan ulusçuluğu ön plana çıkıyordu. Bazıları Gandhi'ci pasiflik, bazıları ise Muhammed ve Şevket Ali'nin eylemciliğini izliyordu. Bütün bu durumlarda İngiliz tacına bağlılık uzlaşmacılığından da vazgeçilmiyordu. Türk toplumunda, Saray/Babıali, savaş öncesi bütünlüğün muhafazası karşılığında Saltanat ve Hilafet'in gücünü her türlü uzlaşma formülüne bağlamaya hazırdı. Aydınların bir kısmı Amerikan ya da İngiliz mandası arıyordu. Misaki Millici'lerin yanlısı olanlar vardı. Yurt dışına kaçmış İttihatçılar da -Bolşeviklerle ilişkide olarak- bir Panislam ihtilali hayali içindeydiler.[1]

Bütün bu akımlar birbirleriyle az veya çok temastaydılar, dolayısıyla dalgalanmalar göstermeleri doğal oluyordu. Dönemin önde gelen düşünür ve eylem adamlarını tek bir görüş ile değerlendirmek yanlış olur. Hızla değişen şartlar içinde yalpalamak kaçınılmazdı. Aralarındaki ilişkiler ve bağlar da buna uygun şekilde biçimlenmiştir. Hiç kimse diğerine güvenmiyor, herkes birbirini bir yabancı gücün oyuncağı olmakla suçluyordu.

Bu fikir ayrılıklarına karşılık Araplardaki egemen görüş, büyük bir oranda kendi bağımsızlıklarıydı. Pek azı bunu Osmanlı'yla geçici bir birleşmeden -Avrupalı müdahalesinden kurtulmak için- sonra gerçekleştirmeyi düşünüyordu. Galiplerin bu bağımsızlığı doğal olarak er ya da geç verecekleri inancı çok daha geniş bir kesimde mevcut olduğundan bu Osmanlı federalistleri büyük bir destek bulamadılar. İçlerinden Ankara hareketiyle işbirliğini tasarlayanlar çıkmıştır. Özellikle 1919 sonlarında Suriye'deki İngiliz işgal kuvvetleri çekilip yerlerini Fransızlara bırakırken, hele Kuzey Irak'ta İngiliz yerleşmesine karşı direnç artarken böyle düşünenler oldu. Bunlar genellikle Harbiye ve Mülkiye'den mezun olmuş, Osmanlı ordusu ve bürokrasisinde çalışmış, kısmen Osmanlılığı benimsemiş kimselerdi. Avrupalı işgalcilerin ülkelerinden ayrılmak niyetinde olmadıklarını en önce onlar fark ettiler. Ancak azınlıktaydılar. Ne İngiliz ve Fransızlarla işbirliği yapanlar, ne de onlardan maddi destek görerek ordu besleyen Şerif Hüseyin ve oğlu Faysal gibi güçleri yoktu. Bu ortamda, yüzyıllardır sadece yerlileri değil, Avrupalıları da sindirmiş olan *Türkler geliyor* sloganını kullanmak onlara güçsüzlüklerini örtmenin bir yolu olarak görünmüş olmalıdır. Fransız ve İngiliz arşivlerinde, istihbarat kadrolarının eline geçmiş bol sayıda, Kemalist bağlantılı oldukları ileri sürülen ortak ayaklanma çağrılarına rastlanır. Hatta, Osmanlı ve Türk'e tam karşı olduğu bilinen Faysal'ın bile böyle bir başvuruda bulunduğu hakkında rivayetler, sırf işgalcileri rahatsız etmek için yayılmıştır. Ancak bunların yerli halkı harekete geçirdiğini gösteren pek az örnek vardır. Mesajlardaki *'Türkler gelirse Araplar da ayaklanır'* havası, tıpkı Dünya Savaşındaki Cihad ilanı karşısında Mısırlıların *'Türk ordusu Süveyş'i aşıp Kahire'ye girerse biz de ayaklanırız'* anlayışına benzemekteydi.

Müslüman toplumların duygusal gösteriler (demeçler, mitingler, vb...) dışında Anadolu Hareketine destek olmadıklarını biliyoruz. Bir de sorunun maddi destek tarafı var. Bunun önemi de ilginin oranını belirleme açısından en kesin kanıtı oluşturmasıdır. 1919'da Anadolu'da bir savaşa yetecek para, silah, cephane,

tıbbi malzeme, giyecek bulunmadığını görürüz. Bunlar için dışarıdan yardıma ihtiyaç vardı. Hesaplarımıza göre en çok dış yardım *Bolşevikler*'den gelmiştir. En erken yardıma onlar başlamış (1920'nin ikinci yarısında BMM hükümeti kurulur kurulmaz) ve altın, silah, cephane, tıbbi malzeme olarak Ankara'ya gelen tüm yardımın %83'ünü sağlanışlardır. %10'luk katkılarıyla *Hint Müslümanları* ikinciliği alır: Toplam 675.000 lira göndermişlerdir. Bu paranın ilk bölümü 1921 Aralığında yani Sakarya zaferinden sonra gelmiştir. Üçüncü kaynak *Fransızlardır*. 1921 Ekiminde imzalanan anlaşma üzerine Çukurova'dan çekilirken silah, cephane ve giyecek olarak depolarında bulunan malzemeyi bırakmışlardı ki, %7'ye eşit olduğu söylenebilir. Görülüyor ki Bolşevik yardımı olmasa Türk ordusunun savaş yapması mümkün değildi.

Bunların dışında bir de 1921 Nisan'ında 2. İnönü Savaşının arkasından Mısır'da başlatılan *Hilali Ahmer'e yardım kampanyası* vardır. *Tosun* ve *Aziz Hassan* paşalar gibi en ünlü kişilerin eşlerinin yönettiği kampanya *Büyük Savaşta İngiliz Kızılhaç'ına yapılan yardım gibi* Anadolu'ya ilaç, doktor, hastabakıcıdan oluşan sağlık ekibi göndermeyi amaçlıyordu. 48 doktor, 600 teknisyen, çadırlar ve nakliye arabaları gibi büyük hedefler koyan kampanyanın pek başarılı gittiğini söylemek mümkün değil.[2] Altı ay sonra 1921 Ekim'inde Vafd lideri *Saad Zaglul*'a yapılan bir başvuruda[3] İskenderiyeli 19 tüccarın, Hindistan'da Gandhi'nin yürüttüğü kampanyadan daha başarılı olabilmek için çağrıda bulunmasını istemeleri bunun bir delili gibi görünüyor. 14 Ekim 1921 de *Mokattam*'da yayınlanan listeye göre altı ayda 11960 Gine (Mısır lirası) toplanmış gazetenin 10 Mayıs 1921 sayısında Bolşeviklerin 30 bin altın göndermiş olduklarının kaydedildiğine göre, Mısırlıların hayli geride kalmış olduklarını fark ettikleri anlaşılıyor. Nitekim Hilafet'in lağvından sonra Mısır'da yayınlanan bir özeleştiride şu açıklamaya rastlıyoruz: *"Ancak Türkler zafer kazanmaya başladıktan sonra Mısırlılar onlara yardım toplamaya başladı. Mısır'da sayıları bir milyonun çeyreğinden daha az olan Yunanlılar kendi ordularına 14 milyon Mısırlı'nın*

hilafetleri için gönderdiğinden fazla para yolladı." Yazar buna insan yardını iddiasını da yalanlayan ilginç bir eklemede bulunuyor: "*Müslümanlar Türklere kan borcu verdiler mi? Türklerin kanına hiç bir Müslüman gönüllünün kanı karışmadığı halde Fransız ordusunda (Müslüman) gönüllüler vardı...*"[4] İngiliz ordusundaki Müslümanlar ise daha da çoktur.

Bu bilgilerin ışığında, bir Mısır heyetinin M.Kemal'e savaş kurbanları için 1.000.000 lira vermek üzere Ankara'ya gideceği hakkındaki haberi propaganda saymak gerekiyor.[5]

Bu dönemde M. Kemal'in Araplar hakkındaki düşünceleri nelerdir? Bu konuda doğrudan doğruya bir Arabın tanıklığına başvuracağız. *Trablusşam* kökenli olan *Fevzi Kavukçu* Harbiye'den mezun olmuş, Osmanlı Ordusu'nda subaylık yapmış, savaş yıllarını Filistin cephesinde geçirmiş, savaştan sonra da Arap dünyasında siyasi rol oynamıştır. Hatıralarında, savaş sırasında Arap ihtilal cemiyetlerinin kendisine de yanaştığını, kendisinin katılmadığını, -oysa içerde komplo hazırlayanlar olduğu gibi İngiliz ya da Şerif ordusuna kaçanlar da vardı- belirtir. *Cemal Paşa*'yı tanınış eylemlerini onaylamanış ama ihanete de kalkışmanıştır. Hilafetin birleştirici özelliğine inandığını belirtir. Kavukçu'nun son komutanı Mustafa Kemal'dir. Şam bozgunundan sonra yukarı çekilirken Paşa'nın kendisine şunları söylediğini aktarıyor:

"*Artık mukadderatımız düşmanın elinde. Her birimiz ne mümkünse onu kurtarmaya çalışmalıyız. Arapların yeni dönemde hür yaşamalarını temenni ediyorum. Ve eğer bir gün Anadolu'dan bir hareket havadisi işitirsen ona ülkende katılmalısın ve bize katılmalısın.*"[6]

Daha da önemlisi Kavukçu bir subaya yakışmayacak bir istekle, ordudan ayrılıp memleketi Trablusşam'a gitme izni isteyince Mustafa Kemal onu da vermiştir. Olaya Türk-Arap ilişkileri açısından baktığımızda önyargılı davranmadığı, Arapların özgürlüğünü temenni ettiği ve buna katılmak isteyen bir subayı da hoşgörü ile karşıladığı görülür. Bu yüzdendir ki, bazı Türk komutanlarına duyulan antipati M. Kemal'e karşı belirmemiştir. Bu

özellikleri sebebiyledir ki Kavukçu, daha sonraki dönemde Faysal'a Türklerle işbirliği önerisinde bulunabilecektir.

Bu konuşmadan az sonra M. Kemal İstanbul'da işsiz bir paşa olarak dolaşırken, bir önemli kişi kendisine Araplar hakkındaki düşüncesini sormuş ya da sordurmuştur.[7] Bu ikinci önemli tanık İtalya'nın İstanbul'daki Siyasi temsilcisi Kont Sforza'dır. Aldığı cevabı şöyle aktarıyor: "*Artık Araplar konusunu konuşmak istemem. Türk yönetiminin Araplar üzerindeki devamında ısrar etmek, bizim gücümüzün zayıflamasının temellerinden biridir.*" Bu sözlerden M. Kemal'in Araplara bağımsızlıklarının çok önce verilmesi yanlısı olduğunu düşünmek mümkündür.

Son olarak, Suriye'den ayrılmasından bir yıl sonra hakkında bir Suriye gazetesinde, Hama'nın Al Hadaf gazetesinden naklen, Beyrut'un Al Belag gazetesinin 22.11.1919 tarihli sayısında çıkan yazıyı tanık göstereceğiz:

"M. Kemal Filistin'de kumandandı. Doğu'da nüfuzlarını artırmak için Almanların gizli projelerini fark edince Falkenhaym'la anlaşmaya yanaşmadı (...) Osmanlı ordusu yenilince Suriye'deki yenilginin sebepleri konusunda İstanbul gazetelerine yazılar yazdı (...) Bir çok kez Türk hükümetinden Arap aşiretleri karşısındaki politikasını düzeltmesini, Emir Faysal ile pazarlık yapılmasını ve Suriye halkının sırtındaki pahalılık yükünün hafifletilmesi amacıyla para gönderilmesini de önermiştir. Suriye'deki yenilginin içyüzü konusundaki yazılarında Arapların onuruna dokunur tek bir kelime kullanmadı ve aksine onların davranışlarına mazeretler gösterdi."

Görülüyor ki Mustafa Kemal, Milli Mücadele başlamadan önce de Arap toplumlarının ulusal haklarına saygılıdır. Hem de onların katkısıyla gelen bir bozgunu yaşamış olduğu halde. Artık son demine gelmiş olan Osmanlı Devletine bağlı kalmaları gerektiğini düşünmemektedir. Bu sadece ona özgü bir düşünce değildi. Erzurum ve Sivas kongrelerinden 17.2.1920'de açıklanan *Misakı Milli*'ye varan çizgide bütün aydınların üzerinde birleştikleri bir anlayıştı. Mondros Ateşkesinin imzalanması sırasın-

da Türk ordularının kontrolunda bulunmayan bölgelerinin geleceğinin kendi halklarının oylarıyla saptanmasından başka bir çözüm kabul edilmiyordu. *Misakı Milli*'nin birinci maddesinde özellikle Arapların bu hakkı belirtilmiştir.

Ankara Hareketi ile Saray ve Bâbıâli'nin görüşleri arasındaki en büyük fark bu konuda ortaya çıkar. Galiplerin bile Osmanlı Devleti deyimini dışlayıp Türkiye diye andıkları bir ortamda Osmanlı Devletini yaşıyor sayan sadece Sultan ile sadrazamıydı. Damat Ferit 1919 ortasında Paris'teki Barış Konferansı'na sunduğu öneride Arap vilayetlerinin hala Osmanlı Devletine bağlı kalmasını isteyebiliyordu. Arapların bunu istemediklerinin farkında değildi. Ya da farkındaydı ama vereceği ödünlerin çekiciliği ile İngilizleri ikna edebileceğini umuyordu: Hilafeti hizmetlerine sokmak. Galipler bir seçenek olarak bu öneriyi ellerinin altında tutarken bir yandan da *'durumun hala farkında olmadığı'* gerekçesiyle Osmanlı heyetini *"Paris'te daha fazla kalmanıza gerek yok, gereği olunca size bilgi veririz"* diyerek adeta konferanstan kovdular.

Misakı Milli'de vurgulanan anlayışın ayrıntılı gerekçelerini daha bu metnin açıklanmasından önce, M. Kemal'in sözcüsü *Hakimiyeti Milliye* gazetesinin ilk çıkan sayılarında bulmak mümkündür. Bunlarda Arap bağımsızlığının kabul edilen milliyet ilkelerine uygunluğunun onaylandığı; eski imparatorluk hudutlarının asla düşünülemeyeceği; hilafeti kontrol edip İslam toplumlarını ipotek altına sokturmanın reddedildiği; hilafete saygının Panislamcı bir siyasi birlik ya da emperyalist yayılmacılık olmadığı, imana dayalı bir kardeşlikten ileri gidemeyeceği, kesin ifadelerle belirtilmiştir.

Gerek Misakı Milli öncesinde gerekse 1920 yılında TBMM'nin toplantılarında yaptığı açıklamalarla M. Kemal Türk toplumu için hedeflerini ve diğer toplumlarla ilişkilerin nasıl yürütüleceği hakkındaki ilkelerini şöyle açıklamıştır:

- *Tam bağımsızlıktan başka hiç bir formül kabul edilemez: Tarihte Peygamber'in de uygun olmayan koşullarda barış imzasına mecbur olduğu olmuştur, ancak halifenin bağımsız-*

lığı ve toplumu tehlikeye atacak anlaşmalara hakkı yoktur.

- *Gerçek güç ulustadır ve egemenliğin kaynağı da odur. Verdiği savaşın ürününden o yararlanmalıdır.*
- *Bağımsızlık için savaşın başarısı, her bireyin niçin savaştığının bilincine varmasına bağlıdır.*
- *Hedeflerini saptarken toplum kendi nesnel koşullarını iyi belirlemelidir, izlenecek yol üzerinde bu özgün koşulların etkisi hesaplanmalıdır: Haddimizi bilelim, biz hayat ve istiklal isteyen bir milletiz, Müslüman da olsa başkalarını egemenliğimizin altına almaya çalışmak emperyalizm olur.*

Toplum kendi gücünden başkasına bel bağlamamalıdır, başkalarının himaye, manda ya da yardımlarından sonuç alınmaz: Devletin hayat ve ilişkilerinde Allah yolunda karşılıksız millet yetiştirmek alışkanlığı yoktur.

- *İslâmi dayanışma ancak, bütün İslam toplumları aynı anda kendi bölgelerindeki işgalcilere karşı ayaklanırlarsa ürün verir. Yerli halkın katılmadığı bir kurtuluşu, dışarıdan gelen sağlayamaz.*

Özetlersek, Kemalist formülün gerek diğer Türk (Saray yanlısı, Bolşevik yanlısı, mandacı, vb..) ve gerekse bütün diğer Müslüman çözümlerden farklı olduğu anlaşılır. Bunun kendi döneminde, iletişimin çok sınırlı olduğu bir dönemde yeterince anlaşılması çok kolay değildi. Ancak Kemalistlerin anlaşılmayı bekleyecek zamanları yoktu, program hazırdı, uygulamaya geçtiler. Her toplum kendi nesnel koşullarına uygun olarak adım atmaya yöneldi.

Vahdettin'in Ulusal Egemenliğe Karşı Hilafeti Oynaması

Arap tarihçisi G. Antonius 1920'yi *Felaket Yılı* diye adlandırılmıştır. Aslında bu deyim Türk toplumu için de geçerlidir. *Sevr* imzalanmış, Türk direncini yok etmek için Yunan orduları ileri harekete geçirilmiştir. Suriye'de önce bağımsızlık yanlısı Araplarla kralcı/uzlaşmacı Faysal yanlıları birbirini kırmış, arkasından Fransızlar iki tarafı da temizlemiş ve Faysal'ı ülkeden kovmuşlardı. Lübnan ve Suriye'yi birbirinden ayırıp kendilerine bağlı iki

ayrı hükümet de kurdurdular. Faysal'ı hiçbir ilgisi bulunmayan Irak'a kral yapan İngilizler, yerli halkın bağımsızlık yanlılarını onun adına kılıçtan geçiriyorlardı. Mısır'da bütün çabalara rağmen himaye sisteminin devamı politikacılara kabul ettirilmişti. Hicaz'da vadedilenlerin yerine getirilmemesinden şikayetçi olan Şerif Hüseyin'e karşı, yeni kral adayları İbni Suud'u hazırlama operasyonu son aşamasına getirilmişti. Böylece bütün Arap ülkelerinde ulusun egemenliği değil, sömürgecilerin çizgisini izleyecek kadrolar iktidara getirilmiş oluyordu. Tabii bağımsızlık da bahis konusu değildi.

Böyle bir ortamda hilafet konusunun uluslararası politikanın gündemine girmesi ilginçtir. Türkiye'deki direncin dışında Araplar ve Hint Müslümanlarında da savaş sırasındaki vaadlerin yerine getirilmemesine karşı tepkiler yükselmekteydi. Müslümanları teskin edecek bir halife ihtiyacı en başta İngiltere için -en yüksek Müslüman nüfusuna sahip devlet- son derece artmıştı. Saray ve Bâbıâli'nin savaşın bitimiyle beraber İngiliz yanlısı politikalar izlemeye özen göstermesinde bu ihtiyacı tatmin endişesi baş rolü oynadı. Vahdettin'in Damat Ferid'i tekrar tekrar sadrazamlığa getirmesi de bütün galiplere değil sadece İngiltere'ye güvence verme amacı güdüyordu. Sakarya Zaferinden sonra onu görevden alma girişimi de kendi iradesiyle yapılmış bir şey değil, bütün resmi belgelerin kanıtladığı gibi, işgal kuvvetleri komutanlarının isteği üzerine olmuştur. Bunun sebepleri üzerinde ileride duracağız.

Hilafet üzerindeki oyunlara ilk yoğun tepki Hint Müslümanlarından geldi. Halifenin yetkilerini ve gücünü kısıtlayıcı, kutsal yerler üzerindeki kontrolünü iptal edici formülleri kabul etmeyecekleri ve eğer Osmanlı Sultanı bunları kabul ederse sultanlık ve halifelik sıfatının sona ereceğini açıkladılar. Bir yandan da bu yoldaki çabaları sebebiyle Araplara -Başta Şerif Hüseyin'e- ısrarla çattılar.

Türk toplumunca da tanınan iki ünlü Arap liderin, izlediği politika karşısında Vahdettin'e yöneltikleri eleştiriler de önemlidir. Birincisi Osmanlı Ayan Meclisi'nin üyelerinden Trablus-

garp'lı Süleyman Baruni'dir. 12.6.1919 tarihli Arapça El Adl gazetesinde yer alan yazısında Arap halifesi atamaya kalkışmanın akıllı işi olmadığını ve işi İslam düşmanlarının körüklediğini belirtmiştir. Bu yazısı yüzünden İstanbul Hükümetince bütün haklarından mahrum edildi. 27.1.1920 tarihli *Tasviri Efkar*'daki bir yazısında da Osmanlı Hilafetinin tek geçerli kurum olduğunu yeniden vurguladı. Daha da ileri gitmiş, 28.2.1920'de İstanbul'daki işgal kuvvetleri komutanlarına yolladığı, bir kopyasını da sultana ulaştırdığı muhtırasında da aynı temaları işlemekle kalmayıp padişaha da *'eğer bağımsızlığı için savaşmazsa görevinden düşeceği'* tehdidini yöneltmiştir.

İkinci önemli şahsiyet, İtalyanlara karşı mücadelesiyle bütün İslam dünyasınca Mücahid sıfatını kazanan yine Libyalı Ahmet Şerif Es Sünusi'dir. 1920 Haziranında Yunanlılar Bursa'yı işgal etmek üzereyken, sultanın davetine rağmen İstanbul'a gelmeyi red etmiş ve *'İslâmiyetin yegane ordusu'* saydığı Ankara mücahitlerine katılmayı yeğlemiştir. Sultana mektubunda onun halifeliğini sorgulamaz ama *"Peygamber efendimiz hazretlerinin hürmetine Allah Mustafa Kemal Paşa'yı korusun ve esirgesin"* demekten kaçınmamıştır. O sırada M. Kemal ve arkadaşlarının Vahdettin'in Şeyhülislam'ı Dürrizade'nin fetvasıyla İslâma ihanet suçuyla idama mahkum edilmiş olduğu unutulmamalıdır. Üstelik, gerek sultan gerekse İngiliz propagandacılarının Ankara'yı dinsizlikle suçlayan kampanyalarına karşı, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin *irşat heyetleri*'nde yer alarak fiilen hem Vahdettin'e hem de İngilizlere karşı tavır koymuştur. Bazı bölgelerdeki ayaklanmaların bastırılmasında etkili rolü olmuştur.

Sadece Vahdettin'in değil, genelde hanedan mensuplarının Ankara hareketine olumlu bakmadıkları biliniyor. İlgiliymiş gibi görünenlerin aslında ipleri elden kaçırmamak endişesi içinde oldukları, ulusal mücadelenin ilkeleriyle hiçbir bağlantıları bulunmadığına dair pek çok kanıt vardır. Vahdettin'e ve Damat Ferit'e karşıymış gibi görünen *Veliaht Abdülmecit*'in Ankara yanlısıymış

izlenimini veren içerdeki davranışlarına karşılık 1921 Mayısında Mısır'ın El Ahbar gazetesine verdiği demeçte, İslâmın Bolşevikliğe karşı olduğunu, İngiltere'nin İslâma saygısının giderek arttığını gördüğünü, 1911'de İngiliz Kralıyla görüşme fırsatının kendisine verilmemiş olmasına üzüntüsünü belirtir ve Müslümanların gelişmesine yardım ederek İngilizlerin İslam içinde çok dost edinebileceklerini ekler. Açıkcası o da teslimiyetçidir.

İslam dünyasından gelen uyarılara rağmen Saray ve Bâbıâli'nin İngilizcilikten vazgeçmemesi İngiliz başbakanı Lloyd George'u yumuşatmaya yine de yetmedi. 1920 Martında Barış Konferansı'nda müttefik liderlere, Türkiye'ye karşı en katı şekilde davranılacağını şu sözlerle ifade etmiştir: "*Sultana şöyle demeli: Size bir parça turkey (: hindi: Türkiye) bırakacağız... Kanatları ve göğsünü alıyorsak da size yine de birkaç kemik kalacaktır.*" O birkaç kemikle Sultan/Halife ne yapabilirdi?... Kendini bile geçindiremeyeceğine göre galiplere teslim olmaktan, onların politikalarının aracılığını yapmaktan başka seçeneği kalır mıydı?

Damat Ferid'i görevden almak zorunda kaldığında Vahdettin böyle bir siyasi oyunun aracı olmuştur. İşine de gelmiyor değildi, zira girişim Ankara'yı özellikle Mustafa Kemal'i köşeye sıkıştırmayı hedefliyordu. Artık galipler, Sevr'i imzalamakla Damat Ferit'in görevini tamamlamış olduğunu, şimdi anlaşmayı Ankara'ya da onaylattıracak adımın atılması gerektiğini düşünüyorlardı. Bunun için Ankara'nın başından beri ihtiyatla sürdürdüğü politikadan da yararlanmayı tasarladılar. BMM'nin gizli oturumlarında sadece Bâbıâli değil Vahdettin'in kendisi de hain ilan edilmekle birlikte kamuoyuna yapılan açıklamalarda Saltanat ve Hilafet'e bağlılık daima vurgulanmış, esir durumunda bulunduğu için de yapılanlardan sorumlu sayılamayacağı eklenmiştir. Ülke içinde hala devam eden ayaklanmaları önlemek ve ikiliğin sürmesine engel olmak için bu kaçınılmaz bir taktikti. İşgalcilerin *Tevfik Paşa* başkanlığında bir uzlaşma hükümeti kurdurmaları, hatta M. Kemal'in sadrazamlığı olasılığı söylentilerini çıkar-

maları, onu da BMM'yi de İstanbul'a aktarıp etkisiz hale getirme amacını güdüyordu. Anadolu'da doğrudan halkından aldığı desteği ve dinamizmi, milliyetçi liderlerin İstanbul'un işgal altındaki kozmopolit ortamında kaybedeceklerini hesaplıyorlardı. Ankara'nın bu oyuna gelmemesi bu kez de "*Bakın Sultan/Halife yumuşadığı halde direnen Kemalistlerdir, kendi halifelerini dinlemiyor, ona baş kaldırıyorlar*" propagandasının işlemesine zemin hazırladı.

Ankara'nın ulusal egemenlik, bağımsızlık gibi diğer Müslüman toplumlara da *'kötü örnek'* sayılan ilkelerinden vazgeçmesinin yollarını aranırken BMM'nin *'hakimiyetin kayıtsız şartsız milletin'* olduğunu belirten anayasanın görüşmelerini başlatması şüphesiz rastlantı değildir. Orada M. Kemal hilafetin niteliğini açıkça belirtmiştir:

"Makamı hilafetin kutsiyetini hürmetkarane takdis etmiş olmakla beraber bu makamda oturacak zatı hiçbir vakitte efendi yapmak mevzubahis değildir; şeriatı garrayı Muhammediye ile kabili telif değildir. Seydülkavmi hadimühim buyurmuşlardır. Millete efendilik yoktur. Hadimlik vardır. Bu millete hizmet eden onun efendisi olur... (Hanedanı Osmaniye) Milletin ihtiramı, kendisine efendi bulmak ve aramak için değildir. Millet ona ancak vaz'ı kanunisiri (yasal durumunu) ve vaz'ı meşruunu (meşru durumunu) verir ve hakimiyetini bizzat muhafaza eder."

1921 Anayasası olarak bilinen bu metnin kabulü, Saltanat ve Hilafet'ten hiç bahsetmediği için cumhuriyete doğru çok önemli bir adım oluşturuyordu. Adeta adı konmadan cumhuriyet ilan edilmişti. Bunun, daha öncesinden beri Ankara'nın yönelişinden rahatsız olan Saray ve İngiliz destekçileri arasında müthiş bir kızgınlık uyandırmış olduğunu biliyoruz. Damat Ferit hükümetlerinin şeyhülislamlarından ve sadrazam vekilliği de yapan üyelerinden *Mustafa Sabri*'nin bir yazısını aktaracağız. Yeni Anayasanın kabulü ve sultanın TBMM'yi tanımasını istemek üzere Mec-

lis Reisi sıfatıyla, M. Kemal'in sadrazam Tevfik Paşa'ya bir telgraf göndermesi üzerine, Milli Mücadele'ye düşmanlığı sebebiyle 150'likler arasına girecek olan Mustafa Sabri, *Peyam'ı Sabah* gazetesinin 8 Şubat 1921 tarihli sayısında özetle şunları yazmıştır:

"Anadolu'da yükselen isyan bayrağı kendini Allah'ın sancağı yerine koymağa kalkıyor. Türk ve Müslümanların önünde eğildikleri hilafet ve saltanatı parçalamak isteyen bir sergerde çadırından sesini yükseltti. Ankara'da kurduğu ve darağaçlarıyla koruduğu iktidarın hırsı içinde, Osmanlı Devletinin yıkılışını kullanıp Osmanoğullarının yerini alıyor. Hiç utanmadan bu aşağılık teklifi milletin iradesi diye sunuyor. Hem de sultan esirdir diyerek bunu Padişaha onaylattırmağa çalışıyor. Milleti tehdit etmenin arkasından padişaha da gözdağı vermeye çalışıyor, hiç utanmadan milletten çaldıklarını sultan adına alınmış diye sunuyor. Abdülhamit'i tahttan indirdiklerinden beri böyle küstah bir dil kullanmamışlardı. Kuvayı Milliye adı altında kurduklarıyla vatanı milleti kurtarmaya değil, kendi iktidarları için çalışıyor ve Osmanlı hanedanını kurban ediyor. Hakimiyeti Milliye adına hesapsız kanlar döküyor ve ordunun süngü tehdidi ile yaptıkları Anayasa ile saltanat ve hilafet'in temelini değiştiriyorlar. Unutmayınız ki Anadolu'daki milyonlarca kendini fedaya hazır insan ve gerçek Müslüman saltanat ve hilafet için er geç sizin kanınızı da akıtacaktır. Ama sizi durduracak, rejimi hırsızlıktan temizleyecek bir medeniyet dünyası vardır. Her şeyin üstünde Şeriatı İslâmiye hilafeti saltanattan ayırmaz. İslâmda papalık yoktur. Hilafette hükümeti cismaniye vardır. Bunları bilenler bir asi şefin bu hain entrikalarına kendilerini kaptırmazlar. M. Kemal hilafetin kutsal niteliğini kendi şahsına bağlamak istiyor. Ey Müslümanlar!.. Dini mübine hizmet etmiş bir soylu kökten gelen bir halifenin yerine hiçbir dine bağlı olmayan bir müflisi kabul edebilir misiniz? Bu düşünülebilir mi?..."

Yazı M. Kemal'e daha bir sürü hakaretle devam eder, Sevr'i onaylayan hükümetin zaman zaman sadrazam vekilliği de yapan bu en önemli üyesinin, bir din alimi olmak iddiasıyla halifenin yabancıların hele Hıristiyanların esiri olmaması gerektiğini düşünmemesi, ön yargısının; Mısır Memlukluları zamanının kukla halifesine dönüşmüş efendisi için cismani güç isterken bunun nereden bulunacağı ve kime hizmet edeceğini hesaplayamaması ise uzak görüşten yoksunluğunun kanıtı oluyor. Tabii ki buna, Ankara'dakilere yönelttiği ***iktidar hırsı*** suçlaması da eklenebilir. Hayalinde acaba, Milli Mücadele'nin yıkılması sonucu kendisinin tekrar şeyhülislamlığa atanması özlemi yatmıyor muydu? Peki kimin şeyhülislamı olacaktı?... Varlığını ve haklarını kabul etmediği halkının mı, yoksa işgalcilerin tanıdığı yetki oranında bağımsız sultan/halifenin mi?... Vahdettin'in ulusun egemenliğini kabul etmemek konusundaki kararlılığı 1922 Şubatında da bir kere daha kanıtlanmıştır. Avrupa'daki görüşmeler için İstanbul'dan geçmekte olan Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'i kimseye duyurmaması kaydıyla sarayda konuşmaya çağırmış, ama onun TBMM'yi yani ulusal egemenliği tanıma yolundaki çağrısını yanıtsız bırakmıştır. Bu davranışta 1922 başında hala Türkiye'nin yarısının Yunan işgalinde bulunması ve İngilizler istemedikçe Anadolu'dan çıkarılamayacakları inancı mutlaka etken olmuştur. Bâbıâli ve Saray ne halkın haklarını ne de onun temsilcilerini tanımamakta öylesine şartlanmışlardı ki, Yunan ordusu denize döküldüğü ve milli hükümetin temsilcisi Refet Paşa İstanbul'a yerleştiğinde sultanın zaferi kutlaması ve meclisi onaylaması yolunda yapılan öneriyi de geri çevirdiler. Ne zaferi sağlayan liderler ne de meclisten bahsedilmiyor sanki her şeyi o yapmış gibi ***'milletin hakanı ve İslâmın halifesi'*** ön plana çıkarılıyordu.

Padişah ve çevresinin bu konuda ne derece bilinçsiz olduklarını, Saltanat'ın lağvı üzerine Vahdettin'in; Bardakçı'nın kitabında bahsettiği üzere 19. yaşında bir cariye ile nikah kıyıp bir hafta boyunca hareme kapandığı sırada mabeyincilerinden

Rıfat'ın AP ajansı muhabirine verdiği demeç gösterir. Bu zat TBMM'nin Türk milletini temsil etmediğini, böyle bir karar alma hakkı bulunmadığını söyleyebilmiştir. Mademki İngilizlerin İstanbul'u basması üzerine sultanın lağvettiği meclisin üyelerinden oluşuyorlardı, zafer de kazanmış olsalar, hatta liderleri hakkındaki idam fetvası Bâbıâli tarafından kaldırılmış da olsa, bu mabeyinci onları adamdan saymayabiliyordu. Hem de Bolşevikликle suçlayarak ve İslam dünyasının Vahdettin'in hesabını Kemalistlerden soracağı iddiasıyla:

"İslam tarihinde büyük bir dönem kapanıyor. İslam dünyasının böyle bir ihtilali nasıl karşılayacağını bilemiyoruz. Ama şu muhakkak ki Arabistan, Hindistan, Afganistan bu ihtilalci kararı reddedecek, Rusya, Türkistan, Azerbaycan onaylayacaktır. Zira bu felaketten onlar sorumludur. Türkiye Sovyetleşiyor."[8]

Tahttan kendisinin çekilmesi önerisine karşı Sadrazam Tevfik Paşa'nın aracılığıyla verdiği yanıt da millet dediği şeyin ne olduğundan haberi bulunmadığını kanıtlıyor: *"Sultan bu durumdan son derece üzgün, tahttan feragat niyetinde değil. Suçlanmış olduğu için milletin önünde kendini savunmak istiyor."* Bu gerçekten inanılmaz bir şaşkınlık örneğidir. Ama bütün davranışları siyasi zeka yoksunluğunu yansıtacak niteliktedir. Vahdettin, İngilizlere sığınıp kaçmadan kısa bir süre önce Refet Paşa'ya Mustafa Kemal ile muhabere etmek istediğini ve bir emin adamını memur etmesini arzuladığını bildirmişti. Herhalde Yusuf Kemal olayından alınmış dersle M. Kemal ile Rauf Bey önce Vahdettin'in arzusunu yazılı olarak bildirmesi talebinde bulundular. Halife, Ankara'ya göndermediği yazılı başvurusunu İngiliz İşgal Ordusu Kumandanına yolladı: "*İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere Devleti fahimesine iltica ile bir an evvel İstanbul'dan mahalli ahara naklimi talep ederim, efendim. Halifei Müslimin.*"[9]

Millete hesap vermekten bahsedip milletinden böylesine kaçan bir yöneticiye herhalde tarihte sık rastlanmaz. Vahdettin'in ülke dışına kaçtıktan sonraki davranışları da siyasi bilinçsizliğini ve mevhum güçlerin yardımıyla tekrar tahtının başına dönebile-

ceğine inandığını gösteriyor. Mabeyncisinin müjdelediği Arabistan, Hindistan, Afganistan Müslümanlarından çok onları yönlendiren İngiltere olmalı bu mevhum güçler. İlk eylemi, Hicaz kralı Şerif Hüseyin'in daveti üzerine kutsal toprakları ziyareti oldu. Hüseyin kendini halife ilan ettirmek için bir hayli uğraşmış ama hem Arapların kendileri hem de Hint Müslümanlarından gelen yoğun ***hain, işbirlikçi*** suçlamaları sebebiyle bir sonuç elde edememişti. Büyük kesim meşru halifeye karşı Hıristiyanlarla işbirliğini unutanıyordu. Vahdettin'le aynı zamanda kaçan ve Mısır'a sığınan Mustafa Sabri ve Rıza Tevfik gibi 150'likler yerlilerden açıkça hakaret görüyor ve korkudan sokağa çıkamıyorlardı. Durumdan kendi lehinde yararlanmayı tasarlayan Hüseyin hem Vahdettin'i hem de Mısır'daki bu grubu Hicaz'a davet etti. Bu açıkça Türkiye'deki rejime de meydan okumaydı.

1923 yılının Ocak-Mayıs ayları arasında gerçekleşen bu ziyaretin en çok Hüseyin'in resmi sözcüsü *El Kıbla* gazetesiyle bazı İngiliz gazetelerinde yankı bulması propaganda amaçlı olduğunu kanıtlar. Vahdettin'in destek umduğu Arap basınının büyük çoğunluğu ve Hint basınının hemen hepsi olayı iki İngiliz ajanının buluşması ve İngiliz çıkarları için bir girişim olarak aktardılar. *El Kıbla* Vahdettin'in halife sıfatından hiç bahsetmemiştir. Yazılanlardan anlaşıldığına göre eski sultanın ömrünü Hicaz'da tamamlaması ve halife sıfatını Hüseyin'e devretmesi umuluyordu. Mekke'den yayılan haberlerde sürekli olarak Ankara ve M. Kemal aleyhtarı kampanyanın hala sürmesi Vahdettin'e güven vermek amaçlı olmalıdır.

Vahdettin ise bir süre Medine'de yaşadıktan sonra '***vakti müsaitse vatana dönmeyi düşündüğünü***' kızına yazmıştır. Filistin'e, Mısır'a, Hindistan'a yerleşme tasarılarına karşı bu ülkelerin halkları kadar yöneticilerinden de gelen tepkiler hiç kimse tarafından istenmediğini gösteriyordu. Kendisine bağlı bir kuvvet bulunmadığına, Türk halkının saygınlığı doruğa erişmiş M. Kemal'i devirmesi düşünülemeyeceğine göre tek bir umudunun kaldığı anlaşılıyor: İngiliz desteği. Herhalde buna güvenerek Hüseyin'e

umut vermemiştir. 1923 Nisanında Mekke'de yayınladığı bildirinin içeriği de hem geleceğe yönelik planlarını hem de Hüseyin'i hiç dikkate almadığını göstermek bakımından ilginçtir. Dünya Savaşındaki yenilgiden ve Mondros Ateşkesinden sorumlu olmadığını söylerken, çözümü barışla aramaktaki kararlılığını belirtirken haklıdır. Ama Yunanlıların İzmir'e çıkışına ve nasıl olsa uygulanamaz diye Sevr'in imzasına karşı gelmediğini kaydederken inandırıcı olamamaktadır. Bildiride, Ankara Hareketi'nin başarısından, askeri zaferden, Kemalistlerden, Misakı Milli'den, Hakimiyeti Milliye'den, İslam dünyasını ayağa kaldıran coşkudan tek kelimeyle dahi bahsedilmemektedir. Aksine *"Avrupa Savaşından sonra yaptıkları şeyler hakkında Kemalistler bana hesap vermeli"* demektedir. Yunan mezaliminden tek satırla bahsedilmezken Kemalistlerin astıkları ve öldürdükleri insanlar konu edilmektedir. M. Kemal'i Anadolu'ya kendisinin göndermediğini, esasen Milli Mücadele'nin hiç de önemli olmadığını ekleyen Vahdettin'in kendi halkından kopukluğunun en belirgin işareti ise, hilafet konusundaki '*3-5 milyon Türk'ün kararının önem taşımadığı*' şeklindeki yargısıdır. Pek az yakını dışında bütün herkesin Kemalistlere katılmış olmasından şikayeti de, halkını nasıl küçümsediği ve anlamadığının işaretidir. Açıkçası yanındaki bir avuç insanın dışındakileri kamuoyu olarak görmemekte, Vatan'a dönmek istemekte, ama vatandaşları saymamaktadır. Bildirinin Hüseyin'in beklediği gibi ona umut verecek bir içerik taşımaması, aksine Vahdettin'in iddiasının sürdüğünü göstermesi Hicaz Kralı'nı kızdırmış ve ilişkileri gerginleşmiştir. Bunun üzerine Hicaz'ı terk etmek ve hiçbir Müslüman ülkesi kendisini istemediği ve de eski destekçisi İngiliz ve Fransızlar izin vermedikleri için, Avrupa'ya San Remo'ya gidip yerleşmek zorunda kalmıştır. Bu bildiriye en sert tepkiler Mısır ve Hint Müslüman düşünürlerinden gelmiştir. Böylece Vahdettin, son günlerini, sürgünde, nasıl oyuncak gibi kullanılmış olduğunu anlayarak geçirmiştir.

Notlar:

Mısır, Suriye ve Türkiye'deki cemiyetlerin dışında Avrupa'da, bazılarını Bolşeviklerin desteklediği türlü kuruluşlar vardı. Enver Paşa'nın önderliğindeki Berlin'deki İttihadı Selameti İslam bunların başında gelir.Ayrıca Berlin'de siyasi faaliyette bulunan Deutche Persische Gesellshaft, Orient Klub, Deutche Gesellshaft für Islam Kunde, Vereinigung Vergewaltigter Voelker, Arbeiter und Bauempartei der Turkei vardı. Roma'da Şark'ın Mazlum Milletleri Birliğimevcuttu. 1. Dünya Savaşı sırasında Panislam'ı körüklemek için görev üstlenmiş siyasetçi ve ajanların çoğu buralarda görevlerini sürdürüyorlardı.
MO (El Mokattam); 12, 13, 14, 15, 19 Nisan ve 6.21 Mayıs 1921.
MO 11.10.1921.
MO; 1.4. 1924, A. Sabri Yazısı
Réveil; 14.1.1922
Hayriyye Kasımiyye, Kıraat fil muzakkarat wa awrak el Kavvukci, Buhus wa Dirasat. Abdulkarim Mahmud Graibe'ye armağan, Amman 1989, s.415.
Sforza, Les Batisseurs de l'Europe Moderne, Lib. Gallimard, Paris 1931 adlı kitabında ve NeueZürcher Zietung'un 17.11.1938 sayısında "Der Shöpfer der Türkishen Republik" adlı makalesinde bu konuya temas etmiştir. İkisi arasında biraz fark varsa da -birinde şahsen konuştuğunu diğerinde fikri sorulduğunu kaydeder- cevapta fark yoktur.
New York Times; 5.11. 1922
Vahdettin'in son günleri hakkında: Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar, c. I, 1957, s. 138; Fahri Engin "Vahidettin'in Kaçışı ve Sonrası", Yakın Tarihimiz, c. III, s. 385-6; Kandemir, "Kaçarken Vahidettin ile Beraberdim", Yakın Tarihimiz, c. III, s. 387-8; Ahmet Şükrü, "Vahidettin ile San Remo'da, Yakın Tarihimiz, c. II, s. 215-217; Gl. Harrington, Tim H. Looks Back, London 1940; Nevile Hendersen, Water Underthe Bridges, London 1945; Andrew Ryan, The Last of the Dragomans, 1951; Murat Bardakçı, Şahbaba, İstanbul 1998.

3.
Bölüm

1922
ŞOKLARIN ETKİSİ

İslam Dünyası Yargılarını Yeniden Değerlendiriyor

Dünya Savaşının bitişinden beri İslam dünyası hilafetin kaderiyle çok yakından ilgileniyordu. Çünkü Asya'nın ortasındaki küçük ve etkisiz Afgan Krallığı dışında bağımsız Müslüman devlet kalmamıştı. Bu ilgiyi Vahdettin'in kendi şahsına yönelik sanması en büyük hatası olmuştur. Müslümanlar bir dayanışmayı yönlendirecek lider arayışındaydılar. Vahdettin'in teslimiyetçi politikası ise o kadar bariz olmuştu ki onu ciddiye alan kalmamıştı. Ama alternatifi ortaya konamadığından yetersizliğini tartışan da çıkmamıştı. Savaş galipleriyle mücadeleyi sürdüren Kemalistler de gündeme getirmeyince, sorun bir süre dondurulmuş oldu.

1922 yılının son dört ayında yaşanan iki olay bir yandan Vahdettin'in yanılgısını anlamasına, diğer yandan da konunun yeniden gündeme gelmesine yol açtı.

Bu olayların ilki, yeni bir atılım yapamayacağına artık bütün dünyanın inandığı Türk ordusunun bir yıldırım operasyonla iki haftadan kısa bir sürede Yunan ordusunu denize dökmesiydi. Daha 1920'de Avrupalı sömürgecileri alt edemeyecekleri düşüncesiyle himayeyi kabul eden, Mısır'dan Hindistan'a kadar uzanan bölgenin (Libya, Tunus, Cezayir, Fas için zaten tartışma yapılmıyordu) insanları bu zaferle yeni bir dönemin başladığını hissettiler. Bütün İslam dünyasında "*Yeni bir Türk rüzgarı esmeye başladı*" Türk sevmezlikten Kemalistlerin Bolşevikliğine, İttihatçıların dinsizliğine kadar her çeşit propaganda ile beyni yıkanmış olan çevreler bir anda bunların hepsini unutup Türkler lehinde gösterilerle sokaklara döküldüler. Gazeteler *İslâmın Ga-*

zi Başkumandanı ilan edilen Mustafa Kemal başta olmak üzere Ankara'nın komutanlarına övgüler diziyor, resimleri elden ele dolaşıyor, kahvelerin, evlerin duvarlarına asılıyordu. 1914'deki Cihad ilanında rastlanmayan bir heyecan Cezayir'den Hindistan'a kadar bütün İslam dünyasını çalkalıyordu.

Sömürgeciler kadar, onlarla anlaşarak iktidara gelmiş olan yerli yöneticiler de bu durumdan rahatsız oldular. Türk örneğinin bir kez daha rahatlarını bozması olasılığı belirmişti. Savaşın liderlerini suçlamağa giriştiler. Eski bir alışkanlıkla *Türkiye'den öncülük beklemeğe başladılar*. Doğal olarak Türkiye'nin Gazi Başkomutanının eyleme geçmesi arzulanıyor, hatta bazı yayın organları, askerlerinin başında Suriye'ye gelmek üzere olduğunu bile yazıyorlardı.

Ankara Hükümetinin böyle bir girişimi düşünmeye bile mecali yoktu. Herşeyden önce Yunan ordusu sadece Anadolu'dan çıkarılmıştı. İstanbul ve Trakya hala işgal altındaydı. Ayrıca 1911 Libya Savaşından beri on bir yıldır, yani bütün diğer ülkelerden altı yıl daha fazla savaşmış olan Türk toplumunun artık mücadele edecek takatı kalmamıştı. "*Yürüyelim bir vuruşta Trakya'yı hatta Selanik'i kurtaralım*" diyenlere Mustafa Kemal'in engel olması, bir açıdan sorunun sadece askeri nitelik taşımamasından, diğer yandan da yeni bir savaşta karşısında sadece Yunanlıların olmayacağını bilmesinden ileri geliyordu. Üstelik kendileri eyleme geçmeyen 300-400 milyon Müslümanın Cihad karşısındaki davranışlarının güven vermediğinin bilincindeydi.

Buna karşılık Araplar arasında Türk halifesi aleyhinde mesajlar bir anda yok oluvermişti. Türkiye'nin, hilafete sahip olmasının karşılığında bütün İslamları kurtarması gerektiği daha yoğun şekilde vurgulanmaya başlandı. Örneğin Beyrut'un İslamcı gazetesi *El Belag*, Türkiye'de saltanatla hilafetin ayrılmasından üç gün önce şöyle yazıyordu:

"Halife Peygamber'in temsilcisidir. Aralarındaki anlaşmazlıklara rağmen Müslümanlar birleşmeli, halifeye bağlanmalıdır. Halifeye direnmemeli, onu maddi ve manevi açıdan des-

teklemelidirler. Hilafet'in amaçlarından biri de Mısır'ın özgürlüğü idi, eğer bu, görüşmelerle sağlanamazsa Hilafet bunu zorla sağlar. Allah ümmetin kahramanlarını kutsasın."

Bu fikri ileri sürenin, Mısır'daki genel inancın tam tersi olduğunu bilmezlikten geldiği, girişimlerin bir kandırmaca olduğu, himayecileri ürkütmek amacı taşıdığı kanısını güçlendirmektedir. Avrupa'dan gelen haberler de böyle bir korkuyu onaylayacak nitelikteydi. Irak'ta ordusunun başında esir olduktan sonra üç yıl Türkiye'de kalan ve zaferden sonra M. Kemal'i ziyaret için Ankara'ya giden İngiliz Generali Townshend tehlikeyi Batı dünyasına şu sözlerle açıkladı:

"Şu anda Kemal arzu etse bütün İslam dünyasına bize karşı ayaklanma işaretini verebilir... İslam dünyasının Türklerin liderliğinde İngiliz egemenliğine karşı örgütlü ayaklanması halinde, imparatorluğumuzun güvenliğinin korunabileceği hususunda hiçbir umudum yok."[1]

Türk zaferinden nasıl yararlanabileceğinin tartışmasını henüz başlatmış ve hilafete bağlı toplu bir eylemi (Panislam'ı) ileri sürerken İslam dünyası ikinci şokla karşılaştı: 1 Kasım 1922'de Türk Meclisi saltanatı lağvedip, halifenin sultanlık sıfatını ortadan kaldırdı, arkasından da Vahdettin İngiliz işgal kuvvetlerine sığındı. Meclis de yerine sadece halife sıfatıyla, veliaht Abdülmecit'i seçti. Vahdettin'e kimsenin sempatisi yoktu, onun gitmesi kimseyi şaşırtmamıştı. Mısır'ın ve Hindistan'ın iki önemli fikir öncüsünün açıklamaları bunun kanıtıdır:

El Ezher Şeyhi Eski Vekili Muhammed Şakir Kasım 1922, (Özet)

İngilizlerden sığınma hakkı isteyen Vahdettin'i hilafetten uzaklaştıran TBMM, Allah yardım ederse daha çok hizmetler edecektir ve prestij eskisinden yüksektir. Sultan Mehmet Reşat savaşta Mısır'ı kurtarmak için beyannameler yayınlatmış, bir mil-

yonluk ordu yollamış ve halife olarak İngilizlerle savaşmıştır. Öyle ki Lloyd George zaferi kazanan Mareşal Allenby'yi Haçlı Kumandanı ilan etti. Vahdettin ise peygamberin halifesi sıfatıyla milliyetçi savaşçıları şeriata aykırı davranma, fitne ile suçladı ve harici ilan etti. Sonra da gitti İngilizlere sığındı. Allah'dan, peygamberden, halkından utanması yok mu? Peygamberin halifesi olarak nasıl konuşabilir? Bu eski rejimi yıkmak Müslümanlara görev değil midir? İslâmı ve Müslümanları felaketten kurtarmak için sarayın ve Bâbıâli'nin durdurulması şarttı. Müslümanları halifeden uzaklaştırıp düşman cephesine yönelmeye sevk eden onlar olmuştur. Müslümanlar kaybettikleri başkentlerini ele geçirmek için hainlere karşı aslanlar gibi savaştılar. Ankara'nın kahramanları, İslâmın koruyucuları, Kemalistler bütün Müslüman milletlere özgür yaşamak için örnek olacaklardır. Müslüman dünyası artık himaye ve manda altında kalamaz. Hilafet İstanbul'da, Osmanlı ailesinde kalacaktır. Artık Müslümanlar tek bir kişinin sözüyle hareket etmeyecektir.[2]

El Manar: Yeni Türk İnkılabı Aralık 1922, (Özet)

Devleti Osmaniye'nin sona erdirilmesi ve Türkiye Devletinin kurulması, Osmanlı hilafet makamından dünyevi gücün kaldırılması, halifenin meclise bağlanmasına ve Avrupa demokrasisine yönelinmesine sebep olan olaylar hakkında (...) misafirimiz Hintli Mevlana Ebul Kelam'ın düşünceleri:

Bu sonucu getiren olaylar, Halife'nin Şeyhülislam aracılığıyla Kemalist kahramanları (Abdal el Anadol el Kemaliyin) idama mahkum ettirmesi, onlarla savaşacakları şehit ve gazi ilan etmesidir. Bunlara karşı Kemalistler Milli Misak'ı ilan ettiler (...) İslâma zarar vermiş olan, Vahdettin'in fitnesiydi. Osmanlı Devleti İslâmın zafer kılıcıydı. Kemalistler zaferi İngiliz düşmanlığıyla kazanarak devleti ve ümmeti takviye ettiler. Vahdettin ümmetin içine fitne sokmakta kullanıldı. Şimdi

kutsal topraklarda Hicaz Meliki ile ittihad ederse, ümmet ve milletin düşmanı olduğu bilinmeli.[3]

Görüldüğü gibi suç ortaklığı sebebiyle eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Vahdettin'i savunurken bir Arap ve bir Hintli otorite onu açıkça lanetlemektedirler. Birleştikleri nokta ise, saltanatla hilafetin ayrılmasına karşı olmalarıdır. Propaganda araçları, bu yeni duruma uyum sağlamakta hiç gecikmemişlerdir.

Hindistan'ın büyük kısmına hakim olan *Kemal'in yanılmazlığı* doğması hiç şüphesiz İngiliz umutlarına en büyük darbe oldu. Ankara ne karar alırsa bunu *Hilafet Hareketi*'nin amacına uygun sayıyorlardı. Üstelik, "*İngiltere Türkiye'nin dostu olursa bizim dostluğumuzu kazanır*" şeklindeki gözdağı bile verildi. Hint Liberal Partisi'nin bir üyesi buna "*Derilerimizden Türk askerine ayakkabı yapmaya hazırız*" sözlerini bile ekledi. Hint Müslümanlarının liderlerinden *Hakim Ajmal Han* ile *Dr. Ansari* yayınladıkları bildiride[4] İngiliz karşıtlığını daha da kesin belirttiler. Reuter Ajansı'nın konu üzerinde bol ve çarpık haber vererek hem Kemalistlere sempatiyi azaltmak hem de Hindistan'da İngilizlere karşı gelişen tepkiyi başka yöne çevirmek amaçlı çabalarını yerdikten sonra ekliyorlardı:

"Yetkinin TBMM'ne devredilmesi aksine hilafeti güçlendirmiştir. İptal bahis konusu değil. Vahdettin'in müttefiklerin oyuncağı olduğunu bilenler bunu alkışlar. Vahdettin de, Mısır, Hicaz, Mezopotamya kralları da bizi kandıramazlar. İngiliz propagandası Türklere sevgimizi yıkamaz."

Afganistan'ın Ankara elçisi de İzmir'de yaptığı açıklama ile sadece Afganlıların değil bütün Müslümanların da Türkiye ile beraber olduğunu ifade etti.[5] Mısır'da kararın hem hilafetin hem de İslâmın yararına olduğunu ve İslamda yönetimin halka aitliğini ileri sürenler az değildi.[6] Kitleler üzerinde etkili ulemaya egemen eğilim ise "*İslâmın savunucusu M. Kemal'in Avrupa'ya kafa tuttuğu bir sırada onu zora düşürecek davranışlara girilmemesi*" yolundaydı. El Ahbar, Ajmal-Ansari bildirisine benzer bir yazıyla İngiliz oyunlarına dikkati çekti:

Hilâfet işi yalnız Türkleri ve Müslümanları ilgilendirir. İngilizler Türkleri suçlayarak İslâmi akımı Türklerden uzaklaştırmak için fırsat kolluyor. Kararın ne şartlarda alındığını öğreninceye kadar İngiliz oyununa gelmeyelim. Tek bir Müslüman Vahdettin'i sevemez ve M. Kemal'e kızamaz. İngilizler hesabına çalışan sultanı, Şerif Hüseyin'i sevmiyoruz. Kemalistleri Allah yolladı."[7]

Hilafet'in siyasi gücünün iptali, bu gücün varlığına dayanarak Türkiye'yi kendi girişmedikleri eyleme mecbur etmek isteyenlerin tezlerini bir anda sıfıra indirdiği için tepki çekiyordu. ilk olarak Mısır'da yoğun bir tartışma başladı. İslam tarihi ve uygarlığı alimi Ahmet Zeki Paşa Kemalist kararın İslâma aykırı olmadığını, dinin ayrı siyasetin ayrı şeyler olduğunu savundu. Hilafeti Atatürk'e yakıştıranlar, halifenin, bütün İslam toplumlarının katıldığı bir seçimle belirlenmesini isteyenler, yeni halife özgür -örneğin yakında bağımsız olacak Mısır gibi- bir ülkede yerleşsin önerisinde bulunanlar çıktı. Tabii suçlama yarışına girişenler de. Türklerin zaten dini yoktu ya da M. Kemal bütün bunları halifeliği de şahsında toplamak için yaptı diyenler de. Kimisi halife Türkiye'de de kalsa, Türk Hükümetinden ayrı bir devlet gibi olmasını ve her Müslüman devlete elçiler yollayıp kabul ederek ilişki yürütmesini öneriyordu. Hilafet'in Müslümanlara yarardan çok zarar verdiğini ileri sürenler de vardı.

Abdülmecit'in seçiminin genellikle tam bir onay almasına karşılık hilafet-saltanat ayrılığı sorunu aynı fikir birliğini sağlamadı. İşin ilginci bu tartışmaya Ortadoğu'nun gayri Müslim kesimi de yoğun bir şekilde katıldı. "*Vahdettin'in uzaklaştırılmasını Irak, Lübnan, Mısır onaylamış, Suriye'de de çoğunluk kabul etmişken Suriye'de gayri Müslim gazetelerde takma isimlerle yazılan yazılarla karşı çıkılmasına şaşıyorum*" diyen Hıristiyan Beşara el Huri[8], Lübnan'ın sosyal yapısı gereği, dinin siyasetten ayrılması görüşünde olduğunu kaydeder. "*Suriyelilerdeki tepkiye Müslüman çevreden de tepki var.*" der. Mısır kabul etmişken Suriye'nin şeriat konusunda El Ezher'den üstün olmasını şaşırtıcı buluyor:

"Sebep siyasi olsa, Suriye'nin durumu kabul eden Mısır, Filistin, Irak, Fas ve Hint'den bir farkı yok ki. Gayri Müslim gazetelerin bu işe karışması şaşırtıcı. Gerçi demeçleri Müslümanlardan alıyorlar ama burada yabancıların etkisi hissediliyor. Bizim sizin dini işlerinize karıştığımızı hiç gördünüz mü?"[9]

Pek nadir rastlanan bu itiraf tartışmanın İslam dışı çevrelerin çok işine geldiğini ve onlar tarafından körüklendiğini kanıtlıyor. Bunu da doğal karşılamak gerekir zira Ortadoğu'da kontrol altında tutmak istedikleri kitleler büyük çoğunlukla Müslümandı. Eskiden Müslümanları birleştirici bir araç sayarak yıkmaya çalıştıkları hilafet konusunu bu kez birbirine düşürme aracı olarak kullanma fırsatını bulmuşlardı. Ellerinde, bu iş için oyuncak olarak kullanılmaya razı halife adayları da vardı: Vahdettin, Şerif Hüseyin, Haydarabad Nizamı, Mısır Kralı vb... Hepsinin de ulusal egemenlik fikrine karşı olmaları himayecilerin en çok işine gelen yanlarıydı. Bu mantıktaki insanları kullanarak Kemalist Zafer'in uyandırdığı coşkunluğu bastırmayı umuyorlardı. Sadece yönetim kadrolarında değil, düşünür kadrolarında da bu açıdan destekçiler bulmakta zorluk çekmediler.

Suriye'nin *Alif Ba* gazetesi, İstanbul'un *Tanin* gazetesinin Türkiye'nin demokratik, laik ve bütün vatandaşlarının eşit olduğu bir devlet niteliği taşıdığı yolundaki yazısından hareketle "*Böyle bir devlette Hilafet olabilir mi?*" sorusunu soruyordu. Yine 1923'ün başında aynı gazetede çıkan bir diğer yazıda "*Müslüman, Hıristiyan, Yahudi eşitliği varsa Türkiye'de din yok demektir, zaten Meşrutiyetten beri dinleri yok; hilafet, dinsiz bir devlete dayanamaz.*" deniliyor. Açıkça Hilafet kurumu, Tanzimat'ın seksen yıl önce benimsediği evrensel insan haklarının anti-tezi olarak ileri sürülüyordu. Bu da ulusun egemenliğini savunan Kemalizmin dışlanması demekti. Bu tür yayınları yapanların, himayeci sözcülüğünü yapanlarla Şerif Hüseyin'in yayın organında bulunmaları sadece bir rastlantı sayılamaz.

Bu suçlayıcı yaklaşımın biraz daha ılımlısına Mısır'ın *El Akhbar* gazetesindeki yorumda rastlıyoruz:

"TBMM'nin Hilafet'le ilgili kararı olağanüstü şartlarda alınmış genel bir karardı. TBMM mutlaka yeniden üzerinde duracak ve Hilafet'in yetki ve haklarını belirleyecektir. Türkler arasındaki bir kısım frenkleşme yanlıları var ki İslamla diğer dinler arasındaki farkı anlayamıyorlar. Özgürlük içinde ilerlemek için dini dünyadan ayırmak gerektiğine inanıyorlar. Dinde ilerlemeyi engelleyen şeyler bulunduğunu sanıyorlar."[10]

Görüldüğü gibi geniş halk kitlelerini de ilgilendiren genel bir tartışma bahis konusu olmuştur. Ancak *devrim sürecine girmiş olan Kemalist hareketin bu özelliği henüz yeterince fark edilemediğinden değerlendirmeler tam yerine oturmuyor. Hakimiyeti Milliye'yi tam özümsememiş kimselerin bundan bir adım sonrasına yönelik oluşumları anlamaması doğal.* Düşüncelerde karmaşa öyle bir düzeyde ki, reform karşıtı olmayan bir İslamcı yayın organı Anadolu'da içki yasağı bulunmasına bakarak Türkiye'de İslâmi Doğuş'un (An Nahda el İslâmiyye) gerçekleştiğini pekala iddia edebiliyordu.[11] Tabii bu arada "*Yoksa cumhuriyet mi olacak?*" diye soranlar, "*Bu durumda TBMM, Darül Fetva'nın da üstüne çıktı*" yargısına varanlar yok değil.[12]

Ulusal Egemenlikle Himayeci Arasında Tercih Yapamayanlar

Dünya Savaşı galiplerinin Türkiye ile yeniden barış görüşmelerine oturacaklarının işitilmesi, arkasından Lozan'da oturumların başlaması, başka çözüm bulunamayacağı görüşüyle iki yıl önce himaye rejimlerini kabul etmiş olanlarda yeni bir umut uyandırdı. Bu umutla harekete geçerlerken, girişimlerindeki çelişkiler Ankara'nın başından beri büyük bir tutarlılıkla izlediği, başta Misakı Milli olmak üzere hiç bir politikayı anlamamış olduklarını göstermektedir.

İranlılar, Afganlar, Balkan, Kafkas ve Orta Asya Müslümanları ile sorun yaratmayan Misakı Milli'yi algılayış ve değerlen-

dirmede Araplarla Hint Müslümanlarının ayrı yerlerde durdukları ve kendi aralarında da uyuşma olmadığı kolaylıkla fark edilmektedir. Araplar, egemenliğinden çıkmak için savaştıkları bir yönetimle yeniden ilişki kurarken, konuya daha çok siyasi açıdan bakmaktaydılar. Böyle bir ilişki içine girmemiş olan Hintlilerin yaklaşımları ise sadece dinsel açıdandı. 1922 Martında Londra'da düzenlenen Türk-Yunan Barış Konferansına Hindistan Kralı Naibi tarafından ulaştırılan Hint Müslümanlarının görüşlerini incelerken Prof. A. Toynbee, bu çelişkiyi iyi fark etmiş görünmektedir:

"Türk Misakı Milli'si birkaç ekstremist'ya da macera severin isteğini değil, Türk ulusunun sağlam bir kitlesinin isteklerini yansıtıyor. (...) Bugünkü Türk programının kökeninde tamamen ulusculuk var. (...) Buna dayanarak Trakya ve Küçük Asya'yı istiyorlar. Diğer yandan Arap çoğunluğu olan vilayetlerin ayrılmasını kabul ediyorlar. Türk ve Hint Müslümanlarının görüşleri arasındaki temel fark buradadır ve özellikle kutsal şehirleri algılayış tarzında daha açıklıkla görülüyor. Edirne'yi Hintliler kutsal şehir diye istiyor, Türkler ise İstanbul'un savunması onsuz olmayacağı için (...) Türklerin Hicaz ve diğer kutsal yerler üzerinde talepleri yok (...) Hintliler, kutsal şehirlerin üzerinde Türkiye'nin değil, sultanın egemenliğinden bahsediyorlar, bu nokta da Türkiye'nin iç politikası üzerinde ciddi etki yaratacaktır. Sultanın istibdat yönetimi arzusuyla, TBMM'nin anayasal hükümet kurmaktaki kararlılığı kolay kolay bağdaştırılamaz. Tabii ki burada sultanın diğer Müslümanların da halifesi olarak malik olduğu dini otorite, onun için büyük destektir. Bunu açıkça söylemeleri zor olsa da aynı şey Türk ulusunun liderleri için kolayca geçerli olmaz. (...) Zaten Misakı Milli'de, kutsal şehirlerden de, sultanın Arap yarımadası üzerinde hükümranlığından da bahis yok." [13]

Öyle sanıyoruz ki, Türk ulusal savaşının bir sonuç vermeyeceğine inanç özellikle yönetici çevrelerde öyleydi ki, Ankara'nın

ilkeleri ve tezleri üzerinde ciddiyetle durmak yararlı görülmemiştir. Nitekim bir iki küçük yayın dışında Arap basını, Misakı Milli'nin tam metnini yorumlamaya ve yayınlamaya ilgi göstermedi. Örneğin Kemalistlere eleştiriler yağdıran El Manar, Misakı Milli'nin tam metnini ancak zaferden sonra, Kasım 1922'de yayınlamıştır.[14] Hatta Roma'da Mısır Heyeti'nin Celalettin Arif ile görüşmesinden sonra Mısır'ın da bir Misakı Milli yayınlamasının gündeme getirildiği görülüyor.[15] Oysa daha 1918'de Mısır'da Vafd'cılar böyle bir metin açıklamışlardı. Aradaki fark, Misakı Milli'nin uzlaşmacılığı kesin reddetmesi ve gerçekleştirilmiş olmasıydı. Mısır'ınkinde ise hayli ödün verilmişti. 1922 sonuna varıldığında Arap liderler toplumlarını sömürgecilerin himayesine sokan anlaşmalarla bağlamış iken karşılarına yine Arapların deyimiyle İstiklali Tam'a sahip bir Türkiye çıkıvermişti.

1920 Haziranında Osmanlı Devleti Sevr'i imzalamaya hazırlandığı sırada Kral Hüseyin'in sözcüsü şöyle diyordu: "*Boyun eğme devrini kapattık, bağımsızlık çağına girdik, geçen dönemde bütün varlığımızla savaştık ve başarıya ulaştık, şimdi ikinci dönemdeyiz...*"[16] Gerçi Hicaz Kralı bir yandan Asya Araplarının (Arap Yarımadası'na ek olarak Filistin, Suriye ve Irak) kendi yönetiminde bağımsızlığını savunuyordu ama diğer bir yandan oğullan da kendisi de krallıklannda İngiliz ordusu ve mali yardımı sayesinde ayakta durabiliyorlardı. Nitekim Vehhabi tehdidi artınca da yine oradan medet ummuşlardı. Osmanlı Devletine karşı başarıya ulaştırdıkları bağımsızlık savaşını, himayeciye (mandacıya) karşı yürütememenin ezikliğini duyuyorlardı. Dolayısıyla tam bağımsızlık esasına dayalı bir programı, Misakı Milli'yi bilmiyor görünmek işlerine geliyordu.

Kral Hüseyin ve oğullarını diğer Araplardan farklı bir tutum içine girmeye zorlayan koşulları da dikkate almak gerekiyor. Hüseyin ile Ürdün Emiri olan oğlu Abdullah Türklerle doğrudan ilişkileri kalmadığı için Ankara'yı önemsememiş, bütün diğer savaş galipleri gibi İstanbul ve Bâbıâli'yi ön planda tutmuşlardır.

Dolayısıyla Sevr'de de Lozan'da da müttefikler arasında yer alıp Osmanlı'yla hesaplaşmada söz sahibi olmayı tercih etmişlerdir. Onları buna zorlayan bir sebep de Sevr'den önce Damat Ferid'in Barış Konferansına, Osmanlı toprak bütünlüğünü ve sultan/halifenin varlığını koruyan bir konfederasyon önerisi getirmiş olmasaydı. Saray hala Arapların bağımsızlığını kabul edemiyor, himayeciliğini devam ettirmek istiyordu. Hint Müslümanları da Lozan sırasında bu tezi küçük farklılıklarla savundular. Hüseyin ile oğulları içinde hilafeti en çok arzulayan Abdullah'ın buna tepkilerinin bir yansımasını Amman'da yaptırdıkları camiye konan kitabede buluyoruz: "*Âli Osman tarafından gasbedilmiş olan gerçek hilafeti kendisine döndüren rakipsiz olarak emirülmüminin, Adnan soyundan Avn oğullarından Hüseyin...*"[17] Haşimilerin bir oldu bittiye gelmemek için önlem düşünmeleri doğaldı. Bu da galiplerin çizgisine girmekle mümkün görünüyordu. Diğer oğul Faysal ise, Suriye'deyken yanındaki Arap kökenli eski Osmanlı subayları tarafından Kemalistlerle ilişki kurmaya zorlanmış, dolayısıyla Ankara gerçeğini açık seçik öğrenmişti, hem de oradan Fransız süngülerinin ucunda uzaklaştırılmak bahasına. Irak'taki krallığında ise İngilizlerin silah desteğiyle ayakta durabiliyordu, dolayısıyla tahtta kalmak istiyorsa, himayecilere kendini teslim etmekten, onların politikasını izlemekten başka seçeneği bulunmadığının farkındaydı. Büyük Zafer'e kadar İngiliz politikası da Misakı Milli'yi red ve Vahdettin'i desteklemek üzerine kuruluydu. Hüseyin grubunun Misakı Milli'den ilk bahsedişine, Lozan Konferansının ilk döneminin sona erişi üzerine İsmet Paşanın bir açıklaması vesilesiyle rastlıyoruz. 11.2.1923 tarihli *Le Temps*, Ankara Dışişleri Bakanının Kral Hüseyin'in temsilcisinden şu mesajı hükümdarına ulaştırmasını istediğini kaydediyor:

> *"Ankara Hükümeti kesin olarak, Araplara karşı gayrı dostane hiç bir emeli olmadığını, aksine Arap ülkelerinin tam bağımsızlığını tanıdığını, sadece Hicaz'ın değil, Suriye'nin, Filistin'in ve Mezopotamya'nın da bağımsızlığını tanıdığını açıklar."*

Bu sözlerin Misakı Milli'nin ruhuna tam uygun olduğu bellidir. Ancak haberin yazılışına eklenen bir not ile sanki Ankara'nın bütün Arapların lideri olarak Hüseyin'i tanıdığı kanısı yaratılmak istenmiştir. İsmet Paşa'ya ait tırnak içindeki cümleden hemen önce hükümdarına kelimesinin yanına ki Arap halklarının yüce lideridir cümlesi eklenmiştir. Ertesi gün (12 Şubat) *Times* gazetesinde çıkan demecinde Hüseyin'in Londra temsilcisi olan ve Lozan'ı izlemekle görevli bulunan Naci el Asli'nin şu sözleri yer alıyor:

"İsmet Paşa ile isteği üzerine görüştüm. Türkiye'nin Araplara karşı hiç bir gayrı dostane emeli bulunmadığını ve ulusal tam bağımsızlıklarını tanıdığını söyledi. Bunun, TBMM adına yapılmış resmi bir açıklama olarak Kral Hüseyin'e ulaştırılmasını istedi."

Türk temsilcisinin, ülkeleri ayrı ayrı belirterek bağımsızlık temennisine karşılık, bir çevrenin Hüseyin'e bütün Arapların temsilcisi sıfatını İsmet Paşanın verdiği izlenimini yaratacak üslup kullanması dikkati çekicidir. Bunu Naci el Asli'nin yapmış olması mümkündür, zira Times'a demecinde Hicaz, Suriye, Filistin ve Mezopotamya'dan ayrı ayrı bahsetmeyip bütün Arapları belirtmektedir. Daha da önemlisi *Times*'a demecinde kullandığı Misakı Milli'nin varlığını adeta inkar eden bir cümledir:

"(İsmet Paşanın) sözleri önemlidir, zira ilk defa Ankara ve şimdi Türkiye'nin hükümeti resmen Arap ülkelerinin bağımsızlığını tanıyor."

Misakı Milli'nin gerektiği şekilde algılanamamasında Doğulu düşünürlerin ilgisizliği kadar Batı medyasına ve ajanslarına bağımlı olmaları da rol oynadı. Ankara Hükümetinin kurduğu *Anadolu Ajansı*'nın pek sınırlı yaygınlığı dışında diğer İslam toplumlarında böyle bir kurum da yoktu. Dolayısıyla Lozan'da neler konuşulduğu hakkındaki bilgiler hep himayecilerin istediği bir içerikle toplumlara yansıyordu. İlk dönem görüşmelerinin kesilmesi sırasında bir Batılı gözlemcinin elinden gelebildiği ka-

dar tarafsız olmaya çalışarak kaleme aldığı değerlendirme bu kalıplar hakkında bir fikir verebiliyor:

"Türkler Türkiye'de egemenliklerini istiyorlar. Uzakta duran bir kaplan olarak bize fazla geldi. Eğer bu kaplanı evcil bir kedi ile sağılacak bir inek arasında bir şeye dönüştürmeyi düşünüyorsak başaramayız. İşin aslı şu ki, Türk'e bir hayvanmış gibi bakmaktan vazgeçmedikçe fazla bir ilerleme kaydedemeyiz. Ondan hoşlanmak zorunda değiliz; ancak ihtiyatlılık ona -ve uygunsuz tutkusu (inconvenient passion) haline gelen özgürlüğüne- saygı duymamızı gerektiriyor." [18]

Bu özeleştiri, Lozan görüşmelerinin Avrupa'nın Misakı Milli ilkelerini kabul etmemekte direndiği ve yeniden savaş çıkacağı söylentilerinin yaygınlaştığı bir dönemine, 1923 Martına aittir. Benzetmedeki çarpıcılık dikkatten kaçamaz. Evcil kedi ya da sağmal inek olmayı kabul edenler himaye/manda yönetimi altına alınmışlardı. Buna tek karşı çıkan Türkiye ise ikisini de reddediyor, sadece özgür olmak istiyordu. Emperyalist mantığının bu doğal eğilimi ***uygunsuz bir tutku*** diye nitelemesi yenilgisini hazmedemediğinin kanıtıdır. Avrupa bütün insanlığa şartsız eşitlik ve özgürlük ilkelerini kazandırmış olduğunu inkar etmek pahasına direniyordu. Davranışın kökeninde Ankara'nın, Osmanlıları ikinci sınıf insan haline düşüren kapitülasyonları reddetmesi vardır. Kapitülasyonların kalkması ekonomik sömürünün yok olması demekti. Bu takdirde, henüz bir iki yıl önce aceleyle özgürlüklerinden vazgeçip kapitülasyonların devamını ve Avrupa'nın himayesini kabul eden Doğulu yöneticiler aldatıldıklarını ya da hata ettiklerini daha açık şekilde anlayacaklardı.

Bu gereksinmelerin sonucu olarak İngilizler örneğin "*Irak'ta petrole el koymak için değil de Emir Faysal'ı Kemalist Bolşevik ortak saldırısı karşısında savunmasız bırakmamak için*" bulunduklarını ileri sürebiliyorlardı. M. Kemal'in '*rejimimiz halk yönetimidir, saf ve temiz bir demokrasidir*' şeklindeki sözleri de fazla itibar görmedi. Ankara'nın her kararı, Bolşevik esinine bağlanı-

yordu. *Times*'ın "*Sadece Bolşeviklerin kabul edeceği bir karar; Hilafet'i Bolşevik zehiri ile Yeniçeri küstahlığı öldürdü, ya şimdi kılıçsız halifeyi bütün İslam reddederse*"[19] şeklindeki saldırısı bütün bir kampanyanın ruhunu yansıtır. Bunda sanki tarih boyunca İngiltere kılıçlı bir halifeden yanaymış gibi bir hava yaratılmaya özen gösterilmiştir. Gerçek amaç, manda rejimlerinin işlemesini imkansızlaştıracak halka dayalı rejimlerin, uysal hükümdarların yerini almasını engellemekti. Bu oyunu tam olmasa da kısmen farkeden Müslüman kesimler belirmedi değil. Hatta Ağa Han'ın Mısır'da bütün Müslüman toplum temsilcilerinin katılacağı bir *Hilafet toplantısı* yapılması önerisini Mısır uleması, barış görüşmeleri devam ettiği sürece gereksiz bulmuş, hesaplaşmanın sonra yapılmasını savunmuştu.

Tamamen dışarıda tutulmanın kendilerini büsbütün iktidarsız tanıtacağı endişesiyle barış görüşmelerinde rol oynamanın yollarını arayanlar çok oldu. Hatta, o hiç ilgilenilmemiş Misakı Milli'yi gündeme getirip orada tanınan haklar çerçevesinde, hala Osmanlı vilayetiymiş gibi otomatikman bağımsızlıklarını elde edebileceklerini umanlar vardı. 1914'den beri İngiliz ve Fransızlarla yapılmış gizli ve açık anlaşmaları unutup hepsi, hatta Hicaz Kralı Hüseyin bile Lozan görüşmelerinde taraf olmak istiyorlardı. Resmen katılmadığı halde onun adına, Tarihi Eserler Alt Komisyonu'nda *Mukaddes Emanetler'in Hicaz'a iadesi*[20] istendi. Gerekçe olarak bunların çoğunun Hintlilerin hediyesi olduğu gibi çelişkili bir iddia ortaya atıldı. Türk sultanlarının yarışılamaz katkılarının bu fırsatla unutulması da ön yargının bir kanıtıdır. İşin garibi Hüseyin galipler arasında yer almak isterken Filistin, Mısır ve Suriyeli bağımsızlık yanlıları Türk tarafında olmak istiyorlardı.[21] Daha da garibi Barış Konferansı için çağrının, himayecileri olan İngiltere, Fransa ve İtalya'dan geldiğini, asıl onların onayını almaları gerektiğini unutuyorlardı. Japonya ve diğerleri gözlemci olarak çağrılmıştı. Türkiye'nin çağrı hakkı yoktu. Ankara, kapitülasyonlarla ilgili madde görüşülürken, cepheyi kalabalıklaştıracak-

ları endişesi ile İspanya, Hollanda, Danimarka, İsveç, Belçika gibi tarafsızların katılmasına şiddetle karşı çıktı. Müttefikler de Türkiye'nin önerdiği Sovyetler, Ukrayna ve Gürcistan'ı reddettiler.

Arapların çelişkili tutumuna en çarpıcı örnek Filistin konusunda verilebilir. Türk ordusu Kudüs'ü terkederken şehrin anahtarlarını ne İngilizlere ne de baş yardımcıları Hüseyin'in temsilcilerine vermiş, şehrin en ünlü Arap ailesine, Hüseyni'lere teslim etmişti. Bu, simgesel de olsa önem taşıyan bir davranıştı. Açıkça emaneti gerçek sahibine bırakmışlardı. Bağımsızlık vaadiyle Osmanlı'ya ayaklananlar, bu teslimden beş yıl sonra, 1922 Mayısında hem İngiltere hem de kendi ırktaşları tarafından kandırıldıkları düşüncesindeydiler. İngiliz haber alma kaynaklarına ulaşan bilgilere göre Filistinliler arasında M. Kemal'in *"Türklerin Filistin'e girişine kadar eylemi devam ettirmeleri"* şeklinde bir mektubu bir Arap örgütüne gönderdiği söylentileri dolaşmaktaydı. İngiliz yarı-resmi yayınının bu konudaki yorumu şöyle:

"Araplar siyasi Siyonizm'e karşı eylemlerinde, Türkler döneminde İngiliz döneminden daha iyi olduklarını ve kuzeydeki kardeşlerinin de aynı şeyi Fransızlar hakkında söylediklerini ileri sürüyorlar. Türklerin, Arapların oturduğu bölgeleri istemiş olsalar da olmasalar da, buralara yakın bir gelecekte hakim olacakları düşünülemez; ama şu da inkar edilemez ki bu ülkelerdeki propagandaları şaşılacak bir başarı sağlamaktadır." [21]

Kanımızca Ankara'nın propagandasından çok, Arap kamuoylarının tepkileri bu tür söylentileri yaratıyordu. Yunanlıların Anadolu'dan çıkarılabileceğine pek az kimsenin inandığı bir zamanda Türk ordusunun Kudüs'ü kurtarmasını beklemek M. Kemal'in Irak ve Suriye'yi ordularıyla kurtaracağı hakkındaki düzmece mektupları anımsatıyor. Kral Hüseyin ve diğer Arap liderlerinden bir çözüm gelmeyeceğini ve İngiliz koruması altında Yahudi yerleşmesinin önlenemeyeceğini farkeden Filistinliler M. Kemal ve Türk korkutmasından medet ummuş olmalılar. 1921 Ekiminde Kudüs'ü ziyaret eden Yahudi Myriam Harry'nin Le

Temps'da yayınladığı Filistin'in İngiliz yönetimine geçişinden dört yıl sonraki görünüşü, onlara hak verdirecek nitelikteydi:

"Altı köşeli yıldız, Haç'ın ve Hilal'in yerini aldı. Otomobillerin radyatör kapağında, hemşirelerin şapkalarında, İngiliz üniforması giymiş askerlerin yenlerinde, yedi kollu şamdanın yerini Davud'un arması aldı"

Bir İngiliz yayınında (Morning Post, 12.2.1923) bile, 600 bin Müslüman ve Hıristiyandan da az, sadece 85 bin Yahudi bulunduğu halde, İngiltere'nin ülkeyi "*ithal edilen bir azınlık lehine yönetme çılgınlığı*" eleştirilmiştir.[22] Bu tepkinin doğal sonucu olarak, Lozan görüşmeleri başlayacağı sırada, Filistin Arap Delegasyonu son umut olarak işin içine Kemalistleri karıştırmayı amaçlayan bir bildiri yayınladı:

"Ülkemizin zarar gördüğü en büyük felaket olan Sevr antlaşması iptal edildi ve Filistin'i içeren Arap sorunu tartışmaya getirilecektir. Misakı Milli'sinin ilk maddesi, yurttaşlarının gelecek için gerçek isteklerini ifade edebilmeleri amacıyla Arap ülkelerinde plebisit yapılmasını öngören Kemalistler, bu maddenin uygulanması için ısrar edeceklerdir. Ayrıca yeni İngiliz Hükümeti de siyasi programında, İngiltere'nin Arap ulusuna, aralarında Filistin de bulunan Arap ülkelerinin bağımsızlığı için yaptığı vaatleri dahil etmiş bulunuyor (...) Beşinci Filistin Kongresi'nde alınan kararları gerçekleştirmek için yasal yollardan, barış ve toplum düzenini bozmadan çalışacağız (...) Filistinli Araplara bu çizgiden sapmamalarını, birlik ve dayanışmanın başarının temeli olacağını hatırlatırız."[23]

Delagasyondan biri de şu açıklamayı yaptı:

"Yukardaki açıklamalar programımızın ana hatlarıdır. Cumartesi günü İstanbul'a hareket edeceğiz. Kemalistlerle görüşmeler yapacak, sonra Lozan'a geçeceğiz. İstediğimiz, Misakı Milli'nin plebisitle ilgili birinci maddesinin uygulanması ve Kemalistleri bu hususta müttefikleri kabule zorlamayı yöneltmektir."

Heyetin Başkanı Kazım el Hüseyni de el Ahram'a benzer bir demeç verdi:

"Misakı Milli'nin kabul ettiği plebisiti sağlamak için İstanbul'a ve gerekirse Gazi Mustafa Kemal Paşa ile konuşmak üzere Ankara'ya gideceğiz. Kemalistlerin zaferi sonucu Sevr'in geçersiz olduğunu müttefikler de kabul etmiş bulunuyor. (...) Kemalistlerin Misakı Milli'ye bağlılık konusundaki ısrarlı açıklamaları bize destek vereceklerinin güvencesidir."

Hicaz Kralı'nın savaş galibi olarak masada yer almak isteğiyle, Filistinlilerin Misakı Milli'yi temel alan yaklaşımı arasındaki fark, Arap toplulukları arasındaki çelişkinin en belirgin örneğidir. Anlaşılıyor ki Filistinliler, Türkleri kovalamış olmaktan mutlu görünmeyi arzu etmiyorlardı.

Aynı günlerde Siyonist propagandalardan Türkiye aleyhine yararlanmayı tasarlayan çevreler, Kemalistlerin Yahudiler için Filistin'de bir *Ulusal Yuva* projesine destek vaadi bulunduğunu dünyaya yaydı. Hatta Baş Haham'a, Filistin'in Türk mandasına verilmesi için Lozan'a başvurması yolunda telkinde bulunulduğu da ileri sürüldü. Bunun Müslümanlar arasında bir yakınlaşmayı engellemek için yapılmış bir oyun olduğu belliydi. Filistin heyetinden bir sözcü, söylentileri gerçek dışı saydığını şu açıklama ile belirtti:

"Kemalistleri hem Müslüman hem de Hıristiyanlar tarafından kutsal sayılan bir toprakta Yahudi Ulusal Yuvası kurulmasını desteklemekten Allah korusun. Misakı Milli'leri böyle bir iddianın yalan olduğunu kanıtlamak için yeterlidir. Ayrıca Siyonistlerin bu söylentinin kaynağı olduğunu ile sürdükleri Ankara'nın Paris'teki temsilcisi Ferit Bey (Tek) bunun tamamen yalan olduğunu Filistin İcra Komitesi başkanımız Kazım Paşa'ya bir mektupla bildirdi. Komite de bunu Filistin ve Mısır'da her tarafa yaydı." [24]

Görüldüğü gibi, *Türk görüşünün doğruluğu*'nun kanıtlanmasını engelleme çabaları propaganda oyunlarına yöneltilmişti. Bu yolda çelişkili adımlar atıldı. Türk zaferinin bütün İslâmın katkısıyla ve İslam dünyasının tümünü kurtarmak amacıyla ger-

çekleştirildiği iddiası dahi ileri sürüldü. Böylelikle Ankara'yı kusurlu göstermek ve kendilerini temize çıkarmak kolaylaşacaktı. *"Türk ordusunda Araplar, Kürtler, İranlılar, Çerkesler, Kafkaslılar, Tatarlar, Türk kardeşleriyle birlikte çarpışıyorlar"* iddiası doğrudan bunu amaçlıyordu. Adeta bir Panislam ordusundan bahseder gibiydiler. Oysa Anadolu halkı bu savaşta yalnız bırakılmıştı. (Savaş sırasında gelen maddi yardımların da %90'ının Bolşeviklere ve Fransızlara ait olduğunu, tek Müslüman yardımını yapan Hintlilerin ise en ihtiyaç duyulan zamanda değil, en sonra ortaya çıktıklarını evvelce belirtmiştik.)

Arapların kafasındaki bu karmaşanın temelinde, bağımsızlık eyleminin halktan mı gelmesi yoksa halk için yukarıdan mı başlatılması gerektiği konusundaki kararsızlık bulunuyordu. Hicaz Kralı Hüseyin'in Lozan görüşmelerini izlemekle görevlendirdiği Naci El Asli yukarda bahsettiğimiz 1923 Şubatındaki konuşmasında himayeciye ne denli bağlı olduklarını saklamaya ihtiyaç bile hissetmemiştir:

"(İsmet Paşanın Ankara'nın Arap bağımsızlığını onayladığı hakkındaki demecinin) uzun zamandan beri Araplarla Büyük Britanya arasında kurulmuş ilişkilere bir etkisi olamaz. Ben Londra'ya bu ilişkileri sağlam temellere oturtmak için geldim. Suriye, Filistin, Mezopotamya, Hicaz, Yemen'in Arap halkları Türkiye'nin eski eyaletlerini oluştururdu. Biz onların hepsinin bölünmez olduğunu kabul ediyoruz (...) Onların hepsini birleştirmek istiyoruz (...) Lord Curzon'un Lozan'da hükümetinin Kral Hüseyin'e vaatleri konusundaki davranışı (...) hayli güven vericidir. Biz büyük Arap projesinin gerçekleşmesi için İngiltere'den ne ordu ne de para istemiyoruz. Ama mademki savaşa müttefikleri olarak katıldık ve bugüne kadar ortak amaçlı bir politika izledik, umarız ki Arap Devletlerinin Birliği İngiltere'nin yardımıyla gerçekleşir. Lozan'da bulunduğum sırada bütün Arap heyetleri, ülkelerinin, Kral Hüseyin'i bütün Arap halklarını kapsayan bir konfederasyonun yüce reisi olarak benimsediğini belirtiyorlardı."

Biri, İngiliz Naci'ye, böyle bir birliği manda rejimleriyle nasıl bağdaştırabileceklerini sorduğunda şöyle yanıt verir; "*Irak hükümetinin İngiltere ile anlaşma hakkı vardır.*"[25] Böylece vasıtalı olarak himaye anlaşmalarına karşı olmadığını açıklar. Böylesine bir bağımlılığın, Londra'nın o dönemde çıkarlarına baş tehlike saydığı Kemalistlere sempati ile bakması mümkün değildi. Dolayısıyla Hüseyin'in, Hicaz'dan kovalandığı 1924 yılı sonuna kadar Kemalist girişimleri yermesi ilkelerinden çok, bağımlılığının gereğiydi. Benzeri düşünceleri 1922 Ekiminde Şam'ın El Muktabas gazetesinde de okumak mümkün:

"Türk zaferi sonrasında Suriye'de genel bir mutluluğun doğduğunu söylerken abartmıyoruz. Öyle ki, yüzeysel bakan ve işin derinine inmeden yargılayanlar ülkede Türklerin geri dönmesinin arzulandığını sanabilirler. Oysa gerçek şudur ki halk, himaye yönetimiyle kazandığı bağımsızlığını korumaktan vazgeçmiş değildir. Eminiz ki Suriye milleti, bugünkü manda rejimi altında kendi kendini yönetme fikrinden vazgeçmiş değildir. Türk başarısı üzerine gösterilen sevgiye bakarak hayal kuran kimselerin sandığı gibi halk Türk rejiminin dönmesinden yana değildir. Millete böyle bir arzuyu yakıştırmak onun saygınlığını düşürmek olmuştur. Suriye halkının büyük kısmının Türk hükümetine yönelik gerçek duygularının, atalar sözünü andıran şu cümlede özetlenebileceğini sanıyoruz: Benden uzak olsun da Allah onu mutlu etsin."

Suriye Cedide gazetesi de gösterilerde ortaya dökülen duyguların, yüzyıllarca birlikte yaşamış ve pek çok ortak yanı bulunan toplumlar için doğal olduğunu belirttikten sonra ekliyor:

"Bütün bunlar bizi, Türklere sempati göstermeğe ve yaptıklarında başarı ve ilerleme temenni etmeye yöneltiyor. Suriyeliler Türklerin kazandıkları başarı ile istedikleri kadar sevinebilirler ama sevinçleri onlara milliyetlerini unutturmamalıdır."[26]

Görüyoruz ki, İslâmi nitelikli ve dışa açık olan bir toplumsal sevincin yerel milliyetçi bir nitelik kazanması arzulanmaktadır.

Hem de himayeci bir yabancı devletin kontrolü altında. Sevinç gösterilerini yapanlar belki sadece Müslümanlardı ama Fransız egemenliğinin beklenen bağımsızlık ve özgürlükleri getirmediğinden endişelenmekte Hıristiyan aydınlar da daha az telaşlı değillerdi. Bir araştırmacı,[27] 8.3.1922 tarihli kararnameyle Lübnan'daki Fransız Yüksek Komiseri'nin yürütme erkinden başka yasama erkini ve mali konuları kontrol hakkını elinde tutması karşısında G. Samné'nin '*Fransız makamları az verdi çok aldı*' dediğini kaydediyor ve ekliyor: "*Manda uygulamasından hayal kırıklığına uğrayan Hıristiyanlar da - ki Fransa'nın gelişini heyecanla istemişlerdi - giderek Müslüman muhalefetinin saflarına katıldılar.*" Aynı tarihlerde, Fransız yanlısı Şükrü Ganem'e yazdığı mektupta, Büyük Lübnan Savunma Birliği Genel Sekreteri A. Attieh, himayeci yönetimi endişelendirecek şu cümleye yer vermiştir: "*Suriye ve Lübnan halkının %95'i (...) maalesef, durumlarının Türkler döneminden daha farklı olmadığını kabul ediyor.*"

Daha sonraları, özellikle Araplar arasında yaygınlaşan Türk aleyhtarı akımın temelinde Lozan sürecine ait bu çelişkiler büyük oranda etkili olmuştur. Halk Kemalist modeli arzuladığını ifade ederken liderler, düşünürler aksini savunabiliyorlardı. Bu konuda en önemli örneklerden biri de Mısır'ın milliyetçi lideri Saad Zaglul Paşa'dır. Mısır Kralının İngilizlerle uzlaşma formülüne önce *'Tam İstiklal'* formülüyle karşı çıktı ve halkın sempatisini toplamayı başardı. Ama silahlı mücadeleye karşıydı ve pazarlıkla çözüme ulaşmaktan yanaydı. Bunun sakıncalı tarafı ödün vermenin kaçınılmazlığıdır. Nitekim zamanla, Mısır'da İngiliz askerinin yalnızca imparatorluğun bağlantı yollarının güvenliği için bulunmasına razı olan formülünden geri adımlar atmak durumunda kaldı. 1924'deki on aylık başbakanlığı sırasında da ilkelerini gerçekleştiremedi ve görevi bıraktı. Kitlelerin ön hazırlıksız ani gösterilerinde, hatta Vafd'ın toplantılarında halkın M. Kemal'in resimlerini dolaştırması ve Kemalistler lehinde sloganlar atması herhalde bu eksikliği çağrıştırdığı için, Vafd liderlerinin hoşuna git-

memiştir. 1924 yazında Vafd'ın aktif yöneticilerinden Abdülhalim Behali'nin İstanbul ve Ankara'yı ziyaret edip Türk yöneticileriyle temas kurması tepkiyle karşılandı, cezalandırılması yoluna gidildi, o da partiden istifa etti. Şerefine verilen bir ziyafette Zaglul'un başbakan sıfatını kullanması ve Türklerden *'vahşi ve barbar'* diye bahsetmesi de bir açık tartışmaya yol açtı. Arnavut kökenli Haşim Bey yerinden fırlayarak bağırdı:

"Türkler hakkında böyle konuşmaktan sizi men ederim. Ne derece saygı ve takdire layık olduklarını bilemezsiniz. Unutmayınız ki bu halk en büyük felakete uğradığı zaman Avrupa'nın muzaffer güçlerine karşı kafa tutmayı başardı ve evlatları kanlarını akıtarak esaret zincirini kırdılar. Bağımsızlıklarını kazandılar. İfade tarzınızı onaylamam, zira, aksine Türkler size örnek olmalıdır."

Zaglul en zayıf noktasından eleştirilmiş olmanın kızgınlığıyla, Haşim'e hakaret davası açtıysa da, iktidardan düşünce dava sonuçsuz kaldı. Olay Türk basınında polemiğe yol açtı. Hüseyin Cahit bir başyazısında kızdırıcı bir benzetmeye yöneldi:[28]

"Mısırlılar başlarına geçirmek için M. Kemal, Fevzi, Kazım, Ali Fuad, İsmet paşalar ve diğerleri düzeyinde kumandanlar bulabilirler mi? İçlerinde bu değerde kimseler buldukları gün bağımsızlığa hak kazanmış olacaklardır. Ancak o güne kadar İngilizlere karşı yöneltecekleri kişisel saldırılar durumlarını daha da karmaşık hale getirmekten başka bir şeye yaramaz."

Hilafet'çi Kesilen Emperyalizmin İşe Karışması

Kemalistler gibi ulusal egemenliğe erişmek yerine himayeyi tercih edenlerin çokluğu, doğal olarak emperyalistlere yeni oyun ufukları açtı. 19. yüzyıl boyunca en üstün toplumsal hedefin ulusculuk olduğunu savunan Avrupalılar, Türk ulusculuğu başarıya ulaşınca tam tersi bir tutuma girdiler. İngiliz çevreleri imparatorluklarının İslam karşısında en az Türkler kadar duyarlı oldu-

ğunu belirtiyor ve Hindistan'daki Hilafet Hareketi'ni, M. Kemal'in hilafete karşı davranışına bakıp İngiltere'nin düşman olmadığına inanmaya çağırıyorlardı. Yani birdenbire İslam dininin savunucusu kesildiler. Ve eyleme geçtiler.

İngilizler, 1915-1916'daki Mac Mahson yazışmalarını 1923 başında kısmen açıklayarak, Hicaz'ın dokunulmazlığından yararlanarak tarihte ilk kez Mekke'den hilafeti ve Panislamcı hareketi düzenlemeye[29] kalkışan Hüseyin'in tasfiyesine giriştiler. Siyonistler de Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Filistin için 1919'da dile getirdiği uzlaşmacı görüşlerini ekleyerek bunu tamamladı.[30] Vahdettin'in bildirisi ile de Hilafet açısından zaten düşük olan şansını kaybetti. Arkasından sıra Vahdettin'in tasfiyesine geldi. İngilizlerin maddi ve siyasi yardımıyla görevlerine geri dönme umudundaki eski Sultan, beklediği desteği alamayıp San Remo'da tek başına bir hayata mahkum oldu. Kral Hüseyin'e ve bütün Arap ulusuna verdiği yazılı vaatleri önemsemeyen politikacıların, Vahdettin'e içeriğini bilemediğimiz sözlü vaatlerini tutmaları hiç beklenemezdi. Lozan'ın imzasının hemen arkasından Abdülmecit'e saygılarını sunup tercihlerini ortaya koydular.[31] Ancak bu, İngiliz politikasının sorunu çözülüp bitmiş saydığı anlamına gelmiyordu. Eski piyonlar devreden çıkarılıp yenilerine yönelindi.

Hint Müslümanlarının, hemen bütün dünya gibi Ankara'nın kararını saygı ile karşılayıp Abdülmecit'in halifeliğini onaylaması[32] karşısında İngiltere eskisi gibi bir inada girişmedi. Bunun yerine Hint Müslümanlarının iç çelişkilerinden yararlanmaya yöneldi. Hint Müslümanlarının özelliğini İngiliz yönetimine (Kral/İmparator'a) bağlılık oluşturur. İçlerindeki fark, Ağa Han gibi bir kesimin dini bağı (hilafete bağlılığı) ikinci planda tutmasına karşılık, başını Muhammet Ali ve Şevket Ali kardeşlerin çektiği daha geniş bir kesimin iki bağlılığı eşit tutması, hatta İngiliz yönetiminden İslâmı kayırmasını beklemesiydi. Bu yapılırsa ülkenin İngiliz himayesinde kalmasına itirazlar yoktu.

Yani tam bağımsızlık peşinde değillerdi. Hilafet Hareketi'nin başını çeken ve Milli Mücadele'nin en hararetli savunucularından olan, bu uğurda mahkemelere ve hapse düşmekten korkmayan Mevlana Muhammed Ali'nin ise çok özel bir çizgisi vardı. Her günkü İslâmın Panislam olması gerektiği kanısındaydı, dolayısıyla ortaya koyduğu hedefler zaman zaman Hilafet Hareketinden de, Hindu'larla sürdürdükleri ortak Hint ulusculuğundan da sapıyordu.

Hilafet Hareketinin bu en ünlü savaşçı ve sözcüsünün Türkiye'nin üstlenmesini istediği yükümlülükler ise, kendi toplumu için kabul ettiklerinden çok daha kapsamlıydı. Türkiye sadece kendisi için bağımsız ve güvenlikli olmayacak, İslâma karşı da görevini yerine getirmek zorunda olacaktı. Bu da kutsal yerlerin (Hicaz ve Irak'taki) de Osmanlı yönetimi altına sokulmasıyla mümkündür. Kısacası Arapların tam bağımsızlığını kabul etmiyor, bunun Osmanlı bütünlüğü içinde bir özerklikten fazla olmasını düşünmüyordu. Ne bunların gerçekleşme şansı ne de toplumlardaki egemen eğilimler üzerinde derinine duruyordu. 1920'deki Avrupa turunda her konuşmasında tekrarladığı tez şudur[33]:

"Biz Türkiye'yi ve Türkleri temsil etmiyoruz. Kendimizi ve ülkemizi, yani Hindistan'ı temsil ediyoruz (...) Biz İngiliz Hintlileri sizin kardeş vatandaşlarınızız ve sizler gibi Kral/İmparator'un iyi uyruklarıyız. Meseleyi İngiliz İmparatorluğunun üyeleri olarak ortaya atıyoruz. (...) Türkler gelince kendi davalarını kendileri sunarlar, teknik olarak kralın düşmanlarıdırlar. (...) Bu mesele bir Türk meselesi değil, bir İslam meselesidir. Bir Hint, bir Cezayir, bir Tunus meselesidir. Hilafetin korunması meselesidir. Dünya Müslümanlarının çoğu Türk Sultanını emirülmüminin ve peygamberin halifesi olarak tanırlar. Halifenin yeterli toprakları, yeterli askeri, bahri, mali kaynakları olmalıdır. Ne için? Saldırı için değil, Türkiye'nin savunması için de değil, imanımızın savunması için. Bu davada dünyanın önünde Müslümanların lideri olarak dikilmesi ve

dünyanın neresinde olursa olsun Müslümanların iman özgürlüğü tehlikeye düşerse, en azından saldırganlara -Bunu yaparsanız cezalandırılırsınız- demesi için."

26.12.1923'de Hindistan Ulusal Kongresi başkanlık nutkunda da aynı tezi ileri sürerek Lozan barışının yetersizliğini vurgulamıştır[34]:

"Günümüzdeki ulusal ve etnik gelişme aşamasında İngiltere'ye ihtiyacımızı ve onun vasiliğine ihtiyacımızı tarttık ve iyi yönlerinin kötülüklerinden ağır bastığını gördük. İçten bir bağlılıkla özgür bir insanın yapacağı şekilde ona sadığız. İngiltere'nin bize ihtiyacı olmasa da bizim ona ihtiyacımız var. (...) Türkler Lozan'da istediklerini tam anlamıyla kılıçlarıyla aldılar. Barışın şartlarını koyan onlar oldu. (...) Lozan'da sopayı gösteren Türklerdi ve mahkum olanların bilinen tepkisini gösteren İtilaf devletleri oldu. Açıkçası Türklerin Lozan'da elde ettikleri, İngilizlerin Türklere karşı adalet duygusundan ya da Hint Müslümanlarının Hilafet karşısındaki dini yükümlülükleri ve duygularından değildir. Lord Curzon sopayı bir kez daha kaldıracaktı, ama bu kez el değiştirmişti. (...) Lozan Barışının bütün sağladığı, Türklerin kendi Swaraj'larını (birliklerini) bizim yüz küsür yıl önce kaybetmemize benzer şekilde kaybetmek üzereyken kurtarmış olmalarıdır. Hilafet Komitesinin istekleri ve özellikle Cezîretül Arap ile ilgili dini talepleri hala tatmin edilmiş değildir. (...) Zafer, yenilgi ve umutsuzluk köpek balığından, Allah korkusu taşıyan Türkler tarafından boşuna koparılmadı. Bir kez savaş ve barışın kaçınılmaz dertlerinden kurtulduktan sonra eminim Allah'ın inayetiyle, Abbasi ve Emevi devletlerinin ihtişamını canlandırmakla kalmayacak, hilafetin bir kral ya da hanedan belirmeden önceki ilk otuz yılını canlandıracaklardır."

Panislam çerçevesini de aşıp bütün ezilen ulusların, belki de bütün Asya'nın sorunlarının çözümünü özleyen bu ütopik çerçeveyi hatırlattığı Paris, İsviçre ve Roma'daki Türklerin kendisi-

ne şu cevabı verdiklerini de saklamamaktadır: *"Savaşta bize karşı silah kullanan askerleriniz iyi savaşıyorlar. Neden bunları İngilizlere karşı kullanmıyorsunuz?.. Bir kere özgür olursanız Hilafet o zaman kurtulur."* Bundan da anlıyoruz ki, *"Önce bağımsızlık"* sloganı sadece M. Kemal'e özgü değil, Türk düşünürlerinin hepsinde kökleşmiş bir tutku olmuştu.

İki yaklaşım arasındaki fark, dünyadaki en kalabalık İslâmi cemaati oluşturan Hint Müslümanlarının ülkelerinde azınlık durumunda olmalarının sonucudur. Ankara'da kesin, Araplarda ise kısmi hedef olan bağımsızlık durumunda bütünüyle Hinduların sultası altına düşmek tehlikesi vardı. Esasen, işbirliğine rağmen tabanda Müslüman-Hindu ilişkileri pek dostça yürümüyordu. Dolayısıyla Muhammed Ali'nin tezi, sadece kendi toplumunun koşullarında tutarlı olan bir aşamayı temsil ediyordu. Yani, dışarıda özgür ve güçlü bir hilafet devleti olur ve Müslümanlara baskı yapanların karşısına dikilirse, kendilerini güvencede hissedebileceklerdi. Bu formülün ne Türk, ne de çeşitli Arap projeleriyle uyumlu olmadığı ortadadır.

Araplar içinde, 1921'de Kral Hüseyin'le boğuştuğundan beri Hint Müslümanlarına daha ılımlı bakan El Manar'ın yaklaşımında bile bu uç görüşe rastlanmaz. Birleştikleri nokta, halife'nin bir İslam kongresinde seçilmesiydi. Ayrıca ne Vahdettin ne de Hüseyin'in adaylığını istemiyorlardı. Bu dönemde Araplarda da Hindistan'da da kongre isteyenler pek çoktur. El Manar'ın yaklaşımını hem Arap dünyasındaki otoritesi, hem de Türk'e bakışında anlaşılmaz bir çelişki içermesi nedeniyle özetle aktarmaya çalışacağız.

Reşid Rıza'nın, 1923'de yayımlanan El Hilafe val İmama el Uzma adlı kitabında, Gazi Mustafa Kemal'in başkenti Musul olacak bir Türk-Arap Federasyonunun sultanı olması teklifini ileri sürdüğünü görüyoruz[35] Böylece M. Kemal'i İttihatçılarla özdeşleştirmediği farkediliyor. İngilizleri ve Avrupa'yı kuvvetle dize getirmiş olmasından ötürü duyduğu saygıyı gizlemiyor. Zira İngi-

lizlerin Araplar ve Müslümanlar arasında desise yaptıkları inancında. Yine de Türk'e bakışında köklü bir değişiklik olduğunu söylemek mümkün değil. Bunda, hilafetle saltanatın ayrılmasına ve hakla batılın karışması saydığı cumhuriyet ilanına karşıtlığı etkili oluyor. Bunun tamamlayıcısı olarak Hakimiyeti Milliye ve Milli Devlet fikirlerine karşı olduğunu da saklamıyor. Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğünce Ankara'da yayımlanan ve Türk görüşünü yansıtan *"Hilafet ve Hakimiyeti Milliye"* adlı kitabın ayrıntılı eleştirisi var. Türk milliyetçiliğine olduğu gibi Arap milliyetçiliğine de karşı olduğunu, Hakimiyeti Milliyenin Turancılığın canlandırılmasından başka bir şey olmadığını tekrarlıyor.

Bu eleştirilerin tarihi evrime yöneltilmesi, Türk Devletinin ilimle ilgilenmeyen, taklit ve frenkleşmeyi Mithat Paşadan beri izleyen ve Avrupa maddeciliğini benimseyip şeriattan çıkan bir yapıda olduğu suçlamalarının tekrarına fırsat vermiştir. Tanin'in dini konuların anlaşılabilmesi için Türkçe'nin kullanılması önerisini de, *"Arapça bilmeyenin Müslüman sayılmayacağına"* yaklaşan bir ifadeyle karşılıyor.

Halifenin bir kongre ile seçilmesi önerisini yaparken Türkiye'deki kararın siyasi şartlardan doğduğunu gerekli ve geçici olduğunu, güçsüz hilafet olamayacağını ileri sürmesi ilginç[36]:

"Kemalistler Abdülmecid'i kendi şartlarına göre halife yaptılar. Emir yetkisi ve dünyevi gücü yok. Amaçları İngilizlerin üzerlerindeki baskısını azaltmak ve Rusların desteğini artırmak. Bu iki devletten biri sömürgeci, diğeri ise Bolşevik olduğu için hilafete karşı. Osmanlı Devleti hilafetin siyasi nüfuzundan yararlanıyordu. Türk devleti ondan kurtulduğunu söyleyerek yararlanmaktan vazgeçti. Ondan yeniden yararlanacağına inandığı güne kadar dışarıda bırakması normal. Bu bekleyiş, İslamla ilgili bütün görevlerini yapacak duruma gelinceye, İslâma daveti ihya edinceye, ilhadı bid'atı cezalandıracak konumu kazanıncaya, zekat ve sadaka tevziini, mezhep tefrikalarını önlemeyi sağlayacak güce erişinceye kadar sü-

recektir (...) Bu işleri gerçekleştirebilmek için bütün Müslüman milletlerin temsilcilerinden, akıllı ulema ve ihtisas sahiplerinden oluşacak bir divan kurulmalı ve halifeyi seçmelidir."

Hindistan'daki İngilizce basının Vahdettin'in kaçışı üzerine Ankara'yı Bolşevik ve Yahudi yanlısı ilan edip *"Hintliler halifeyi kurtarmak için asıl şimdi İngiliz hükümetine yardım etmelidir"* yolundaki kampanyası[37] da tepkiden başka bir şey yaratmadı. Dolayısıyla yeni bir politikaya yönelmek şart olmuştu. Ortadoğu'da uzun yıllar görev yapmış deneyimli bir Batılı, Coles Paşa, sorunun karmaşıklığını, salt İslam içi değil, uluslararası platformda da ele alarak, hilafet aracılığıyla sömüren-sömürülen bütünleşmesini sağlamayı tasarladı. Mısır'la Hicaz Hac çekişmesi örneğinden hareketle çözüm üretme yolunu tuttu[38]:

"Eğer Mısır hükümeti halifeye başvurup lehinde bir karar alırsa Kral Hüseyin buna uyacak mıdır? Eğer reddederse bunu kim kabul ettirecek ve böyle bir durumda biz HAMİSİ OLDUĞUMUZ Kral Hüseyin'i Mısır veya Türkiye'nin saldırısından nasıl koruyacağız? Bu son soruya olumsuz cevap verilmelidir ama bizim desteğimiz olmadan Hicaz Krallığı uzun süre yaşayamaz. Kargaşa birden fazla açıdan gündeme gelmiştir ve de İslâmın kutsal yerlerinin muhafızlığının hilafet ya da halifenin görevlendireceği bir otorite tarafından üstlenilmesi gerektiğini söyleyenler ne dediklerini biliyorlar.

Tabii Kral Hüseyin'in Arap Hilafetini canlandırması ve kendini halife ilan etmesi mümkündür, ancak bizim desteğimiz olmadan ne kadar dayanabilir? Ve ayrıca İslam dünyası, belki Irak'ın dışında, böyle bir çözümü ne derece kabul edebilir? Şimdiki halife, bütün eski gücüyle hala Türk İmparatorluğunun sultanı olsaydı cevabın ne olacağı belliydi; oysa fark etmemiz gerekir ki, genellikle Müslümanlar dünyevi gücünden arındırılmış ve Ankara Meclisi tarafından sadece unvanını muhafaza etmesine izin verilmiş bir kuklayı kabule hazırlanmaktadır. Ayrıca Türklerin daha başka düzenlemeleri bekler-

ken sultanı sadece bir vekil sayıp saymadıklarını da bekleyip görmemiz gerekiyor. (...) Türk sultanı geçmişte, Peygamber soyundan olmadığı halde hilafet imtiyazını kullandıysa bu sadece fetih hakkı iledir. Son 500 yılda bu hak hiç ciddi şekilde tartışılmamış ise, ortaya yeterli güçte Müslüman hükümdar çıkmamış olmasındandır. (...) Ama bugün Türkiye'nin hiç bir Arap eyaleti yok. Hicaz ve Irak'ın yanı sıra Ürdün'de Arap kralları var. Mısır ve Afganistan tam bağımsız ve Hint Müslümanlarına da evvelce sahip olmadıkları siyasal statü tanınmıştır. Dolayısıyla Hilafet sorunu yepyeni bir veche almış bulunuyor ve belki Türk hükümeti de bir halifenin artık kendi başına hüküm süremeyeceğini ve diğer Müslüman devletler tarafından kabul edilen biri olmasını kabul etmektedir. Aksi halde, şimdi söylemesi ihanet sayılsa da, buna daha fazla dayanmak mümkün değildir.

İşte resmin bir yüzü. Öbür yüzünde ise, Mustafa Kemal'in Yunanlılar karşısındaki zaferleri ve İsmet Paşanın Lozan'daki diplomatik başarıları sonucu prestiji bir hayli yükselmiş bir Türk hükümeti ile karşı karşıyayız. Avrupa ile doğacak herhangi bir sorunda bu henüz tomurcuk aşamasındaki devletler Türk hükümetinin arkasında sıkıca yeralacak ve yol göstermesi için Ankara'ya bakacaklardır. Kısaca Türk İmparatorluğu her ne kadar parçalanmış olsa da etkisinden hiç bir şey kaybetmediği ve İslam davasını büyük oranda kazandığı söylenebilir. Sonuç olarak zaferlerini başarıya ulaştırmak Türk inkılapçılarına kalmıştır. Önce, kötü bir yönetimle bütün kazandıklarını dağıtmayarak ve ikinci olarak da Arapları ve Mısırlıları uzlaştırıp eski Türk İmparatorluğunun küllerinden bir 'İslam Birleşik Devletleri' çıkararak.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, çok kişinin beklediği gibi, Ankara'ya yerleştiklerini farz edelim. İkinci adımları İstanbul'da bir dini konferans toplamak olmalıdır ve bu konferansa bütün komşu Müslüman devletler delegelerini yollamaya davet

edilmelidir. Bu konferansın amacı bir dini anayasa ve sabık Türk İmparatorluğuna bağlı olan Müslüman devletlerin hepsinin ulema ve şeyhlerini bir araya getiren bir Hilafet Konseyi kurmak olmalıdır. Konseyin, kardinallerin papayı seçmesi gibi halifeyi seçmesi beklenir. Her devletten temsilci sayısı anlaşmayla saptanır, Türk oyları muhtemelen daha fazla olur.

Böylece kurulmuş bir konseyce halifenin seçilmesi modern ihtiyaçlara uygundur ve Peygamber'in Mekke'de talim ettiği demokrasiye ters düşmez. Ayrıca Türkler, kendi laik anayasalarında demokratik prensipleri kabul etmiş olduklarına göre, aynı şeyi din konularında da uygulamayı mantıki olarak reddedemezler. Şu şartla ki: Laik hükümet ve devlet sınır olacaktır ama dini konularda İslâmın kardeş dayanışmasının sınırı yoktur. (...) Bu tekliften niyetimiz, siyasi bir amaca varmaktır, yani bazı Müslüman devletlerin, merkezi İstanbul'da bulunan bir federal hükümetle federasyon kurmasıdır (...) Bir kez Hilafet Konseyi İstanbul'da kurulunca ekonomik birliğin avantajları tartışılır ve bir gümrük birliği gerçekleştirilir. Siyasi birlik için ekonomik birliğin ilk adım olduğu bize öğretilmedi mi? Diğer yandan dini hükümette böyle bir birlik oluşmazsa, çok geçmeden ortaya mutlaka bir Arap hilafeti sorunu çıkacak ve İslâmfin kutsal yerleri için mücadele zorlukla engellenecektir. Ama belirttiğimiz gibi, seçilecek bir halife prensip olarak kutsal yerlerin muhafızı addedilir ve Hicaz Kralı yerel olarak halifenin temsilcisi sayılsa da onun hükümleri geçerli olur.

Bir kez İstanbul dini hükümetin başkenti olarak kabul edilince, Kahire'deki El Ezher Üniversitesinin öğrencilerinin çoğunluğu İstanbul'a gitmese de, İslam din bilimindeki rolleri azalır, böylece İstanbul Müslüman gençliğin eğitim merkezi olur."

Önerilen çözüm Müslüman toplumlar arasında birlikten çok anlaşmazlık yaratacak nitelikte olmasına karşın gerçekçi bir yanı da bulunmaktadır. Bu da yakın bir gelecekte belirecek sorunlara işaret etmesindedir;

1) Asıl büyük sorun ekonomik meselelerden kaynaklanacak,
2) Türkiye'nin hilafetteki yeni statüyü devam ettirmesi zor olacak, dışarıdan çok tepki gelecek,
3) Araplar arasında kutsal yerler için mücadele başlayacak,
4) Bağımsızlık iddiaları hem Avrupa'ya hem de birbirlerine karşı sorunlar yaratacaktır.

Müslümanlar da (özellikle Hint Müslümanları) özellikle halifenin özgürlüğünü istemekteydiler. Ona bağlı özerk devletler kurulması sorunu çözebilecekti.

Bu önerinin asıl hedefi, yazarın açıkça bahsetmediği bir nokta dikkate alınınca belirginleşiyor: Birliğe katılması öngörülen devletlerin hepsi İngiliz himayesini kabul etmiş ya da çıkar bölgesinde olduklarına göre, bu birlik -ekonomik bağların da etkisiyle- aslında sömürgecilerin amaçlarına hizmet edecektir. Yani İngilizlerin Hilafet'i kontrol altına alma projesinin daha evrenselleştirilmiş bir türüdür. İç sorunlarda hilafet jandarmalık yapacağından İngiltere'nin başı ağrımayacak, dışa karşı ise İngiliz tacı çevresinde bir İslam Commonwealth'i oluşacaktır.

Coles Paşanın önerisine kesin ve tek bir İngiliz projesi olarak bakmak yanlış olur. Herhalde birçok tasarıdan biridir, ama ana hatları birbirine benzer. İslam dünyasındaki söz karmaşasına bir yeni yön daha eklenmişti. Buna daha başkaları da eklemeler yapacak, böylece kazanın kaynaması sürdürülmüş olacaktı. Dikkat edilirse, hilafet tartışması kızıştıkça, Türkiye dışındaki bütün İslam toplumlarının bağımsızlık sorununu unuttukları görülür. Bunun unutturulması, sömürgecilerin yerine Türkiye'nin eleştiri ve tartışma hedefi haline gelmesi demekti. Ankara'nın başından beri üzerinde durduğu *"bütün İslam toplumları bağımsızlıklarına ulaştıkları anda zaten hilafet sorunu kendiliğinden çözümlenir"* temasına kulak veren yoktu.

Lozan sonrasında ilginç bir çizgi izleyerek bu tartışmaların içine dalan iki kişi de İngiliz yanlılığıyla ünlü Hint Müslümanlarından Ağa Han ve Amir Ali olmuştur. En dikkati çeken, ikisi-

nin de Sünni olmaması nedeniyle Sünnilerin halifesi konusunda yetkili olmamalarına rağmen sürekli olarak *'Müslüman Lider'* diye anılmalarıdır.

Ağa Han (1817-1957) Şii Nizari İsmaili tarikatının imamıdır. Ailesinin Hazreti Ali'nin soyundan geldiği iddiasındadır. İlk Ağa Han unvanını, büyükbabası olan İran Şahından almıştı. Ama ayaklanıp yenilince Hindistan'a kaçtı ve İngilizlere, ilk Afgan Savaşı (1839-42) ve Sind'in ele geçirilmesinde (1842-43) yardımcı oldu. Karşılık olarak kendisine hem aylık bağlandı hem de *'His Highness: Asaletmeap'* unvanı verildi. 1881'de ölümünden sonra yerine geçen oğlu 2. Ağa Han dört yıl sonra ölünce, 8 yaşındaki torunu Sir Muhammed Şah, İsmaililerin imamı oldu. İranlı olan annesinin kontrolü altında köklü bir Doğu ve Batı eğitimi gördü. Yaşı ilerledikçe cemaatinin işlerinin yanı sıra Hint Müslümanlarının işlerinde de ön plana çıkmaya başladı. İngiliz İmparatorluğuna bağlılığı ve cemaatinin İngiliz sömürgelerinde dal budak salmış ticari faaliyetlerinin durumu sebebiyle Londra, daima şüphelendiği Müslümanların liderliğinde onu görmeyi tercih etti. Şii olduğu için, Türk Hilafetine sadakatten vazgeçmeyen Hintli Sünni Müslümanların karşısında siyasi komplikasyon yaratmadan yer alabilecekti. Onun başında bulunduğu heyetlerin başarısına izin verilerek Müslümanlar arasında da itibarının yükselmesi sağlandı.

Yerlilerin yönetimde temsili çabaları başladığında Müslüman *'azınlığın'* sayı gücüyle değil, sadakat ve siyasal önemine göre bir hakka sahip olmasını savunan Kral Naibi Lord Minto'ya 1906'da çıkan heyetin başında bulundu. Müslümanlara seçimlerde kontenjan tanınmasını sağladı. Bütün Hindistan Müslüman Birliğinin reisi oldu. Balkan Savaşı ve sonrasında İngiltere'nin Türkiye düşmanı politikasına karşı Hint Müslümanlarında başlayan tepkiyi bastıramayınca bu reislikten ayrıldı. 1. Dünya Savaşı başlayınca dünyanın dört bir tarafındaki İsmaili cemaatlerine telgraf gönderip kayıtsız şartsız İngiliz makamlarının

hizmetine girmeleri emrini verdi. Osmanlı Devleti savaşa girip Cihad da ilan edilince, bütün İngiliz İmparatorluğu Müslümanlarını İngiltere'ye sadık kalmaya davet eden bir bildiri yayınladı. Bu hizmetlerine karşılık kendisine, gittiği yerlerde on bir pare top atışıyla karşılanma hakkı tanındı.

1. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye karşı İngiliz politikasında Ağa Han'ın birlikte hareket ettiği arkadaşı Amir Ali de (1849-1928) soyunu 8. Şii imamı Ali Rıza'ya bağlar. 1873'den itibaren İngiltere'de avukatlık yapmış, İngiliz Hindistan yönetimince en üst adli görevlere atanmış ve yaşamının son 25 yılını İngiltere'de geçirmiştir. Encyclopedia Britannica onun daima Hindistan'da İngiliz egemenliğinden yana olduğunu yazar. Amir Ali Şii kökenli olmasına karşılık, ne Şii ne de Sünni olmadığını kendisini Mutezile'den (9. yüzyılda İslamda aklı ön plana çıkaran akım) saydığını ileri sürmüştür. Her halükarda, Sünnilerin en önemli sorunlarından birinde Sünni olmayan iki kişiyi hakem gibi kullanabildiği için İngiltere'yi takdir etmemek mümkün değildir.

1919'da Hilafet Hareketi güçlenip Hindularla işbirliğine girişince her ikisi de demeç ve bildiriler vererek Hindistan iç politikasını yönlendirmeye çalışmışlardır. Bir yanda Gandhi, diğer yanda Muhammed Ali ve Şevket Ali gibi liderler tam hakları için savaşırlarken, Ağa Han/Amir Ali ikilisinden daima uzlaşma, İngiltere'nin çıkarlarına uygun davranma çağrıları yükselmiştir. İstekleri haklı gösterip, verilenle yetinilmesi tavsiyesinde bulunmak en çok izledikleri yol olmuştur. Bu çerçeveyi aşmamak şartıyla İngiliz hükümetine akıl verdiklerine de rastlanmıştır. Tabii asıl hedefledikleri İslam toplumuydu. Makale ve açık mektupları İngiliz gazete ve ajanslarının desteği sayesinde bütün dünyada ve Türkiye'de öğrenilmiş, geniş yankı yaratmıştır. Araştırmalarımızda, ayrı ayrı, birlikte ya da başkalarıyla Lozan'a kadar Türkiye ile ilgili şu mesajları verdiklerini saptadık:

Türkiye parçalanmamalı, (Times, 25.3.1919),
Türkiye parçalanmamalı, (Times, 6.6.1919),
Türkler İstanbul'da kalmalı, (Times, 2.8.1919),
Suçlu da olsa Türk dinlenmelidir, (Times, 24.2.1920),
Sevr değişmelidir, (Near East, 2.12.1920),
Yunan ihtiraslarına çatma, (Times, 6.7.1921),
Sevr değişmeli, (Times, 2.8.1921),
Yunanistan Trakya ve Anadolu'yu bırakmalı, (Times, 19.9.1921),
İngiliz Kızılhaçı Anadolu için yardım topluyor, (Reveil 9.11.1921),
Türk barışı yapılmadıkça Doğu durulmaz, (Times, 12.11.1921),
Hilafet kongresi yapılsın, (Daily Express, 7.11.1922),
Hilafet konusunda kongre yapılsın, (Matin, 27.11.1922).

En son girişimleri de, İsmet Paşa'ya mektup olayıdır. Asıl sahibine vermeden mektubun yaymlattırılması, hizmet verdikleri mekanizma ile ne denli özdeşleşmiş olduklarının kanıtıdır.

Mektup olayının hemen arkasından Ağa Han ile Amir Ali'nin İtalyan bir oryantalist tarafından değerlendirilişi yargılarımızı onaylamaktadır:

"*Ağa Han bazen Bombay'da bazen da Londra'da oturur, İn*giliz gibi giyinir, duygularıyla İngiliz yanlısıdır, açıklamaları çoğunlukla İngiliz davasına hizmet eder. İslam dünyasındaki önemi, ülkelerinden dışlanmış, Avrupalılaşmış Doğuluların zaman zaman hak edilmemiş üne kavuştukları Avrupa siyasi ortamında, sanılandan çok daha sınırlıdır. Eski bir İtalyan diplomatı onun bütün Müslümanların dini lideri olmayı tasarladığını ve birlikte Zengibar'da düzenledikleri şampanya partilerini anımsıyor. (...) Amir Ali tamamen İngilizleşmiş bir Hintlidir. Kendilerine Modern Mutezili'ler denilen gruptan, tamamen Sünniliğin dışındadırlar. (...)"[39] Sünnet ehli olmayan bu iki Müslümanın mektubu, Ankara hükümetinin Türk Hilafetini etkisiz hale getirmesine karşı sürdürülen kampanyada Sünnilerin işine çok yaradı.

Lozan imzalanır imzalanmaz Ağa Han bir açık mektup yayınlayarak İngiltere ve Fransa'nın uzlaşma yoluna girmelerini över ve dindaşlarını bütün siyasi çekişmeleri bırakıp *"Hiç şüphesiz İslam dünyasının en parlak yıldızı olacak bir Müslüman hükümeti dostça ve bütün güçleriyle desteklemeye"* davet eder. Din konularındaki hassasiyeti ile tanınan Tevhidi Efkar'ın bu öneriyi değerlendirişi hiç de Ağa Han'ın lehinde değildir[40]:

"Ağa Han tamamen İngiltere'ye sadık kimselerden biridir. Müslümanlarla Hindular üzerinde kötü etkisi olacaktır. Türkiye'ye yardım teklifine gelince, Türk başarısının etkisinden endişelenenler bunun yabancı boyunduruğu altında ezilen diğer uluslar tarafından bağımsızlıkları için kullanılmasından ürküyorlar. Ağa Han'a insancıl duygularından dolayı teşekkür ederiz, ama eğer bu duyguları Müslüman toplumunun çıkarlarıyla bağdaşmayan fikirlerin hizmetine konmasaydı daha iyi olurdu."

Ağa Han ve arkadaşı Türk destekçisi görünen adımlar attıkları sırada, Türkiye'nin iç işlerini yönlendirme ya da etkileme için gereksindikleri ortamı onlara Türk düşünür, politikacı ve yazarları hazırlamıştır. Lozan'ın ertesine kadar hayli uyumlu ve birlik görünen bu çevreler, Ankara'nın başkent ilanı (13.10.1923) ve cumhuriyet rejiminin kabulü (29.10.1923) ile Gazi'nin cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine açık tartışmaya yöneldiler. Kimisi M. Kemal'in diktatörlüğe yöneldiği endişesindeydi, hatta cumhuriyete ve Hakimiyeti Milliye'ye karşı olmadığı halde sırf bu sebepten eleştirenler vardı (Tevhidi Efkar'da Velid Ebüzziya gibi). Lozan görüşmelerinde görevlendirilmediği için kırgın olan Rauf, Hakimiyeti Milliye'den vazgeçmemekle birlikte meşruti bir sistemi yeğleyen (Hilafete daha etkin bir görev verilmesi anlamında) Refet gibi değişik görüşlere sahip olanlar, iktidardan uzaklaştırılmalarına kızan eski İttihatçılar, saltanatın hilafetten ayrılması yanlısı Rıza Nur gibi bazı kimselerin bu kez geri adım atıp hilafete bazı yetkiler ve görevler tanınmasını savunanlar ara-

sına katılması, cumhuriyet kararında acele edildiği inancında olan başyazarlar (Ebüzziya, Ahmet Emin, Hüseyin Cahit), saltanatın tekrar hilafetle birleştirilmesini arzulayanlar (Baro Reisi Lütfi Fikri ve Sebilürreşad'da Eşref Edib)[41], bunlara ek olarak gazeteciliğinde eleştiriyi zevk sayanlar (başta Hüseyin Cahit) ve nihayet başkentin İstanbul'dan ayrılmasıyla çıkarları zedelenen yerli ve yabancı çevreler, hiç de küçümsenmeyecek bir yaygara kopardılar. Tabii bunun karşısına, o zaman Müdafaa-i Hukukçular denilen Kemalist yazarlar ve politikacılar çıktı: Hakimiyeti Milliye, Yenigün, Vakit, Akşam, İleri karşı atağa geçtiler[42].

Ciltler doldurabilecek olan bu tartışmalardaki içerik ve üslubu en iyi değerlendiren, yansız bir yabancı gözlemci olmuştur. Olayları Türkiye'de izleyen İtalyan gazeteci Alessandro Salvo'ya göre Ankara'nın sözcüleri *"son derece kati bir üslupla, dümdüz, basit ve mantıki şekilde tezlerini savunmaktadırlar."*[43] Buna karşılık İstanbul basını *"ihtiyatlı, aldatıcı, kurnaz ve ısırıcı, meşrutiyetin sınırlarını zorlamakta çok ustadır."*

Tozu dumana katan ve aslında iç iktidar çekişmesi ağırlıklı olan bu tartışmalar, dış dünyaya dört ana tema şeklinde yansıdı:

1) Halifenin görev ve yetkilerinin belirlenmesi gerektiği,
2) Hilafetin Türklere bir şey kazandırmayıp hep fedakarlığa zorladığı (Yenigün ve Akşam'ın yayınları dışında hakaret diye algılanmıştır),
3) Yalanlamasına rağmen Abdülmecit'in istifa ettiği, Lütfi Fikri'nin direnmeye çağırdığı, Rıza Nur ve Akşam'ın halifenin bir İslam Kongresi ile seçilmesini önermeleri,
4) Oyunun M. Kemal'i halife yapmak için tezgahlandığı (Tanin) iddiaları.

Başvekil İsmet Paşa ve Fethi Bey'in *"Bir hilafet sorunumuz yok; cumhuriyet, devleti ilgilendirmeyen bir sorunla ilgilenmez"* yolundaki açıklamalarına rağmen konunun bütün İslam kamuoylarını harekete geçirmemesi mümkün değildi. Üstelik o güne kadar sadece kendi aralarında Hilafet tartışmasını sürdürenler için

alanı genişletme yolunda iyi bir fırsattı. İkdam *"Şerif Hüseyin hilafetini ilan etmeye hazırlanıyor, elimizden kaçırmak istemiyorsak konuya ciddi olarak eğilelim"* derken İngiliz basını ve ondan naklen Hüseyin'in resmi yayın organı M. Kemal'e bazı planlar yakıştırıyorlardı: *"Abdülmecit'i istifa ettirecek, yerine Türkiye'nin iç işlerine karışmayacak Türk olmayan bir halife seçtirecek, böylece kendisinin Osmanlı tahtına geçmesi kolaylaşacak."*[44]

Hindistan'da, Hint kamuoyunun başlıca haber kaynağı olan Reuter Ajansı'nın bu tartışmaları biraz da tuz biber ekerek yansıtmasının etkisi yükselmekte gecikmedi. Hint Müslümanları adına Abdülkadir imzasıyla yayınlanan bir bildiri kavgacı bir eda taşıyordu:

"Türkiye'de bir resmi gazete Halife'ye ve ailesine hakaret etti. Oysa o hem bütün Müslümanların, hem de bizim liderimizdir. Ona hakaret bize hakarettir. Biz Türk Milli Mücadelesini bu sebeple destekledik. Hilafet Osmanlı ailesinden başkasına verilemez -hem M. Kemal'in, hem de Hüseyin'in istemediği anlaşılıyor- Türkiye ona saygılı davranırsa bizden destek görür."[45]

Bu tür yazı ve propagandaların Türkiye'de iltifat görmediğini, basına da aksetmediğini fark etmiş olmalılar ki, İngiliz propagandacılarının yeni bir yönteme başvurdukları görüldü. Gazetelere açık mektup göndermek ve yayınlatmak sıradan bir olaydır. Ancak bir başbakana hitaben özel bir mektup yazar ve bunun onun eline geçmesinden çok önce gazetelerde yayınlanmasını sağlarsanız, artık bu açık mektup olmaz, muhatabının eline geçmiş ve cevap vermesi gereken bir mesele haline gelir. Kabul etmek gerekir ki bu, Türk hükümetinin hilafet sorununu tartışmamak ve tartıştırmamak için sarfettiği çabayı boşa çıkarmakta başarılı bir taktikti. Türk kamuoyu, kulak vermediği yabancı düşüncelerine katılmak zorunda bırakılmış oluyordu. Ağa Han ve Amir Ali işe tabii ki sadece imzalarını vererek katıldılar, işin asıl düzenleyicilerinin, bundan çok daha geniş çaplı sonuç bekleyenler olması gereklidir. Bunlar da tabii ki Ağa Han ve Amir Ali gi-

bi iki kişiye böyle bir mektuba imzalarını attırabilecek İngiliz çevreleriydi. Zamanlamada ve işin düzenlenmesindeki mükemmellik böyle düşünmeyi zorunlu kılıyor. Aksi halde, İngiltere'de yaşayan iki Şii'nin kendilerini hiç de ilgilendirmemesi gereken hilafet konusunda böylesine telaşlanması anlaşılamaz. Samimiyetsizlik, Trablus Savaşı sırasında biz size yardım etmiştik, diyen Ağa Han'ın tersine Trablus'dan Dünya Savaşı sonuna kadar İngiliz politikasının ajanı rolünü oynamış olmasından bellidir.

5 Aralık 1923 tarihli Tanin ve İkdam gazeteleri ile ertesi günkü Tevhidi Efkar'da yer alan mektup[46] dikkatle okunursa, Türkiye'ye, Türk'e, Gazi M. Kemal'e son derece saygılı olduğu fark edilir. Halifenin bir kongre ile seçilmesi ve Türkiye dışından işe karışılması da bahis konusu değildir. Aksine, neredeyse TBMM'nin Gazi M. Kemal'i halife yapması önerisi vardır. Ve esas tez, *'halifenin nüfuz ve şerefinin hiçbir zaman papanın nüfuz ve şerefinden az olmaması gerektiği'* üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun Müslüman çevreleri kışkırtacak bir slogan olduğu yadsınamaz. Bu bakış açımızı destekleyen, iki hafta kadar sonra, Türkiye'de İstiklal Mahkemeleri gündeme geldiği sırada Times'da yayımlanan fakat Türk kamuoyuna yansımayan bir ikinci açık mektuptur. Bu kez imza sahibi, ilk ikisi kadar İngiliz destekçisi olan ve yine İngiltere'de yaşayan bir Hintli Müslüman, Abbas Ali Baig'dir. İki arkadaşının önerisini, Gazi'ye hilafeti teklif ederek ve bunun için bir kongre önererek daha açık şekilde tekrarlamıştır:

"Ankara'nın, Türkiye'nin en kararlı dostlarına karşı yöneltiği değersiz iddialar, Türkiye'ye İslam aleminin her tarafından yöneltilen destek ve sempatiyi soğutmaya sebep oluyor gibi görünüyor. Ankara, Osmanlı Hilafetinin İslam liderliğinden doğan prestijini devam ettirmek isterken, aynı zamanda en devamlı destekçilerinin, İslam birliği ve dayanışmasını sembolize eden hayati bağın korunması konusundaki iyi niyetli tavsiyelerine yanlış anlamlar vermemelidir. Ağa Han ile Amir

Ali'nin ortak mektuplarında belirsiz bir isteksizlikle kaydettikleri, yeni kurulan Türkiye Devletinin güçlükleri arasında Hilafet'in 'Vatikanlaştırılması' İslam duygularına karşıt olup, Emirülmüminin sıfatıyla bağdaşır gibi değildir. (...) Hazreti Ömer devrinden beri bu makam bütün sorumluluklarla birlikte yürütülmüştür.

İslam tarihi, halifeliğin her güçsüzlüğe düşüşünde daha güçlü ellere geçtiğini göstermektedir. Büyük icraatları kendisine bütün İslam aleminde rakipsiz bir ün kazandırmış olan Gazi M. Kemal Türkiye Cumhurbaşkanı olarak hilafeti kabul eder ve bu yüce görev adaylığını tıpkı ilk halife Ebubekir gibi sünni cemaatin oylarına sunarsa, modern demokratik güçlerin yetki ve eğilimlerinin bilincinde olan İslam dünyası bunu onaylayacaktır. Bu husus, Türk Anayasasının gözden geçirilmesini ve şimdiki halifenin durumunun uygun bir düzenlemeye tabi tutulmasını gerektirmektedir. Halifenin durumu İslam doktrini ve geleneğine uygun hale getirilinceye kadar bir gölge hilafet, Ankara Türklerinin korktuğu gibi bir fitne merkezi değil, fakat Müslüman liderlerden dostça uyarıların merkezi olmaya devam etmelidir."[47]

Özetle Ankara halifeyi papadan aşağı duruma getirmiş olmakla suçlanıyor. Tekrar icra yetkilerini kazanması için Türk Anayasası'nın değiştirilmesi ve halifenin durumunun İslam doktrin ve geleneklerine uygun hale getirilmesi için tartışmalara girişilmesi öneriliyor. Bu mektubun üzerinden yetmiş yıldan fazla geçmişken hala halifenin yetkileri konusunda bir anlaşmaya varılamamış olması, İslam dünyasının içine itilmek istendiği kısır tartışmaların nedenini gösterir. Bütün dikkatler bu konu üzerinde yoğunlaştırılarak, ilerideki bölümlerde göreceğimiz gibi, birlikten çok bölünmeyi getiren tartışmalar içinde kaybolunacaktı. Verilen yem de Gazi'ye hilafet tahtını sunmaktı, hem de yetkisiz ve sorumsuz kişiler tarafından. Ne Ağa Han ne de Abbas Ali'nin, toplumlarının bağımsızlık özleminden hiç bahsetmemeleri ve

kendilerini hiç de ilgilendirmeyen Sünni Hilafetinden hareketle Türk Anayasasını ve Türkiye'nin iç işlerini düzenleme senaryoları oluşturmalarını, aklı başında bir düşünürün samimi öneri olarak algılaması mümkün değildir. Türkiye'yi tam bağımsızlık hedefinden uzaklaştırmanın sömürgeciler tarafından ne derece olumlu karşılanacağı bir kez daha hesaplanmalıdır.

Mektupların siyasi amaçla düzenlenmiş olduğunun en belirgin kanıtlarını yine Times gazetesinin sütunlarında buluyoruz. Sahibine ulaşmadan bir özel mektubun kamuoyuna açıklanmasının doğru bir hareket olmadığını bu gazete iki ayrı sayısında belirtip bir *'objektif gazetecilik'* oyunu oynar ama bunun yanına eklediği yorumlar asıl amacını ortaya dökmektedir: *"Ankara Hükümetine büyük darbe oldu... Cumhuriyet'e darbe deniyor, anlaşılıyor ki sinirleri başka sebeplerden bozuk... Sebebi, halk içinde büyük sefalet var ve hiçbirşey yapamadığı için hükümeti eleştiriyorlar... Bütçe açığı beklenenden de fazla... M. Kemal hasta ve İzmir'e kapandı..."*[48] Burada Coles Paşanın asıl sorunların iktisadi zorluklardan ileri geleceği uyarısını hatırlamamak mümkün değil. 1911'den beri savaş içinde olan, her yanı tahrip edilmiş bir ülkenin hükümetinin, ilk yılında sefaleti ortadan kaldıramadığı için eleştirilmesi aslında İngiliz politikasının sıkıntıda olduğunu gösteriyor. Bu dönemde Yunan ve Lozan yenilgisi sebebiyle dünyanın hakimi sıfatı hayli darbe yiyen İngiltere'den bu tür garip eleştiriler çıkması şaşırtıcı olmamıştır. Yarı resmi Near East'in hemen o günlerde, başkentin Ankara'ya taşınmasının ekonomik meseleleri zorlaştıracağını iler sürerek Kemalist politikaları *"Dangalakça ahmaklık (Crass idiocy)... Yabancı etkisini öylesine aşağıladılar ki sonunda altında kaldılar... Ülkenin çıkarlarına aykırı davranıyorlar... Başkent İstanbul'a dönmeli..."*[49] gibi sözlerle eleştirmek ihtiyacını duyması bunun kanıtıdır. Görüldüğü gibi, İngilizlerin milliyetçiliği desteklediği ve hilafeti yok etmeğe çalıştığı hakkındaki tezlerin aksine hilafetçiliği kışkırtan, milliyetçilik ve Hakimiyeti Milliyeyi reddeden politikaları ile karşı karşıyayız.

Ankara Hükümeti konuyu meclise getirdiğinde gerekçesi *"Alemşümul propaganda yaptıktan sonra hilafete Türkiye üzerinde idare vazifesi, siyasi vazife vermek girişiminde bulunulması"*ydı[50] Tabii 1 Kasım 1922 tarihli Saltanatın Kaldırılması Kanununa aykırılık ve gizli olması gereken bir konunun açıklanması bahis konusuydu. Hiyaneti Vataniye Kanunu'na aykırı davranılmış olduğu ileri sürüldü. Buna dayanılarak 8 Aralık 1923'de, 63 redde karşı 89 oyla bir İstiklal Mahkemesi kurulması kararlaştırıldı. Tanin, İkdam, Tevhidi Efkar gazeteleri sorumluları ile bunlardan ayrı olarak halifeyi açık dirence davet eden mektubu sebebiyle Baro Başkanı Lütfü Fikri tutuklandılar. Gazeteciler Davası diye ünlü ilk kısmında sanıklara asıl yöneltilen sorular hilafetle ilgili olmayıp cumhuriyet yönetimini kabul edip etmedikleri olmuştur. Buna olumlu cevap alınınca, yayının da sadece bir gazeteci faaliyeti sınırında bulunduğu ve ona destek vermek şeklinde olmadığı gerekçesiyle hepsi beraat ettirilmiştir. (2 Ocak 1924).

Lütfi Fikri davası ise doğrudan hilafetle ilgiliydi. Baro başkanı 10 Kasım 1923 tarihli Tanin'deki *Huzuru Hazreti Hilafetpenahi'ye* başlıklı yazısında *"ölüm tehlikesi olsa bile yerinden ayrılmamasını ve direnmesini"* öneriyordu. Bunu Akşam'da çıkan halifenin istifa edeceği ve bir İslam Kongresince yenisinin seçilebileceği hususundaki bir yazıya cevaben yazmıştı. Hilafetin Türklerde ve Osmanlı Hanedanında kalmasından yanaydı. Aksi halde Türkiye'nin önemsiz bir devlet durumuna düşeceği ve yeni halife seçilmesinin İslam ülkelerinde anarşi yaratabileceği inancındaydı. Cumhuriyet kurmak için hilafetten vazgeçilmesine karşıydı. Halifeyi, 16. Lui'nin Fransız İhtilaline direnmesi gibi, gerekirse ölüm bahasına direnmeye çağırdı. Ona da yöneltilen esas soru cumhuriyet rejimini kabul edip etmediği hususundaydı. Lütfi Fikri meşruti rejimin cumhuriyetten fazla farklı olmadığını savundu, soruya tam kesin cevap vermekten kaçındı. Hiyaneti Vataniye Kanunu uyarınca 27 Aralık 1923 günü 5 yıl kürek cezasına çarptırıldı. 13 Şubat'ta meclisin af kararıyla bu ceza kal-

dırıldı. Olayda asıl dikkati çeken, Ankara'ya yakınlığı ile bilinen Necmettin Sadak'ın -herhalde oradan aldığı bir esinle- bütün İslam dünyasında yaygınlaşmış olan Uluslararası İslam Kongresi fikrini kamuoyuna sunarak tepkileri belirlemeye çalıştığında, bu kez de Türk kesiminden (Lütfi Fikri, Velid Ebüzziya, Eşref Edib) itirazın yükselmesidir. Yabancı kaynaklar genellikle, Ankara'da böyle bir kongreye çok ters bakılmadığı, ama ne olacağı anlaşılmadan hemen yanaşılmadığı hakkında bilgiler içeriyorlar[51] Hilafet İslam dünyasınca seçilerek, bir de Türk olmayacak birine verilirse, o zaman Türkiye'nin sorumluluğu ve yükümlülüğü kalkacak, bütün İslam dünyası oradan çıkacak dini yönlendirmeleri gerçekleştirmekte sorumlu ve yükümlü olacaktı. Oysa Lütfü Fikri ve arkadaşlarının istedikleri gibi Osmanlı Hanedanında kalırsa, icranın da ona katılması, böylece cumhuriyetten vazgeçilmesi, eski düzene dönülmesi söz konusu olacaktı. Daha da önemlisi, İslam dünyasının bir çaba göstermeden sömürgecilere karşı yapılmasını beklediği eylemleri de Türkiye üstlenmek durumunda kalacaktı. Ayrıca buna, Araplarda Türk halife istemeyen ya da Kureyş Şartını arayan kesimle uzlaşmanın sorunlarını da eklemek gerekli. Böylece Abbas Ali'nin önerdiği kısır döngünün içine düşülecek ve bunun yönlendiricisi ve işler kötü gittiğinde bütün sorumlu ve suçlusu da Türkiye olacaktı.

Türkiye'deki tartışmalar Halife adaylarına cesaret verdi. Vahdettin, İngiliz Daily Express ve arkasından Daily Despatch gazeteleri muhabirlerine demeç vererek sultan ve halife sıfatlarını hala taşıdığını açıkladı. O dönemde Amman'da bulunan Hüseyin de Emirülmüminin diye anılıyor ve halife adayı olduğu çevreye yayılıyordu. Kral Fuad'ın hilafeti için İngiltere ile İtalya arasında pazarlık ve tartışmalar olduğu da bu sırada yayıldı. Hüseyin Mahmal'ın Amman'dan yola çıkarılacağını açıklayarak, Mısır'dan önceki yılki gibi yapılacak müdahaleleri peşinen önleme yolunu tuttu. Bunların içinde en sıkışık durumda olan şüphesiz Abdülmecit idi. Ankara'dan cesaret bulamadığı için varlığını ka-

bul ettirebilmek üzere kendi başına gösterilere girişmişti. Hilafete geçiş töreninin basitliğini[52] (Ne *Padişahım çok yaşa* diye bağıran olmuş ne de kılıç kuşanma töreni yapılmıştı) aşmak için fırsat buldukça ön plana çıkmaya çalışıyordu. Muhteşem at ve arabalarla cuma namazlarına gidişler, 14 kürekli kayıkla Boğaz'ı geçmeler, yeşil bir zemin üzerindeki kırmızı dairenin içine yerleştirilmiş beyaz, ay yıldızlı ve daireden çıkan sekiz şuadan oluşan bir de bayrak icat etmişti[53]. Ziyaretine gelenlere de siyasi demeçler vermekten geri kalmıyordu. Örneğin, Amerikalı diplomat C. R. Crane'e Lozan görüşmelerinin sürdüğü bir dönemde *"Dostça tavsiyeler ve ticari destek için ABD'ye bakıyoruz, Amerika'nın Lozan'a katılması barış için umudu artırıyor"* tarzı sözler sarf etmiştir. Oysa Amerika Lozan'la pek ilgilenmemiş hatta onaylamamıştır da. Adaylar arasındaki bu çekişmeler ve yabancı devletlerin katkısı bilinçli Müslüman çevrelerde üzüntü yaratmıştır. 1924 yılı başında bir Arap gazetesi şöyle yazıyor[54]:

"Ne kadar yazık ki hilafet meselesi Müslümanlar arasında anlaşmazlıklar yaratmaya neden oluyor. Birden fazla emir, halife olmak istiyor. Türklerin bir kısmı halifenin Arap, Afgan ya da başka milletten olmasına aldırmıyor. Bir diğer kısmı, Türkiye'ye aittir, deyip bırakmak istemiyor. Üç aday ve onları destekleyen üç ülke var: İngiltere, Fransa, İtalya. Özellikle İngiltere bütün İslam dünyasını emrine almak istiyor. Vahdettin; hakkından asla vazgeçmeyeceğini, Türkiye Cumhuriyetine karşı çıkmaya hazır olduğunu söyledi. Halkının istemesini bekliyor. Kendi kendimize soruyoruz, acaba İngilizler isteyince iddiasından vazgeçmez mi? İngilizler yeni darbeler hazırlıyorlar ve o da nefret ettiği Türkiye Cumhuriyeti ile hiç meşgul olamadan hilafeti bırakır."

Sorunun böylesine karmaşık bir hal aldığı sırada, İzmir'de bulunan M. Kemal'e Başbakan'dan, Abdülmecit'in hükümetin kendisiyle ilgilenmemesi ve temas etmemesinden şikayet ettiği ve ödeneğin artırılması için istekte bulunduğu hakkında bir yazı

gelir. Hemen makine başında verdiği cevapta *"Halife kendinin ve makamının ne olduğunu sarih olarak bilmeli ve bununla yetinmelidir"*[165] kaydı vardır. Ayrıca, İngiltere Kralı ile Hindistan Müslümanlarının, Afgan Kralı ile Afgan halkının ilişkilerine karışma hakkı bulunmayan halifenin Türkiye Cumhuriyeti ile Türkiye halkı arasındaki ilişkilere de karışamayacağı hatırlatılmıştır. Bu son nokta çok önemlidir. İngiltere ya da Fransa'nın Müslümanlara karşı uygulamalarına ses çıkaramayanların sadece Türkiye'yi hedef almaları gariptir. Yukarda Arap gazetesinin işaret ettiği noktayla tam kesişmektedir. Saray ve Babıali ile mücadele ederken *"sadece halifeliğin dini prestiji ve İngiltere'nin maddi desteğine dayanan"*[166] bu kurumları alt etmenin sıkıntılarını yaşamış olan M. Kemal'in, aynı tuzağa düşme tehlikesiyle karşılaştığını fark ettiği anlaşılıyor. Eskiden beri kafasında bulunan bir düşüncenin orada billurlaştığını kaydeder. İzmir'e gelen Başvekil, Milli Savunma Vekili ve Genel Kurmay Başkanı ile görüşüp Hilafet'in kaldırılması kararına varırlar. Konu bütçe görüşmeleri sırasında gündeme getirilir.

Kanun teklifinin gerekçesi, Ankara'nın politikasını tam olarak yansıtmaktadır:

Riyaseti Celileye

Türkiye Cumhuriyeti dahilinde Makam-ı Hilafetin vücudu, Türkiye'yi dahili ve harici siyasette iki başlı olmaktan kurtaramadı. İstiklalinde ve hayat-ı siyasiyesinde müşareket (ortaklık) kabul etmeyen, Türkiye'nin zahiren ve zımnen bile olsa, ikiliğe tahammülü yoktur.

Asırlardan beri Türk Milletinin sebeb-i felaketi ve en nihayet fiilen ve ahden bir Türk İmparatorluğu'nun vasıta-i inkırazı olan hanedanın hilafet kisvesi altında Türkiye'nin mevcudiyetine daha müessir bir tehlike olacağı tecarib-i mütehammilane (dayanılan tecrübeler) ile kat'iyyen sabit olmuştur. Bu

hanedanın Türk Milleti ile münasebettar olan her vaziyet ve kuvveti, mevcudiyet-i milliyemiz için mahz-ı tehlikedir. Esasen hilafet, emaret evail-i İslamda hükümet mana ve vazifesinde ihdas edilmiş olduğundan dünyevi ve uhrevi bilcümle vesaif-i mütevecciheyi ifa ile mükellef olan zaman-ı hazır hükümat-ı İslâmiyesi'nin yanında ayrıca bir hilafetin sebeb-i mevcudiyeti yoktur, Hakikat bundan ibarettir. Türk Milleti, İslâmiyeti muhafaza etmek için hakikate ittibadan başka bir hattı hareket ihtiyar edemez. Terakum (biriken) edegelen teşevvüşatın vazılı ve kat'i bir surette halli için mevadd-ı atiyenin bugün, derekap ve müstacelen müzakeresiyle kanuniyet kesbetmesini teklif ederiz.

2 Mart 1340
ŞEYH SAFFET (URFA)"

TBMM tarafından 3 Mart 1924'de hilafetin kaldırılıp Osmanlı hanedanı mensuplarının yurt dışına çıkarılması ve Şer'iye Vekaleti'nin kaldırılmasıyla tevhidi tedrisat *(öğretimin birleştirilmesi)* hakkındaki yasalar meclisce kabul edildi. Böylece Türkiye laiklik yolunda en önemli adımını tamamlamış oldu.

Notlar:

NYT (New York Times),19.11.1992
MO, 5.12.1922
MN (Manar), c.23, s. 703, 713-714.
ST (Statesman), 16.11.1922
MP (Morning Post), 15.11.1923
Nizam, el Afkar ve el Düstur gazetelerinden naklen EG'nin 8,9 ve 13.11.1922 sayılarından.
E. G. 8.11.1992; El Manar sahibi Reşid Rıza'nın Kral Hüseyin'i Tagut (Sapık, zorba, şeytan anlamına insanları Allah'a iman etmekten uzaklaştırıp kendisine veya başka şeylere kulluk yapmaya çağıran herşey) diye nitelediği Elie Kedourie yaazıyor. 'Egypt and the Caliphate', Journal of the Royal Asiatic Society, Ekim 1963, s. 215-2216.
El Bark'tan naklen Belag, 28.11.1922.
Belag, 21.12.1922,; Hıristiyan çevrelerin Saltanat'la Hilafet'in ayrılmasını vesile alıp Kemalistleri Bolşeviklikle suçlama kampanyasını hızlandırmaları ilginçtir. Journal du Caire'de Gabriel Enkiri imzasıyla yayınlanan yazıda "İslamda ilk kez bu kutsal mekana saldırıyı Ankara'nın Kemalistleri'nin yaptığı gibi tümüyle yanlış bir yorum yapıldıktan sonra, dine bu saygısızlığı İslam dünyasının kabul etmeyeceği ve Bolşeviklik olduğunu belirtiyor. (Reveil de 16.11.1922 tarihli sayısında aktarmıştır.) New York Times 19.11.1922 ve Times da 24.11.1922 tarihli yorumlarında Bolşeviklik olarak değerlendiriyorlar. 5.1.1921 tarihli sayısında Sevr anlaşmasının metnini veren Current History dergisinin ilanını "İstanbul'un Hıristiyanlığa kazandırılması" diye sunan New York Times'ın, İslamın yıkılışı gibi gördüğü bir olayı neden böylesine önemsediği dikkate alınması gereken bir konudur. Belki de Hıristiyanlığa kazandırıldığı sanılanın kaybedilmesine duyulan öfkedir.
[10] EA (El Akbar), 28.12.1922
[11] B (Belag), 4.01 ve 19.04 1923
[12] MO, 10.12 ve 5.11.1922
[13] MG (Manchester Guardian), 11. 03.1922; Bunları yazarken belki de Toynbee, İngiliz hükümetinin İstanbul'daki Japon elçisi Uchida aracılığıyla hem Babıâlî hem de Ankara ile pazarlık yapmış olduğunu biliyordu. İkisine de Hint Müslümanlarına yardım etmeme karşılığında Misakı Milli'nın kabulü ve ateşkes ilanı pazarlığı önerildi. İstanbul Hükümeti Dışişleri Bakanı İzzet Paşa aracılığıyla anlaşmaya hazır olduğunu bildirdi, ayrıca Hint Müslümanlarının hareketini İngilizlerle birlikte bastıracaklarını ekledi. Babıâlî'nin desteği herhalde Halife aracılığıyla Hilafete çağrı olacaktı. Ankara'nın cevabı ise şartlıdır: Misakı Milli'yi İngiltere kubal ederse "Müslüman ülkelerdeki siyasi hareketlere katılmama hususunu İngiltere ile müzakere edebiliriz." (Masami Arai'Lozan konferansı karşısında Japonya'nın tutumu, 70. Yılında Lozan Barış Semineri, İnönü Vakfı, Ankara 1994, s. 127-134) Anlaşıldığına göre İngiltere Peşin olarak ateşkesi ve Müslümanların itaatini sağlamak istiyordu. Saray/Babıâlî buna hazırdı, hatta hizmetlerini daha da ileri götürmeyi tasarlıyordu. Ankara ise önce Misakı Milli'yi kabul ettirmek yanlısıydı. Onun kabulünden sonra müzakere düşünüyordu. Bu tutum Sovyetler'in İngilizlerle Krassin anlaşmasını andırıyor.

[14] MN (Egiptian Gazette), c. 23, No:9, Tercümet el misak el milli.
[15] EG, 17.11.1922
[16] Kıbla, No: 373, 17.6.1920, s. 1, "Baynal madi vel hadis"
[17] El Hakika (Beyrut) gazetesinin 20.02.1923 sayısından nakleden OM, 15.03.1923, s. 588
[18] New ST, 24.03.1923
[19] Tİ (Times), 6.11.1922
[20] TI 26.1.1923; Curzon Lozan'dan Cidde'deki İngiliz temsilcisine -tabii Kral Hüseyin'e ulaştırılması için- gönderdiği 27.12.1922 tarihli mesajda, Emanatı Mekaddese'nin iadesiyle ilgilendiğini ama Türklerin vermeye yanaşacak gibi görünmediklerini kaydediyor. Buna Cidde'den gelen cevapta Hüseyin'in konuyu yakından izlediği belirtiliyor. İki mesajda bu malzeme için 'Türklerin yağmaladığı (:loated) ve kapıp kaçırdığı (:snatched) deyimlerinin kullanılması ilginçtir. (M.K. Öke, *İngiliz Bölgelerinde Lozan Barış Konferansı*, Boğaziçi Ü. yay., İstanbul 1984, c. II, s. 47)
NE (Near East) 1.6.1922,S. 723, İngiliz kaynaklarının Filistin konusunda hep kendilerinden başka suçlu araması tutku haline gelmiştir. Oysa Arap kamuoyları bu konuda İngiltere'yi suçlamakta kararlıydılar. 1922 yılında Mevlidi Nebevi 2 Kasım'a rastlıyordu. O gün Balfur deklarasyonu'nun ilanının beşinci yıldönümü idi. Suriye ve Mısır'da gösteriler her zamankinden daha heyecanlı olmuş ve Türk zaferi kutlanırken İngiliz eylemi yerilmiştir. RE 9 ve 14.11. 1922 Ahram'dan naklen.
[22] Resmi rakamlar 650.641 Müslüman ve Hıristiyan, Arap, 83790 Yahudi (Kamil Mahmud Halla, Filistin vel İntidab el Britani, Trablus 1982, s. 291)
[23] EG 9.11.1992; Filistinlileri Misakı Milli'den bahsetmeye yöneltenlerin Türkiye'de Lozan'da izlenecek politikanın Misakı Milli olacağının açıklanmasıdır (İsmet Paşa'nın 3.11. 1922'de Lozan'a hareketinden önce yaptığı açıklamadan; *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları*, TBMM yay., Ankara 1922, c.1, s.61). Lozan'a görüşmelerinin kesilmesinin ardından Türkiye'ye dönen Paşa, meclisdeki açıklamasında Türkiye sınırları dışında kalacak ülkeler için şunları söylemiştir: "Nokta-i nazarımızı bir daha ifade ettik, (...) mesela Mısır, Suriye, Irak vs. bu memleketlerin ahalisi kendi mukadderatına hakim olmak için (...) istiklali için fedakarlık etmiş olanlar için affi umumi yapılsa iyi olur dedik." s. 70
[24] EG 9.11.1922; Bu yıllarda Haşimi ailesiyle Yahudiler arasında yoğun ilişkiler sürerken sürekli olarak Türkiye'den bahseedilmesi asıl girişimlerin örtülmek istendiğini düşündürüyor. Henry Laurens kitabında (I.' Orient Arabe, Armand Colin-Paris 1993, s, 220), şunları yazıyor: "*1921 Ekim'inden itibaren Abdullah Suriye tahtına geçebilmek için Siyonistlerle ilişkideydi. 1922'de Londra'da Weizman ile temas etti. Filistin'de bir Yahudi Milli Yurdu'nu kabul etmek karşılığında Ürdün-Filistin Krallığı'nın onayını istiyordu. Ama Filistin'in hem Arapları hem de Yahudileri karşı çıktı.*" Yazar İngiliz parası ve subaylarıyla oluşturulan Ürdün'ün 'Arap Legion' adlı ordusunun Filistin'e çölden gelecek saldırıları önlemek amacı taşıdığını da ekliyor.
[25] MP 21.2.1923, 2 Kasım Mevlidi Nebevi olaylarında Beyrut'ta on bin tüfek, tabanca atışı yapıldığı ileri sürülüyor (RE 6.11.1922)

[26] RE 12.10.1922
[27] Lohéac, Lyne, Daoud Ammoun et la Création de l'Etat Libanais, Klincksieck.
[28] Tanin, 3.12.1924, !925 Ocak ayında Tanin'in Fransızca nüshasında da bi konuda yazılar var: Mısır hükümetlerinin uysallığını İngilizler şöyle ifade ediyorlar: "Mısır hükümetlerinin davranışlarıyla Türklerinki tam ters. Türkiye İngiltere ile işbirliği yapanları İstiklal mahkemesine yollamıştı. Mısır'da ise Zaglulcuların bile aklına mahkemeye sevk gelmezdi. Sadece eski kararnameleri iptal edecek bir parlemento komitesi kurmakla yetinirlerdi. (RE 17.8.1926, NE'in başyazısından naklen).
[29] Hazreti Peygamber ve ilk halifelerden sonra Hicaz İslamın kutsal yeri olarak kalmış, ama asla siyasi merkezi olamamıştır. 19. yy'ın sonlarında Panislam hareketinin Hicaz'dan yayıldığı Avrupalılarca düşünülmüş, ama Hollandalı Oryantalist Snuck Hurgronje'nin Müslüman olup Mekke'de geçirdiği aylardan sonra bunun aslı olmadığı anlaşılmıştır.
[30] Times, 3.4.1923, Hüseyin vaadlerini yerine getirmediği için İngiltere'yi eleştirince Morning Post'un cevabı: Yeterince para aldın, kafidir. (Reveil, 5.1.1924)
Times'ın 31.8.1923 tarihli sayısındaki şu haber, kopuşu tam İngiliz üslubuyla şöyle anlatıyor: "Istanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Vekili N. Henderson Türkiye ile dostça ilişkilerin yeniden başlayışını Halife Abdülmecit'e nezaket ziyareti yaparak göstermiş oldu. Ona hükümetinin, Lozan barışının başarıyla imzalanmış olmasından mutluluğunu belirtti."
[32] "VI. Mehmet'in tahttan indirilmesi ve saltanatın lağvı önce Hindistan'da büyük şok yarattı. yeni halifenin dünyevi gücü kalmamıştı. Gaya'da aralık ayında toplanan Hilafet Konferansında Abdülmecit'in seçimi onaylandı." (A. History of the Freedom Movement, Pakistan Historical Association, Karachi 1957 içinde, S. Moinol Hag, s. 236)
Select Writings and Speeches of Maulana Mohammed Ali, (Intr. by Afzal Iqbal), Lahore, adlı kitapta bunun pek çok örneği vardır: 21.3.1920 Nutku (s. 169), 22.4.1920 Londra Nutku aynı temayı işler.
[34] Ibid., s. 266, dikkati çeken bu kaynaklara kitabında yer veren Mısıroğlu'nun M. Ali ve Hint Müslümanlarının yalnızca hilafet için savaştıklarını yazması, İngilizlere tam teslimiyetleriyle ilgili kısımlardan hiç bahsetmemesidir. Bundan, hilafetin İngiliz kontrolüne girmesinin önemsenmediği sonucu çıkarılabilir.
[35] Kwatharani, Wejih, "The Place of Arab-Turkish Relations Within the Framework of the Islamic Word", 15-18 Kasım 1998'de Beyrut'ta düzenlenen "The Arabs and the Turks: A Dialogue for the Future" seminerine sunulan bildiri.
[36] El Manar, c. 23, s. 720.
[37] Statesman, 4,5,6 Ekim 1922
[38] Near East, 16.8.1923
[39] OM, 15.1.1924, s.17
[40] Tevhidi Efkar, 3.8.1923.
[41] Saltanatla hilafetin ayrılmasının hemen arkasından, kararı eleştirmek için 15.1.1923 tarihinde Afyon Mebusu Şükrü Hoca (Çelikay) imzasıyla yayınlanan "Hilafeti İslamiye ve Büyük Millet Meclisi" isimli broşürün aslında Eşref Edib tarafından yazılmış olduğunu, Mısıroğlu kaydediyor (Osmanlıların Dramı, s. 120). Bu kitap 1993'de Bedir Yayınevi tarafından yayınlanmıştır.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, Ankara 1968; Ergün Aybars, a.g.e.; Ş.S. Aydemir, Tek Adam, c.3; Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1960; Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, c. III, İstanbul 1970.
Bilal Şimşir, Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi, TTK, Ankara 1981, s. 332, Corriere Italiano, 23.12.1923'den naklen.

44 Daily Telegraph'dan naklen El Kıbla, 12.11.1923

45 Bilal Şimşir, Dış basında.., s. 324, 1.12.1923 tarihli Journal de Geneve'den.

46 Metinin Ingilizce orjinali için bkz. Bilal Şimşir, Dış Basında.., s. 320-322.

47 Times, 18.12.1923, "Unity of Islam" (İslam Birliği); Atatürk Nutuk'ta (c.II,, s. 850), Hintlilerin halife seçme önerisinin kendisine, Hindistan ve Mısır'dan dönüşünde Antalya Mebusu Rasih Efendi tarafından ulaştırıldığını belirtiyor. Teveccühe teşekkür etmekle birlikte, şu gerekçeyi reddediyor: *"Halifenin reisi devlet olduğunu bilirsiniz. Bazılarında kralları, imparatorları bulunan tebaanın bana önerdiği teklifi nasıl kabul edebilirim. Ben kabul etsem, yöneticileri kabul eder mi? Halifenin emrini yerine getirmek gereklidir. Beni halife yapmak isteyenler emirlerimi infaza muktedir midirler? Dolayısıyla konusu, delili olmayan hayali bir sıfatı takınmak gülünç olmaz mı?"* Bu sözlerde gerçekçi bir politikanın bütün unsurları vardır.

48 Times, 29.12. 1923 ve 4.1.1924

49 Near East, 17.1.1924, s. 61, 71.

50 Gazeteciler Davasının ayrıntıları için: Nutuk, c. II, s.827-851; Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, Dokuz Eylül Ünv. Yay., İzmir 1988, c.I-II, s. 221-252,; Murat Çulcu, Gazeteciler Davası ve Hilafetin Sonu, Kastaş Yay., İstanbul 1992 (yayın, mahkeme zabıtlarının tamamını içermektedir). Döneme ait gizli belgeler açıklandığında durum daha da açıklık kazanacaktır.
Temps, 20.11.1922, Times, 24.11.1922.
New York Times, 17.3.1923, Mokattam, 28.3.1923.
Belag, 3.1.1924.
Nutuk, c. II, s.845-848.
Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Kültür Bak. Yay., Ankara 1981, c. I, s. 245, 27 Aralık 1920 tarihli nota; TBMM'nin 3 Mart 1924 toplantısında Adliye Vekili Seyyid Beyin konuşması: Hilafetin Mahiyeti Şer'iyesi, Sadeleştiren; Suphi Menteş, Menteş Kitabevi, İstanbul 1969.

4.
Bölüm

OSMANLI'DA ULUSAL EGEMENLİĞE YÖNELİŞİN AŞAMALARI

Bağımsızlığın Kapsamı

Bağımsızlık - Kapitülasyon Çatışması

"Türkiye'nin zaferi... Sözde bağımsız İslam devletlerini tam bağımsızlık için daha şiddetle mücadeleye, yarı ya da tamamen bağımlı olanları ise bu bağlarını gevşetmeye ya da atmaya cesaretlendirecektir (... Böylece) siyasi sorunların ön plana çıkacak olmasına rağmen, her zaman önemi daha fazla olan ekonomik sorunların ulusal ve uluslararası yaşamda önemi daha da artacaktır. Etnik, siyasi ya da dini görüşlerimiz ne derece farklı olursa olsun, dünya ulusları, aralarında bir temel ekonomik dayanışma bulunduğunu unutmayacaklardır."

19.04.1923
İngiliz Glasgow Herald Gazetesi.

Lozan görüşmeleri sürerken açıklanan bu görüşte, sömürgeciliğin toprağa hakimiyetten finans (özellikle sanayi yatırımları için) ve ticaret hareketlerinin kontrol altına alınacağı yeni uluslararası yapılanmaya geçişinin temel anlayışını görmek mümkün. Siyasi sorunlar ne derece ön plana çıkarsa çıksın asıl belirleyicinin ekonomik öğe olduğu unutulmuyor. İslam dünyası, nüfus ve toprak olarak sadece %5'ini oluşturan Türkiye'yi örnek alsa da, ekonomik dizginler elde tutuldukça bunun etkisiz kalacağı inancı hakim. Zaten himaye (manda) rejimleri formülünden de beklenen bu. Yerliler siyasi (ve özellikle güdümlü dini) tartışmalarla oyalanırken ekonomik sömürü devam edecektir. Bu sebep-

le İngiltere'nin Filistin Yüksek Komiseri Herbert Samuel *"Manda rejimi, sömürgeciliğin yeni şekli olacaktır. Nazariyatı ayrı olsa da fiiliyatta aynıdırlar"*[1] diyor.

Kemalistlerle diğer İslam toplumu öncüleri arasındaki fark bu noktada çok belirginleşir. Kemalistlerin ısrarla tekrarladıkları -ileride göreceğimiz gibi Lozan'da Curzon'u çileden çıkaran- üç kavram vardır: Hakimiyeti Milliye, İstiklal (Bağımsızlık) serbesti-i tam ya da hakimiyet (Egemenlik). Bunların birincisi iktidarı hanedan ya da bir grubun değil, bütün ulusun elinde tutmasını ifade eder. İkincisi siyasi, üçüncüsü ise iktisadi (İnönü Lozan'da *'çıkarlarımıza tamamen sahip olmak'* diye tanımlıyor) bağımsızlığı işaret ediyor. Kemalist literatürde bu savaş toplu olarak anti-emperyalist diye nitelenmiştir. İleri sanayileşmiş ülkelerle sanayisiz ülkelerde anti-emperyalizmin farklı nitelikleri olduğunu belirtecek kadar konuyu bilen, M. Kemal'in resmi sözcüsü Hakimiyeti Milliye daha 3. sayısından itibaren (20.1.1920) bu terimi sık sık kullandığı gibi, meclisdeki tartışmalarda da çok tekrarlanmıştır.

Araplarda Hakimiyeti Milliyeden neredeyse hiç bahsedilmemektedir. Bir hanedana bağlanmak fikri daha yaygındır. En ileri görüş meşruti krallıktır. Bağımsızlık ve egemenlik ise bir arada *İstiklali tam* deyimiyle anlatılmıştır. İktisadi bağımsızlığın siyasetteki kadar önem taşıdığı vurgulanmamaktadır. Bu yüzdendir ki, himaye rejimi altında ve kapitülasyonların, ekonomik kontrolün tam işlediği bir sistemi *istiklal* diye tanımlayabilmişlerdir. Buna karşı çıkanlar olmuşsa da seslerini yeterince duyuramamış ya da yönetim mekanizmalarının dışında kalmışlardır. Örneğin Arap dünyasında himayeciye karşı Hindistan'daki kadar yaygın ve etkili bir ekonomik boykot uygulamasına pek rastlanmamıştır. Bunun doğal sonucu olarak Araplarda anti-emperyalist kavramı da hemen hemen hiç kullanılmamıştır.

Türkiye'de ise yerli sermaye ve sermayeyle hakları için mücadele anlayışı Kemalistlerden önce de vardı. İslam toplumları için-

de, kapitülasyonlardan kurtulmak için sürekli ve en sistemli savaşı veren Osmanlı yönetimi olmuştur. Zamanında eşit koşullar şartıyla ve ticareti geliştirmek amacıyla kabul edilen bu ayrıcalıkların ülkenin ilerlemesini engelleyici hale dönüşmesi karşısında, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Babıali'deki her yöneticinin en büyük çabası bunun kısıtlayıcılığını aşmaya çalışmak olmuştur. Tanzimatçı paşalar da Abdülhamit de pek çok girişimde bulunmuş ama mali-ekonomik-askeri güçsüzlük sebebiyle hiçbirini başaramamıştır. İttihatçılar, Dünya Savaşı vesilesiyle Avrupalıların baskı yapamayacaklarını hesaplayarak, Osmanlı topraklarındaki kapitülasyonları 1 Ağustos 1914'de, tek taraflı olarak, lağvetti[2] Savaş ortakları Almanya ve Avusturya bile buna pek memnun olmadı[3] Zira, görünüşte Doğuluyla başka türlü iş yapılamayacağı gerekçesi, gerçekte ise kolay ve sınırsız kazanç keyfiyle bu rahatlığı kaybetmek istemiyorlardı. Kapitülasyonların başlangıcındaki eşitlik ve karşılıklılık ilkesinin yok olması, İslam toplumlarının bağımsızlıklarının sınırlanması sonucunu vermişti. Bir yanda vergi ve gümrük indirimleri ya da bağışıklıkları, diğer yanda da hukuki alandaki dokunulmazlıkları, Doğu ülkelerini onlar için bir cennet haline getirmişti. Bu sayede, kendi ülke ve sömürgelerinde yabancı rekabetine sınır koyabilen bu yönetimler, Doğu piyasalarında liberalizmin savunucusu kesilebiliyorlardı.

Mondros Ateşkesinin ardından Türkiye'yi askeri işgale almaya başlayınca ilk işleri kapitülasyonların tekrar yürürlüğe konması oldu. Sömürgelerinde (Kuzey Afrika, Mısır, Hint, Güney Doğu Asya Adaları) Avrupalıyı yerliden üstün sayan uygulamalar devam ederken, Osmanlı mirasından ele geçirdikleri bölgelerde de (Filistin, Lübnan, Suriye, Irak ve ayrıca İran'da) kapitülasyon uygulaması eskisi gibi devam ettirildi. Oysa buraların, özellikle savaşta Osmanlı'ya karşı müttefiklere destek vermiş olan yerlileri, bu tür ayrıcalıkların, bağımsızlıklarını almalarıyla sona ereceğini umuyorlardı. Aksine Sevr anlaşmasında, kapitülasyonların önceden bu haklara sahip olmayan müttefik devletlere de (Ja-

ponya gibi) tanınması 261. madde ile kabul edildi. 149. madde de *'gayri Müslim ırklara sultanlarca tanınmış bütün imtiyazların'* aynen devam edeceğini kaydediyordu. Hatta kendisinde kapitülasyonlar devam eden Çin'e, Arap ülkelerinde kapitülasyon hakkı da tanındı.

1920 Nisanında Ankara Hükümetinin kurulmasından itibaren Kemalist bölgesinde kapitülasyonların uygulaması durduruldu ve her fırsatta toplumun özgürlük ve bağımsızlığını kısıtlayıcı uygulamalara izin verilmeyeceği belirtildi. Sakarya Zaferi'nden sonra Ankara ile uzlaşma yolları arayan galipler, Londra görüşmeleri sırasında Sevr ile getirilen ekonomi imtiyazlarının yerli ticaret ve sanayi için engelleyici niteliğini kabul edip, hafifletici öneriler getirdiler. Yine de vergi ve gümrük resmi saptanmasını kendi kontrollerinde tutuyor, adli sistemi de bir komisyonun yapacağı çalışmanın yıllar sürecek uygulamadan sonraki raporunun insafına bırakıyorlardı. Bütün bunların anlamı, Türk toplumunun *'uygarlaşmamış'* ve o dönemde dünyanın en üst düzeyini temsil eden Avrupa'nın düzeyine erişmemiş, kısacası *'çağdaşlaşmamış'* sayıldığıdır. Osmanlı toplumu ve yönetimi dikkate alındığında bu eleştiriye haksız demek de mümkün değildi.

Kemalistlerin askeri bir çözüm getiremeyeceklerine ve işlerin biraz ödüne dayalı pazarlıkla çözümleneceğine inanıldığı dönemde Ankara'yı köşeye sıkıştırmak için sürekli kapitülasyonlar sorununun üzerine gidilmiştir. 14 Ağustos 1922 tarihini taşıyan, İstanbul'daki İngiliz ticari çevrelerinin görüşünü yansıttığı anlaşılan bir yazıda, bunun yolu da gösterilmektedir[4]. Londra'da İngiliz parlamenterlerince Müslümanlarla dostça ilişkileri geliştirmek için *Near and Middle East Association* (Yakın ve Orta Doğu Birliği) kurulduğu belirtilip Ankara Meclisinin iyi niyetini *'Hıristiyanlarla dostça ilişkiler için cemiyet'* kurarak ispatlaması öneriliyor ve devam ediliyor;

"Osmanlı halkının, sınırları içinde tam hükümranlık haklarından bahsederken anımsamalıdırlar ki bunun anlamı, İn-

giliz, Fransız ya da Yunanlılar Türk polisi tarafından tutuklanabilirler ve Türk mahkemelerinde yargılanabilirler Ve eğer kapitülasyonlar kalkarsa hiçbir yabancı burada kalmaz. Bir İngiliz tüccar dedi ki "Milliciler İstanbul'a gelirse kapitülasyonlar iptal edilir (...) ve o zaman burada yaşam çekilmez olur. Türklerin İstanbul'da kalmaları bütün ulusların yararınadır ama kontrol altında tutulmalıdırlar ve bu fikre çok sayıda Türk de katılıyor. Dolayısıyla bu konuda bir düzeltme ya da değiştirme yapılacaksa ilk etkilenecek olan Türkiye'deki yabancıların dikkate alınması ve gereken önem verilmesi zorunludur."[5]

Aynı konuda hemen arkasından gelen bir yorumda, Kemalist politikasındaki öncelik çok daha kesin çizgilerle ortaya konmuştur[5]

"Hem Kemalist basın hem de Kemalist politikacılar kamu önündeki açıklamalarında kapitülasyonlara temastan kaçınıyorlar. Oysa bu konu, diğer hususlara nazaran Türkiye'deki yabancılar için daha önemli bir olaydır. İttihat ve Terakki Komitesi gibi Ankara'nın Genç Türkler'i de bütün varlıklarını 'bağımsızlığın' kazanılmasına bağlamışlardır ki bu, bir çok fırsatta bu sütunlarda açıkladığımız gibi, her şeyden evvel hem ilke hem de uygulama olarak kapitülasyonların lağvı anlamına gelir. Konuya hiç temas etmemesine bakılarak Ankara Hükümetinin 1914'de İttihatçı Hükümet'in yaptığı gibi müttefikleri bu anlaşmaları tek taraflı iptale razı olmaya zorlayacağından korkulur. Gerçekte bu, müttefiklerin çıkarları açısından en önemli husustur ve sorun ne kadar kısa zamanda kesin bir açıklığa kavuşturulursa o kadar iyi olur."

Yabancıların itirafından da anlaşılıyor ki, bağımsızlık sorununun gerçek odak noktası kapitülasyonlar olduğunda, Avrupalılarla Avrupalı gibi düşünebilen Kemalistler birleşmektedir. Birinciler, Yakın ve Orta Doğu'daki siyasi varlıklarının bir övünme vesilesi değil, çıkar aracı ve bunun en önemli kurumunun kapitülasyonlar olduğunun bilincindedirler. Kemalistler ise kapitü-

lasyonlardan tamamen arındırılmadıkça sözde bağımsızlığın hiç bir yararı olamayacağını görmektedirler. Yani siyasi-askeri zaferin amaç değil araç olduğunu, başarının ekonomik alandaki sonuçlarla biçimleneceğini anlamışlardır. Nitekim Lozan görüşmeleri başlarken gazetecilerle yaptığı bir konuşmada M. Kemal askeri zaferin yeterli olmadığını, bunu siyasi ve asıl ekonomik bir zaferle tamamlamak gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.

Himayeci devletlerin siyasi programları söz konusu olduğunda karşıt gruplara ayrılmış olmasına (Yunanistan'ı destekleyen İngiltere'nin karşısında İtalya ile Fransa yer alıyordu) rağmen, ekonomi alanında tek bir cephe oluşturmaları kendileri için en önemli konunun hangisi olduğunun göstergesidir. İngiltere'nin tam desteğine sahip olan saray ve Babıali'nin hilafetin ya da İstanbul'un Türklerde kalması için üstün çaba harcarken kapitülasyonlar konusunda tek bir girişimde bulunmaması dikkatlerden kaçmaz. İleride daha ayrıntılı şekilde irdeleyeceğimiz Damat Ferid, Mustafa Sabri türü Kemalistlerin Türk muhaliflerinin açıklamalarında ekonomik bağımsızlık ve kapitülasyonlar üzerinde hiç durmamaları, neden İngilizlerce çok sevildiklerini izaha yardımcı olur. Aynı şekilde, himaye altındaki Mısır, Lübnan, Suriye, Irak gibi yerlerde yönetici ve düşünür kadrolarının da, din konusundaki duyarlılıklarının yirmide, otuzda birini kapitülasyonlar üzerine yöneltmemiş olmaları da uzlaşmacılıklarının niteliğini ortaya koyar[6]

Yumuşatılmış Kapitülasyon Önerisi

Ankara hükümetinin 1922 Eylülünde İzmir'e, Ekiminde İstanbul'a girer girmez ilk icraatlarından biri gümrüklere el koymak, buralardaki yabancı memurların işlerine son vermek ve gümrük resmini üç misline (yabancı kaynaklara göre %500'den %1500'e) çıkarmak olmuştur. Bu hem ülkeye giren ve çıkan insanların, hem de malların kontrol altına alınması demekti. Mudanya Ateşkes görüşmelerinin başlamasından hemen önceki ger-

gin günlerde bir Avrupalı gözlemci, Kemalistlerin ne istediklerini şu şekilde özetlemiştir.

"Türklerin politikası bir cümlede özetlenebilir; Yirmi yıldır bir Avrupalı ulus olmaya çalışıyoruz, bir Avrupalı ulus gibi muamele görmek istiyoruz, diyorlar. Bir başka deyişle, imtiyazlar olmayacak, kontrol, müdahale, egemenlikte kısıtlama, yabancılar için özel statü olmayacak. Programları işte bu. Ama şüpheniz olmasın ki bütün Türklerin kafasında vardır ve zaman içinde bütün Müslümanların kafasında olacaktır (...) Ne yapılırsa yapılsın (Türkiye ile) bu pazarlıklar hayli karmaşık ve hemen çözüme hazır olmayan bir sorunun ilk adımından başka bir şey değildir. Bu da, İngiltere tarafından temsil edilen Batı ile İslam arasındaki ilişkilerin tümünü oluşturur."[7]

9 Eylül'den, Mudanya Ateşkesi'nin imzalandığı 11 Ekim'e kadar geçen 1 aylık sürede Avrupa'dan yeni bir savaş çıkacağı yolunda yükselen gürültülerin asıl amacı, Kemalistleri aşırı isteklerde bulunmamaları için korkutmak, böylece İslam dünyasının aynı yönde eyleme geçmesini önlemekti. Propagandanın temelsizliği, tarihinin en büyük bozgununun şaşkınlığı içindeki Yunanlıların Trakya'dan İstanbul'a yürüyecekleri balonlarının uçurulmasından anlaşılır. Asıl amaç dikkati başka tarafa çekmekti. Fransa; Suriye ve Lübnan'da, İngiltere ise; Mısır, Filistin, Irak ve Hindistan'da himaye rejimlerini devam ettirebilmek için savaş dönemindekine eşit askeri harcamalar yaparken, Anadolu'ya yeni bir seferi kimse ciddiye almayacaktı. Ama Türk'ün korkutulması ve korkmuş gösterilmesinden iki yönlü yarar umuluyordu. Ekonomik açıdan batmış olan Türkiye savaş atmosferinde tutularak, normal ekonomik düzene geçmesi geciktirilecek ve bundan yabancı sermaye için ödün sağlanmaya çalışılacaktı. İkincisi ise; Türk zaferiyle yeni bir heyecan dönemine giren İslam dünyasına gözdağı verilmiş olacak, kimsenin dünyanın en büyük güçlerine şartlar koşmaya haddi olmadığı gösterilecekti.

Araştırmalarımızda, devletler düzeyinde ilk tepkinin ABD Dışişleri Bakanından geldiğini gördük. Bakan Hughes, Türkiye ve Boğazlar sorununun siyasi tarafiyla ilgilenmediklerini, bunun Müttefiklerin ve Yunanlıların sorunu olduğunu belirttikten sonra ekliyor: *"Karadeniz'e serbest geçiş ve ticarette fırsat eşitliğinin bulunması bize yeter. (...) Yakın Doğu'da uzun zamandır sahip olduğumuz bazı haklarla daha çok ilgiliyiz. Bunlar önce kapitülasyonlar sonra Amerikan vatandaşlarının davalarının konsolosluk mahkemesinde görülmesi hakkıdır."*[8] Bu görüşü, Lozan Konferansındaki ABD temsilcileri Grew ve Child da yineleyeceklerdir[9]

Belçika Lozan'a katılmaya ilgi göstermemiş, ama Milletler Cemiyeti garantisi altında ılımlı bir kapitülasyon sisteminin kurulmasını istemiştir[10] Danimarka da konferansa katılmayacağını bildirmiştir. Ancak onun da bir koşulu vardı; savaşta tarafsız kalanların kapitülasyon haklarının dikkate alınması[11] Tek karşı çıkan Sovyetler olmuştur. Ticari delagasyonun şefi Vorovski kapitülasyonların devamının Türk egemenliğine saldırı niteliği taşıyacağını açıklamıştır[12]

Türk topraklarında büyük yatırımları olan Fransa ve İngiltere tabii ki çok daha ayrıntılı şekilde konuya eğildi. İstanbul'daki Fransız Ticaret Odası Başkanının hükümetine sunduğu bir rapor endişeleri ve çözüm önerilerini şöyle yansıtıyor:

"Türkler Yunan zaferi sonrasında kendilerini dünyanın en büyük askeri devleti sanmaya başlamışlar, ölçüsüz bir gurura (...) ve kendi şartlarını empoze edebilecekleri inancına kapılmışlar. Bizi endişelendiren şudur: Öncelikle şahıslarımız ve mallarımız için kapitülasyonların kaldırılması. Yasalarının durumunu bildiğimizden cesaretle söyleyebiliriz ki, bu vazgeçilemez garantilerin yokluğunda onurlu Avrupalılar için Türkiye'de yaşamak mümkün değildir. Bu sebeple (...) etkimizi, çıkarlarımızı savunan ve ticaretimizi yürüten insanlar ülkeyi terk etmek zorunda kalacaklardır. Bu da Fransa için telafisi imkansız bir kayıp teşkil edecektir. Dolayısıyla -en şiddetli Türk dostlarının da kabul ettikleri gibi- imtiyazları muha-

faza etmeliyiz. Abartılmış durumdaki Türk gururunu okşamak için kapitülasyonların iptal edildiği ilan edilebilir, ama bir başka şekil altında bunlar devam ettirilebilir. (...) Hukuk sisteminin düzeltilmesi için 15 yıl süre konabilir ve sonuçta düzeldiği kabul edilirse haklar kalkar. (...) Eğer kapitülasyonlar kaldırılırsa Fransızlar da diğer yabancılar da Osmanlılardan alınan vergileri vermek durumunda kalacaktır. (...) Muhtemelen Türkiye ekonomik özgürlüğünü de alır. Dolayısıyla şimdiye kadar Avrupa devletlerinin onayıyla saptanan gümrük tarifelerini istediği gibi belirleyebilir. Yöneticilerinin, fakirleşmiş ve nüfussuz kalmış ülkede büyük bir sanayi kurmak gibi çocukça hayalleri bulunduğuna göre, koruyucu amaçla gümrük tarifelerini büyük ölçüde artıracaklardır. Anadolu'da halen uygulanan ve hemen bütün Fransa ile İngiltere'nin baş müşterisi olduğu ham maddelerin fiyatlarını da artıracaklardır. (...) İçki yasağını da İzmir ve Bursa'ya girer girmez uyguladılar. Bundan Fransa'nın zararı yılda 15 milyon olacaktır. (...) Saf suya mahkum edilmek kişisel özgürlüğe aykırıdır (...) Şirketlerimiz kontrol altına girecek, yazışmaları Türkçe yapmak zorunda kalacak, bütün memurların Türk olması istenecek bu yüzden vatandaşlarımız işsiz kalacaktır. Gemilerimiz, okullarımız, hastahanelerimiz, genel hizmet kurumlarımız, Fransız, İtalyan, İngiliz postaları yok olacaktır. (...) Bu acıklı durumda eski imtiyazlarımızın olabildiği kadar bir kısım enkazını kurtarmaya çalışmalıyız." [13]

Fransızların telaşına İngilizlerin de hemen katıldıkları görülür. Near East şöyle yazar: "Yakın Doğu Barış Konferansında halli tasarlanan sorunlardan hiçbiri, Türk kapitülasyonları gibi, daha şimdiden büyük bir dikkatle incelemeye alınmış değil. Türkler tamamen kaldırılmasını isteyecek. İstanbul'un yabancıları ise aynen kalmasını istiyor (...) Kendi ülkelerinin koşullarıyla diğer bağımsız devletlerde var olan tam özgürlüklerin karşılaştırması mümkün olamayacağına göre, Türkler herhalde şikayetlerini frenlerler. İstanbul Fransız Ticaret

Odası, İngiliz Ticaret Odasına katılarak müttefiklere yaptığı başvuru ile Ankara Hükümetine iddialarını ispatlaması gerektiğini anımsatmıştır. Gösterebileceklerinden fazlasını istemeleri saçmalık olur. (...) Eğer Türkiye sözde değil de gerçek bağımsızlık istiyorsa, yavaş ama emin yapılanma yolunu seçmelidir. 1920'den bu yana İstanbul'un borcunu reddetmekle ve İzmir'de uyguladıkları vergi politikasıyla hataya düştüler. (...) Bu ne aklıselime ne de devlet adamlığına uymuyor. (...) Türkiye toprak bütünlüğünü elde etti. (...) Ama sadece bu modern bir devletin kuruluşu için yeterli değildir ve yeni Türkiye yabancı istikrazları sağlayamazsa fazla uzağa gidemez. Kemalistler kapitülasyonlar alanında müttefiklerden ne kadar çok koparmaya çalışır ya da yabancı ticaretini ve tüccarlarını cezalandırmaya yönelirse, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu maddi yardımları elde etmekte o derece zorlanacaklardır."

Kapitülasyonsuz Bir İslam Toplumu

Lozan'ın başlamasından önce Paris'te bulunan Curzon ile Poincaré pek çok konuda farklı görüşlere sahip olmalarına karşın kapitülasyonlar konusunda çabucak anlaştılar. Ilımlı gibi görünecek bir düzen içinde sistemin devamından yanaydılar. Adalet sisteminin de Türkiye'ye Avrupa'dan ithal edilecek hakimlerle yürütülmesinin uygun olacağı kanısındaydılar (Mısır ve Hindistan'daki gibi). Fransa ayrıca ticaretin dışında okullarının (1922'de 21.249 öğrencisi bulunan 113 okul) ve Doğu'da Katoliklerin savunucusu rolünün devam edebilmesi için kapitülasyonları gereksiniyordu[14]

Bütün sorunların çözümü Lozan görüşmelerinden beklenirken, İstanbul'daki Yüksek Komiserler Ankara temsilcisi Refet Paşaya bir nota vererek, yabancıların ticaretine zarar verdiği gerekçesiyle kapitülasyonların yok sayılmasına karşı çıktılar[15] Ankara'nın gümrüklerden sonra bütün bankaların, mali kurum ve şirketlerin de Türk yasalarına uymalarını istediği haberleri endi-

şelerini artırmıştı. Onlar da, sadece ekonomi alanında değil, en basit zabıta olayında bile kendi kurallarının işlemesini istiyorlardı. Ankara eskilerin *"tecahülü arifane bilgiççe bilmez görünme"* adını verdikleri bir üslupla, 15 Kasım 1922 tarihli notasında kapitülasyonlardan bahsedilmesine şaştığını, böyle bir şeyin var olmadığını, ülkede eşitliğe dayalı uluslararası kuralların ve TBMM yasalarının geçerli olduğunu belirtti. Görüldüğü gibi, barış konuşmalarının tamamen dışında ve ondan bağımsız olarak, Avrupalılar oldu bittiye getirerek kapitülasyonların varlığını, Ankara ise aynı yöntemle yokluğunu onaylattırmaya çalışıyorlardı.

İsmet Paşa, 20 Kasım 1922'deki Lozan Barış Konferansının açış konuşmasında, özellikle Türkiye'nin bağımsızlığına ne kadar büyük değer verdiğini belirtti. Bu konuşmayı yorumlayan ünlü Fransız gazetesi Le Temps kazandığını Avrupalıların bazı mali oyunlarına kaptırmamak dikkatinin Türklerde ne kadar kökleşmiş olduğuna özellikle dikkati çekmektedir. Nitekim İsmet Paşa Le Matin'e verdiği bir demeçte[16] *"Karşınızda özgür bir halk var sömürge değil, eşit insanlar var kullar değil"* demek ihtiyacını duymuştur. Komisyon görüşmelerinde ya da dışarıda gazetecilerin soruları karşısında Türk temsilcilerinin *"sadece siyasi bağımsızlıkla yetinmeyiz ekonomik bağımsızlık da gereklidir"* şeklindeki ısrarları ve bu konudaki ödün vermez tavırları da artık herkesçe biliniyordu.

İki buçuk ay süren birinci Lozan Konferansı süresince Avrupa tarafının tezleri ve propagandası başlıca iki nokta üzerinde yoğunlaştı. Birincisi, kapitülasyonlarda ısrar edilirse Avrupalı iş adamının ayrılmasının yanı sıra ülkeye yabancı sermayenin de gelmeyeceği ile ilgilidir. *"Oysa Türkiye öyle fakirki bunlar olmazsa kalkınamaz"* gerekçesini buna ekliyorlardı. İkincisi, azınlıkların (Özellikle Rum ve Ermeni çıkarılmasının sanayi ve ticaretin ölmesine sebep olacağı, bunlara özel azınlık hakları verilmesinin yararları ile ilgilidir. Bu konuda abartma o dereceye varmıştır ki Türkiye'de ayakkabı tamircisi bile bulunamayacağını iddia eden-

ler de çıktı. İşi *"Azınlıklara bir Noel hediyesi vermek istemez misiniz?"* sorusuna vardıranlar bile görülmüştür. Rıza Nur'un buna yanıtı ünlüdür: *"Bizde Noel hediyesi geleneği yoktur."*[17]

Bu iki temanın da savunucusu Lord Curzon olmuş ve Türkiye ısrar ederse görüşmeleri kesme tehdidini de ileri sürmüştür. Türkiye'nin azınlık haklarına karşı çıkması bunu da kapitülasyonlar gibi bir sömürü aracı saymasındandı. Nitekim Lozan'ı izleyen bir Fransız gözlemci bunu itiraf etmekten geri kalmadı:

"Fransız düşüncesi, Hıristiyanlara Türkiye'de kötü davranılmasına karşıdır. Ama aynı zamanda onların Türkiye'yi parçalamak ya da hükmü altına almak isteyen bir yabancı politikanın ajanları haline getirilmelerine de karşıdır. Hıristiyanları bu tür koruma daha da felaketlerine sebep olmuştur. Ermenilerin Ruslar, Yunanlıların İngilizler tarafından himaye edilmesinde olduğu gibi."[18]

Zamanla azınlık hakları konusunda Avrupa yumuşadı[19], buna karşılık kapitülasyonlarda ısrarları daha da arttı. İngiliz Dışişleri Bakanı görüşmelerin kesilmesinin sebebi olarak İsmet Paşanın bu konuda ödün vermemesini gösterdi:

"Önerilerimizin iyiliğini anlamıyor İsmet... Bompard davranışınız cinayettir diye niteledi... İsmet Türkiye'yi ekonomik esarete sokmağa razı olamayacağını söyledi... Yabancılara hukuki formül için, kalıplaşmış monotonluğu ile alıştığımız Türk bağımsızlığı ve Türk egemenliği sloganlarını tekrarlamaktan başka bir şey yapmıyor."[20]

Curzon'un sert üslubu İngiliz ve Amerikan basınlarını daha da sert olmaya, Hıristiyanların can güvenliğini ileri sürerek kapitülasyonları savunmaya yöneltti: *"İngiliz çevreleri hala kapitülasyonların çok yararlı olduğuna Doğu kamuoylarını inandırmağa çalışıyor, eğer barış bu yüzden kesildiyse İsmet Paşanın mantıksızlığındandır."*[21]

İsmet Paşa ise doğrudan İngiliz Dışişleri Bakanını savaşçılıkla suçladı: *"Lord Curzon barışı istemiyor, barış olmasın diye bahaneler ileri sürüp konferansı akamete uğrattı."*

Dönemin ünlü Doğu uzmanlarından İngiliz V. Chirol, Mısırlılara verilenden daha ileri koşullar kabul edildiği halde Türklerce reddinin *"Genç Türk'lerin Eski Türk'lerden farklı olmadığını kanıtladığını"* belirtir ve ekler: *"Bu Türk zihniyetini iyi anlamalı ve Yeni Türkiye diye bir şeyin varlığını hayal etmemeliyiz. (...) Bakın Mısır'da (Avrupalı - Yerli) karma mahkemeleri ne güzel işliyor. Oysa Mısır'da Batı uygarlığı ile temas arzusu Türkiye'dekinden fazladır."*[22]

Lozan görüşmelerinin ekonomik sebeplerle kesilmesinden sonra İzmir'de İktisat Kongresi'nin toplanması, bütün dünyaya kesin bir mesaj vermek açısından rastlantının ötesine giden bir eylem olmuştur. O sıradaki Türkiye ve İslam dünyası olaylarını çok yakından izleyen resmi ve akademik nitelikli İtalyan yayını Oriente Moderno'nun bu kongreyi sunarken "Ekonomik Ulusal Ant: Misakı Milli" deyimini kullandığını ve sonucu dört maddede özetlediğini görüyoruz:

1) Türkiye kimseye düşman değil, herkese dosttur.
2) Türkçe kullanmayan, ulusal yasalara uymayan kurumlar istemiyoruz. Bu koşullarla yabancı sermayeye karşı değiliz.
3) Her türlü tekele karşıyız.
4) Türkiye Türklere aittir.

Böylece, Türkiye'nin Sovyetler gibi içine kapanmak niyetinde olmadığı, yabancı sermayeyi reddetmediği ama her bağımsız ülkenin uyguladığı koşullardan vazgeçilmeyeceği anlatılmış oldu. Sanırız Lozan görüşmelerinin ikinci döneminde iktisadi konuların rahatlıkla aşılmasında bu mesajın bir rolü olmuştur.

Aynı sırada Amerikalı Chester'e Türkiye'de kapsamlı yatırım izni verildiğinin açıklanması da Ankara'nın ipleri koparmış görünmek istemediğinin kanıtıdır. İngiliz çevreleri de böyle algılamıştır. Daha sonra Ankara bu anlaşmadan vazgeçmiştir. Esasen Lozan bir pazarlık forumuydu. Daha doğrusu 1919'da başlayan ve galiplerin monologuyla süren toplantıların diyalog haline dönüşmesiydi. Önce taraflar savaş istemediklerini belirterek anlaş-

ma masasına oturdular. İlk hamlede ödüne yanaşmayacaklarını kanıtlamak için Avrupalılar işi savaş tehdidine kadar götürdü. Türkiye bu resti gördü. Ancak iki taraf da yeni bir savaşa girişebilecek güçte olmadıklarının farkındaydılar. C. K. Streit adlı bir Amerikalı gözlemci, ilk döneminde barışa erişilememesinin suçunu *"İngiliz Emperyalizmi, ABD kapitalizmi, Türk ulusçuluğu ve Rus Komünist Enternasyonalizmi"*ne bağlar[23] Bir İngiliz de Türk'ün davranışını *"İslam, bize insanın inancı ve onuru bulunduğunu gösterdiği için yararlı olmuştur"* diye nitelemiştir[24]

İkinci döneme taraflar anlaşmaktan başka çare bulunmadığı anlayışıyla başladı. Bu da ödüne razı olmalarını gerektiriyordu. Batı, borçlar ve azınlıklar gibi konularda, Türkiye hudut meselelerinde (Özellikle Musul) yumuşadı. Kemalistlerin ödüne hiç yanaşmadığı tek konu kapitülasyonlar oldu. Siyasette olduğu gibi ekonomi alanında da bütün kararları kendileri almak, gerektiğinde şartları istedikleri gibi değiştirmek hakkını ellerinde tutmak istiyorlardı. Açıkçası, yabancı sermaye ve teknoloji gelecekse bunun Türkiye'nin koşullarına uygun olarak gelmesinden yanaydılar.

Borçlarda iyi ödeme şartları ve eski Osmanlı vilayetlerine hisselerinin paylaştırılması kabul ettirildi. Azınlıklar için sınırlı kültürel ve dini farklar kabul edildiyse de, bu konuda kendilerinin haklarından vazgeçmeleri sağlandığında sorun kalmadı. Sınır anlaşmazlıklarının Milletler Meclisi hakemliğine bırakılması gerginliği indirdi. Daha sonraki pazarlıklarda Musul kaybedildi, Hatay kazanıldı. Kapitülasyonlar ise 28. madde ile kesin olarak kaldırıldı. Bunu bir Yunan kökenli yazar da *"Lozan'da M. Kemal'in diplomasisinin en temel ve başkalarına örnek olan başarısıdır"*[25] diye değerlendirmiş; hatta Robert College'de hocalık yapmış olduğundan Türkleri iyi tanıyan ünlü Amerikalı tarihçi A.H. Lybyer gibi *"Türkiye çağdaş dünya ile aynı düzeyde yürüyor, onu tanıyacak büyük devletlerin en sonuncusu ABD olmamalıdır"* diye niteleyenler çıkmıştır. Lozan için Avam Kamarasındaki konuşmasında *"İngiliz diplomasi tarihinin aşağılayıcı, üzücü*

ve karanlık bir sayfası" tanımlamasını yapmakla birlikte büyük yenik Lloyd George da *"kabulden başka çare yok, reddi hata olur"* demekle kapitülasyonların Türkiye'de tarihe karıştığını kabul etmiş oluyordu. Lozan'ın objektif bir değerlendirmesini, 1924'de 6 cilt olarak barışın tarihini (A History of the Peace Conference of Paris) yazan H.W.V. Temperley yapmıştır:

"Lozan barışı sadece Sevr'den değil, Versay, St. Germain, Trianon ve Neuilly barışlarından da uzun yaşayacak... Bunlar karşılıklı anlaşmanın değil, galiplerin zorlamasının sonucuydu. Lozan'ın meziyeti ise, ilgili taraflar arasında her birinin fedakarlıklarda bulunduğu ve hayal kırıklıklarına uğradığı bir anlaşmayı temsil etmesidir. Ama hiç birinin karşılanamaz mükellefiyetlere ya da kabul edilemez aşağılanmalara razı olmadığı da (bir gerçektir)."

Kapitülasyonları tam kaybetmeyi Batı, bunun geçici bir yenilgi olduğu gerekçesiyle hazmetmeye çalıştı. Times'ın gelecekte bu yenilginin bedelinin ödettirileceği yolundaki *"Lozan Geçici Pırıltısı"* başlıklı yazısı, böyle düşünenlerin görüşlerini tam olarak yansıtmaktadır[26]: (18.7.1923)

"Türk tam ve egemen bağımsızlığında ısrar ediyor. Yalnız başına, öylesine kendi başına yürümeyi öneriyor ki, bütün modern uluslar arasındaki kaçınılmaz bağımlılığı tanımak istemiyor. Kapitülasyonlar gitti. Yabancıların Türkiye'de, niteliği bir hayli şüpheli Türk yasalarından başka koruyucusu kalmadı. (...) Türkiye için yabancıların yaptığı her şeyi, Yunanlılar ve Ermeniler tarafından yapılan her şeyi şimdi Türkler kendileri yapmak istiyorlar. (...) Ürkütücü bir alarm durumu var. (...) Türk milliyetçilerinin bir çok özlemi tiksinilecek şeyler değildi. Şimdi her şeyi kendileri yapacaklar. Yabancı yardımını reddediyorlar. Ama buna ihtiyaç duyacakları zaman gelecektir. Bu bekleyiş sırasında sabırlı ve istendiğinde akıllıca ve umutsuz olmayan şekilde yardımda bulunmaya hazır olmak gereklidir."

Himayecinin Verdiği Özgürlük

Kapitülasyonların tekrar geleceği günün umudunu taşıyan bu bekleyiş sırasında Avrupa'nın, araç olarak kullanıp gerektiğinde kurban vermekten çekinmediği azınlıklar konusunda Journal de Genéve'in yorumu himayeye aldıkları toplumların dikkat etmeleri gereken hususları içermektedir:

"Batılılar Doğu işlerinde gösterdikleri korkunç bencilliğin hesabını ödüyorlar. Onlar en çok çıkar için rekabet yaparken (...) sonunda Türk ulusçuluğu muzaffer oldu. Lozan Antlaşması Batı için iyi bir derstir. Zavallı Ermenilerin kaderine üzülmemek elde değil. Ve Lozan'da layık görüldükleri davranış utanç vericidir. Devletlerin hepsi de sessizlik komplosunda işbirliği yaptılar. En azından moral bir koruma ve para yardımı sağlamalıydılar. Onlara bir şey yapmamakla kalmadılar, bütün gülücükleri Ankara'nın muzaffer Cumhuriyet'ine yöneldi."[27]

Kemalistlerin en önemli saydıkları kapitülasyon konusunun Lozan görüşmeleri sırasında İslam kamuoylarında fazla yankı bulmaması ilginçtir. Saltanat'la hilafetin ayrılması, cumhuriyetin ilanı, hilafetin lağvı gibi konular üzerindeki tartışma ve yayınlarla karşılaştırılırsa bunun yirmide, otuzda biri oranında dahi ele alınmadığı hayretle görülür. Bunun açıklamasını, Arapların *"İstiklal"* ve *"İstiklali tam"* kavramlarından çıkarabiliriz. İlk deyim, bir himayecinin kontrolündeki siyasi ve ekonomik alanlarda kısıtlı özerkliği ifade etmektedir. Suriyeli el Muktabas başyazarının dediği gibi *"Himayecinin getirdiği özgürlük"* yeterli görülmektedir. Misakı Milli'nin yani Türklerin istiklal dediğine ise Araplar *"İstiklali tam"* diyorlar. Bu anlayış çerçevesinde, Kemalistler ekonomik bağımsızlığa öncelik verirken Arapların bunu anlamaması ve salt dini açıdan bakarak eleştiriler üretmeleri doğal olmaktadır.

Olaylara tam İstiklal değil de İstiklal açısından bakışın ilginç bir örneğine Ankara'daki içki yasağının yeni kurtarılan yerler ve özellikle İstanbul'a uygulanmasına gösterilen tepkide rastlıyoruz. Ankara'da yasak varken M. Kemal'in içkisine devam ettiği o

dönemde de yazılmıştır. Buna rağmen karar bir dinsel nitelikle Araplarca benimsenmiştir. İstanbul'a da uygulanınca Mısır'da ahlaki niteliğiyle alkışlandı ve *"Darısı başımıza"* türü yayınlar yapıldı. Kararın Türkiye'yi ilerletmek ve halkın çıkarları için çalışmak amacıyla alındığı, Osmanlı İmparatorluğundaki din anlayışının bunu kolaylaştırdığı belirtildi. Oysa yasağın Fransız Ticaret Odası başkanının en çok üzerinde durduğu ithal içkileri engellemek, bunlara ödenen düşük gümrüğün kaldırılmasından çıkacak engelleri aşmak amacı güttüğü bellidir. Yani ulusal ekonomi kurmanın ve kapitülasyonlarla savaşın bir parçasıdır. Nitekim kısa bir süre sonra içki yasağı kaldırılmış ve bütçenin en büyük gelirini sağlayan inhisarların, yabancı üretimlere benzeyen (Konyak yerine Kanyak gibi) yerli içki üretimine geçtiği bilinmektedir.

Lozan'ın ertesinde Ağa Han *"bütün Müslümanlara"* başlığıyla yayınladığı bildiride, Türklerin haklarını elde etmesini İngiltere ve Fransa'nın iyi niyetinin ürünü olarak açıklamıştır. Bununla iyi niyetin bir gün diğerlerine de yönelebileceği anlatılmak istenmektedir.

Kitlelere Türk örneğini izleme önerisinde bulunmaması, aksine sadece dini eylemleri frenlemelerini istemesi, tam himayecinin arzuladığı bir politikadır. Sonra İngiliz çıkarlarına uygun düştüğünde hilafet konusunu ünlü mektup olayıyla kendisi kamuoyuna mal edecektir. Bu oyunu oynarken Ağa Han, toplumunun ekonomik bağımsızlığını arka plana iten davranışının mutlaka farkındaydı. Daha 1922 Mart'ında Arnold Toynbee, Hilafet Hareketi liderlerinin İngiliz hükümetine yolladıkları mesajı değerlendirirken, dini temalardan (hilafet, hilafet başkenti, kutsal şehirler) bolca bahsedilmesine karşılık kapitülasyonlardan hiç bahsedilmemesine özellikle dikkati çeker: *"Bunların büyük önemi vardır. Kapitülasyonlar sultanın dini prestijini etkilemez ve onun için pek az siyasi sakınca yaratır, ama Türk halkının (Kemalistler anlamına) gözünde hem uygunsuz hem de aşağılayıcıdır. Hindistan'daki Müslüman kesimin ekonomik öğeyi ikinci planda tutmasına karşılık Gandhi'nin sömürge yönetimini ekonomik boykotla vurmağa çalışması arasındaki farka işaret etmeyi yararlı buluyoruz"*.

Kapitülasyonlara Tepkinin Genelleşmesi

İslam dünyasına gelince, eski sömürgelerde kökleşmiş imtiyazlar aynen devam ederken yeni himayeye alınanlarda da bunlar için düzenlemeler yapıldı. Örneğin Fransızlarca Suriye ve Lübnan için yabancıların uyacakları hukuk kuralları saptanıp ilan edildi. İttihatçılar döneminde kapitülasyonların kaldırılmış olmasına tanık olan halk, özgürlüğünü getirdiğini iddia eden yabancı yönetimin bunları yeniden canlandırmasına tepki göstermekten kendini alamadı. İttihatçılarla bağı bilinen ihtilalci Araplardan Şekip Arslan 1922'de Almanya'da düzenlediği Doğu Halkları Kongresinde bir çok istek arasında bağımsızlığın yanı sıra kapitülasyonların kaldırılmasını da istedi, ancak ülkesinde fazla yankı yaratabildiğini söylemek güçtür. Asıl ilginci, gözü kapalı Fransız yanlısı bilinen kesimin de katılmasıyla bütün Suriye ve Lübnan'ın, Güney Amerika pasaportlarıyla ülkeye dönen eski Arapların kapitülasyon haklarından yararlanmak istemelerine tepki göstermiş olmasıdır. Sayılarının onbin olduğu söylenen bu eski Arapların isteklerine karşı gerekçe gösterilirken her fırsatta Osmanlı yasaları öne sürüldü:

"Biliyoruz ki, Osmanlı yasaları keyfi uygulamalara izin vermiyordu. Türk rejimi altında dışarıdan yabancı pasaportla gelenler, ancak belgeleri İstanbul Dışişleri Bakanlığınca onaylanmışsa kapitülasyon rejiminden yararlanabiliyordu. Aksi halde ya vergileri ödemek ya da ülkeye yerleşmekten vazgeçmek durumundaydılar." [28]

1923 Temmuzunda bir gün bazı İtalyanların Beyrut'ta sarhoş olup sokakta havaya ateş etmeleri ve uyaranlara *"Pis Suriyeliler"* diye hakaret etmeleri, götürüldükleri karakoldan konsolosluk kavası tarafından hemen çıkarılmaları, bardağı taşıran son damla oldu. Fransız yanlısı Reveil bile *"Lozan'dan sonra kapitülasyonlar"* adlı başyazısında Türkiye'de sona eren bu rejimin ülkede Venezuelalı, Brezilyalı, Uruguaylılar için devam etmesine isyan etti:

"Eğer 24 Temmuz 1923'e kadar (Lozan'a) Osmanlı sayılıyor idiysek, kapitülasyonlar bizde de bitmiş demektir. Yok Fransa geldiğinden beri Osmanlı değil idiysek yine ilgimiz olmamalı. Oysa hâlâ devam ediyor. Acaba suçumuz Türkler gibi düşünmemiz mi? (...) Bu rejimin hâlâ devamı, biz Lübnanlılar için sadece bir aşağılanma olduğu kadar, savaş öncesi Türkleriyle aynı ahlaki düzeye konan ve bugünkü Türklerden daha aşağı bir yerde duran Fransızlar için de aşağılayıcı niteliktedir. (...) Bize ne gibi bir eleştiri yöneltilebilir? Türklerin eriştikleri (mücadele vererek) kazandıkları bizim ise yabancıların onayını zorlamak için hiç bir şey yapmamamız değil mi? (...) Ama bu çağda artık en güçlünün mantığı tezi işlememelidir."[29]

Ayrıca düzenlemelerin kapitülasyonların hiç kalkmaması korkusunu da yarattığı anlaşılıyor: (Reveil, 2.8.1923)

"(Himaye yönetimi) siyasi eğitimimizde mükemmeliyete eriştiğimiz günde, en azından Türklere eşit sayıldığımızda, ülkemizi terk edecektir. Ama imtiyazlar devam edecek. O zaman kapitülasyonlara sahip devletler ne gibi bir hakka sahip olacaklardır (...) Türkler Avrupa'nın takdir ve hayranlığına bizden fazla layık sayılıyor, oysa bir zamanlar uygarlık ve eğitim düzeyimiz açısından Türk'den üstün olduğumuzu ileri sürerlerdi."[30]

Bu tür tepkileri himayeciler hemen tatmin etmeğe yanaşmadılar, Türkiye'nin kendi olanaklarıyla kalkınmasının imkansız olduğunu kısa zamanda farkedeceği ve yabancı sermaye ile tekniği ister istemez geri çağıracağı kanısındaydılar. O zaman da imtiyazlar yeniden gündeme getirilecekti. Bu sebeple Sovyet deneyiminin başarısızlığına bir göz atması Ankara'dan isteniyordu. Buna, Türklerin esasen işletme konusundaki yetersizlikleri ve *"aptalca fanatik bir ulusçuluğun kurbanı olarak dışarı kapandıkları"* tezi de eklendi. Ülkedeki karmaşanın uzman eksikliğinden doğduğu ileri sürülüyordu. Misyoner okullarının kontrol altına alınması Fransızların yanısıra Amerikalıları da protesto korosuna kattı. Çı-

karcı ve duygusal eleştiriler ön plana çıktı. Türkiye'nin laikliğini ilan etmiş olduğu bilindiği halde dini taassup tezine kılıf arandı:

"Türkler eski anlamda dini fanatik değil, siyasi fanatik oldu. M. Kemal ve çevresi belki dogmatik İslâmi açıdan ateist sayılabilirler, ama bütün Doğuda siyaset ve din özdeşleştiğinden, bir dini fanatik kendini siyasetle ifade edebileceği gibi, bir siyasi fanatik de dinle ifade edebilir. Açıkça fazla tercih hakkı yok." [31]

Himayeci güdümündeki basın Türkiye'deki iktisadi bunalımı bir yandan azınlıkların çıkarılmasına bağlarken, diğer yandan da 12 yıldır süren savaşları unutup *Türk Halkının Büyük Sefaleti*'ni adeta ders alınmasını istercesine vurguluyordu. Bu iktisadi çöküşün Türkiye'nin sömürgecilerce işgaline yol açabileceğini dahi 1926'da şöyle ileri sürdüler:

"Near East'teki bir başyazı, çalışkan ve ilerlemek isteyen bir halk için Küçük Asya'nın geniş topraklarının ideal bir yerleşme yeri olduğunu kaydediyor. Bu ülkenin geleceği Türk hükümetinin elindedir. Eğer halkını tatmin için akıllıca davranmazsa az zaman sonra bir başka ulus buna girişir. Ülkenin güçlerini değersiz sorunlara yönelten Kemal'in radikal reformları ve yabancıları ülkeyi terke zorlayan düşmanlık, Türkiye'nin kendi kendini yönetemeyeceğini gösteriyor. Bu durumda İtalyanların, olgun meyveyi toplayacakları günleri sayıyor olmaları şaşırtıcı değildir." [32]

Bütün bu eleştiriler, Türk'ün haddini aşması ve aşırı gururu temalarıyla birlikte, himaye altındaki ülkelerin Fransızca ve İngilizce yayınları gibi Arapça'da da yer aldı. Hedefin Türk'e ve çağdaşlaşma eylemlerine nefret yaratmak olduğu açıktı. Yan etkilerinde başarılı olmakla birlikte bu çabalar 1914'den beri kapitülasyonların kaldırılması deneyimini yaşamış kitleleri kandıramadı. 1926 ve 1927'de Doğu Alemini bunlardan kurtulma hırsının sardığını sömürgecilerin sözcüsü Near East'de gördü:

"Son aylarda Doğunun bir çok ülkesinde kapitülasyonların kaldırılması için yeni bir akım belirdi. Kısmen Çin'deki olaylar, kısmen Bolşevik kışkırtması var ama, muhtemeldir ki

en büyük etki Lozan'da kapitülasyon rejimini silip atan Türkiye örneğinden doğuyor. (...) Ciddiyetle dikkate alınması gereken bir aşamaya varıldı. (...) Tepki en çok İran, Mısır ve Hicaz'da var. Eski alışılmış, koşullar uygun değil, yanıtı artık yeterli değil. (...) Türkiye, İran ya da Mısır'dan daha ileri olmadığına göre, birine kabul edilenin diğerlerine reddedilmesi uygun görünmez. (...) Kapitülasyonların kaldırılması acil sorun değilse de, biz Batılılar için, Doğunun geleceğini kendimizin söylemesi, onu Doğululardan işitmemizden daha yararlı olur." [33]

Yarı-resmi bir yayındaki bu açıklama, bir yandan Türkiye'nin Lozan'da başlattığının zincirleme etkisinin durdurulamayacağını gösterirken, diğer yandan geleceği görme yeteneğine sahip mekanizmaların önlem alma zekasını da kanıtlıyor. *"Türkiye gibi zorla nasıl olsa alacaklar, bari biz kendimize uygun bir şekil verelim"* mantığı siyasi/askeri sömürgecilikten salt ekonomiye dayalı sömürgeciliğe geçişin ilk işaretlerinden sayılabilir. İtalya'nın ünlü diplomatlarından Kont Sforza da varılan noktanın L. George'un zorlayıcı politikasının sonucu olduğunu belirtmiş ve eklemiştir: *"Lozan'da Türkiye'nin bütün hakları kabul edildikten sonra bunların Çin'e reddi akılcı olmaz; üstelik Çin savaşta müttefikimizdi."* [34]

Hicaz'da durum, Hüseyin'in uzaklaştırılması ve İbni Suud'un krallığa girmesiyle belirdi. Birincisi, savaş içinde Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri yaptığı yazışmalarda bazı düzenlemeleri istemişti. Oysa İbni Suud kapitülasyonların tümüyle reddini istiyordu. İngilizlerle özel anlaşmalar yapmaktan geri kalmamakla birlikte, çok eleştirdiği Hüseyin'in himaye altındaki durumunda görünmek niyetinde değildi. Kapitülasyon olayları içinde en az ilgi toplamış olanı budur. Zira krallığın petrol araması konusunda İngiliz ve Amerikan şirketlerine verdiği imtiyazlar genel kapsamlı olmadan bu araştırmalar çerçevesinde devam etmiştir.

Mısır'da Kapitülasyonla Uzun Savaş

Mısır'da sorun hayli sancılı bir süreç geçirdi. Hükümetin, Lozan'dan önce himayeci devletle ilişkileri düzenleyen bir anlaşma imzalamış olması, sorunu yeniden gündeme getirmeyi zorlaştırdı. Ancak geride kalınmış olduğunun farkedilmesi doğal olarak rahatsızlık yarattı. Hem hilafete, hem de Arap liderliğine talip olurken, Avrupalılardan aşağı sayılmak tabii ki inandırıcılığı azaltıyordu. Ulusçu eğilimi ile tanınan Leva gazetesinin *"Türk hükümetinin yabancılara davranışı"* konusundaki bir yorumu (15.3.1926), Mısır'daki bunalımı iyi yansıtmaktadır:

"Türk halkının çıkarlarını korumak için Türk hükümeti gerçek bir vatanseverlik duygusuyla hareket ediyor. Türklerin ekonomilerini geliştirmelerine ve açgözlü yabancı sömürücülerin etkisinden kurtulmalarına yarıyor. (...) Böyle bir durumu dikkate alıp kendi halimizi değerlendirelim. Görmüyor musunuz ki, Mısır, Mısırlı olmayanlarca sömürülmektedir. (...) Herkes kendi ülkesi için çalışır. Yunanlı Yunanistan, Fransız Fransa, İngiliz İngiltere için. Oysa Mısırlılar çalışmalarından az çıkar sağlıyorlar. Kendimize nasıl bağımsız diyebiliriz? Türkiye'ye bakınız ve politikasından ders alınız. Yakın zamana kadar Türkiye bizimle aynı durumdaydı, ama şimdi görüyoruz ki, yeniden doğuşundan beri çok daha güzel günler yaşıyor. (...) Bu davranışı yabancılara düşmanlığından değil, gerçek vatanseverliği ve gerçek bağımsızlığındandır. (...) Kapitülasyonların kaldırılmasından sonraki Türkiye'de tablo karanlık, ama denebilir mi ki bu kapitülasyonların iptalinin sonucudur? (...) Durumun bozukluğunu kapitülasyonların kalkması dolayısıyla ülkeyi terk edenlere bağlamak yanlış olur." [35]

İstiklal ile Tam İstiklal arasındaki farkın bilincine varılması İngiliz yönetimini hayli rahatsız etti. Mısır'daki İngilizler Birliği tarafından 1926'da düzenlenen bir toplantıda, Daily Telegraph'ın Kahire muhabiri W.E. Drakeford'a *kapitülasyonlar kal-*

kınca Türkiye'nin refah ve ticaretinin nasıl yıkıldığı, Mısır'ın aynı tehlikeyle karşılaşabileceği konusunda konuşma yaptırıldı. Bunun Mısırlı aydınları etkilediği söylenemez. Türkiye'de ortadan kalkmış bir uygulamanın kendilerinde de kaldırılması için Milletler Cemiyetine ve Parlamentolararası Konferans'a başvurdukları görüldü. İran nota vererek imtiyazları kaldıracağını bildirince Mısır'da kızgınlık daha da arttı. 1928'de El Ahram *"Kapitülasyon sistemi bir düşmandır, ortadan kaldırılmadıkça Mısırlılar asla başarılı olamayacaklardır"* diyor ve ekliyordu: *"Neden Mısır buna tahammül etsin? Türkiye, İran ve diğer ülkelerce alınmış bir kararı alamayacak kadar zayıf mı? (...) Kapitülasyonların kaldırılması için savaşmak, bağımsızlık, adalet, özgürlük ve eşitlik için savaşmaktır."*[86]

Mısırlıları böyle bir gerginliğe yönelten, Dünya Savaşını sona erdiren Alman (Versay) ve Avusturya (St. Germain) antlaşmalarının bu iki ülkenin Mısır'da kapitülasyon haklarını iptal etmesine karşılık birincisiyle 1925'deki anlaşmayla yeniden bu hakların tanınması ve ikincisiyle görüşmelerin de 1929'da aynı sonuca varmasıydı. Yani savaş müttefiki olarak İngiltere ve ortaklarına yaptığı yardımlar Mısırlının statüsünü değiştirmiyor, yeniklerden de aşağı olmaktan kurtulamıyordu. Mısır hükümetinin ısrarları üzerine himayeci devlet olarak İngiltere'nin 1929'da önerdiği çözüm, o günkü haliyle kapitülasyonları değiştirmenin şart olduğunu kaydetmekle birlikte konsolosluk mahkemelerinin yetkilerinin yabancıların yasal haklarını koruyacak şekilde karma mahkemelere devri ve böylece Mısır yasalarının yabancılara da uygulanmasını öngörürken, yeni sakıncaları da beraberinde getirdi. Konunun bir uzmanı bununla karma mahkemelerin alanının eskisinden çok fazla genişlemesi yani hukuk sistemi içinde yabancı varlığının daha da artması sonucunun belirebileceğini saklamıyordu. Mısır'da kapitülasyonların kaldırılmasının 8-10 yıl daha gecikmesi bu tür kelime oyunlarının sonucunda olmuştur.

Tam bu sırada Türkiye'nin bütün uluslara tanınan karma mahkemede hakim bulundurma hakkını istemesi Batılılar karşısında durmadan ezilen Mısırlılarda şiddetli bir tepkiye yol açtı. Ülkede yaşayan Türklere kapitülasyon hakkı tanınıp tanınmaması konusu daha önce basında tartışmaya yol açmış, hatta Kahire doğumlu olan ama hem Türkiye'de gazetecilik yapan hem de Mısır gazetelerinin muhabiri olan Ömer Rıza'nın (Doğrul) Türkiye'de mahkemeye sevkine sebep olmuştu. Mısır'daki Türk diplomatı Muhittin Paşa'nın isteği anlatırken en uygun kelimeleri seçememiş olmasının gerginliği artırdığı kanısı doğuyor. Ama Mısırlı düşünürlerin de aşırı hassasiyet içinde konuyu saptırdıkları, bir gurur meselesi haline getirmelerinden anlaşılıyor. Es Siyasa'nın yorumu bunun en belirgin örneği:

"Almanya ve Avusturya'ya yeniden verdik ama onlar eskiden de kapitülasyon kullanırlardı, oysa Türkiye kapitülasyonları üzerimize yıkıp bırakandır. Dolayısıyla, Mısır'dan daha üstün olduğunu iddia edemeyecek bir ulusun vatandaşlarına yani Türklere imtiyaz tanımaya ne maddi ne de manevi gerekçe bulunamaz. Ve onlara Mısırlılardan daha üstün haklar tanınamaz. Ayrıca Türklere, kapitülasyonların temelde Müslümanlarla gayri-Müslümanları ayırmak amacı güttüğünü ve birbirinin farkından ileri geldiğini anımsatmalıyız. Biliyoruz ki bugün Türk, İslam dünyasının duyguları ve sempatisiyle pek ilgili değil; sanmıyoruz ki, Müslüman Türk halkı evriminde ve yenileşmesinde özel geleneklere sahip olmuş olsun. Yine sanmıyoruz ki Kemalist Türkiye'nin vatandaşları, Mısır kuralları ve geleneklerine uymakla, Türkiye'de buldukları güvenlik, refah ve korumadan mahrum kalsınlar. Bize öyle geliyor ki Türkiye'yi Mısır'dan bu isteğe yönelten siyasi gururudur. Ama tekrarlayalım ki, Cumhuriyet Türkiyesi imkansızı istiyor ve istekleri hiçbir Mısır hükümeti tarafından, hiçbir sebeple ve hiçbir fırsatta kabul edilemez." [37]

'Bir Türk vatandaşının davasında Türk konsolosluk temsilci-

sinin bulunması ve böylece Mısır'ın egemenlik hakkının rencide edilmesinin düşünülemeyeceği' de resmi makamlara atfen açıklandı. Türkiye'nin prestijinden bahsedilmesi kızgınlığı daha da artırdı:

"Mısır bunu egemenliğine müdahale sayıyor. Eğer Türkiye'nin gururu varsa Mısır'ın da var. Mısır'daki yargı sistemi Türk yargı sisteminden aşağı değildir, adaletleri de tartışılamaz. Oysa günümüzde Kemalist rejimde Türk hakimlerinin rüşvetçiliğinden bahsediliyor."[38]

Zamanında tam bağımsızlığını istememiş olan, Batılıya her imtiyazı tanımayı doğal sayan bir Doğulunun bir diğer Doğulu karşısındaki aşırı tepkisi, ancak kusurunu örtme psikozu ile açıklanabilir. Özellikle ki, Türkiye'nin istediği kapitülasyon hakkı elde etmek değil, dünyadaki herhangi bir insandan aşağı sayılmamaktan ibaretti. Türkiye Mısır mahkemelerinin yargısını reddetmiyor, sadece karma mahkeme durumunda (yani içinde bir de Avrupalı hakimin bulunduğu ve kapitülasyonların işlediği durumda) kendi yetkilisinin de hazır bulunmasını istiyordu. Nitekim Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Mısırlıların yanlış anlamaya yöneldiğini el Ahram muhabirine kesin şekilde açıklamıştır:

"Gazeteniz Türkiye'nin Mısır'daki karma mahkemelere bir Türk hakimin atanmasını istediğini, Türk vatandaşlarının da Avrupalılar gibi kapitülasyonlardan yararlanmasının arzulandığını yazdı. Yanlış haber. Türkiye'nin bunlardan kurtulmak için neler çektiğini siz bilirsiniz. Mısır'da kapitülasyonların kalkması için ilk oyu ben vermeye hazırım. Ama vatandaşlarımızın başkalarından daha az hakka sahip olmasına da karşıyız. Eğer bize bir Türk vatandaşının karma mahkemeye gönderilmeyeceği garantisi verilirse yerli adaletin huzuruna çıkarılmalarına razıyız. Ama eğer karma mahkemeye gönderilecekse o zaman rakibininki gibi Türk hakiminin de bulunmasını isterim. Bununla yeni bir şey istemiş değiliz, sizin mevcut sisteminize uyuyoruz. Mesela Lotus gemisi davasında

Lahey mahkemesi bizden Türk hakimi de istedi. Başka bir yol gösteren olursa kabul ederim." [39]

Bu yanıtta Mısır'ı kapitülasyonlara karşı kışkırtmanın akıllı bir taktiğini hissetmemek mümkün değil. Sorun hemen çözülememiş, 1930'lu yıllarda da tartışma devam etmiştir. Hatta Mısır'da şeriat mahkemelerinin Türk Medeni Kanunu'na göre karar vermesinin ülkenin çıkarına olacağı, böylece kapitülasyon ve konsolosluk mahkemeleri ayrıcalıklarının aşılabileceğini ileri sürenler de çıktı. Çekişme Avrupalıların 1937'de kapitülasyonların kaldırılmasını kabulüyle sona erdi.

İran'da Hızlı Çözüm

İran'da ilk kez 1921'de Ziyaeddin'in kısa başbakanlığı sırasında kapitülasyonların lağvı tasarlandı ama olaylar uzun süre tekrar ele alınmasını engelledi. Rıza Şah Pehlevi saltanatını pekiştirdikten sonra, sadece Sovyetlerin vazgeçtiği, Türklere de esasen mevcut olmayan kapitülasyonların kaldırılması için harekete geçti. 26 Nisan 1927 günü Teşkilatı Cedidi Adliye töreni vesilesiyle yaptığı konuşmada adalet bakanını bu işle görevlendirdiğini açıkladı.[40] Hazırlıklar yapılacak, adalet sistemi çağdaşlaştırılacak ve imtiyaz anlaşması olan devletlerle yeni anlaşmalara girişilecekti. Süre olarak 10 Mayıs 1928 belirtildi. Sitare-i İran gazetesi olayı şöyle sundu:

"İlk olarak 1828 Türkmençay antlaşmasıyla Ruslara verildi. (...) Asıl gülünç ve utandırıcı olan son sekiz yılda kapitülasyon hakkının kendileri kapitülasyona tabii ülkelere verilmiş olmasıdır. 1920'de şimdi kendi ülkesinde bunu kaldırmaya çalışan Çin'e tanındı ve 1921'de Türkiye ve Afganistan'a. (...) Şu sırada sadece İran, Mısır ve Arabistan'da devam ediyor..."

İran bunun için gerekli çağdaşlaşma düzenlemelerini hazırlamaları için ABD'den maliye, Belçika'dan gümrük uzmanları getirtti ve ülkede çağdaş nitelikli hukuk okulu açtı. Batılılar, *"Türkiye'nin Lozan'da kazandığı zaferin ve Çin'deki son durumun*

bu girişimin kökeninde olduğu muhakkaktır." yorumunu yaptılar. Bir Arap yorumcu da *"Lozan antlaşmasıyla Türkiye'de kapitülasyon rejiminin sona erişinden sonra bunların İran'da daha uzun süre kalması mümkün değildi. (...) İran, Türkiye ve Çin gibi Batılı devletlerle eşit sayılmak istiyor"* görüşünü ileri sürdü. 10 Mayıs 1928'de İran Meclisi lağvı resmen ilan etti, ancak İngiltere ile yapılan 11.5.1928 antlaşmasıyla sistem yumuşatılarak özel nitelikle devam ettirildi. Yine de İran, Batıdan her gelenin üstün sayıldığı bir ülke olmaktan kurtulmuş oldu. İlginç olan Fransa'nın İran'da kapitülasyon hakkından vazgeçerken Mısır'dakini bırakmayacağını ısrarla belirtmesidir. Mısırlıların gerginliğinde bu hususu öncelikle dikkate almak gerekiyor, sanırız.

25 Yıllık Öncelik

Avrupa'nın daha Lozan'dan önce başlattığı *"kapitülasyon, azınlık ve yabancılardan vazgeçerseniz batarsınız"* kampanyası Türkiye'nin savaş ve göçlerden doğan kritik dönemi atlatamaması umudunun yansımasıdır. Bu birkaç yılı atlatırsa *"Avrupa devletleriyle tam eşit tek Müslüman devlet"* niteliği pekişecek *"Kapitülasyonların kalkışıyla Batı ile Doğunun eşit koşullarda tam anlaşma denemesi"*nin örneği olacaktı. Böylece *"İslam tarihinde bir dönüm noktası oluşturan yeni Türkiye, ileride diğer Müslüman toplumların kendisini izleyeceği bir yolu açmış oluyordu."* Himayeciler 1930'lara kadar antipropagandayı sürdürmelerine rağmen, daha 1920'lerin ortasında Türkiye'nin batmamayı sağlayacak bir kararlılık, kadrolaşma ve sistemle davrandığını da itiraftan geri kalmadılar. Türkiye'deki Yabancılar konusunu işleyen Times 1926'da bunların düşüncelerini şöyle aktarıyor:

"Piyasanın tanınmış tüccarları 'kendi geleceğimiz için kötümser olduğumuz oranda, Türkiye'nin geleceği için iyimseriz' dedi. Doğrusu istenirse Türkiye'nin durumu hiç de fena değil, en iyi devresini yaşıyor. Sorun yabancıların ülkenin başarılı gelişmesine katkıda bulunmalarına izin verilip verilme-

yeceğidir. Yabancı yardımı ile Türkiye savaş sonrası Avrupa'sı ve Asya'sında yararlı bir unsur haline gelebilir. Aksi halde olası refahı da, prestiji de zarar görür." [41]

İngiliz iş çevreleri her alanda tekeller kurulması ve yönetimlerinin Türklere verilmesinden şikayetçidirler.

Türkiye ile diğer Yakın ve Ortadoğu ülkelerinin kapitülasyonları kaldırmaktaki farkı, Türkiye'de yabancıların ekonomi, maliye ve ticaret üzerindeki kontrolünun tamamen kırılmasına karşılık diğerlerinde, bazı ayrıcalıklardan vazgeçilirken bu kontrollerin yabancılarda kalmış olmasındandır. Kemalistler, hem yerli sermaye ve iş adamı oluşmasında hem de sanayileşme alanında İttihatçıların başlattığı politikayı devam ettirdi, hatta daha da ileri götürdüler. Türkiye Cumhuriyeti, yabancı ticaret odalarını, ticari yazışmaları, kabotaj hakkı, maden arama ve işletmelerini kontrolüne alarak, ekonomi ticaret ve maliye alanları üzerinde devlet olarak egemenliğini tamamladı. Başlangıçta bu alanları yerli özel sektöre bırakan devlet, 1929-30 Dünya Krizi sırasında, kendi katkısı olmadan en büyük özlem olan sanayileşmenin gerçekleşemeyeceğini fark etmiş ve devletçi politikaya yönelmiştir. Sovyetler Birliğinin önemli katkısıyla ve demiryolları inşaatında devletin girişimiyle, Türkiye sanayileşmenin en önemli adımını 1930'lu yıllarda attı. Daha sonraki aşamada çok önemli olan alt yapı (dokuma, şeker, demir-çelik sanayileri) ve yabancıya ihtiyaç göstermeyen teknik kadrolar, bu dönemde yetiştirilmiştir. Kapitülasyonlar kalkmadıkça bunların gerçekleştirilmesi mümkün değildi.

Kapitalist dünya, hem mantığına aykırı olduğu, hem de örnek olmasını arzulamadığı için 1920'li yıllarda beklediği çökme gerçekleşmeyince, olaya gerçekçi bir şekilde bakmaya yöneldi. 1929 Dünya Ekonomik Krizi günlerinde Başbakan İsmet İnönü'nün bir yabancı yayında (Zeitschrift für Geopolitik, Mart 1929) hâlâ *"Siyasi durumumuz iyi ama ekonomik durumumuz çok iyi değil; yabancı sermayenin çözüm olduğuna inanmıyoruz, geleceğimizin ipotek altına konmasını istemiyoruz; yardımı, siyasi ve ekonomik*

bağımsızlığımıza zarar vermeyecekse kabule hazırız" demesi olaya daha bilimsel bakılması sonucunu verdi. Cumhuriyet'in 10. yılı ve sonrasındaki değerlendirmelerde büyük bir objektifliğe rastlanır. *"Sanayileşiyorlar"*, *"15 yıl önce yok olma noktasındaki bir ülke için küçümsenemeyecek başarı"*, *"10 yılın sonuçlarıyla hayal kırıklığına uğramadılar, bugün Türkiye Cumhuriyeti Uluslar Topluluğu'nun değerli bir üyesidir, vasat bir Türk erkek ve kadınının yaşamı da eskisininkinden daha güvenli, daha özgür ve daha doludur"* şeklindeki yargılar bir zamanlar hep kötü gören İngilizlerin simgesi Times'a aittir (29.10.1932, 28 ve 29.10.1933). Türkiye'nin ne Faşist ne de Komünist olmayan bir yöntemle sanayi toplumunun temellerini attığını ve bunu planlı devlet kapitalizmi ile özel mülkiyeti bağdaştırarak gerçekleştirdiğini Amerikalılar vurguluyor (Harry Howard, Current History, Ekim 1936). Robert L. Baker da aynı yayındaki bir dizi yazısında (Ocak, Şubat, Mart 1934) aynı temayı işledikten sonra ekliyor: *"Türkler ne yaptılarsa kendi kaynaklarıyla yaptılar, yabancı parasıyla olacak kadar hızlı değil ama yine de mutlu edecek bir kalkınma."*

Avrupalılar, Türkiye'nin yatırım için yabancı sermayeye ihtiyacı olduğu iddiasında haklıydılar. Ancak hem mali, hem sınai hem de ticari alanda uzman kadrolarını yetiştirmedikçe ekonominin dışa açılması gerçekten tam teslimiyet olurdu. Lozan'daki ısrarın da anlamı kalmazdı. İttihatçılarla başlayan milli sermaye ve sermayedar yetiştirme yöntemi bu kampanyayla mümkündü. Kemalistler bunu bütün gelişmekte olan toplumlar için gerekli bir ilke saymışlardır. İnkılap dersinde Recep Peker *"Türk devriminin, her ulusun yaşayışını kendi vasıtalarıyla temin etmesini istemesi, harp sonrası Avrupa'sında büyük değişiklikler yaptı"*[2] diyerek bu anlayışı özetlemiştir. Bu açıdan 1928'de Amerikan Ford şirketinin *tekel* olarak Türkiye'de otomobil sanayii kurma önerisi ilgi görmezken, bunun Arap kamuoylarına, kabul edilmiş gibi sunulup örnek sayılmasının istenmesi (*"Türkiye büyük girişimler yoluna girmiş bulunuyor, umut ederiz ki biz de eko-*

nomik yaşamımızın geleceğini güvene alacak cesareti gösteririz" - L'Orient, Beyrut, 20.10.1928-) Türk çağdaşlaşmasında devletçiliğin rolü ile himaye altındaki İslam toplumlarında egemen iktisat anlayışının farkını yansıtıyor. 1934'de Mısırlı gazetecilerin Türkiye'yi ziyaretlerinde *"Ankaralı meslektaşları onlara; Mısır pamuğunun Mısır'da işlenmesi, Mısır ekonomik azadlığının en tabii formülüdür demişlerdi. Mısır pamuk sanayiine enerji kaynağı olarak da mübarek Nil gösterilmişti. Tıpkı bunun gibi, Irak'dan Sina sınırlarına kadar olan yerlerde doğacak bir sanayinin en tabii enerji kaynağı da petroldür."*

Bağımsızlıklarına, kaynaklarına ve sanayilerine kendileri egemen olmak yolunda Yakın ve Ortadoğu toplumlarının gerçek savaşlarını 1950'lerden itibaren vermeye başladıkları anımsanmalıdır. Lozan'ı izleyen 15 yıl içinde Türkiye siyasi ve iktisadi istikrarı ve askeri gücü açısından Avrupa'da aranan bir ortak olmuş, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan değişik dünyaya, petrol zenginliği olmadığı halde, diğer İslam toplumlarından çok farklı ve şüphesiz avantajlı bir yapıyla girmiştir.

Notlar:

Kamil Mahmud Halla, a.g.e., s. 155, Ten Years of World Cooperation, London 1930, s. 337.
Kapitülasyonların lağvı kararını veren İttihatçı hükümetin sadrazamı Said Halim Paşa, İslam ahlakına sarılma inancıyla tanındığı halde, ekonomik öğenin önceliğini vurgulamaktan geri kalmamıştır: Batının ekonomik gücü arttıkça İslam dünyasınınki düştü. .. Onlardan bu açıdan çok şey öğrenmeliyiz. İslam dünyasının maddi durumunun düşmesi politik yıkılması sonucunu yaratmıştır. Fakirliği ve araçlarının noksanlığı sebebiyle iktidarsızlığa duçar olunca Batı halklarının ihtiraslı eylemlerine karşı bağımsızlığını koruyamadı. Bu yüzden her türlü aşağılanmalara, felaketlere uğradı. (S. Halim, La Réforme des Sociétés Musulmanes, Orient-Occident, no: 1, Ocak 1922)
Almanlar, kapitülasyonların kalkmasını kabul etmediyse de, kendilerine bir mektupla, diğer ülkelerin kabul etmesi durumunda, Almanların da kabul etmiş sayılacağı bildirildi. İmtiyazlar, pratikte, savaş süresince devam etti.
NE, 31.08.1922, s. 273
NE, 7.09.1922, İstanbul'da 27.08.1922 tarihinde yazılmış. Yani Büyük Taarruz henüz bilinmemekte.
Şarki Ürdün emirliğinin ilk hükümetlerinin programlarında 'İngiltere ve Fransa ile iktisadi bağların geliştirilmesi' kaydı vardır. El asar el Kamile lil melik Abdullah el Hüseyin, Eldar el müttehide lilneşr, Beyrut 1973, s. 175.
Fİ (Figaro), 22.09.1922, Henry Bidou 'L'Angleterre et l'Islam'.
NYT, 27.09.1922; Johin M. Lippe, "Öteki Lozan Antlaşması Amerikan Kamuoyunda ve Resmi Çevrelerinde Türk-Amerikan İlişkileri Tartışması", 70. yılında Lozan..., a.g.e., s. 70-71; Lozan'da en önemli konu iktisattır, siyasi ve hukuki sayılan konular da sonuçta iktisadi çıkarların aracı olmuştur. Mesela ABD'nin gerçek ilgisi Musul petrolleridir. Washington Post, (3.01.1923) "*Savaşın başından beri Amerikan Diplomasisinin temelinde petrol vardı ve ABD'nin bütün davranışları doğrudan ya da vasıtalı olarak petrol işine bağlıydı*" diye yazmıştır. Musul'dan dışlandığı için ABD diğer konularla ilgilenmemiştir. Reveil de bir başyazısında (3.01.1923) şöyle diyor: *"Petrol, Lozan Konferansını en etkileyen konu. Doğu sorunu İstanbul'dan Musul'a naklolundu. Fransa, Musul'u karşılıksız İngiltere'ye bırakan, sonra 'Petrol bulunduğunu bilseydim' diye yakınan Clemenceau'yu affetmiyor. Oysa petrol için savaş, daha dünya savaşından önce Fransa, İngiltere, Almanya arasında başlamıştı. Şimdi ise Turkish Petroleum'da hak isteyen ABD, İngiltere'nin Irak mandasını veto ediyor."*

9 J. M. Lippe, a.g.m., TI 27.11.1922 başyazı; NYT 25.04.1922.
10 TE (Temps), 4 ve 5.11.1922
11 TE 16.11.1922
12 TE 24.11.1922
13 RE 28.11.1922; Fransa, ingiltere ve ABD'nin kapitülasyonlar üzerinde en ısrarlı ülkelerolmasırastlantı değildir. Sermaye yatırımı açısından (Lozan'la belirlenen Türkiye sınırları içinde) Fransa 2,5 milyar Frankla birinci, Almanya 1,25 milyarla ikinci, İngiltere 760 milyonla üçüncüydü (J.

Aulnau, La Turquie el la Guerre). Amerika'nın ilgisi ihracattaydı. 1919'da İstanbul'a yapılan 93 milyon TL miktarındaki ihracatın %26'sı İngilizlere, %20'si İtalyanlara, %9'u Amerikalılara aitti. 1920'de toplam miktar 176 milyona çıkmış, İngiliz payı 29 olmuş, ABD %15 ile ikinciliğe yükselmiş, İtalya ise üçüncülüğe düşmüştür. 1921 başında İngiltere ile ABD'nin %21'ler ile başbaşa geldiğini görüyoruz. Bu bilgileri veren kaynak ekliyor; "Berlin ile Manila arasında, çoğu iş adamı olan, yerleşik ile yarı yerleşik en çok Amerikalının bulunduğu yer İstanbul'dur. Amerikan iş çevreleri, Rusya'nın ekonomik kalkınması için merkez olarak kullanmak amacıyla İstanbul'a gelmiştir." (NYT 25.12.1921, Elmer Revis, 'Yankees in Constantinople'). Bu değerlendirme, Sovyetler gibi Türkiye'nin de kontrolsüz yabancı sermayeye kapılarını kapaması karşısında Amerika'nın neden büyük tepki gösterdiğini ve Lozan'ı onaylamadığını açıklamaya yardımcı olacaktır.

14 TE 27.12.1922, P. Gentizon İstanbul'dan yazı; FI 6.11.1922, G. Vaulgues yazısı.

15 TE 29.11.1922

16 TE 14.11.1922

17 TE 24.12.1922

18 TE 15.12.1922

19 Avrupa, kapitülasyonları kaybetmemek için azınlık haklarını feda etmekten çekinmedi. Bu yumuşama üzerine Türkiye de ılımlı koşullara yanaştı ve konu kapandı. Daha sonra Rum, Ermeni, Yahudi azınlıkların bu haklarından kendi rızalarıyla vazgeçmeleriyle sorun ortadan kalktı. Konu üzerinde en ısrarlı ülke ABD olmuştur. *"Amerika kapitülasyonların Rumların ve Ermenilerin güvenliği için de gerekli olduğuna inanıyordu ve ABD kamuoyunun tatmini için antlaşmaya Hıristiyanları koruma hükümleri konulmasını istiyordu... Hıristiyanların korunması konusu Amirekan yatırımlarının ve ekonomik çıkarlarının korunması konusuyla birlikte yer alıyor ve aynı zamanda bunu meşru kılıyordu."* (John M. Vander Lippe, a.g.m.). Ancak Lozan imzalanınca ABD de ısrarın gereksizliğini farketti ve kapitülasyonların kaldırılmasını onaylayan 6.08.1922 Dostluk ve Ticaret Antlaşmasını imzaladı. Ancak Amerika'daki Rum-Ermeni lobilerinin milyonlarca propaganda broşüründe 100-400 bin Hıristiyan kız ve çocuğun haremlerde iğrenç ve korkunç Türkler tarafından esir tutulduğu kampanyası sonucunda antlaşma senato tarafından reddedildi. Ancak birkaç yıl sonra hemen hemen aynı şartları haiz bir antlaşma yapıldı. Bütün bunlar o dönem Amerikasının politikadaki bilinçsizliğini kanıtlıyor. NE 27.01.1927'de şöyle yazar; *"ABD kapitülasyonlarda ısrar ederek Lozan'ı reddetti. Herkesin 1923'de vazgeçtiğini kendisinin alabileceğini mi zannediyor?"*

20 M. K. Öke, İngiliz Belgelerinde..., s. 504, Curzon'dan Lindsay'e, Lozan'dan 5.02.1923 tarihli mesaj.
ST 10.02.1923, 'Capitulations in Turkey'. Bu kampanyada inanılmaz suçlamalara rastlanır: "Antlaşma olmaması Türk heyetinin Misakı Milli'den bir tek kayıpla geri giderlerse ölecekleri bilmelerindendir. Gerçek yöneten güç meclis değil, yaşamı aylığına, talanına ve rüşvete dayanan, sayıları 50 bine varan Türk subaylarıdır. Halkı zorla soyarak yaşıyorlar. Bir yıl daha ayakta duracak halleri yok. Subaylar Suriye ve Mısır'a akın yapıp çapul ile yaşamak peşindeler." (TI 8.01.1923)

[22] İsmet İnönü'nün Hatıraları... a.g.e., c. II, s. 92-93.
[23] Asia. Nisan 1923
[24] Asiatic Rewiew. Nisan 1923
[25] Costopoulo, Stavro, Empire de l'Orient, Paris 1925, s. 185; L. George'un görüşünü aktarırken NE (14.04 1924, s. 402) aklında yalnızca kendi kusurunu örtmenin bulunduğunu belirtip ekliyor; *"Bu konuşma Türklerin İngilizlerden şüphelenmesine hak verdiriyor."* Aynı yayın Türklerin ingilizleri ırklarının en büyük düşmanı saydıklarını da kaydediyor (25.12.1924, s. 662). L. George görüşlerini 1923'ün sonunda yayınlanan 'Is it Peace?' (Bu da Barış mı?) kitabında açıklamıştır. "Herşeyi yapıp herkesi kesen Türk'ün Lozan'da centilmen yerine konmasını ve yapılan 'yamama barışı' eleştirdi.Lozan'a sert eleştiriler yönelten bir kesim de Anglo Sakson misyonerlerdir. 'Lozan Barışı Yaşayacak mı?' başlıkla bir yazıda (MW (Muslim World), Nisan 1924) en ünlü misyoner yayınlarında (Living Church, The Church Times World Dominion, Christian World) tamamen Hıristiyanları yok etmek için yapıldığının belirtildiği kaydediliyor. Tarsus'dan (herhalde Amerikan Kolejinden) yazan Paul E. Nilson'un gözlemi ilginç: *"Washington ile M. Kemal aynı başarıyı gösterdiler. Ama ikincisinin geleceği şüpheli. Washington en sıkıntılı anında diz çöküp Allah'a dua etti. Kemal dua ediyor mu? Sadece çıkarcı olmayan, Allah'tan korkan liderler Türkiye'yi demokrasinin tam kardeşliğine yüceltebilirler. Bunlardan yeterince var mı? Zaman gösterecek."* Bu yaklaşımda laikleşen Türkiye'nin İslamdan kopup Hıristiyanlığı kabul etmesi umudu yatar. Ancak 1930'larda hiç başarılı olmadıklarını aynı yayın organları saklamamışlardır.
[26] TI, 18.07.1923
[27] 29.08.1924, Azınlıkları kurban edişin köklü bir politika olduğunu Ermenileri çok iyi tanıyan Robert College'in müdürü Gates şöyle anlatıyor: "Beni uyandıran, 1919'da Küçük Asya'da zarar görenlere yardım derneği adına Anadolu'ya gidişim oldu. Müttefikler her tarafta çevirmen ve memur olarak Ermenileri kullandılar ve bunlar da Türklere karşı küstahça davranıp kızgınlık yarattılar. Müttefiklerce silahla korunmadıkça kendilerinden çok daha kalabalık olan Türkler arasında Ermeniler krallıklarını kuramazlardı. Ben böyle bir korumanın geleceğine inanmıyordum. Elli yıl boyunca Avrupa devletlerinin Yakın Doğu'daki karşılıklı kıskançlıkları ve toprak büyütmek için ihtiraslardan oluşan politikalarını izledim. Hıristiyan azınlıklar lehine müdahaleleri bunları ızdıraba sokan kötülükleri daha da azdırmıştır. Uluslararası müdahalelerde olaylarda müdahalenin yararlı olması için gerçek ve etkili olması şarttır. Bu olaylarda müttefiklerin müdahalesi mutlaka geçmişte olduğu gibi, gerçek bir eylemden uzak olacaktı.(...) Ermeni ve Rumları 1919'da uyardığımda bana Türk dostu demişlerdi.) (Current History, Nisan 1931)
[28] MG 11.03.1922
[29] RE 13 ve 30.07.1923
[30] RE 02.08.1923
[31] NYT 07.06.1925, Türkiye'de eğitim alanında 22 yıl görev yapmış olduğunu belirten Dr. W. M. Post'un yazısı.
RE 28.04.1926; NFP (Neue Freie Presse) 16.02.1924 G. Herit'in yazısında da 'aptal fanatik ulusculuk sebebiyle hiçbir şey yapılmadığı' kaydediliyor.

[33] NE 05.05.1927, The Abolition of Capitulations.
[34] NYT 11.08.1927
[35] EG 15.03.1926
[36] EG 24.04.1926
[37] Es Siyasa 04.12.1929
[38] Es Siyasa 11.12.1929
[39] RE 24.12.1929
[40] OM 1927 Mayıs, s. 230 v.s., RE 03.08.1928,Arnaud imzalı yazı
[41] TI 12.10.1926, 'Fooreigners in Turkey'; Genelde İngiliz çevreleri1932 öncesinde nadiren olumlu bir yaklaşımda bulunmuşlardır. Örneğin: TI 29.07.1930'da İran'ı Türk örneğini izlememesi için uyarır ve ekonomiyi işaret eder; NE and India'da İngiliz sermalesi gelmeden başarı sağlanamayacağı hep tekrarlanmıştır: 28.11.1928; 18.4 ve 23.05.1929; 13.02, 14 ve 21.08, 04.09, 17.11, 28.12.1930 ve 28.04.1932.
Ulus, 18.12.1935

5.
Bölüm

CUMHURİYET'İN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kemalizm: Demokratik Diktatörlük

Türkiye'de bir cumhuriyet rejiminin yürürlükte olduğu, cumhuriyetin ilanından önce çok kez Batılı gözlemciler tarafından belirtilmiştir. TBMM'nin Avrupa'da uygulanan sistemlerden hiçbirine uymaması, güçler ayırımının bulunmaması -hem icra hem de yasamayı kendinde toplaması- ve özellikle halk temsilcilerine dayanması bunun cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanacağı tahminlerini güçlendirmiştir. Yapının Fransız Devrim Meclisini andırdığını belirtip, "Bonapart'ınıza dikkat edin" yani buradan bir diktatör çıkabilir diyenler de yok değildi1. Doğunun bu tip rejimlere alışık olmadığı ve aşırı sağ ya da sol tarafından tahrip edilebileceği de öne sürüldü. M. Kemal'in 1923 Eylülünde bir Avusturya gazetesine cumhuriyetten bahsetmesi her tarafta yoğun yorumlara zemin hazırladı. İşi uydurma ayaklanmalara kadar vardıranlar görüldü. Cumhuriyetin ilanından önce Türkiye'nin kaçınılmaz olarak yeni bir şekil almak zorunda bulunduğunu anlatan en ilginç yorum, 1923 Ekiminde büyük olasılıkla resmi sıfatlı ve Türkiye'de görevli olduğu için ismini açıklayamayan bir Amerikalıdan geldi [2]:

"Türklerin başarısı, hiçbir şeyi olmayan ülkede her şeyi yaratmış olmalarıdır, hem de dış yardım almadan. Bunun anlamı hem liderler, hem de onları izleyip ordularını oluşturan basit köylüler tarafından gösterilen kararlılık ve bilgeliktir. Yani en üst düzeye erişmiş kişisel özveri ve bağlılıktır. (...) Şimdi başına bir diktatör gelmeden yapamayacaktır, zira Türkiye'nin kanında daima otokrasiyi tercih var olmuştur. (...) Çelişkinin

çelişkisine bakınız ki Türk ulusçuları ayaklanma bayrağını çektiklerinde ve Batıya karşı Doğunun liderliğini üstlendiklerinde, benimsedikleri, Batı hükümet türlerinin en çağdaşı oldu. Batının cumhuriyet fikrinden çok daha ileriye gittiler. Sovyet türüne sıcak bakmadılar, zira onda sınıf diktatörlüğü var. Onlara demokrasinin en saf şekli uygundu. Batı nadir olarak böylesine kesin ve ödün vermez bir demokrasi uygulamıştır. (...) Bütün güçler halkın doğrudan temsilcilerinin elindedir. Ankara Hükümetinin en aşırı ucuna götürdüğü demokrasi türünün yaşatılması zor, yıkılması kolaydır. Zorluğu türünün saflığı ve halkın sesine üst düzeyde bağımlı olmasındadır. Çok daha akıllı insanlarıyla ve çok daha liberal geleneklerine rağmen Batı demokrasiyi kolay işletememiştir. Belki de Türkler bir diktatörlük altında çok daha iyi sonuç alır. Bugünkü durumuyla demokrasi iç ve dış tehlikelere çok açık bulunuyor. Hükümette bir yıkılma hemen yabancı müdahalesini getirebilir. Daha şimdiden bir hayli yabancı, açık açık, bir kaç yıl içinde bu hükümet türü yıkılınca, İstanbul'un ve Batının istediği herşeyin geri alınacağı zamanın geleceğini söylüyor. (...) En despot devletin en demokrat olması (...) şeklindeki Türk deneyi Doğuya örnek olacak, dal budak salacaktır. Doğuyu Batıya karşı ayaklandıran en Batılı olmaya çalışıyor. (...) Japonya'nın 1854'den beri sürdürdüğü deneyimi bir kenara bırakırsak, Türkiye'nin ulusal değişmede herhangi bir halkın karşılaştığı en zor sorunları aşmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Başka halkların deneyimlerinde ve kendi halkının geçmiş tarihinde böylesine müthiş bir deneyimin başarısından alınacak cesaretlendirici bir örnek de yok. Eğer Türk deneyimi başarılı olursa Batı için parlak bir gelecek görünmez. (...) Batının refahı ve uygarlığı iki unsurun üzerine kurulmuştu: Yeni Dünyanın gelişmesi ve eskisinin sömürülmesi. Doğunun bütünü ayaklanır ve başarırsa, Batı kontrolü Doğuda genel olarak yenilirse, dünya ticareti kendini nasıl düzenleyecektir?"

Bu değerlendirmede, halkıyla aydınları bütünleşmiş bir toplumun en demokrat yapı içinde erişebileceği başarı ve eğer bütün Doğu aynı örneği izlerse Batının dünya ekonomik egemenliğini kaybedebileceği korkusu, çok objektif bir dille açıklanmış bulunuyor. Kemalistlerin İslam dünyasına önerdiği ortak eylemin nihai hedefi de buydu, ama katılan olmamıştı. Yazar, olağanüstü koşullarda başarılı olan o yönetim türünün uzun süre devamının olanaksızlığını da aynı objektiflikle kaydediyor. Ona göre iki seçenek vardır: İlk ciddi hükümet krizinde tekrar sömürgecilerin ağına düşmek ya da otoriter bir rejimle çağdaşlaşmaya yönelmek. Kemalistler ele geçirdiklerini kaybetmek niyetinde olmadıkları için ikinci formülü benimsediler. Bu aşamada M. Kemal'e sultanlık, halifelik önerileri geldiyse de o, cumhuriyetin başkanlığını tercih etti. Doğal olarak diktatörlük nitelemeleri de yoğunlaştı. 1924 Anayasası, Türkiye'de demokratikleşmeye doğru olumlu bir adım olarak yorumlandı. 1920'lerde Avrupa'yı dolduran diktatörler arasında daima anılan M. Kemal'in 1927'den itibaren ayrı bir değerlendirmeye tabi tutulmaya başlandığı fark ediliyor. Mussolini, Stalin, Primo de Rivera, Pangolos gibi şeflerden farklı olduğu açık açık belirtildi [3]:

"M. Kemal'i, onun gibi uluslarının kaderi üzerinde belirgin bir etki yapan diğer devlet başkanları ve özellikle küçük bir askeri cuntanın desteği ile ya da kendi kışkırttıkları ve aynı zamanda geniş bir halk hareketine dayanan, fakat kısa zamanda kendilerinin de artık hakim olamadıkları eylemlerle iktidara geçen diktatörlerle karıştırmak çok yanlış olur."

M. Kemal (3.11.1927) ve Yeni Türkiye konusunda en iyi tahlillere yine Le Temps Gazetesinde rastlıyoruz [4]:

"Gazi, enerji, cüret ve kabul gerekir ki siyasi beceriyle ayakta kalan bir diktatördür (...) Hatta denebilir ki savaş sonrasında kendi iradesine bağlı bir ulusal hareket ile tam ve kesin diktatörlüğü kuran tek kişi oldu... Lenin, Mussolini, Primo de Rivera'nın karşılaştıkları sorunlarla karşılaşmadı... Üzerinde

hiçbir vesayet, hiçbir kontrol olmadı. Kelimenin tam anlamıyla diktatördür ve beş yıldan az zamanda gerçekleştirdikleri için başka türlü davranamazdı. Dinle en çok yoğrulmuş dolaysıyla en gelenekçi ülkede hayal edilebilecek en derin ihtilali gerçekleştirmiş adamdır. Onun yaptığı şekliyle ihtilalin Türk halkı için iyi mi yoksa kötü mü olduğu tartışılabilir. Ama varlığı inkar edilemez; hiç bir şeyin yok farz ettiremeyeceği bir gerçek olarak mütalaa etmek gereklidir. Her şeyiyle yıkılması önlenemez gibi görünürken, Osmanlı gücünün harabeleri üzerinde M. Kemal, kendi kişiliğine sahip, güneşte yerini fethetmiş bir Türk ulusu meydana çıkardı. Bu bir gerçektir. Bu eser yapay ve köksüz mü? Evet demek düşüncesizlik olur, zira bu cesur girişimlerin Türk ruhu üzerinde yapacağı derin etkileri kimse bilemez. İlke olarak bugüne kadar bütün varlığı dini inancının hükmünde kalan bir halkı, normal evrimin bütün aşamalarını yakarak, adeta sihirli bir değnekle değiştirmeye kalkışmayı, insan gücünün üzerinde çılgın bir girişim saymak gerekir. Deneyim bize, Türk halkının zorlanan yeni düzene, çatışmasız, şiddetli dönüşlere gitmeden ne derece uyabileceğini gösterecektir. M. Kemal en az liberal doğulu metotlarla Avrupa çağdaşlığına ulaşmada tek hakim. (...) Ankara hükümetinin siyasi eylemi bazen garip şekilde mantığa meydan okuyan şaşırtıcılığa sahip. M. Kemal'in sistemi Rus Komünizmi ile İtalyan Faşizminin ilkelerini andırıyor ve her çeşit Batılı demokraside geçersiz. (...ama) Savaş sonrası uluslararası koşulları Ankara'ya yerleştirmeyi becerdi. Son CHP kongresinde hedeflerini açıkladı: Diktatörce metotlarla çağdaşlaştırarak Türkiye Cumhuriyetini savunmak ve korumak. Bu politika Gazi'nin kişisel prestiji sürdüğü sürece yaşama şansına sahiptir. Ondan sonrası meçhuldür, bütün diktatörlerin sonu gibi."

1930'lu yıllarda Hitler'in yükselişi ile diktatör kavramı yepyeni bir boyut kazanınca *"demokratik diktatör"*, *"demokrat ruhlu lider"* deyimleri kullanılmaya başlandı ve nihayet ölümünden 3.5 ay ön-

ce *"Günümüzdeki diğerlerine bakınca Atatürk'e diktatör demek yanlış olur"*[16] yargısı belirdi.

Himayeci devletler ekonomi açısından olduğu gibi siyasi açıdan da Türk örneğinin diğer bölge toplumlarına yansımasını arzulamıyorlardı. Buna karşılık bölgeyi iyi tanıyan Amerikalı düşünürlerin Türk deneyiminin diğerlerine de örnek olabileceğine inandıkları görülüyor. A. H. Lybyer *"Türkiye Yakın Doğu'nun Lideri Oluyor"* başlıklı yazısında *"Hiçbirinde işleyen ve çağdaşlaşmaya açık anayasa yok, hem bağımsızlık hem de çağdaşlaşmada Türkiye hepsine örnek olabilir"*[15] diyor. C. F. Gates Türk tarihinde ilk kez hakimiyeti milliyenin gerçekleştiğini, halkın devletin üstüne çıktığını M. Kemal'in başarısının halkın katkısıyla mümkün olabildiğini, rejime halk hükümeti demek gerektiğini, şu anda keyfi tarafları olsa da, tam cumhuriyet olma yönünde ilerlediğini belirtiyor.

İslamla Bağdaşır/Bağdaşmaz Tartışması

Böylece Türkiye halk egemenliğine geçişin son basamaklarını aşarken komşularında da bunun etkisi hissedilmeye başlandı.

İslam dünyasında cumhuriyete ilk tepki, halifenin cumhurbaşkanına bağımlı bir statüye girmiş sayılmasına olmuştur. En katı çıkışı, Hicaz Kralı Hüseyin'in sözcüleri yaptı. El Kıbla, cumhuriyet söylentileri çıkar çıkmaz Türkiye'deki muhaliflerin açıklamalarını tercihan yayınladı. Başta Lütfi Fikri'nin görüşlerine yer verdi (14.5.1923). Halkın çoğunluğunun geleceklerini korumak için bu girişimi engelleyeceği umudu belirtildi. Ülkede önemli iç karışıklıklar olduğu bunların hakimiyeti milliye ve cumhuriyeti reddedenler tarafından çıkarıldığı ileri sürüldü (29.10.1923). Hüseyin ve yandaşları Kur'an olduktan sonra anayasa ve başka metin ve kurumlara gerek olmadığı halifeye biat'ın her şey için yeterli olduğu inancındaydılar. En açık saldırıları saltanatın hilafetten ayrılması konusunu işleyen 26.11.1923 tarihli sayıdaki bir yazıda yer aldı. Cumhuriyeti dinsizliğin bir

göstergesi sayan anlayışla şu soru öne sürüldü *"Ya cumhuriyeti ilan ettiklerinde Türk hakimiyeti altında olsaydık ne duruma düşerdik? Ne yapabilirdik?"*

Hindistan'da bu tür suçlayıcı yayınlar görülmedi. Hanedan imtiyazının iptal edilip sağlıklı bir cumhuriyet temeli atılması yadırganmadı. Türklerin son İslam devleti olarak görevini tamamlamış olması dolayısıyla artık hilafetin sadece bir devlete ait sayılamayacağı savunuluyordu. *"Bize göre hilafet ile cumhuriyet ayrı şeyler değildir"*[7] diyen vardı. Onlara göre sorun rejimin şekli değil, bütün İslâmın ortak dayanışmaya yönelmesiydi.

Krallık rejiminin egemen olduğu Mısır'da cumhuriyet lehinde kampanya yapmak, hiç şüphesiz yeni karışıklıklar istemeyen İngilizleri de rahatsız edecekti. Buna yanaşan olmadı. Esasen hakimiyeti milliye konusuna dini açıdan baktıkları için saltanatın hilafetten ayrılmasındaki gerekçeler tekrarlandı. Türkiye'de cumhuriyetin ilanından önce 1922'de Mısır'da İngiliz himaye rejimi ilan edilmiş halkta tepki yaratmıştı. *"Madem haksızlık devam edecekti, lanetli Hıristiyanların hükmü altında olmaktansa eski İslâmi düzende -Osmanlı idaresi- kalmayı tercih ederdik"*[8] diyorlardı. El Manar, Türklerin İslam dinini tam hazmedememiş olduğunu, hilafeti benimseyemediklerini, yönetimlerinin hep şahsi ve keyfi nitelikli olduğunu, anayasayı ilk getiren Midhat Paşadan beri İslâma milliyetçiliği ve sonunda Turani milliyetçiliği getirdiklerini, İslam ahlakını ifsad ettiklerini yazdı. Mokattam'a göre "Türkiye'de otokratik yönetimden demokratik cumhuriyete geçiş, halkın hiçbir fikri alınmadan Gazi'nin şahsi gücüyle gerçekleşmiştir; Türkiye'de halkın rejimden bıkkınlığı henüz yoksa da, pek çok Türk düşünürü bu değişmenin İslam dünyasında vereceği sonuçtan şüphe içinde bulunuyor."[9] 1925 yılında ayaklanma belirdiğinde bunlarda halkın cumhuriyete karşıtlığı arandı.

Cumhuriyete, hakimiyeti milliyeye karşı çıkmak en çok himayeci gücün işine geliyordu. Daha sonra anayasada hakların genişletilmesi için yapılan tartışmalar sırasında İngiliz çevreleri bundan yararlanmışlardır. Bir İngiliz araştırmacı şunları yazmıştır[10]:

"Mısır'ın iç karışıklığı Mısır milletinin 1923 yılında verilen gayet serbest anayasaya henüz hazır olmadığının en büyük kanıtıdır. Muktedir bir hakim 'Biz Mısır'a bir entari verdik, fakat çok bol olduğu görünüyor, tamam gelmesi için pek çok kesmek lazımdır' dedi."

Günümüzün Mısır kökenli bir araştırmacısı da şöyle yazıyor [11]: *"1920'lerde ve daha sonraları komünistlik fikri gibi Cumhuriyetçilik fikri de bir tehlikeyi, yasaların ihlalini ifade ediyordu. 1924'de İskenderiye'de Komünist Partisinin çekirdeğini yok etmekle birlikte, Saad Zaglul'un hükümetinin kendisi de cumhuriyetçi eğilimler taşıdığı için suçlanmıştı. 1925 Ocak'ında basın Vafdcılar tarafından 1924 Ağustos'unda tezgahlanan bir cumhuriyetçi komplodan sözediyordu. Bu suçlamayı izleyen günlerde aralarından bazıları partiden ayrılarak kralcı El İttihad Partisine girdiler. 1925 yılının 5 Ocak günü Saad Zaglul cumhuriyetçiliğe karşı sempati duyduğunu reddetti, bu fikre hiçbir zaman inanmadığını açıkladı. Çünkü cumhuriyet sisteminin Mısır'a uymadığını ve hatta onun için bir tehlike teşkil ettiğini düşünüyordu. Ona göre Saad Zaglul ve partisi cumhuriyetçi eğilimlere sahiptiler. İçişleri bakanı Zaglul'u suçlamadı ancak Zaglul'un iktidarı korumak için ortaya koyduğu demagojik tutumundan ve 'Ben ya da Devrim' şeklindeki tehditlerinden dolayı kınanması gerektiğini söyledi. Türkiye'de cumhuriyetin ilanı, anlaşılacağı gibi Mısır sarayında, Vafdcıların ve Liberal Anayasacı Partinin ılımlılarından bazıları arasında endişeler yarattı. Ancak cumhuriyetçilik fikri, devrimci rejim tarafından cumhuriyetin 1952'de ilanına kadar üstü örtülü ve belirsiz kaldı."*

Mısırlı Kadı Abdülrezzak'a büyük tepki gelmesinde, 'El İslam ve Usulül Hükm' adlı kitabında Kur'anın her şeyi içerdiği tezine karşılık, İslâmın kendine özgü bir siyasi doktrini bulunmadığını ileri sürmesi kadar, 1923 Anayasasını sorgulaması da rol oynadı. Bu anayasa meclis ve seçim gibi meşru yönetimin ba-

zı unsurlarını içermekle birlikte kralı herşeyin üstünde tam yetkili kılıyordu. Kur'an'ın emirin üstünlüğünü savunmasına uygunluğu sebebiyle ulemadan tepki almamıştı. Tabii halk egemenliğini tam anlamıyla sınırlıyordu. El Ezher Abdülrezzak'ı mahkum ederken (bütün sıfatları kaldırılmış hayat boyunca bir daha görev verilmemiştir) şeriat kadar emirin üstünlüğü ilkesini de kurtarmış oluyordu. Bu açıkça cumhuriyete kapıyı kapamak ve İslamla bağdaşamayacağını vurgulamaktı.

Bir Mısırlının cumhuriyet övgüsüne bir Amerikan dergisinde (Current History, 1928) rastladık. Mısır İçişleri Bakanlığı eski siyasi büro müdürü sıfatını taşıyan İbrahim A. Khairallah *"Yeni Türkiye'nin Yapıcısı M. Kemal"* başlıklı yazısında şöyle diyor[12]:

"Kemal diktatör diye anılamaz. İcraatı böyle bir sıfatı yalanlar. Herkes tarafından sonsuz derecede sevilen, isteseydi kendini sultan ilan edebilecekken basit bir vatandaş rolünü tercih eden ve varlığındaki her enerji atomunu cumhuriyetin temellerini sağlam olarak yerleştirmek için kullanan bir milli kahraman asla diktatör olamaz. Güç TBMM'de temerküz ettiğine göre, istese de diktatör olamaz. Cumhuriyetçi Türkiye onun büyüklüğünün anıtıdır. (...) Zira milletinin kaderine şaşmaz inancı sayesinde ülkesini haritada değiştirdi ve onu milletler camiasının saygıdeğer ve yararlı bir üyesi haline getirdi."

İngiliz himayesindeki bölgelerde hep krallıklar bulunduğu için cumhuriyete tepki yerli hükümdarların da isteğiydi. Fransız kontrolündeki Lübnan ve Suriye'de ise himayeci devletçe cumhuriyet rejimi tercih edildiğinden tepki yerine uyarılara rastlanır. Müslüman el Belag saltanattan demokratik cumhuriyete geçişin zorluklar yaratacağı ama bunların aşılabileceği kanısında. Hıristiyan Lisanül Hal ise M. Kemal'in güçlükleri bilerek cumhuriyeti ilan ettiğini, ülkenin geleneklerinden ayrılmasının sıkıntılar yaratmasının doğal olduğunu ama karar veren M. Kemal'den başkası olsa böyle kolay kabul edilmeyeceğini ekliyor. 1928'de, *"Seçimde yeteneksiz bir parti kazanır ve reformlar aksar korkusuyla*

Gazi krallığını ilan etmeye karar verdi, işi muhalefetsiz yürütecek"[13] şeklinde bir haber yayıldığında Lisanül Hal'ın yorumu olumsuz değildi[14]:

"Türkiye'de krallığın kurulacağı haberi okuyucuyu şaşırtabilir, çünkü Türkiye eski gelenekleri bıraktıysa geriye dönmek için değildir. Ancak M. Kemal'in krallığı apayrı bir şey, Gazi yeni kuşağın ruhudur, o kaybolursa Türkiye'de her şey kaybolur, ancak devamlı görevde kalması sağlanırsa kaybolmaz, onun için neden seçim yapalım, kral ilan edilsin daha iyi diyenler çıktı. Zaten Türkiye'de krallığın ilanı geçmişe dönüş anlamı taşımaz. Türk anayasası Türk halkına, baştaki ister cumhurbaşkanı olsun ister kral, tüm haklarını vermiştir. Böyle yaparsa, M. Kemal'i izleyen ülkeler de aynı yolu tutacaklardır."

Türkiye'de demokrasi başlıklı yazısında da aynı gazetenin TBMM'nin çalışmalarına büyük övgüsü var. Avrupa parlamentolarını andırdığını, CHP'nin devrimleri korumağa kararlı olduğunu, ama meclisde muhalefete de yer olduğunu ekliyor. Bu yazı Türkiye'deki rejimi yansıtmaktan çok, Lübnanlıların özlemini aktarır gibidir.

Arap dünyasında M. Kemal'in cumhuriyeti şahsi hırsı sebebiyle ilan ettiği hakkında iddiada bulunanlar da çıkmıştır. Bunların en ilgincine eski İttihatçı mücahitlerden Mısırlı Abdülaziz Şaviş'in bir açıklamasında rastlıyoruz[15]:

"Dünya Savaşı'nda Berlin'de iken bir arkadaşım, Vahdettin'in yaveri olan M. Kemal'den şunları işittiğini söyledi: İttihatçılar benden Irak cephesinin başına geçmemi istediler. Yeterli para ve silah verilirse kabul ederim dedim. Ama hissettiler ki Irak'ın hakimi olmayı tasarlıyorum, beni uzaklaştırdılar."

Olayın yakıştırma olduğu anlaşılıyor M. Kemal Irak değil Hicaz cephesini reddetmiştir. Ayrıca sadece ona değil, Cemal Paşaya da Suriye'de kendi krallığını kurmak ihtirası yakıştırılmıştır ve aynı şekilde aslı yoktur. Saltanatla hilafetin ayrılmasından sonra 17 Aralık 1922 günü Ankara'ya vardığını, bazıları bakan olan

eski arkadaşlarıyla görüştüğünü ve M. Kemal tarafından da kabul edildiğini belirten Şaviş'in *"Kemalist bombası İslâmın ve Türkiye'nin en hassas noktasına isabet etti"* başlığıyla 1924'de yazdığı uzun anılarını, önemi sebebiyle özetle aktarmaya çalışacağız[16]:

"M. Kemal sadece İslâmın değil, dünyanın bile gözünü kamaştırmıştı. Avrupa'dan hayranlık ifade edenler vardı. Örneğin İngiliz arslanına karşı desteğini sağlamak için ABD'deki İrlandalılar ona mektup yolladılar. Zira Türkiye yeniden doğuşu ile dünyayı kendisine hayran bıraktı. Lozan sırasında ölseydi dünya kahramanı olurdu, Ebubekir'i Sıddık'a eşit yer tutardı. (...) Türkiye'de yaptıklarına kimsenin karışma hakkı yoktur, ama Türkleri diğer Müslüman milletlere bağlayan bağlar Gazi'yi bunları ihmal etmemeye zorluyor. Abdülmecit görevine devam edebilirdi. Politikaya karışmıyordu. Hatta bir gün bana, Türkiye'nin içişlerine karışmayacağını, sadece İslâma hizmeti hedeflediğini söyledi. Bütün İslam halklarının katılacağı bir hilâfet konseyi yanlısıydı. Burada Müslümanların sorunları çözümlenecek, aralarında yayılan bid'atlar, efsaneler ve sayısız sapmalar önlenip ilerlememiz sağlanacaktı. Cumhuriyete karşı fikri yoktu. Ama sadece Allah'ın bilebileceği bir sebepten Gazi bu kararı aldı ve İslâmı en hassas yerinden vurdu. Ankara'da öğrendiğime göre Gazi halife olmak istiyordu ama iç karışıklık çıkacağından ürküyordu. Kemalistlerin kararlarına Türk halkının karşı çıkacağından eminim. Türk ordusu İslâma bağlıdır, kalpaklarına 'Ya gazi, ya şehid' yazmışlardır. (...) Bu yüzden rejim sertleşiyor. (...) M. Kemal'i övenler Türkleri bozan Rus Tatarlarıdır. İslam dinini bilmezler, doğuştan Müslüman ama ruhen Rusturlar."

(Orta Asya Türklerini Müslüman saymayan Arap görüşünü bir çok örnekle tekrarladıktan sonra, ittihatçıların şeriata karşı çıktıklarını; Meşrutiyet dönem halifelerinin Müslüman halife değil, ruhani halife sayılacağını; gerek bu gerekse milliyetçilik, Latin harfleri -ki daha o sırada Türkiye'de kabul edilmemişti, kadın

özgürlüğü gibi konularda Türkleri yozlaştıranların onlar olduğunu uzun uzun anlattıktan sonra) ekliyor:

"Kalpleri İslamla dolu olan Said Halim ve Enver Paşalar olmasaydı kandıracaklardı da. Onlar bu sabotajcıları engellediler. Atasözüdür 'iyiler gider maymunlar kalır'. Osmanlıda alimler gitti alan bu Tatarlara kaldı. M. Kemal vasıtasıyla İslâma darbe vurdular. Ama Türkiye ve İslâmı yıkamazlar zira batan İslam dünyası tepki gösterecektir (...) Türkiye hilafeti kaybetmekle en zor anlarında kendisini koruyan bir zırhı kaybetti. Sade 15 milyon nüfusu olan Türkiye Cumhuriyeti İslam korumasından mahrum kalınca ihtirasların hedefi olmayacak mı? Türkiye parçalanacaktır."

M. Kemal'i ziyaretinde hilafet konusuna girmek istemediğini ama onun ısrarıyla uzunca tartıştıklarını 2 Ocak 1923'de de Celal Nuri tarafından parti grubu toplantısına çağırıldığını ve hilafet konusunda kendisine sorular yöneltildiğini, bir hayli tartıştıklarını belirtiyor. Kemalistler tarafından kendisine yöneltilen sorular konu üzerinde Türk Arap farklılığını ortaya çıkardığı için bunları özetle aktarıyoruz:

1) Hilafet nedir?
2) Müslümana gerekli midir?
3) Yararı nedir ve hilafeti sadece ruhani işlerde tutmak için siyasetten nasıl ayırmalı?
4) Keyfi idareyi önlemek için bir kişi yerine meclis gibi bir kurumla temsil edilemez mi?
5) Dünya Savaşı'nda cihad ilanının etkisi ne oldu, Müslümanlar imparatorluğu yıkmakta Kur'ana karşı İngiltere ve Fransa'ya yardım etmediler mi?
7) Türkler zaferi kendi ordularının silahlarıyla aldı, Müslümanların hiçbiri buna katıldığını söyleyebilir mi?

İttihatçıların eylemlerine sonuna kadar katılan, Mısır'da bu yüzden mahkemeye sevk edilen, ihtilalci olarak yıllarca sürgünde yaşayan Saviş'in, Said Halim ve Enver Paşaları değerlendirirken

bunların tam bağımsızlık için savaşım verdiklerini, kapitülasyonları kaldırdıklarını, Turan idealinin baş savunucusu -hem de Tatar olmayan- Ziya Gökalp'in en önemli desteklerinden birinin Enver olduğunu unutması çelişkisini oluşturuyor. *"Bağımsızlığın ne önemi var, halifeyi kurtarmak bize yeter"* mantığı ona hakimiyeti milliye ve doğal sonucu cumhuriyet kavramlarını unutturuyor. Böylece ittihatçıların bütün İslâmı tam bağımsız kılmak eyleminde önemli bir rol oynayan bir kişi, bağımsızlığa kademeli ulaşma yöntemini benimsemiş oluyor. Özgürlüksüz İslâma razı.

Bolşeviklik, Babilik Damgası

Cumhuriyet ilanına ilgi duymuş bir diğer ülke de İran'dır[17] Osmanlı devleti ile daima bir çekişme içinde olan ve diğer komşu Müslüman ülkelerle de fazla yakınlaşma kurmayan aydınları, İran'ın 1906-1908 Meşrutiyet eylemleri sırasında İttihatçılarla yakınlaşmışlardı. Dünya Savaşında ülkenin bir kısmının Türk-Alman kuvvetlerince işgali bir soğukluk yaratti. Büyük Zafer'den önce, Haziran 1922'de Ankara ile siyasi ilişkileri kurmaları, İran'da yönetimi etkileyen reformcu kesimin Kemalist eğilimleri dostça gördüğünü ortaya koydu. Ancak halk kitleleri ve gelenekçi kesimin aynı duygulara sahip olduğunu söylemek güçtür. Büyük Zaferi bütün İslam dünyası coşku ile kutlarken İranlının durgunluğunu kendileri de fark etmişlerdir. *"Ölüden ses çıkmaz"* başlıklı yazısında Meşhed'in Fikri Azad Gazetesi (19.10.1922) durumu şöyle yansıtıyor[18]:

"Ölmüşüz. İslâmın ruhu ve milliyetçi ruh bizden kopmuş. Böyle değilse, yaşam belirtileri nerede? İslâmın muzaffer ordularının iyi haberleri geldiğinde mutluluğumuzu neden göstermedik? Neden görkemle kutlamadık? İslam duygusu adına Müslüman kardeşlerimize kutlama telgrafı gönderen meclis nerede. İslam dünyasındaki evrensel sevince katılmak üzere hemşehrilerini davet eden parti nerede? (...) Hint, Mısır, Me-

zopotamya, Fas, Cezayir ve diğer yerlerde kutlamalar oldu. Kıble ve Kur'an'ın düşmanlarının kalpleri korkuyla titredi. Biz ne yaptık? (...) İngilizler Necef'ten bizim ruhani başkentimizden dini liderlerimizi çıkardı, Filistin'de baskı, haksızlık yapıyor, bizden ses yok. Hepsi gözlerimizin önünde cereyan etti, yalnız protesto telgrafı yolluyoruz, Müslüman kardeşlerimize yardım etmiyoruz. İslam kılığında İslâmın köküne balta vuranlar asıl düşmandır. Bağımsızlığımızı engelleyenler, İslâmın ilerlemesi ve Müslümanların birliğini engelleyenleri Allah kahretsin."

Türkiye'de zaferin sağladığı dinamizm ve prestij cumhuriyetin ilanını sorunsuz hale getirmişti. İran'da ise böyle bir durum yoktu ama sonradan Rıza Şah Pehlevi adını olacak olan Serdar Sipah, bütün gücü elinde tutuyor ve Kaçar Hanedanını uzaklaştırmak istiyordu, hedefi Türk örneğine uygun şekilde cumhuriyet ilan etmekti. Bunun için 1924 yılı başında kamuoyunu kazanmak niyetiyle yoğun bir basın kampanyası düzenlendi. Kaçar ailesine şiddetli saldırılar yöneltildi, hanedanın çekilmesi, cumhuriyetin ilanı istendi. Taşradan da çok sayıda telgrafla bu kampanya desteklendi. Islahatçıların sözcülerinden Sitare-i İran gazetesi sonuç alınana kadar kırmızı çıkmak kararı aldı. *"Tahran'ın Kızıl Ufuk gazetesi İslâma en uygun hükümet cumhuriyettir diyor... Ve ekliyor: Kendine ulema diyen bazı satılmış kişiler 'Cumhuriyet Bolşevikliktir' diyor, komünizmi getireceğini sel gibi kan akacağını ileri sürüyorlar. Cumhuriyetin Bolşeviklikle hiçbir ilgisi yoktur, cumhuriyet rejimi kan dökmek için değil, İran'a huzur ve ilerleme getirmek içindir."*[19] O sırada Türkiye Cumhuriyetinde hilafet lağvedilmiş olduğundan komünistlik suçlamasının Ankara'ya yönelik eleştirilerden esinlendiği çok belliydi[20] Buna yerli bir tema olarak cumhuriyetin Babilik sayıldığı söylentileri de eklendi.

Cumhuriyetçilik kampanyası kendi lehine yürütüldüğü halde Rıza eğilim göstermekten kaçındı. Dini silah olarak kullananlara karşı aynı silahtan yararlanmaya yöneldi, 10 Muharrem törenle-

rinde en önde yer aldı, daha sonraları da Necef ve Kerbela'da hac yaparak dini bütünlüğünü göstermeye özen gösterdi. Bu arada İran siyasetinde daima belirleyici güce ve role sahip mollalar ve çarşı tüccarlarının kesin eğilimini öğrenmeye çalıştı. Bunlar Bolşevik damgasında kararlıydılar. Ayrıca Kum şehrine gidip mollaların en etkililerivle görüşen başbakan onların da, Türkiye'deki laikleşme uygulamasının endişesi içinde olduklarını, tamamen tasfiye edilmenin korkusuna kapıldıklarını gördü. Sonuçta kararın açıklanmasına kesin nazarıyla bakıldığı 1924 yılı Nevruz'undan hemen önce hükümet *"İran'da cumhuriyet ilanının İsláma aykırı olacağı ve bundan böyle konunun tartışılmasını yasakladığını"*[21] açıkladı. Serdar Sipah verdiği bir demeçte de hükümet şeklinin önemli olmadığını, asıl amacın ülkeyi sefalet ve fakirlikten kurtarmak, kendi kendine yeterli hale getirmek, yabancı müdahale ve saldırılarına karşı güç kazanmak ve uygar ülkeler arasında yüksek bir yer almak olduğunu ifade etti. Bu sözlerle beraber cumhuriyet kampanyası bırakıldı bunun yerine Avrupa'da zevk gezisinde bulunan şah aleyhindeki kampanya hızlandırıldı. Sonunda Kaçar hanedanı ülkeden çıkarılıp, Rıza'nın Şah Pehlevi adıyla hükümdarlığı ilan edildi. Bu yüzden Batıda İran'ın M. Kemal'i diye anıldı[22]. İran tarihçilerinin Türkiye'deki olaylardan etkilendiğinde birleştikleri Rıza, daha sonra cumhuriyet ilanında kararlı olduğunu ama mollalar, toprak sahipleri ve üst düzey sosyal sınıf temsilcilerinin uyarısı üzerine bundan vazgeçtiğini söylemekten kaçınmamıştır.

M. Kemal'in krallığa niyetlendiği söylentileri Rıza'nın şahlığı cumhuriyete tercih etmesinden sonra yaygınlaştı. Onu izleyeceği sanıldı. Unutulan şey, M. Kemal'in kararlarını verirken çevresinde Osmanlı uygulamalarına alışmış bir kitle ve kadrolar bulunmasıydı. Osmanlı'da şeyhülislamlık ve din görevlileri daima devlet memuru olmuş ve Babıali'nin kontrolü altında hareket etmişlerdi. İran'da ise ulemanın başından beri, anayasaya da konmuş, yasaları veto hakkı vardır. Yani bunlar millet meclisinin de

üstünde yetkiye sahiptirler. Rıza 1924 Muharrem törenine en ön safta katılırken, İran tarihinde ilk kez askeri bandoya da bir Beethoven marşı çaldırarak iştirak ettirmekle gelenekleri ve din adamlarını umursayabileceğini cesaretle göstermiştir. Ancak ulema ve mollaları tam tasfiyeye kalkıştığı takdirde kitlelerden tam destek gelebileceğine inanmadığı anlaşılıyor. Açıkçası hakimiyeti milliye kavramına ve *'Köylü Efendimizdir'* sloganına İran toplumu henüz alışmış değildi. 1920'lerde Komünistlik ve Babilik diye suçlanan cumhuriyet ancak 1979'da, ulemanın güdümünde önüne bir İslam sıfatı getirildikten sonra kabul edildi.

Toplumun Yüzde 5'iyle 95'inin İlişkisi = Sorunu

"Gazi ile Mussolini bir gömlek ve bir şapka dışında birbirinin aynı, ikisinde de infazlar var" diyor 1927'de bir Amerikalı yoruncu ve farklarını, İtalya'nın fetih peşinde koşmasına karşılık *"Gazi'nin on yıl daha elini kılıcına atmayacağının kesin olmasında"* buluyor[23]

Cumhuriyet Türkiyesinin barışçı politikasını ekonomik kalkınmaya ağırlık vermesinde bulanlar olduğu gibi, rejimi halka benimsettirmek için zamana ihtiyaç olduğuna inananlar da var. M. Kemal'in asker ve diktatör özellikleriyle, Türklerin savaşçı ve fatih niteliklerinin depreşeceği ve tekrar bölgeye hakim olmaya kalkışacağını düşünenler de az değil. Bu düşünceyi besleyenler, bir yandan himayeci sultasından ancak Türk katkısıyla kurtulabileceklerini ileri sürenler, diğer yandan da Türk korkusunu pekiştirmek için *Emperyalist Türk* imajını vurgulamakta yarar gören Batı çevreleriydi. Kemalistlerin çok sık tekrarladıkları *Hakimiyeti Milliye ilkesinin M. Kemal'in diktatörlüğünün altında ezildiğini dikkatlerden kaçırmak için cumhuriyetin perde olarak kullanıldığı* düşüncesi bu ortamda pekişti.

Emil Ludwig'in diktatörlük konusunu kendisiyle tartıştıktan sonra yayınladığı *"Kemal: Bir Diktatörün Canlı Portresi"* başlık-

lı yazısı[24] o günlerin havasını ve sansürsüz bir konuşma içinde Atatürk'ün görüşlerini yansıttığı için önem taşıyor. M. Kemal'in bu röportajdan sonra, böylesine fütursuz sorularla tekrar karşılaşmamak için olacak, bir süre yabancı yazar kabul etmediği biliniyor. E. Ludwig'in *"Halk sizden korkuyor"* sözlerine cevabı şöyle:

"Korku üzerine hiçbirşey kurulamaz. Silah üzerine kurulmuş iktidarlar eriyip gider. Ama bir ihtilal sonrasında silaha ihtiyaç olur, hatta bazen diktatörlüğe de. Büyük girişimler komitelerle yürütülemez."

"Neden basın özgür değil?"

"Devletin temel yasalarına saldırmadıkça özgürdür. Biz bir cumhuriyet ve laik devletiz."

"... Kendisinden 'asker' diye bahsedilmesinden hoşlanmıyor ve onu daima 'kumandan' diye düzeltiyor. Avrupa'da yeni bir devletin başında bir general görmekten rahatsız olunduğunu söyleyince önce biraz şaşırdı, sonra yanıtladı: Çok doğru, eğer bir general sadece bir asker olarak ve kontrol edeni bulunmadan iktidara gelirse daima tehlikelidir. Bunu siz kendiniz de Almanya'da gördünüz..."

- Türkiye'de de Talat'ın Enver'e ihtiyacı olmuştu, her diktatörlüğün sonucu budur, deyince kızar gibi oldu...

- İhtirastan bahsettiniz. Doğaldır ki ihtirassız hiç bir şey başarılamaz, ama şahsi olmayan, örneğin bütün ulus için olan bir şeye yöneltilmelidir. Lider büyük kararlarını ulustan almalıdır, ulusu denemeli ve onu izlemelidir... (TBMM'den bahsedip) Türkiye'de bütün güç halktan gelir. Ben sandığınızdan çok daha az aktifim. Bakanıma sorun (Çeviriyi yapan dışişleri bakanı Tevfik Rüştü'dür) işlerine karışıyor muyum? Cumhurbaşkanlığını hatta askeri liderliği bırakıp kendimi tetkikata hasretmeye hazırım.

Ünlü yazar makalesini şu yorumla bitiriyor: *"Bütün önde gelen yabancılar kabul ediliyor ki, basit kökenine ve sultan rejimine eleştirel davranışına uygun düşen demokratik fikirleri yaşama sokmak için çok çaba sarf etti."*

Bu tartışma içinde, o günlerde gündemde yoğun şekilde bulunan diktatörlüğün sultanlığa geçiş için bir ara adımı olduğu temasına da vasıtalı yanıt var. E. Ludwig şöyle bir konuşmayı aktarıyor:

"- Montesquieu'de halkın musiki düzeyine dikkat edilmeden devrim yapılamayacağını okudum. Doğru bir şey. Onun için müzikle ilgilendim. Asıl Türk müziği köydedir.

Onların daha yüksek düzeye getirilmesine çalışmayacak mısınız?

Batı müziği bugünkü düzeyine ne kadar zamanda ulaştı. Dört yüz yıllık bir sürede.

Biz o kadar uzun bekleyemeyiz. Onun içindir ki Batının müziğini getiriyoruz."

Kapanması gereken büyük farkın hız artırılarak yok edilebileceği, bunun da diktatörce bir tutumla sağlanabileceğine inancını E. Ludwig şöyle ifade ediyor: *"Toplumunu gaz lambasından geçirmeden elektriğe ulaştırmak istediği için hızlı davranıyor (...) Her şeyin bir bedeli var ama eğer ikisinin ağırlıklarını karşılaştırırsak uyanma uykuya tercih edilir ve hiç şüphesiz uyuyan bir halkı uyandırmak müthiş bir girişimdir."*

Siyaset biliminde *'Aydın Mutlakıyetçi'* diye nitelenen bu davranışın gününde anlaşılması şüphesiz pek kolay değildi. Bunun ülke içinde olumsuz şekilde yansımasını önlemek amacıyla olsa gerek, hem Avrupa hem de Suriye ve Mısır'daki diktatörlük eğilimleri ve krallıklara karşı Türk basınında yoğun bir kampanyanın sürdürüldüğü görülüyor[25] Bazı Osmanlı şehzadelerinin hatta Ahmet Nami gibi damatların Arnavutluk, Irak, Suriye tahtlarına aday gösterilmesi de -hiçbirinin gerçekleşmemesine karşın- Ankara'nın duyarlılığını artıran bir öğe olmuşsa da asıl gerekçe daima *Hakimiyeti Milliye*'ye karşıt eğilimleri yermekti. Arnavutluk'ta Zogu cumhuriyetten krallığa geçince en ağır eleştirilere uğradı. Mısır'da rejime karşı yapılan eylemlerin *"Kral ve yanındaki %5 ile %95'i temsil eden milliyetperverler arasındaki bir mücadele"* olarak sunulması[26] da gerçekten çok Kemalistlerin bakış açısını yan-

sıtmaktadır. Açıkçası Kemalist anlayışta meşruti krallığın bile Hakimiyeti Milliye ile bağdaştırılabileceği anlayışı yoktur. Bunda İttihatçı dönem deneyiminin başarısız kalması kadar, yetenekleri sınırlı olan Vahdettin'in bile hükümdarlığından *"keyfi yönetime dönüş için"* yararlanmaya kalkışması herhalde etken olmuştur. Nitekim Mısır örneği üzerinde Türk basınının sıkça durması, %5'lik bir azınlığın krallık aracılığıyla bütün kitleyi himayeciye teslim etmesinin çok belirgin bir tablosunu oluşturmasındandır. 1920'li yıllarda İngiliz çevrelerinin sık sık Türkiye-Mısır karşılaştırması yapması ve Türkiye'ye Mısır gibi himaye altına girmesini önermesi herhalde Ankara'da kızgınlık yaratıyordu:

"Türkiye ile Mısır arasındaki kadar büyük bir çelişki başka yerde yoktur. Halkının çok mutlu olduğu görünen Mısır'ın olağanüstü refahı insanı şaşırtır. Amerika'nın dışında, o kadar çok zengin görünüşlü evlerin inşa edildiği Kahire'den başka şehir yoktur (...) Zira her paşa, zenginliklerinin bolluğunu göstermek için yapısının ihtişamında diğerleriyle yarışmak istiyor. Birkaç istisna dışında yollar geniş ve bakımlı olup en lüks otomobiller çok daha çağdaştır. Parisli gibi hayat sürüyor, Londra'nın büyük senyörlerininki kadar lüks bir mutfağa sahip ve yabancıya, özellikle İngiliz'e karşı misafirperverlikte mükemmel. Eğer Türkler bunun üzerinde düşünürlerse, Osmanlı Devletinin eski vilayeti servetini artırır ve çağdaş Mısır'ın 14 milyonluk nüfusunun gerçekleştirdiği çalışma ile onurlanırken, Küçük Asya'nın çöllerine sürülmüş 9 milyonluk halkının şimdiki durumu karşısında bir eziklik hissedeceklerdir. (...) Mısır bağımsızlığını istiyorsa da, için için, kendisi ile diğer yabancı devletler arasında duran bir büyük devlet olmadan durumunun pek tehlikeli olacağını çok iyi anlıyor."

Doğuda nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylüyü ve zenginler dışındaki %95'i dışlayan bu anlayış, Fransa'nın Kuzey Afrika politikasında da vardır. Tunus beyini *"Possesseur de la Tunisie - Tunus'un Maliki"* diye adlandırarak seçilmiş bir kesimle birlikte

tatmin ederken, diğer yandan Tunus topraklarına çok sayıda Fransız köylüsü yerleştirerek tam bir sahiplenme projeleri yapılıyordu. Buna karşı çıkan özerklik ve anayasal rejim isteyen (Yani cumhuriyet olmasa da meşruti krallığa razı olan) Genç Tunuslular'ın partisi Destur'u suçlama komünistlikti. İleri sürülen gerekçe de İngilizinkine pek uyuyor: *"Böylece ne Müslüman milliyetçiliğinden ne Sovyet komünizminden ne de İtalyan emperyalizminden endişe duyulur."*[27] Açıkçası çağdaşlaştırma sürecinin tamamlanması beklenirken himayecinin çıkarları pekiştirilmiş olacaktı. Sorun özetle, çağdaşlaşma sürecinin himayeci sultası altında mı, yoksa kendi güdümünde mi yapılacağı tercihinde düğümlenmektedir. A. Toynbee *"Yunanistan ve Türkiye'de Doğu Sorunu"* adlı kitabında Kemalistlerin tercihini şöyle özetlemiştir: *"Daha iyi bir dünyayı beklemeden Türk'ün Anadolu'da kendi başına buyruk olabileceğini şahsi gösteriyle kanıtladı."*

M. Kemal'in cumhuriyet rejimindeki ısrarı, halkı yönetime ortak ederek *%5'ler* tarafından bu tür pazarlıkları önlemek, hiç olmazsa en aza indirebilmek içindi. Bu konuda iki ilginç örnek verebiliriz. Mısır'da 1918 Kasım'ında Vafd'cılar İngiliz Yüksek Komiseri Wingate'e bağımsızlık muhtırasını verdiklerinde aralarında şöyle bir konuşma geçer:

A. Fehmi: *Çok yiyecek verilirse hazımsızlığa uğrayacak çocuk örneğinin bize uyacağını sanmıyorum.*

Wingate: *Kendinizi yönetebileceğinizi zannediyor musunuz?*

A. Fehmi: *Bunu gelecek söyleyecektir. Ama eğer Mısır'dan daha geri Arap devletleri bağımsızlıklarını aldılarsa biz daha layığız.*

Bu yanıtta %5'i temsil edenlerin kendilerinden şüphesi açıkça görülüyor. Aynı durumda bir TBMM temsilcisinin çok kesin bir yanıt vereceğinden şüphe edilemez. Nitekim bu muhtırada İngilizlere ekonomik ve askeri alanlarda ödün vermenin de kabul edileceği belirtilmiştir. İkinci örneği Irak kralı olduğu dönemde Faysal'ın İngiliz temsilcilerine söylediği sözlerden alabiliriz[28]:

"Arap ulusunun yönetimi hususundaki kişisel fikirlerin dışında ben İngiliz politikasının bir aracıyım. İngiliz hükümeti ile ben aynı vapurdayız. Birlikte batacak ya da yüzeceğiz. Beni siz seçmiş olduğunuza göre kendinizden biri olarak benimsemeli ve majestelerinin hükümeti bana size davrandığı gibi davranmalıdır..."

Günümüzde, geleneksel olarak hanedan yönetimine sahip olmuş Fas gibi ülkeler ya da petrol zenginliğinden sonra Batının daha iyi diyalog kurabileceği gerekçesiyle desteklediği krallıklar (Suudi Arabistan, Körfez şeyhlikleri, Ürdün) dışında, bütün İslam dünyası cumhuriyet rejimini benimsemiş bulunuyor. Hedef halkın yönetimde temsili, katkısı ve icraatı kontrolünün sağlanmasıdır. Hakimiyeti Milliye kavramının gerçekleşmesi, bazıları dışında krallıklarda bile parlamenter sisteme yönelinmesi şeklini almıştır. Hatta Libya gibi, yeni icat ettiği Cemahiriye kavramı ile kitlelerin -işleyişi başarılı olmasa da- doğrudan karar ve icra gücü oluşturmasını tasarlamış toplumlar bile görülüyor.

Notlar:

16.04.1920'de NYT'de "Türk Anadolu Cumhuriyeti" ve "Mustafa Kemal'in Cumhuriyeti" deyimlerine rastlıyoruz. NE 06.01.1921'de Kemalistan deyimini kullanmış. NYT de 20.02.1921'de M. Kemal'in ülkesi diyor. 1921 Kasım'ında Almanlar da 'Ankara Cumhuriyeti' tanımlamasını çok kullanıyorlar. Saltanatla hilafetin ayrılması üzerine M. Kemal'in cumhurbaşkanlığını istediği -bütün tarihler 1922 Kasım'dır- (DN 20.11; EG 22.11) ihtilalci davranışıyla Batı demokrasileri çizgisine girdiği ileri sürülmüştür (MG 03.11; EG 04.11, Vorwaerts 4 ve 6; FL 4 ve 22)

Atlantic Monthly, Ekim 1923, s. 546-554,, imza: by an observer; Ankara'da bilinçli bir halk hareketi olduğu düşüncesine karşı TI Lozan sonrasına kadar Ankara'daki milletvekillerini dağlı vahşi, kaba anlamına gelen'backwoodsmen' diye nitelemiştir. Lozan başarısını bile ilkel adamın inatçılığına bağlamıştır: "Çoğu mantıksız, kaba, gaddar olsalar da akliselim sahibi insanların umutsuzlukla vazgeçecekleri noktada fanatik, şoven olma meziyetleriyle tek bir amaca yönelerek başarıya ulaştılar. Lozan, yenildikleri zaman yeterince hissetmeyen insanların muzafferane başarısıdır" (TI 06.08.1923)

F. de Garando, La Turquie Nouvelle, Paris 1927, s. 19; Roland de Marés 1927 Ekim'inde 'Dictateurs et dictateurs' makalesinde 'Tamamen Doğulu metodlarla Batı ruhlu bir cumhuriyet kurdu' diyor; K. S. Chantitch-Chanden 'Türk mucizesi' (Le Miracle Turc, Paris 1929, s. 104) adlı kitabında şöyle değerlendiriyor: *"M. Kemal'in ruhu esas olarak demokratik. Diktatör olması için koşullar uygundu ama, demokratik ruhu ve vatanı için sevgisi ondan bütün vatansever edemokratlar için takdire değer bir örnek yaptı."* Roland Michel 1932'de Le Miroir du Monde dergisindeki 'M. Kemal Liberal bir Diktatör' başlıkla yazısında diyor ki: *"Diyelim ki diktatördür,; fakat değişmez klişesi gözlerimizin önünde duran diktatör tipi numunelerinden tamamen ayrı bir zihniyet ve ruhta bir diktatördür."*

03.11.1927, başyazı; 'Ölünce yaptıkları ayakta kalır mı?' sorusu hep sorulmuştur: TI 27.11.1926; NYT'den J. Walter Collins M. Kemal ile konuşup bu soruyu kendisine yöneltiyor, TI 09.07.1931 sistemi devam ettirecek Kemal, Fevzi, İsmet triyomvirasının yerleştiğini belirtiyor; TI 29.10.1932'de "İsmet ve Fevzi devam ettirirler, fakat asıl devam ettirecek olan gençlik yetişti." diyor. OR 19.11.1927 'Mucizesi Yaşamasına Bağlı' Great Britain and the East, Ağustos 1938.

Current History Ekim 1928

OM 15.05.1924, s. 290, Kalküta'nın el Jamia dergisinde, Ahmed Abdülkelam'ın yazısından.

8 Current History, Ağustos 1972

9 MO 10.02.1924 'El Jumhuriyet Et Turkiya'

10 Ayın Tarihi, Mayıs 1931, s. 7420, The Contemporary Review'de Arthur Merton'un Mısır'da Kanuni Esasi yazısından naklen.

Maged Mansy, 'Biçim ve Reform, Mısır ve Kemalist Türkiye', İ. Gökalp ve F. Georgeon (ed.)

'M. Kemal Maker of the New Turkey' Current History, Nisan 1928, s. 65-71
LH (Lissanul Hal), 01.09.1928
LH 05.09.1928, 06.09.1928 tarihli sayılarında krallık ilanının kesinleştiği, hatta başkentin Istanbul'a taşınmasının da kararlaştırıldığı eklenmiştir.
BE 20.03.1924
'El kumbula el kamaliya tusibu kebet el İslam ve Turkiya' Belag'ın 18, 19, 20, 22, 24, 25 Mart 1924 sayılarındaki tefrika.
Yararlanılan başlıca kaynaklar: NE 10.04.1924, s. 366-377 ve 01.05.1924; OM 15.03., 15.04 ve 15.05.1924; Yann Richard "Kemalizm ve İran", İ. Gökalp ve F. Georgedon (ed) Kemalizm ve İslam Dünyası s. 79-97.
MW Ekim 1924, c. 13, no.4. 09.10.1922 tarihli sayısından.
TE 21.03.1924, başyazı 'La Perse Républicaine'.
Rıza'nın oğlu Muhammed Şah Pehlevi anılarında, babasının Türkiye'den etkilenerek cumhuriyeti düşündüğünü , hilafetin lağvının karar değişikliğini etkilediğini belirtiyor. (Muhammed Reza Shah Pahlavi, Mission for my Country, Mc Graw Hill, New York 1961, s. 38-39) Gerçekte hilafetin lağvı değil, türbe, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve diyanet işleri dışındaki özel dinci kadroların tasfiyesinin mollaları korkuttuğu açıktır.
TI 02 ve 03.04.1924
NYT 04.11.1925, 'Teheran Imitaties Angora'
Time, 21.02.1927, s. 13; 27.09.1926.
New York Times, 9.3.1930.
Hakimeyeti Milliye (12,14,16,30.02.1929; 17.04.,10.07., 23.11.1929) ve Cumhuriyet'te (6,8, 3.11.1929; 11.08.,26.09.1929 ve 26.05.,25.06.,14,25.08.1930) Suriye, Yugoslavya, İspanya, Mısır, Almanya, Lehistan, Romanya'daki krallık ve diktatörlük girişimlerine sert saldırılar var.
Muharrem Feyzi, Cumhuriyet, 22.07.1930.
Le Matin, 06.01.1925; Fransa Başbakanı Şubat 1925'de meclisde Anavatan ile Kuzey Afrika'nın geniş bir bütünleşme politikasından bahsetmiştir.

[28] H. Laurens, L.' Orient Arabe, Armand Colin-Paris 1993, s, 220

6.
Bölüm

LAİKLİĞİ TANIMLAYABİLME

Şeriatı Kimler İster?

Laiklik inanç-akıl dengesi arayışında insanlığın bulduğu son formüldür. İnancı hakim kılmak amacıyla, kutsal emirlere aykırı olarak, zorlamayı hatta insan öldürmeyi bile geçerli sayan gerilikten kurtulmak, insanların inançlarından dolayı sorgulanmasını engellemek ve en önemlisi inançları ne olursa olsun insanların eşit oldukları anlayışını yaratmak, aklın en başarılı adımı oldu. Bütün dinlerin kölelik kurumunu doğal karşıladığını anımsamalıyız. Bundan sıyrılmanın koşulu her şeyden önce, yönetimlerin her yaptığına sorumsuzluk kazandıran yetkinin Tanrısal kaynaklardan doğduğu inancının tasfiyesiydi. Aynı anda, toplumun yaşamıyla ilgili kuralların belirlenmesinde yalnızca Tanrı buyruklarının geçerli olduğu anlayışının da tasfiyesi kendiliğinden gündeme geldi.

Din-iman ile şeriat (izlenecek yola ait hukuk kuralları) arasında bir ayırım yaparak, tek Tanrılı dinlerin sonuncusu olan İslam bu alanda ileri bir adım attı. İslâmın beş temel şartı (namaz, oruç, hac, zekat, kelimei şehadet) ile imanın altı temeli (Tanrıya, peygamberlere, meleklere, kutsal kitaplara, ahiret gününe, kaza ve kadere inanmak) tartışılmaz ve değiştirilemez. Toplumun uyacağı yaşam kurallarını oluşturan şeriat ise Tanrı buyruğu değildir. Bu kuralların pek azı, belki binde biri Kuran'da belirtilmiştir. Geri kalan 999'unu insanlar belirlerler. Tabii yere ve günün koşullarına uygun olarak. Bunun gerekliliğini Hazreti Peygamber de belirtmiştir. Onun zamanında da, sonrasında da İslam toplumları tek bir örnek üzere yaşamamışlardır. Bu açıdan *örfi* (yerel adetlere) bağlı yasalarının bolluğu sebebiyle Osmanlı

Devleti İslam tarihinde özel bir yere sahiptir. Kur'andaki o az sayıda kuralların bazılarını da dışlayan, aynı zamanda yerel Hıristiyan geleneklerini dikkate alan kanunnameler çıkarmıştır. Ayrıca ilmiyeyi, icat ettiği bir şeyhülislamlık makamına bağlı memur statüsüne sokarak da dini yönetimin emrine en çok bağlayan devlet olmuştur. Böylece din çekişmelerini önlemeye çalışmıştır.

Bütün bunları yaptığı için Osmanlı'ya tabii ki laik diyemeyiz. Ama laikliğin hedefi olan halklaşmada bazı ileri adımlar attığı da inkar edilemez. Katolikliğin en bağnaz dönemini yaşadığı çağlarda Osmanlı'nın neden başarılı olduğu bundan kolayca anlaşılır. Hıristiyanlık bu bağnazlığı önce reform sonra da aydınlanma ile ancak 400 yılda aşabilmiştir. Bu halklaşmanın Batı'da da tek bir kalıp içinde gerçekleştiğini sanmak hata olur. Belli başlı iki örnekten İngiltere'de seküler deyimi altında kral kilisenin başı sayıldı böylece kilise devlet protokolünde bir yere sahip oldu, ama orada da giderek yasalara ve yaşam kurallarına karışması dışlandı. Simgesel bir nitelikten ileri gidemedi. Resmi işlevinde belki sadece nikah kayıtlarını tuttu. Laiklik adıyla Fransa'da yapılan uygulama ise, kilisenin ve dinin bütün resmi niteliklerinin tasfiyesi, vatandaşın özel tercihine bırakılması oldu. Her iki anlayışın da ortak yanı insanların tercihlerinde serbest bırakılması ve bundan dolayı sorgulanmaması ilkesinin kabulüdür.

Biz Batı'nın daha çok Fransız kültürü ile etkilemiş olduğumuzdan deyim olarak *laik*'i benimsedik ama uygulamada kendi özelliklerimize bağlı kaldık. Osmanlı'daki gibi devlete bağlı bir Diyanet İşleri Başkanlığı mekanizmasını devam ettirdik. Ancak bu kurumun ne siyasette ne de toplumun yaşam kurallarında söz sahibi olmasını kabul etmedik. Diyanet İşleri, her zaman vatandaşa birey olarak hizmet veren bir kurum olarak düşünüldü.

Osmanlı'nın klasik döneminde örfi yasaların egemen olmasına ek olarak, Tanzimat döneminde de *Mecelle,* İslam ile Batı'nın laik yasalarını bağdaştırma girişiminde bulunmuştu. O zaman da bazı çevreler *'Şeriat istiyoruz'* feryadı ile karşı çıkmışlardı. Atılan adımların dinden kopma, dinsizleşme anlamı taşıdığını ileri sü-

rüyorlardı. Oysa din ve iman ile şeriatın apayrı şeyler olduğunu daha önce belirtmiştik.

Bugün de kullanılan bu slogan, Osmanlı'dan mirasdır. En iyi örneği Yeniçeriler oluşturur. Yeniçerilik kurumunun, devletin kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki disiplin ve başarısına, Batılılar da hayranlık duyar. Ancak kurum 17. yüzyıldan itibaren dejenere olmuş, disiplinsizliğin simgesi haline gelmiştir. Halkın can ve mal güvenliğini tehdit eden, cülus bahşişi için sultan öldüren bu kurum kendisini düzene sokmaya kalkışan her girişime *'Şeriat isteriz'* sloganıyla karşı çıkmıştır. Böylelikle karşılarındakini dinsizlik ve imansızlıkla suçlayarak, dikkatleri sürdürdükleri yaşam tarzından uzaklaştırmış oluyorlardı.

31 Mart olayında ayaklananlar da, Bağımsızlık Savaşında Büyük Millet Meclisi'ne karşı çıkanlar da aynı sloganı aynı amaçla kullanmışlardır: Kendi olumsuzluklarını örtmek için. Bu yüzdendir ki Türk toplumunun belleğinde şeriat isteyenlere karşı bir güvensizlik oluşmuştur.

Devrimlere de aynı sloganla karşı çıkanlar oldu. Gerçekte hiç kimsenin ibadetine karışılmıyor, ama dinin siyasi amaçla ve çıkar aracı olarak kullanılması kesin olarak engelleniyordu. Bu akımları körükleyenler gerçek din alimleri değil, daima hocalık, imamlık iddiasındaki cahiller olmuştur. Esasen bunlara tepki de Kemalistlerin buluşu değildir. Tanzimat'tan önce de, Tanzimat'ta da eleştirenleri çok olmuştur. Mecelle'yi hazırlayan Ahmet Cevdet Paşanın kendisi medreseden yetişme bir din alimiydi ama kendi meslektaşlarının kalitesizliğini en çok eleştirenlerdendi. Birinci Osmanlı Meclisinde, 1877'de, Aydın Milletvekili Menekşelizade Emin Efendi kürsüden *'halkın başına bela kesilen cahil ilmiye mensuplarından'* yakınınca diğer konuşmacılar ona katıldıkları gibi genel kurulca da alkışlarla karşılanmıştır. Dine bağlılığı tartışılamayacak Mehmet Akif'in de cahil hocalara sert eleştirilerini herkes bilirdi.

Öğretici, eğitici olmaları gereken medrese kadroları cahilliğin pekişmesine hizmet eder ve sadece kendi geçimlerine yararlı ola-

cak bir İslâmı anlatırlarken, aslında bir dönemde bağnazlığın aşılmasının aracı olan zaviye ve tekkeler de miskinlik yuvasına dönüşmüştü. Saygıyla anılacak pek az sayıdaki din adamının ve Bağımsızlık Savaşı'na yataklık eden birkaç tekkenin dışında her iki kesimin neredeyse %95'i hiçbir üretimde bulunmadan sadece halkın sırtından bedava yaşamanın yollarını arıyorlardı. 1920'lerin başında nüfusu bir milyonun altında bulunan İstanbul'da bu tür tufeyli miskinlerin neredeyse %10'a ulaştıkları hesaplanıyor. Tekkelerin, zaviyelerin, türbelerin kapatılması, din adamlığının simgesi olan sarığın ancak yeteneğini ispatlayanlarca taşınmasının yasalaşması bu gereksinmenin ürünüdür.

Batı'da İlk Tepki: Hilafeti Sahipleniş

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya laiklik ilkesini şöyle açıklamıştır: *"Bununla biz dinin memleket işleri üzerinde nüfuz sahibi olmasını önlemek istiyoruz. Dinler vicdanlarda ve mabetlerde kalmalı maddi hayatın ve dünyanın işlerine karışmamalıdır."*[1]

Dini bireyin şahsi işi saymak, toplumu yönlendiren kararlarda kaynak saymamak eğilimi Kemalistlerin ani bir davranışının sonucu değildir. Kökleri Tanzimat'a dayanan uzun bir hazırlık süreci geçirmiştir. Eğitimde medresenin, hukukta şer'i mahkemeler ve dini yasaların, karar vermede Babı Meşihatın dışına taşma ve benzeri eğilimlerin kökleşmesi adım adım gerçekleşmiş ve karara temel oluşturmuştur. Bu süreç sırasında Osmanlı anayasasında devlet dininin İslam olduğu kaydı hep mevcuttu. Ankara'nın 1921 Anayasasında devlet dini hakkında hiçbir kayıt mevcut değildi. Bu hüküm anayasaya 1923'deki değişiklikle girdi. Hilafeti lağveden 3.3.1924 tarihli yasanın yanı sıra Şeriye vekaletinin kaldırılması ve Tevhidi Tedrisat kararlarının alınması bu alanda kesin adımı oluşturdu. 1924 Anayasa değişikliğinde devlet dininin İslam olduğu kaydı aynen muhafaza edildiyse de 10 Nisan 1928 değişikliğinde ikinci maddedeki bu kayıt kaldırıldı-

ğı gibi 26. maddedeki şer'i hükümlerin TBMM'ce düzenleneceğini öngören hüküm de iptal edildi. Böylelikle tamamlanan uygulama 1937'de laikliğin anayasaya ilke olarak dahil edilmesiyle nihai şekline ulaştı.

Fransızca'dan alman laik sözcüğünün içeriği ve çevirisi bazı yanlış anlamaların doğmasına sebep olmuştur. *Laik*, Latince kökeni itibariyle *"ruhani olmayan, dinsel olmayan şey, fikir, kurum"* anlamına gelir. Fransız İhtilali sonrasında rahiplerin etkisinden sıyrılma, halklaşma anlamı da taşıyordu. Arap ve Türkler tarafından (özellikle Ziya Gökalp) *lâdini* şeklinde çevrilmesi bir ölçüde karmaşa yaratmıştır. Bu sözcüğün *dinsel olmayan* yerine *dinsiz* gibi anlaşılması bilgisiz kitleleri etkilemekte kullanılmıştır. Bazıları (Müşir Ahmet Paşa gibi ve İranlılarda) gerçek anlamıyla *lâ ruhani* (ruhban sınıfından olmayan) deyimini tercih etmişlerdir. Ancak bu ifadenin ulema ve din adamları üzerinde olumsuz etki yapabileceği düşünülmüş olmalı ki fazla yaygınlaşmamıştır. Bir de Arapların kullandığı *alemani* deyimi vardır. Laik'in karşılığıdır ama her iki anlamda da kullanıldığı görülür.[2]

İlk akla gelen olasılık Batı'nın, hilafetin kaldırılmasına sevineceğiydi. Daha on yıl önce bütün Müslümanlara, birleşerek sömürgeci yönetimleri devirmeleri çağrısında bulunmuş bir kurumun lağvedilmesine, doğal olarak böyle bir tepki göstermeleri gerekiyordu. Kurumun ortadan kalkmasıyla bu tür tehlikelerin yinelenmemesi güvencesine kavuşuluyordu. Oysa Batı, hilafeti savundu, kurumu kaldıran Kemalistleri suçladı, hatta *kendi mezarlarını kazdıklarını* ileri süren yoğun bir kampanya başlattı.[3] Batı, hilafetin kaldırılması kararını, Ankara'nın uzun sürede, ekonomik nedenlerle gerçekleşecek çöküşünü hızlandıracak bir etken olarak değerlendirmiştir. Bu demektir ki, emperyalistler hilafete değil, başta Panislam olmak üzere, hilafeti kullanan akımlara karşıdırlar. Uyumlu davranan, Batı'nın çıkarlarına hizmet edecek bir halifenin yaşaması, kaldırılmasından daha çok işlerine gelmektedir.

İngiltere'den *"Haydarabad Nizamını halife yapmanın tam zamanıdır"* gibi öneriler[4] yükselmekle birlikte, sorunun İngiltere'nin başını çok ağrıtacağının bilincinde olanlar daha çoktu.[5] Fransa'dan ilk öneri Abdülmecit'i Tunus'taki Cerbe adasına yerleştirmeyi ileri süren Claude Farrère'den geldi. Bu öneriyi *"Antipapalara karşı kullanılan papa"* örneğine benzeterek uygun görenler çıktı.[6] İtalyanlar Libya'yı düşündü. Mısır *"imana sadık kalan en özgür ülke"* olarak, Abdülmecit'in, o olmazsa hilafetin mutlaka Mısır'a getirilmesini arzuluyordu.[7] Fransız politikacıları ise yepyeni bir öneriyle ortaya çıktılar. Senatonun dışişleri komisyonunda hilafetin lağvıyla doğan durum tartışılırken, Lozan Antlaşması komisyonun raportörü olan Gasser'in önerisi şöyle oldu[8]: Fransa bütün İslâmı kucaklayan bir hilafetin canlandırılmasına yönelik hiçbir girişimi desteklememelidir, zira bunun sonucu Panislam olur. En uygunu her Müslüman ülkenin kendi halifesi olmasıdır. Panislamın yıkılışı Müslüman uyrukları bulunan devletlerin çıkarınadır.

Kemalist hareketin bütün İslam dünyasını peşine katabileceği korkusu ve aynı dönemde sömürgecileri isteklerine uygun davranmaya hazır halife adaylarının varlığı (Haydarabad Nizamı, Hüseyin, Fuat, Vahdettin...) emperyalistlerin hilafeti mazlum, Ankara'yı zalim gösterme kampanyası için çok uygun bir ortam yarattı. Avrupa'dan kovulması için yüzyıllardır kampanya sürdürülen Osmanlı Hanedanına karşı aşırı sevgi gösterilmeye başlandı; *"Beşyüz yıldır Türkleri zaferden zafere koşturanlar hudut dışı ediliyor."*[9] Sınırdışı edilen şehzadelere Lübnan'da gösterilen yakınlığın diğer bütün ülkelerdekinden fazla olduğunu Fransızlar saklamadılar. Yalnız Müslümanlar değil Hıristiyan cemaatlerden de karşılayanlar oldu. Ankara hakkındaki demeçleri de basında eksiksiz yer aldı.[10]

Israrla, kararın İslâma saygısızlık olduğu[11] ve Bolşevik eğilim taşıdığı[12] belirtildi. Fırsatı kaçırmak istemeyen bir Yunanlı, Anglo-Sakson basınını kullanarak, kararda Marksist görüşün etkili

olduğunu belirtmekle kalmamış, *"devamı Kur'anın lağvı ve akıl ilahına At Meydanı'nda terör ilan eden bir kararname yayınlamak olacaktır"* demekten kendini alamamıştır.[13] Kararın, o dönemde Batılı çevrelerce her kötülüğün kaynağı gösterilerek yerilen Bolşevekliğe bağlanması, hem Müslüman çevrelerdeki tepkiyi artırmak hem de çöküşte akibetlerinin benzer olacağı kanısını yaratmak için kullanılmaktaydı. İslam dünyasındaki tepkinin yanısıra Türkiye'de ayaklanmalar olacağı, rejimin devrileceği M. Kemal ve İsmet paşaların cezalarını hayatlarıyla ödeyecekleri ve bunun bir intihar kararı olduğu[14] sıkça söylendi. Tam aksi noktadan bakarak olayı değerlendiren ve kararı yerinde bulan Bolşevikler bile, kararın ayaklanma ve Kemalistlerin devrilmesi ile sonuçlanacağı şeklindeki yargıya katılıyorlardı. Onlar Ankara'yı yeterince ihtilalci davranmamak ve *"siyasi saflık ve sınıf çekingenliği ile"* Osmanlı Hanedanını ülke dışına gitmekte serbest bırakmakla suçluyorlardı. Çar ailesi gibi yok edilmemeleri sebebiyle *"Abdülmecit'in ve din adamlarının mutlaka cumhuriyete karşı yürütülecek kampanyaya zemin hazırlayacakları"* inancındaydılar.[15] Kemalist düşüncede cumhuriyete komplo psikozunun aşırı düzeye erişmesinde bu dış etkenler önemli rol oynamıştır.

Himayeci güçlerin bu çarpık bakışı ve abartışı Doğuluların bile dikkatini çekti. El Ahbar gibi İslamcı bir yayın *"Ankara'nın çirkin hatasından yararlanmak için emperyalist politika harekete geçmiştir"* uyarısında bulundu.[16] Hatta yarı-resmi sözcü niteliği taşıyan Reveil bile sordu: *"Hilafet olayının önemini artıran Avrupa basınının kopardığı yaygaradır. Türkiye tek özgür ve silahlı Müslüman ülke olduğuna göre bu kararın Müslüman ülkelerdeki tepkilerinden böylesine bahsetmek niye?"*[17]

Kampanya ile İngilizlerin, diğerlerinden daha ilgili olması, uyumlu halifeye daha çok gereksinim duymalarındandı. İslam konusunda çok görüş açıklamış İngiliz uzmanlardan Sir Valentin Chirol 1924'te bu arayışın yönünü pek kesin şekilde belirtmiştir[18]:

"İslam, yüksek yetenekli Araplardan Orta Asya vahşiliğinden sıyrılamamış Türklerin eline düştüğünden beri felç oldu. Bu mah-

zuru Türkler elleriyle ortadan kaldırdılar. Şimdi İslâmın liderliğini alan, büyük bir hayatı canlandırma fırsatını elde edecek."

Himayecilerin, Arapları -ve diğer Müslümanları- kendilerini yönetmeğe ve özgürlüğe layık görmedikleri halde yüksek yetenekli ilan etmeleri ve İslâmın yeniden canlanmasını arzulamaları, bir yandan Bolşeviklerin yaydığı ateizmi, diğer yandan Ankara'nın bağımsızlık akımını nötralize etme istekleri nedeniyledir. Kemalizm'e Bolşevik damgası vurulunca bir hamlede iki tehlikenin de yok edilmesi kolaylaşıyordu. İngilizler Hicaz Kralı Hüseyin'in halifeliğini arzulamadıkları gibi, bunun hem Hintliler hem de Arapların çoğunluğu tarafından istenmediğini de biliyorlardı. İngilizlere göre *"Kemalistlerce ihanet suçuyla ve sadece İngiliz yanlısı oldukları için"* uzaklaştırılan Vahdettin'i[19] bile aday gösterebilirlerdi, ama İslam dünyasının çoğunluğu onu da istemiyordu. Abdülmecit'ten yararlanmayı düşünenler de çıktı:

"Uzaklaştırılan halifeyi, insana sadık kalan en özgür İslam ülkesi olarak Mısır'a davet etmelidir. O gelmese de hilâfet Mısır'a getirilmelidir. Böylece, 16. yüzyıldaki olay -hilâfetin Mısır'dan İstanbul'a götürülüşü- düzeltilmiş olur."[20]

Özel nitelikle de olsa Abdülmecit'e çağrı açıklandı ve cevap vermesi sağlanmaya çalışıldı. Özellikle bir halifenin Hıristiyan ülkelerine (İtalya, İsviçre) yerleşemeyeceği belirtiliyordu. Manar'cı Reşid Rıza da bu kampanyaya katıldı.[21] Mısır'a yerleşmenin İngiliz kontroluna girmek şeklinde algılanacağını bildiğinden Abdülmecit'in bu çağrıyı kabul etmesi zordu. Esasen çağrının da redde zemin hazırlayarak Mısır Kralı Fuad'a hilafet yolunu açma amacını güttüğü açıktı. Fransız ve İtalyanların da Abdülmecit'i kendi topraklarına yerleştirerek kontrol altında tutmak istediklerinden daha önce bahsetmiştik. Kısacası himayeciler resmi ağızların dediği gibi *"hilâfeti Müslümanların iç sorunu"* sayıp konuyla ilgilenmiyor değillerdi.

Olaya gündelik politika dalgalanmaları çerçevesinde değil de tarihin *uzun süre* anlayışı içinde, bütün İslam dünyasına öz-

gü bir değişim hareketi olarak bakanlar yok değildi. Fransa'nın en etkili yayın organı Le Temps'ın başyazıları ve Türkiye'ye uzun süreyle yolladığı muhabiri Paul Genziton'un yazıları örnek gösterilebilir:[22]

"Türk devletinin siyasi, dini ve sosyal kurumlarında gerçek bir ihtilal. (...) Laiklik kararı etkilerini gösterecek, kadın erkek eşitliği gelecektir. Hatta ciddi olarak Latin harflerinin kabulünden bahsedenler var. (...) İngiltere'nin kararın Hindistan'da üzüntü yarattığı hakkındaki kampanyası Türkiye aleyhinde propaganda amacı güdüyorsa bu yanlış. Türkler dinden çıktı demekse çok hatalı. Bunları söyleyenler Türkiye'nin devlet mekanizmasını bilmiyorlar. (...) Karar Türk ulusal evriminin doğal sonucudur. Ankara meclisinde her zaman tam bir sonuna kadar gitme eğilimi mevcut olmuştur. Ankaralılar, Müslümanları birleştirme çabalarının hep boşa gittiği ve cezasını Türklerin ödediğine inanıyorlar. (...) Kısmen eskiden kopmuş, ama modernizme tam ayak atmamış olan Türkiye'de iki felsefe çarpışıyordu. Ya eskiye dönecek ya da yirminci yüzyıla uyacaklardı. Yarım yarım yaşamaya devam edemezlerdi bir karara varmaları şarttı. Muhafazakarların Rauf; radikallerin İsmet paşaları çekişirken Kemal, Büyük Petro kesinliğiyle işi çözdü: Laiklik (...)"

İtalyan İslam Tarihi profesörü Nallino da İslam evrenselliği yerine bir ulusal devlet hareketinin belirdiğini, oluşumun bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini kaydeder. Ünlü Corriere Della Sera gazetesi de bu yargıya katılıp ekliyor: *"Hilafeti istememeleri, yabancı oyuncağı haline gelmiş olmasındandır."*[23]

Bu çevrelerin üzerinde durdukları bir diğer husus da Ankara'nın programını gerçekleştirmedeki kararlılığıdır:[24]

"M. Kemal, övülmesi gereken bir cesaretle ve milyonlarca Müslümanın sempatisini kaybetmeğe aldırmadan politikasını yürütüyor. Kimseye aldırmadan kaderine yürüyor. İsteyen cihad açsın."

İslamda İlk Tepki: Cahiliye Ölümü Tartışması

İslam dünyasının en sert tepkisi Mart 1924'te Hicaz Kralı Hüseyin'den geldi. Bu tepki, sadece hilafetin lağvına ve laikleşmeye karşı olmayıp, 1916'dan beri Türkiye'de yaşanan bütün konuları içermektedir. Hüseyin, resmi sözcüsü Kıbla gazetesi vasıtasıyla sadece Türkiye'deki oluşumları eleştirmekle kalmayıp, Kemalistleri örnek almaya kalkışan Arapları da sürekli uyarmıştır. Bu çerçevede daha 1923 Kasımında Mısırlı reformculara sert bir saldırıda bulunmuştu.

Mokattam'ın, *Türkiye ve Mısır'da Şer'i Mahkemeler* konulu bir yazısında yeni Türk anayasasından bahisle, bu mahkemelerin Türkiye'de kaldırılmakta olduğu ve Türk örneğinin izlenmesinin Mısır'a yarar sağlayacağının belirtilmesi kızgınlığın başlıca nedeniydi. Gazetenin özellikle *"Neden biz de hilafet devletinin yaptığını yapmayalım... Sosyal sorunlarda dine bağlı kaldıkça hiçbir başarı umudumuz olamaz... Türkler Osmanlı Devletinin düşüşünün en büyük sebebinin bu bağlılık olduğunu söylüyorlar"* şeklindeki ifadeleri kızgınlığı daha artırdı. Kıbla'nın 8 Kasım 1923 tarihli yorumu şöyle oldu:

"Böyle şeyleri ancak taklidin yarattığı kötülüğü farkedemeyenler söylebilirler. Okul çocukları bile, Şer'iye mahkemelerini lağvedenin bir hilafet devleti sayılamayacağını bilirler. Zira böyle bir devletin herşeyden önce şer'i yasalara cüz'en ve külliyen bağlı olması gerekir. El Ezher üniversitesiyle ünlü Mısır'ın buna katılması tezi insanı hem güldürüyor hem de ağlatıyor. İşin başarı şansı da yoktur. Üstelik bu fikri desteklemek için Türk liderinin inkılap sonrasındaki demeçlerine dayanıyorlar. Bu sözlerin arkasında ne tür bir art fikir yatıyor bunu tekrarlamak istemeyiz. Bize sadece ayeti tekrarlamak kalıyor: 'Mümin olmak isteyen mümin olur, münkir olmak isteyen de münkir.' Osmanlı Devletinin yıkılışını dinsel gerekçelere bağlamak ise tam bir skandaldır."

Hüseyin takımından, hilafetin lağvı üzerine yükselen eleştiri-

ler, kendisinin hilafetini ilan etmiş olması sebebiyle eskisinden daha da iddialı oldu. Gazi'nin bütün bunlara rağmen İslam dünyasında yok edilemeyen prestijini aşıp kendisini bütün İslâma kabul ettirebilmesi için bu davranış kaçınılmazdı. *"İslâmın birliğini yıktılar, bir kararla yabancıların amaçlarına destek verdiler"* ya da *"Mülhid = Allah'ı inkar edenler"* suçlamalarına onun sözcüsü Kıbla'da rastlanır.[25] *"Halifeye biat edilir ve uyulur, soru sorulmaz"* anlayışıyla bireysel yöneticiliğin temsilcisi olan, bir yandan da Kureyşlinin tartışmasız kutsallığının savunuculuğunu yaparak milliyetçi-ırkçı çizgiyi izleyen Hüseyin'in bu resmi yayını, adeta bir *"Kemalist aleyhtarı yazılar antolojisi"* niteliği taşımaktadır. Hindistan'dan yükselen çeşitli eğilimleri yansıtan görüşler içinde sadece karşı olanları, özetle Kıbla'da bulmak mümkündür:

"Karaçi'den aldığımız özel mektupta, İsmet Paşanın hilafetten dolayı değil, Türkler güçlü olduğu için Müslümanların destek verdiği sözlerinin büyük üzüntü yarattığı kaydediliyor. (...) Hint Madina gazetesi, Türkler için mevlidi marazi okunmalı ve Allah'tan rahmet dilenmelidir, diye yazdı. (...) Şeyh Abdülmecid Kadiri Zamindar gazetesinde ulemayı acele önlem almaya ve Abdülmecid'den daha güçlü bir halife seçmeye çağırdı. Şeyh Mevlana Abdülbari de Mekke'den aldığı ve Kral Hüseyin'in bu makama tek uygun kişi olduğunu kaydeden mektubu yayımladı."[26]

Bu yazılar ve Hüseyin'in hilafetine karşı çıkanlar yüzünden Hint Müslümanlarının ikiye ayrıldığını saklayamayan Kıbla, Kemalist kanı yermek için şu görüşleri ekliyor[27]:

"Asıl eleştirmeleri gereken Türklerin Turancı akımı ve laik hareketleri olmalıydı. İslam, hilafetin lağvını kabul edebilir mi? İslam, Türk erkek ve kadınlarıyla Bulgar, Yunan, Avusturyalı, İtalyan ve Ermenilerin dansetmesini kabul edebilir mi? İslam matmazel Zeynep hanımın Burhanettin Ali Bey ile dans etmesine izin verir mi? İslam Nurettin beyin matmazel Lili Maskot ile 22 saat durmadan dansettiği için övünmeleri-

ni hoş görür mü? İslam sekizyüz yıldır İslâma hizmet veren Âli Osman'ın uzaklaştırılmasını hoş görür mü?"

Mısır'ın Moktabas gazetesinden aktarılan bir yazı da Arap milliyetçiliğini aşırı kullandığı için uygun görülmüş olmalı[28]:

"Herkes Arap düşmanlığı yapıyor. Türkler şeytani Turancı Nahda (Uyanış) ile Türkçe'den Arapça kelimeleri çıkarıyorlar. Kadın öğretmenlerle konuşmasında M. Kemal şöyle dedi: "Öğrencilerinizi güzel kadınlar, serbestlikçi (aşağılayıcı anlamda) ve bizimle barlarda bulunacak, bizimle içki içecek, bizimle tiyatro ve dansinge gelecek insanlar olarak yetiştirin. (...) Yunanlılara karşı din adına Arap, İranlı, Hintli, Afganlılardan topladıkları paraları unutuyor ve savaşta destek veren Arapları ihanetle suçlayıp uzaklaştırıyorlar. Varlıklarını Araptan nefret üzerine kuruyorlar. Geçmiş zaferlerinden bahsederken Turan, Timur, Cengiz ve ataları Bozkurt'tan bahsediyorlar. Araplardan nefreti din haline getirdiler."

Hicaz Kralı'nın kampanyasında üslubun giderek sertleşmesi ve *"Unutalım Türkleri, biz kendi hilafetimizi kendimiz kuralım"* yoluna girmemesinin sebebini 1924 Martında halifeliğini ilan etmesinden itibaren hiçbir çevreden destek görmemiş olmasında aramak gerekir. Suriye ve Lübnan'da ismini hutbede okutmak istemiş, yerli makamlarca engellenmiştir.[29] Filistinliler, İngiliz himayesi ve Yahudi politikasını reddederse, yeni halifenin ismini hutbede anacaklarını bildirdiler. Hindistan Müslümanlarının büyük kısmının yeni halifeyi İngiliz ajanı diyerek reddetmiş olduğundan daha önce bahsetmiştik. Mısır kesin olarak karşıydı. Mekke ve Medine'yi işgale hazırlanan İbni Suud da 2 Haziran 1924'de bir bildiriyle halifeliğini reddetmişti. İki oğlu Abdullah ve Faysal'dan başka destekleyeni yoktu.[30] Kendisine yöneltilen en büyük suçlama İngiliz ajanı olduğu yolundaydı. Bolşevik gazetesi Pravda'nın (20.3.1924) *"Aziz Tomas'ın inayetiyle halife: Caliph by the grace of St. Thomas"* alayı İngiliz kamuoyuna da yansımış ve ciddiye alınmıştı. El Ahbar da *"Hüseyin halife olur-*

sa artık 'Müslümanların halifesi, kral beşinci George' diye hutbe okumamız gerekecektir" diye yazdı. Hindistan'daki bir İngiliz sözcüsü *"Hüseyin'in hilafeti fayda değil, aksine diğer ülkelerde Türkler lehine bir akım yaratacaktır"* diye peşinen uyarıda bulunmuştu.[31] A. Toynbee de kararın açıklanmasının hemen ertesinde, İslam dünyasının büyük çoğunluğunun Hüseyin'i istemediğini anımsattı.[32]

Böyle bir ortamda Hüseyin'in sürekli olarak Türk temasını işlemesinin, Kemalistleri de aşıp bütün Türkleri suçlamasının, aşağılamasının nedenini tahmin etmek zor değildir.

Hüseyin'in İngiltere'den başka mali ve askeri desteği yoktu, Arap Milliyetçiliği adına ayaklanmıştı; Arap olmayanın, Arapça konuşmayanın Müslüman olamayacağı düşüncesindeydi. Türkleri haklı çıkaracak bir görüş bütün tezlerinin çökmesi demekti. Kendisine bütün Arapların krallığını ve hilafeti kazandırabilecek tek güç, o dönemde dünyanın bir numaralı gücü İngiltere'ydi. Londra'nın, sömürgeleri için o dönemde Bolşeviklerden de tehlikeli saydığı Türkleri yermek, suçlamak, İngilizlere bağlılığının bir kanıtı oluyordu. Hilafetinin ilanından sonra kendisinin ve oğlu Abdullah'ın 18 Mart 1923'de Manchester Guardian'a verdikleri demeçler bu tahlilin doğruluğunu kanıtlayacak niteliktedir:

Hüseyin: "Türk sultanları hilafeti zorbalıkla ele geçirdiler. Hilafet için gerekli koşullara sahip değillerdi. (...) Hilafeti siyasi ve kişisel entrikalarında ve çıkar sağlamak için kullandılar, dini korumadılar. Onların entrikaları yüzünden yabancı güçler Müslümanlara aynı şekilde zarar verdiler. Şimdi de dini duygulara sahip bir halk gibi davranmıyorlar. Kararları yalnızca hilafeti lağvetmemiş, laik bir devlette olduğu gibi dine karşı bir savaş başlatmıştır. Fransızlar da bir ihtilal yaptılar ve cumhuriyet kurdular ama dinle savaşmadılar. (...) Şu anda kimse Türklere Müslüman diyemez. Ben halife olmak istemedim, bana empoze edildi. İslâmı koruyacak halife lazım diye geldiler. Bunu yapacak tek kişisiniz dediler. Hanifsiniz,

Kureyş'e mensupsunuz, Araplar içinde gerçek Arapsınız dediler. (...) Mısır, Afgan, Fas kralları sahte halife olurlar, zira gerekli koşullara sahip değiller, sadece ben gerçek halifeyim. (...) Ama şu anda durum hayli kritik, Arabistan'da tehlikeler var. İbni Suud'un ve İmam Yahya'nın tehditleri var. Ayrıca savaştan doğan durum dikkate alınmalı. Müttefiklere en zor durumlarında katıldım. Bana yazılı vaatlerde bulundular, ama bunları yerine getirmediler, üstelik bana danışmadan Türkiye ile barış yaptılar. Türkler Emanatı Mukaddese'yi götürdüler, geri istedik vermediler. Müttefikler de bunun için hiç bir şey yapmadı. Halkım bana gelip diyor ki: 'Müttefikler vaatlerini tutmadılar ve siz onlara güvenip İslâmın birliğini bozdunuz.' Beni sorumlu tutuyorlar ve durumum kritik. Ve şimdi bu zorluklara halifeliğin ağırlığı ekleniyor. Kaderi kötü bir insanım."

Abdullah: "Türkler intihar etti. Hilafet onlardayken, en büyük siyasi güce sahiptiler. Onu başlarından attılar. Cumhuriyetçiler hilafet kurdunun günün birinde cumhuriyet için tehlike oluşturacağını düşündüler. Böylece Araplara en büyük hizmette bulundular. M. Kemal'e bir teşekkür mektubu göndermek içimden geliyor. Hilafet bir Arap kurumudur. Peygamberimiz Araptı, Kur'an Arapçadır, Kutsal Şehirler Arabistan'dadır. Ve halife Arap ve Kureyşli olmalıdır."

Hüseyin, İngiltere ve müttefiklerinden hilafetinin güvenceye alınmasını isterken, onların desteği olursa zamanla İslam dünyasındaki muhalefetin de söneceğine inanıyor anlaşılan. Gerçekten, eğer sadece Hicaz'la yetinmeyi kabul etseydi İngilizler Suudileri frenleyerek bunu sağlayabilirdi.

Hüseyin'in politikalarındaki çelişkilerin pek çok kimse farkındaydı. Bunu tevil için Mokattam 15 Mart 1924 tarihli sayısında *"Nahda el Arab (Arap uyanışı) sırasında İslâmı bölmemek için ve İslâmın düşmanları yararlanmasın diye"* gerekçesini ileri sürmüştür. Görülüyor ki Arap milliyetçiliği teması ön planda gelmektedir.

Hüseyin'le tam ters düşen İslamcı yaklaşımda, Türk'ü suçlamak ve aşağılamaktan çok hilafet dolayısıyla verilen desteğe nankörlük temasının işlendiği görülmektedir. Hicaz kralının tam aksine, Türk'ün Müslüman olmadığı ve dinsizliği değil, aksine din için savaştığı ve Araplarla Hintlilerden bu yüzden destek aldığı ileri sürülmektedir. Burada kızgın yazılar yok değil. Zafer üzerine Kemalistlere bir süre yumuşak bakan Manar, onları İttihatçılarla özdeşleştirmeye yönelir ve Mısır'dan yükselen *"küfr, ilhad, İslam düşmanlığı, zulüm, dalalet"* suçlamaları ve geri dönme çağrılarına bol bol yer ver verir[33], geri dönme çağrılarını kendisi de eksik etmez. Bu kesimde Hüseyin'deki gibi bütünüyle dışlamanın aksine, kızgınlığın egemen olduğu görülmektedir:

> Hasan Hüseyin, açık mektup: Türkiye Lozan'ı kendisi kazandı sanıyor, oysa İngiltere ve Fransa, İslam dünyasının korkusundan razı oldular. (Mokattam 07.03.1924)
>
> Türkler hilafetten yararlanıp tüm Arap ülkelerinden para ve insan yardımı aldılar. Avrupa'nın İslam aleminin kızgınlığından korkusu vardı. Bazı Müslüman toplumlar Avrupalılarla birleştilerse bağımsızlıklarını almak içindi. Ancak savaşta Türklere Hint Müslümanlarının yardımını görmedik mi, Araplar da yardım ettiler. (Mokattam 08.03.1924)
>
> - Mohammed Şakir El Ezher (eski şeyh vekili): Türklere acıyorduk, ama bir kez istediklerini elde edince ilgilendiğimiz tek kurumu, şeriatı attılar, kâfir oldular. (Mokattam 08.03.1924)
>
> El Nizam: Zafer Gazi'nin kılıcının eseri değildir, İslâmındır. (13.03.1924)
>
> El Ahram: Türk'e itaat ediyor idiysek hilafeti savunması içindi. (Belag, 15.03.1924)
>
> - Belag (Mısır): Milyonlarca muvahhid Türk'e ek güç ve korumaydı, bununla düşmanlarını tehdit ediyordu. (Belag, 15.03.1924)

> El Ezher'den Ali Buvadi: M. Kemal için hep dua ediyorduk. Dualarımız kabul olundu, zafere ulaştı. Neden Gazi bu dua edenleri unutuyor. Hilafete herkesin itaatı caizdir, en başta M. Kemal'in. Gazi zaferiyle sarhoş, kendisinden üstün kuvvet istemiyor, Allah'a ve Peygamber'e karşı çıkıyor. (Mokattam 09.03.1924)

Başarıların tamamen İslam dünyasının eseri olduğu görüşünün tamamlayıcısı, Türklerin güçsüz ve küçük bir toplum olduğu tezidir. İslâmın desteğini kaybedeceği, Bulgaristan, Yunanistan gibi küçük devletler arasında küçük bir cumhuriyet olarak kalacağı, Avrupa için artık hiç bir tehlike teşkil etmeyeceği (Cezayirli Emir Said'in görüşü) ısrarla belirtiliyor. Bu yaklaşım, Türkiye'den kendilerinin gerçekleştiremediği beklentileri bulunduğunu kanıtlıyor. 1922'de zafer kazanılınca Türklerin büyüklüğü ve gücünü vurgulayanların bu ani dönüşü, artık umutlarının kalmadığının belirtisidir.

Türklere yönelik yorumlardan daha çok, ne yapılacağı konusundaki görüşler yayın organlarında yer alıyor. Tabii ilk soru TBMM'nin tek taraflı kararıyla hilafetin ortadan kalkıp kalkmayacağıyla ilgili. Eski el Ezher Şeyhi Mohammed Hassaneyn halifenin kendisi istifa etmedikçe biatın devam edeceğini belirtti ve Sahihi Müslim'den bir hadis aktardı: *"Bir halifeye sadık olmadan ölen cahiliyye ölümüyle -dinsiz- ölmüş olur."*[34] Cezayirli Emir Said de bir şer'i fetva yapılmadığını ileri sürerek kararı gayrı meşru ilan etti.[35] Halifesiz yaşanamayacağı görüşüne Hindistan'dan Şevket Ali, Trablusşam müftüsü Şeyh Bedreddin Rafii ve başkaları da katıldılar. El Ezher ulemasından Ahmed Mekki *"Bir hayalet de olsa halife kalmalıdır"* fikrindeydi.[36]

Eleştiriler sürüp giderken, pratikte hutbede kimin isminin söyleneceği sorunu daha büyük önem kazanmaya başladı. Kral Hüseyin'in Suriye, Lübnan ve Filistin'de kendi adına hutbe okutturma çabaları tepkiyle karşılandı. El Ezher'de okunan ilk hutbede halife hakkında ne denileceği merakla bekleniyordu.

Vaiz sürpriz şekilde Ankara'nın kararından övgü ile bahsedince cemaatten yoğun itirazlar yükseldi, kürsüden indirdiler ve Abdelbaki Surur Nuaim'i ne yapılması gerektiğini anlatması için kürsüye çıkardılar.[37] Abdülmecit'in atanmasının onayı alınmış ve biat edilmiş olmasına göre bunun devam ettiği, bütün biat etmişlerin onayı alınmadan görevden uzaklaştırılmasının geçerli olamayacağını, Ankara'nın protesto edilerek kararın geri alınmasının istenmesini önerdi. Görüldüğü gibi Türk'ü bütünüyle İslam dışı sayan Arap üstünlüğüne dayanan Hüseyin'in görüşünün tam aksine bir anlayış egemendir. Aynı görüşe, ilerde ayrıntılı ele alacağımız Mısır Ulema Dayanışma Cemiyeti'nin Vahdettin'e cevabında da rastlanır.[38]

Bu aşamada hutbede halifenin mi, yoksa yerel hükümdarın mı isminin söyleneceği sorunu ortaya çıktı. İngilizler, 1914'de Mısır'da, Hüseyin Kemal'i sultan yapınca, Türk bağlantısı kesilmiş, hutbeden Osmanlı halifesinin ismi çıkarılmış, sadece Mısır sultanının ismi bırakılmıştı. Çar zamanında Rusya'da Çarın isminin söylendiği hakkında bir iddia vardır. 1915 Ağustosunda da İtalyanlar, Osmanlı Devleti ile savaşa başlayınca Osmanlı halifesinin ismini çıkarmış, Mısır Sultanının ismini koymuşlardı. Bu kez Bingazi'de hutbede İtalya kralı Vittorio Emanuel'in isminin okunduğu haberi gelince tepkiler büyüdü.[39] Abdülmecit'in gayri-Müslim bir Avrupa ülkesinde bulunmasının etkisiyle daha kalıcı bir formül bulunması eğilimi arttı. Bütün İslam toplumlarının temsil edileceği bir kongre ile işe çözüm getirilmesi düşünülmeye başlandı. *"Hilafet bir dakika bile boş kalmamalıdır"* diyenlerin karşısında Cezayirli Emir Said ve Trablusşam müftüsü gibi *"acele etmeyelim, acele edilirse İslam dünyasına daha zarar verir"* diyenler çıkmaya başladı. Hatta Trablusgarplı Süleyman Baruni *"Gülünç bir halifedense bir süre halife olmaması daha iyidir"* dedi.[40] Böylece, hilafetin bir danışma meclisi ile birlikte yönetilmesi hatta seçilmesi konusundaki hayli tekrarlanmış bir görüş giderek güç kazandı. Böyle bir kongrenin ve seçeceği halife-

nin yetkileri konusunda bir fikir birliği olduğunu söylemek güçtür. Mısır eski müftüsü Şeyh Muhammed Bakhit en kapsamlı projeyi ileri sürdü[41]:

"TBMM'nin kararı batıldır. Bununla din ortadan kalkar. Bu karara uyan kafir olur. İslamlara düşen bu çetenin kararını düzeltmek için tek bir insan gibi birleşmektir. Bütün kral, prens, emir ve ulemaya çağırı: Her devletin kendi meclisi ve ordusu olacak ama bütün devletlerin üstünde hilâfet meclisi genel ortak konuları kararlaştıracaktır. Ordular halifenin yönetiminde tek bir ordu oluşturup vahdeti sağlayacaktır. Böylece tek bir halifenin sancağı altında birleşilir ve şeriata aykırı bir şey kalmaz. (...) Batılılar Milletler Cemiyetini kurdu, biz de İslam Birliğini yapalım. Müslüman hükümdarlar ancak halifeden onay alarak görev yapmalıdır."

İttihatçıların cihadını, Kemalistlerin ayrı ayrı ama aynı zamanda ayaklanma önerilerini benimsemeyen İslam dünyasını, birdenbire Avrupanınkinden de daha kapsamlı bir birlik kuracak güçte farzetmek şüphesiz hayli hayalci bir yaklaşımdı. Bu sebeptendir ki daha gerçekçi grupların daha pratik öneriler getirdikleri görülüyor. Bunların en önemlisi Ezher Şeyhi'nin başkanlığında Mısır ulemasının yaptığı toplantı sonunda yayınlanan bildiridir[42]:

- İmam Hazreti Muhammed'in yardımcısı ve vekilidir dini ilkeleri koruyacağı gibi dünyevi işlerle de meşgul olmalıdır. İmam seçimle, atamayla ya da tagallüple göreve gelebilir, Bütün işleri elinde toplamalı şeriatla, kadılarla meşgul olmalıdır.
- Görevi ancak çalışamayacak duruma gelmesiyle sona erer Vahdettin'in uzaklaştırılmasını Müslümanlar, belirtilen sebepler geçerli olduğu için kabul ettiler. Onun yerine Türkler Abdülmecit'i getirdi ve gücünü ayırıp ruhani halife yaptılar.

  Türkler iki bid'at'ta bulundu: Dini ve dünyevi gücü ayırmak ve hilafeti kaldırmak.

Abdülmecit halife sayılamaz, zira şeriat, hem seçilmemiş hem de gücü olmayan bir halifeyi kabul etmez.

Seçilmemiş olmasına göz yumulsa bile ikinci husus dışlanamaz.

Her halükârda güvencede olamaz, bütün gücü elinden alınmış olduğuna göre Türkiye'de kalamaz ve kendini savunamaz.

- Dolayısıyla Abdülmecit uygun değildir ve kendi ülkesinde oturmayan bir kişiye Müslümanların biatı şerefli olmaz.
- Hilafetin sağlam İslâmi temellere dayanması gereklidir.
- İslam dünyası karmaşa içinde, ne yapacaklarını bilemiyorlar. Halifeyi ancak ortalık sükunete erdikten ve her eğilim belli olduktan sonra seçebilirler.

Dolayısıyla Kahire'de bir kongre düzenlenmelidir.

Hilafet konusunda gayret gösteren herkese teşekkür ederiz

- Aynı şekilde, tamamen bir İslam sorunu olan Hilafet işine karışmayan gayri-Müslim ülkelere de teşekkür ederiz. İslam dünyası gayri-Müslimlerle barış içinde yaşamak istiyor.
- Bunları herkesin malumu olması için yaymayı uygun bulduk.

Bu bildiri hilafet olayında dönüm noktası oluşturur. *"Halife olmazsa ölen dinsiz gider"* anlayışının önem taşımadığı uygun ortamın beklenmesinin yararlı olduğu kaydedilerek sorunun bütün İslâmın temsil edileceği kongrelerle çözümlenmesi süreci başlatılmış olur. Hilafetini onaylattırmak için Hüseyin'in 1924 Mekke, Mısır'ın 1926 Kahire, Suudların 1926 Mekke kongreleri bu eğilimin sonucu olmuştur. Ancak diğer yandan bildiri ödünler de içerir. Önce Abdülmecit'e biat geçerli sayılmışken bu kez reddedilmesinde, hilafetin Mısır kralına verilmesi eğilimi rol oynamıştır. *"Hilâfet işine karışmayan gayri-Müslim ülkelere teşekkür"* ibaresi de İngiliz onayını sağlama çağrışımı yapıyor. Ruhani halifenin reddi ve siyasi yetkinin şart olduğu vurgulanırken bağımsızlık konusuna hiç temas edilmemesi başka türlü yorumlanamaz. Vahdettin ve Hüseyin'e olduğu gibi Mısır kralına yük-

selen itirazlarda -üstelik Mısır'ın içinden de- İngiliz himayesinde olması baş unsurdu.[43] Bu tutum, *gayri-Müslimlerle barış içinde olma* isteğiyle de birleştirilince Kemalistlere yöneltilen, neden diğer Müslümanları da kurtarmak için savaşa devam etmediği eleştirilerini etkisiz bırakmaktadır.

Kararı izleyen dönemde ileri sürülen görüşlerden biri de laikliği isteyenlerin bir avuç olduğu, Türk toplumunun çoğunluğunun bunları kolaylıkla devirebileceği yolundaki iddiadır. Hatta *"Ordıya dayanıyorlar ama bu ordu iman salabeti ile ünlüdür, eylem oradan gelecektir"* diyenler bile çıkmıştır.[44] İleride göreceğimiz gibi, Şeyh Sait (1925) ayaklanması sırasında bu tema çok yoğun olarak gündeme getirildi. Daha 9 Mart 1924 günü Aligarh'da konuşan Muhammed Ali kararı gayrı hukuki diye nitelerken şunu da eklemiştir: *"Türkiye'de çok kanlı bir ayaklanma olabilir."*[45]

Burada bir iki örnek eklemekle yetineceğiz: *El Hilafet vel Kemaliyun* başlıklı yazısında İskenderiyeli Mohammed Said, Kemalistlere şiddetle saldıran Abdülaziz Şaviş ve Mohammed Şakir'i hedef alarak şöyle yazmaktadır:

"Herkes Kemalistlere saldırıyor, kâfir diyor. Şimdi herkes halifeyi savunuyor. Türkler geçmiş yüzyıllarda hilafeti savunurken neredeydiniz, Müslümanlar? Hasta Adam'ın malları paylaşılırken, Rusya İstanbul'un kapılarındayken neredeydiler? Merhum M. Ali Paşa İslam halifesine karşı Ruslarla anlaşmadı mı, İstanbul kapılarına kadar gelmedi mi? Yunanlılar ve İngilizler Türkleri yok etmek üzereyken neredeydiniz, Müslümanlar? Şimdi haris diye yerdiğiniz bu kahraman M. Kemal Paşaya gönüllü olarak Arap, İran, Hint orduları yardım etti mi? Yolladığınız paranın yardım sayılabileceğini sanıyor musunuz? Hilafet, kendi ihmalimizle kaybettiğimiz bir hazinedir. Hilafet lafla savunulmaz. Siz hilafeti savunmadınız ve Türkler gibi sizden sayıca az bir milletin savunmasını bekleyemezsiniz. Ve sizler Şaviş ve Şakir beyler, cevap verin: Hilafetin

milletinin başkentine bir konsolos göndermeyi düşündünüz mü? Beyrut'a bir Fransız sömürgesine konsolos yolladınız, ama İstanbul, hilafetin başkenti, bir hükümet temsilcisine lâyık görülmüyor. Bugün Türklerin yaptığı eleştirilemez. Beşyüz yıl savundular, şimdi sıra başkalarında."

Hüseyin Süleyman Zenkluhi de Ezher'lilerin sessizce geçiştirmek istedikleri yabancı etkisi konusunu ön plana alarak özeleştiriye yöneldi[46]:

"İslamda, başı halife olan bir dini örgütlenme yoktur. Kur'an'da hilafet konusunda kayıt yok, atıflar vardır. Şu sırada sadece Türkiye ve Afganistan bağımsızdır, halife oralardan başka yerde oturamaz. Mısır'a gelmesi ve buradan İslam alemine yardımcı olması şüphelidir. Avrupalıların onu kullanmasına izin vermektense lağvedilmesi evlâdır."

Özeleştirinin dışına çıkan olumlu yaklaşım pek az. En ilginci Belag'ın 25 Mart 1924'te *Türkler bundan iki yarar bekliyorlar* diyerek yaptığı yorumdur: Birincisi özgün bir dış politika izleyebilecekler; ikincisi, milletin ilerlemesine engel olan geçerliliği kalmamış ilkeleri değiştirme rahatlığını kazanacaklar.

Uzun Vadede Batı: Dinsiz Değil İlgisiz

Laikleşmeyi politik bir yerme aracı olarak kullanmakta -en azından 1920'li yıllarda- İngiltere'nin önde gitmesi iki nedene dayanıyordu. Kemalistler karşısındaki siyasi yenilgiyle kaybettikleri prestiji telafi etmek ve Musul petrollerini kaptırmamak. Bu amaçla, Türkiye'de yapılan herşeyi (falcılık ve muskacılığın kaldırılması, tekkelerin kapatılması, vb...) yermek, bunların diğer İslam ülkelerinde aksine çok yayıldığını övmek[47], Ankara'nın kararlarını Bolşevik etkisine bağlamak[48] Times'ın tercihli konularındandı. Buna M. Kemal'i şahsen dinsiz ilan etme çabası da eklendi.[49] Bağımsızlık Savaşı devam ederken eleştirileri içki severliğine yöneltmek adetti. 1923'den sonra bu temanın pek az işlendiği görülür ve yerini dinsizlik alır.

İngiliz Reuter Ajansı'nın 1 Kasım 1927 tarihiyle Paris'ten geçtiği bir haberde *"Bir hükümet toplantısında politikasına karşı olan bir ayetten bahsedilince Kur'an'ı fırlatıp attığı, toplumun geçmiş nesiller için konmuş kurallarla kösteklenecceğini söylediği"* ileri sürülmüştür.[50] Araştırmalarımızda Batı ve Doğu yayın organlarının bu habere fazla güven duymadıklarını pek az kullanılmış olmasından anladık. Kaynağın, Ankara'da toplantıların Çankaya'da yapıldığını bilmeyen Paris'teki 150'likler olması muhtemeldir. Müslüman gazetelerin aktarmaya rağbet göstermediği bu habere yaygınlık kazandıran İngiliz İstihbarat Subayı Armstrong'un *The Grey Wolf* (Bozkurt) isimli kitabı oldu. Mütareke döneminde İstanbul'da bulunmuş olan Armstrong, laikliği dinsizlik olarak sunmaktan ve kişisel saldırılara yönelmekten kaçınmamıştır.[51] Türk tarafından da Armstrong'a İstanbul'dayken ilişkide bulunduğu eşcinsellerin isimleri açıklanarak cevap verilmiştir. Bunun yanında ikinci derecede kalan uydurmalar da bulunmaktadır. 1927'de İstanbul'dan Daily Express'e gönderilen bir telgraf bunlardan biri: *"M. Kemal'in yayınladığı bir kararnameye göre rüştüne erişene istediği dini kabul etme hakkı tanındı."* Laikliğin kapsamında bulunan bir hakkı yeni bir kararnameye bağlamanın tabii ki propagandadan başka amacı olamazdı. İşin ilginci buna yalanlama bilimsel bir İtalyan dergisinden gelmiştir[52]:

"Türk kaynaklarını taradık böyle bir şey yok."

Laikliği çarpıtarak değerlendiren bir kesim de Avrupa'nın dinci ve özellikle misyoner kesimidir. Bir Fransız katoliği Fransız laiklerinden Herriot'nun Türkiye'deki uygulamayı övmesine sert tepki göstermiştir: *"Türkiye'de laiklik bir kelime oyunudur. Ankara'dakiler, Turancılar, yeni Müslümanlar, dinsizler, masonlardır. Laikleri 1790 ihtilalcilerinin laikliğidir. Bu yüzden Türk halkı laik değil, laik cumhuriyetin vatandaşıyız diyorlar."*[53] Misyonerler arasında bunu Bolşeviklikle bir tutup *"İslam parçalanıyor ama Hıristiyan azınlık da yok oluyor"*[54] *"en büyük tehlike laiklik ve materyalizmdir"* diye değerlendirenler[55] varsa da asıl

çoğunluğu İslâmın yıkılışıyla Hıristiyanlaştırma şansının artışını umanlar oluşturuyor. Ancak 1930'ların ikinci yarısı geldiğinde bu bekleyişin boşa çıktığını yine kendileri itiraf etmişlerdir: *"İslamda çağdaşlaşma Müslümanları Hıristiyanlığa götürmedi... (Aksine) Türkiye'nin laikleşmesi bu ülkedeki Hıristiyan misyonları için ölüm darbesi oldu."*[56]

Batının çok ilgilendiği bir konu da halkın İslâma ilgisinin azalıp azalmadığını anlamaktı. Bunun için camilerin özellikle Ramazan'da dolup dolmadığı konusu sık sık işlenmiştir. Genelde camilerin dolu olduğu haberleri ağırlık taşır. Hatta bazan birbiriyle çelişen yargılara aynı yayının sütunlarında rastlamak da mümkündür. Örneğin, Times 2 Nisan 1927 tarihli sayısında İstanbul muhabirinin gözlemlerini aktarıyor: *"Kadir gecesi İstanbul camileri doldu taştı, Ayasofya'da 12 bin kişi dua etti ve namaz kıldı. Süleymaniye ve Beyazıt camileri de doluydu."*[57] Ama beş gün sonraki sayısında gazete 1917'de de İstanbul'u görmüş bir özel muhabirinin -büyük olasılıkla savaş esiri bir asker- yazısını yayınladı[58]: *"Camiler Ramazan'da bile bomboş. Süleymaniye'nin kubbesi altında sadece iki-üç yaşlı zavallı adam Kur'an okuyor, oysa eskiden namazda dolardı. Hükümet cesaret kırmaya çalışıyor ve Türkler de hükümeti izliyor."* konu üzerinde en gerçekçi değerlendirmeyi ünlü Oriyantalist Denison Ross yapmış[59]:

> *"(Hilafetin kalkması, laiklik, tekkelerin kapatılması, modern yasalar. vb...) bütün bunların Türk Müslümanlarını kalplerinden nasıl etkilediğini söylemek güçtür. Her halükarda dış görünüşüyle başarılı oldu. Ayasofya'nın ve bir iki diğerinin dışında camilerin hepsi müminlere açıktır ve müezzinler binlerce minareden ezan okuyorlar. Camilerde namaza katılım iyidir. Öyle zannediyorum ki milliyetçi parti İslâmın devletteki yerini gönülsüzce terketti. Ama Türkiye'de olanın Arapça konuşan ülkelerde olması mümkün değildir."*

D. Ross'un değerlendirmesi, iki konu üzerinde Batı dünyasında 1920'den beri süren tartışmanın sonuçlarını yansıtıyor. Bi-

rincisi *"Türkler dinsiz mi oldu?"* sorusudur. Büyük çoğunlukla dinsizlik iddiası reddediliyor, bunun yerine Türkiye'de dinin ön plana çıkarılmadığı, ilgisiz davranıldığı ve ihmal edildiği deyimleri var.[60] Bunun yanı sıra devrimlerin laikleşme olmadan gerçekleşemeyeceği de ekleniyor. Misyonerlerin dergisinde yer alan bir yazı geleceği de görmeye çalışan bir yorum getiriyor[61]:

"M. Kemal'i iki türlü değerlendiren var:

1) Dinsizdir, ilk fırsatta İslâmı tam yok edecek ve

2) Ostrorog gibi, amaç dini yok etmek değil temizlemek ve güçlendirmek,

diyenler. Gerçek herhalde ikisinin, düşmanlıkla dostluğun arasında... İstanbul'un işgalinin onuncu yıldönümünün resmi programında şehitlere fatiha okunmuştu. Din konusundaki nutukları tetkik edilirse dinin sadece tutucu ya da vatandaşın herşeyiyle ulusuna katkısını engelleyen taraflarına karşı olduğu görülür. Eğer din bu amacı sağlayacaksa ne âlâ. Yoksa dışlanır. Devlet dini kavramı kaldırıldı ama Rusya'daki gibi camileri kapama türü baskılar yapılmadı... Dine karşı düşmanlık değil, soğukluk var. Eğer bugünden yirmi yıl sonra Türkiye'de dini hayat kesin olarak İslâmi kalırsa ve toplum övüneceği belirgin şekilde İslâmi olan canlı bir dini örgüte sahip olursa, dünya Muhammed'in mesajının ölmediğinin ve hayli değişmiş şartlar altında yaşamasını sağlayacak devamlılığın esaslarına sahip olduğunun kanıtına sahip olacaktır. Bu İslam için çok ciddi bir deney olacak. Zulüm çağından daha ciddi bir deneme, zira (eğer başarısız olursa) muhalefet nihayet bir sebep oluşturacak ve uyuşmuş dinin közlerini ateşleyecektir."

Ross'un ikinci değerlendirmesi Türk örneğinin diğer Müslümanlarca benimsenip benimsenmeyeceği ile ilgili. Arapların bunu izlemeyeceğini ileri sürerken herhalde onun da kafasında yükselmekte olan diğer bir akım vardı; *Vehhabiler*.[62] Dolayısıyla uzlaşmacı yönetici kadroların karşısına iki uç modelin geldiği kabul ediliyor: *Özgür düşünceci Kemalizm* ve *köktendinci Vehhabi-*

lik. Karşıt yöntemler uygulasalar da ikisinin de dini yozlaştırmış unsurlardan kurtarmayı hedefledikleri kabul ediliyor. Ancak İslamda *"yapıyı temizlemek ve değişen koşullara uymak anlamında reform mümkün değildir, bu bid'at olur; Allah Müslümanlara dokunulmaz bir doktrin vermiştir. Gazi'nin yaptığı ıslahat değil bid'attır"* diyenler vardı.[63] Buna karşılık *"İslam dünyası Türk örneğini kabul ederse başarıya ulaşır, icma ile Müslüman kurumlar modern siyaset bilimine uyabilirler"* diyen de var.[64] Bu konuda net bir karara varıldığını söylemek mümkün değil. Batılılara göre, Türkiye'nin bir yandan Ostrorog'un deyimiyle İslamdan ayrılmak değil, aksine yeni bir canlanmayı oluşturması (Ama bir Gazali'si ya da Abduh'u yok diye eklemekten de geri kalmıyor) öbür yandan Doğu despotizmi ile Batılılaşmaya çalışması fakat bu arada ihtiyacı olan Batılıları ülkesinden çıkarması, *"Avrupalılarda sisteme güvensizlik yaratmıştır"*.[65] Bu yüzden Türk laikleşmesinin bir örnek oluşturabileceğine kesin inançları yok. Kanımızca, Kemalistlerin Batı laiklik modeli -dini özerk bir kurum saymak- yerine, Osmanlı örneğine uygun şekilde devlet kontrolunda tutmaları karmaşanın temelini oluşturur.

Dinin devletin birinci meşgalesi olmaktan çıkarıldığına inanınca Avrupalılar artık Türkiye'nin Panislam'la meşgul olmayacağını kabul ettiler. Oradan kalan boşluğa önce Pantürkcülük yerleştirilmek istendi. Ama Kemalistlerin Türkiye dışına taşmak yanlısı olmadığı da kısa sürede anlaşıldı, hele tarih ve dil çalışmaları gündeme gelince yeni Türkiye'nin özelliğinin ulusculuk olacağı herkesce kabul edildi.

Uzun Vadede İslam: Önce Din mi, Özgürlük mü?

Mart 1924 şokunu atlattıktan ve M. Kemal'in *"Hilafet hayaletini sallamağa kalkışan Türkiye'nin ve İslâmın düşmanıdır"* tehdidini dinledikten sonra İslam dünyası laiklik sorununa daha kapsamlı bakmaya başladı. *"Doğu büyük değişiklikler içinde, bazı*

toplumlar sorunları aşabilecek, bazıları ise yok olacak" diyebilecek kadar durumu ciddiye alanlar vardı.[66] Ancak değerlendirmeye yönelenlerin çoğunluğunun kararı yermeyi yeğlediğini kaydetmeliyiz. *Gazi'nin Çağında İslam Dünyası* kitabınızda bu tepkilerden bir kısmını vermiştik. Burada bazı diğer önemli tepkileri özetle aktaracağız:

El Manar: *"İlhaddır... Türkleri kendi kavimlerine tercih eden bazı Suriyeli ve Mısırlılar onların din rabıtasında bilinçleri bulunmadığını anımsamalıdırlar"* (c.27 s.71); *"Beyrut müftüsü Şeyh Mustafa Necada 'El Hilafet el İslâmiye' kitabının dinden sapan taklitcilere yön göstereceğine inanıyor"* (c.26 s.653)

Woking Camii (İngiltere) imamı Mustafa Han: *"Akıl dinin yerine konamayacağına göre Türkler dini terketti demektir."* (Islamic Review 1927/I)

Islamic Review (1927/7 s.224): *"Namazda şapkayı mecburi kıldılar, Ramazan'da namaza izin vermiyorlar, kadın erkeklerin ortasında yürüyor, İslamdan koptular."*

The Moslem Outlook (Lahore): *"Dini devletten ayırıp ultra-modern olmaya kalkıştılar, buna karşıyız."* (Moslem World, 1928 Ekim, s.415)

Nawab Sir Zulfikar Ali Han: *"Din-devlet ayırımı yanlıştır."* (Moslem World. 1930/Mart-Nisan s.108-114)

The Sunrise (Lahore) (Kadiyani'lerin sözcüsü): *"M. Kemal'in Türkiye'ye empoze ettikleri, Müslümanlar için tahta kurdu ve ağaç uru gibidir. İslâmi fikir ve idealleri yiyen Batılı şüpheciliğe dayanıyor... Avrupa materyalizmi ile öylesine sarhoşlaşmış ki burnunun ya da gözlüğünün ötesinde bir şey göremiyor."* (Moslem World 1930 Nisan s. 201)

Irak Vakıflar Bakanı: *"Türkiye'de İslam inancının çöküşünün kanıtıdır. Biz onları izlemeyiz."* (TI 14.4.1928)

Irak Parlamentosunda Ramazan'da oruç tutmayanların cezalandırılması önerisine iki milletvekili karşı çıktı, *"dini vazifelerin*

cezasının sadece ruhani olabileceğini belirttiler, buna rağmen meclis kabul etti."[67]

Şeyh Sait ayaklanmasını İslâmı reddeden Kemalistlere karşı Allah adına karşı çıkış diye sunanlar olmuşsa da pek çok yayın organı *"Musul için İngilizler tarafından ve maddi desteğiyle"* düzenlendiğini ileri sürmüşlerdir.[68] Bir yazarın bu konudaki yargısı çok ilginçtir: *"M. Kemal her girişiminde başarılı oldu, tek başarısızlığı Musul'dadır. Allah büyüktür ama petrol daha büyüktür."* Bu kitabın adı da *Allah Büyüktür*'dür.[69]

Ayasofya'nın müze yapılarak ibadete kapatılması eleştirilerin yenilenmesi için bahane oluşturdu. Misyoner okullarından Hıristiyan işaretlerinin kaldırılmasını anımsamayı düşünmeden Kemalist hükümetin memurları artık tatil günü yapılan pazar günleri başlarına şapkalarını kollarına eşlerini takıp o mozaikleri seyre giderler diye alaya alanlar oldu. Yazar *"Yunanlılar bile daha iyisini yapamazlardı"* diye ekliyor.[70] Bu kampanyayı yürüten Muhibeddin el Hatip Şerif Hüseyin'e yakınlığı ile tanınıyordu. Sahibi olduğu Kahire'nin El Fath dergisinde sık sık Türk çağdaşlaşmasına yöneltilmiş eleştiriler vardır. Hele Ürdün Emiri Abdullah 1937'de Atatürk'ü ziyaretten sonra *"Arap ülkeleri de yakında Türkiye'ye benzer şekilde gelişeceklerdir"* şeklinde bir demeç verince son derece sert bir çıkışta bulundu[71]:

"Ne demek bu, şeriatı, Kur'an'ı red mi edecek? Emir sözlerini yalanlamalıdır. Kahire, Yafa, Bağdat, Hindistan ve İran'ın pek çok gazetesi Türkiye örneğini yüceltiyor, Şeyhül Ezher ile onun kadar ünlü kişiler Türkiye'yi övüyorlar ve Ezher'in dergisi Majalla el Ezher, hükümeti saltanattan cumhuriyete, hilafetten laikliğe geçmiş bir ülkenin, Türkiye'nin lehindeki bir kitabı övüyor. Türk çağdaşlaşmasının karakteristik ilkesi şeriattan vazgeçmeye dayanır. Bunu hangi Arap ülkesi yapabilir? Eğitimse Mısır Türkiye'ye üstündür. Ordu ise, Türk ordusunun düzeni abartılıyor. Müslümanlar İslâma alternatif kabul etmezler."

Türk modeline bu sert tepkinin temelinde bağımsızlık ve özgürlüğün farklı anlaşılışı rol oynamaktadır. Örneğin Irak'ta 1936'da Ramazan'da oruç yemek yasa ile yasaklanınca *"Özgür olan Irak İsláma bağlanıyor, oysa emperyalistlerin ve koloniyalistlerin hükmü altındaki İslam ülkelerinde dinimiz aşağılanıyor ya da yaralanıyor"*[72] yorumu yapılmıştır. Siyaseten, ekonomik olarak ve diğer her alanda yabancı kontrolu altında olan Irak'ı sadece oruç bozana ceza verebildiği için özgür saymak tabii ki büyük bir çelişki. Bunun, kendilerini özgür saymalarına imkan verdiği için himayecilerin özellikle işine geldiğini farketmemeleri ilginçtir. Bu anlayışın sınırlı değil yaygın olduğunu gösteren kanıtlar var. Bir Hint dergisi şöyle diyor[73]:

"M. Kemal'in hizmetleri inkar edilemez. Türkler özgürlük ve varlıklarını ona medyundur. Ama özgürlükten önemli bir şey var, o da dindir. Müslümanlar için dinlerinin tamamiyeti dünyada her şeyin üstündedir. M. Kemal ülkesine yaptığı hizmetler kadar zarar da vermiştir. Halkını Batı'nın boyunduruğundan kurtardı ama onlara kılıç tehdidi altında Batı gibi davranmaya, yaşamaya, giyinmeye, düşünmeye ve inanmaya zorlayarak, ruhlarını Hıristiyanlığa sattı. Köklü bir inanca sahip halkının düşüncelerini çağdaşlaştırmak ve dinsel heyecanını azaltmak için çeşitli yollara başvurdu..."

Bu anlayış içinde, yani özgürlükleri mevcut ve başka bir şeye de ihtiyaçları olmadığına göre, *"Kemalist reformlar asla Arap ülkelerine girmeyecektir"* diyenler tutarsızlığa düşmüş olmuyorlardı. Mubibeddin el Hatip *"Irak'ta Türkiye ve İran'ı izlemeyi düşünenler bulunduğu ve bunların laikleşme yanlısı oldukları"* hakkındaki haberler karşısında tepkisini şöyle yansıtmıştır[74]:

"Kemalist reformlar asla Arap ülkelerine girmeyecektir, zira ruhsal, ahlaki ve sosyal savunmaları için İslam Araplara çelik bir duvar oluşturur... Hıristiyanlık dinle devleti ayırır, İslam ise hepsini kavrar. Araplar maymun değildir. Avrupa'yı Avrupalıyı taklit etmek istemiyorlar. Arapların kendi tarihi, ba-

ğımsız kişilikleri, özel ulusal renkleri ve bir din cemaati ruhları vardır."

Hicaz Kralı İbni Suud da, 1931 haccında yabancı devlet temsilcilerine verdiği ziyafetteki konuşmasında aynı çizgide konuştu[75]:

"Müslümanların ilerlemesi için tek formül olarak Avrupalıları taklit yolunda propaganda yapanlar hatalıdır. Düşüşten ancak ilk dönem saflığına (Selefiye) dönülmekle çıkılır. Kendine Müslüman diyenlerin açıkça ve gizlice Avrupalıları taklit etmeye çağrıda bulunduklarından beri on yıl geçti. Hangi biri bir dikiş iğnesi ya da bir uçak yapabildi ya da bir tüfek veya bir top. Avrupalıları taklit ettiler ama kendilerine yararlı olacak şeyleri değil, İslam diniyle çatışan şeyleri taklit ettiler ve hâlâ Müslüman olduklarını ve İslâmın savunucusu olduklarını iddia ediyorlar. Çağrı yaptıklarında insanlık adına yapıyorlar. Yemin ederlerse insanlığın onuru üzerine yemin ediyorlar. İnsanlık kardeşliğinden bahsediyorlar. Çabalarımızı bütün insanları Müslümanlaştırmaya yöneltmeliyiz. Mütefernicun (Frenkleşmiş Müslüman) olmaktan uzaklaşıp dine uygun davranmış atalarımıza (Es selef es salih) özenelim."

Burada iki anlayış ve yöntemin çatışmasıyla karşı karşıyayız:

Kemalistler özgürlük ve bağımsızlığın kişiliği biçimlendirmekte öncelikli olduğu inancındalar. Dolayısıyla çağdaşlaşma çerçevesinde dışarıdan alacakları şeylerin kişiliklerini yok edeceği kompleksine kapılmıyorlar. Özellikle bu alacaklarını kendilerinin seçme hakkına sahip olmaları güçlerini oluşturuyor. İran ve Afganistan'da Türk modelini izlemek arzusunun -sınırlı da olsa- üst yönetici kademelerinde belirmesi bağımsızlığın verdiği güvençtendi. Kendi toplumlarının sosyo-ekonomik yapısına uygun şekilde istedikleri kadarını alabileceklerini biliyorlardı.

Arap ve Hint dünyasındaki egemen Müslüman çevreler ise özgürlük ve bağımsızlığa sahip olmamanın bilinciyle, çağdaşlaşmanın getireceği değişmede çerçeveyi kendilerinin saptayamaması ve böylece kişiliklerini kaybetme korkusu içindeydiler. As-

lında himayeci yönetim zaten değişmeler getiriyordu. Dolayısıyla kendilerine yöntem olarak İslâma bağlılığı vurgulamak kalıyordu. Böylece kendi kusurlarını da örtme olanağına kavuşuyorlardı. İşler onlar istemeden oluyormuş gibi. Gerçekte kitlelerin ve aydınların bir kesiminin bu taktiği yuttuklarını söylemek güçtür. Times'ın Irak uleması arasında yaptığı bir soruşturmaya göre bunlar Türk anayasasından din kaydının çıkarılmasını onaylamamış ama/başka alanlarda yapılan reformları büyük sempati ile izlediklerini de saklamamışlardır.[76] İngiliz politikasının bu ünlü sözcüsü, hem Irak hem de Mısır'da Kemalist değişimle halk kitlelerinin ilgilenmediğini de ileri sürmüşse de[77] 1920 ve 1930'lu yıllarda Irak, Suriye, Filistin, Mısır, Hindistan gibi ülkelerde çıkan ve ancak silah zoruyla bastırılabilen olaylar aksini kanıtlamaktadır. Egemen kesimin Türkiye'de her yapılanın İslâma aykırı olduğu konusundaki kampanyayı (şapka, hafta tatili, alfabe, vb. konularda ilerde ayrıntılı bilgi verilecektir) yoğunlaştırmaları daha çok kendi çözümsüzlüklerinin sonucudur. Türkiye'de Müslüman kalmadığı, herkesin dinsiz ya da Hıristiyan olduğu yolundaki kampanya bunun sonucudur. Örneğin, daha 1928'de Türkiye'nin yirmi bin nüfuslu bir kasabasında muntazaman namaz kılan sadece tek bir kişinin kaldığı, onun da bunu günlük jimnastik saydığı bile ileri sürülmüştür.[78]

Hıristiyanlaşma konusundaki aşırı duygusallık, sömürge durumundaki bazı yerlerde yönetimlerin tam bir eritme politikası izlemelerinden ileri geliyordu. Bu ülkelerin başında Cezayir gelir. Bu bölgeyi anavatan toprağı sayan ama yerlilere eşit vatandaş hakkı tanımayan Fransa, kapsamlı bir eritme politikası izliyor, ayrıca Arap-Berber kopuşunu kışkırtıyordu. Mısır basınının 1930 Eylülünde bu konudaki kampanyasının yoğunluğu Fransızları da rahatsız etti, hatta bir din değiştirmenin bahis konusu olmadığını, sadece Berber geleneklerini yasallaştırdıklarını ileri süren bir bildiri yayınladılar.[79] Sadece yazıp çizmenin bir sonuç vermediğini farkeden polemikçilerden birinin önerisi işin içine

bütün İslâmı katma projesi oldu: *"Bir komite kurulsun bütün dünya müslümanları arasında şubeler açsın, herkesten birer kuruş bile olsa toplanacak bağışlar Mısır'daki merkez şubeye getirilsin, bununla Doğulu ülkelerden oluşturulacak heyetler Avrupa'ya gönderilip Fransa aleyhine kampanya açsınlar."*[80]

Müslümanların, kendi toplumu içinde ve kendi güçleriyle çözemedikleri bir soruna, Avrupalıların vasıtalı müdahalesiyle çözüm aramaları, özgürlük ve bağımsızlığın yokluğunun doğal bir sonucuydu. Türkiye misyoner okullarının sınıflarındaki dinsel simgeleri kaldırtabildi, dini kisvelerin görev dışında kullanılmasını Hıristiyanlara da yasaklayabildi, iki okul çocuğunu Hıristiyanlaştırmaya kalkışan misyonerlerin Bursa'daki okulunu, Batılıların protestolarına aldırmadan anında kapatabildiyse, topraklarında kurduğu egemenliği başkasıyla paylaşmadığı içindi. Buna karşılık Araplar, benzer olaylarda sürekli olarak himayeciden destek aramaktaydılar. Mısır'da Port Said'den bir delikanlı ve iki genç kızın Hıristiyan olması üzerine Müslümanlarla Koptlar arasında büyük bir gerginlik başladığında, Ezher'in eski rektörü Şeyh el Maragi başkanlığında kurulan *İslâmı Koruma Birliği* 1933'te yayınladığı bir bildiri ile yabancı elçiliklerden misyonerlerin faaliyetlerini durdurmaları istedi.[81] Din konusundaki kararlarda güçsüzlüklerine bir diğer örneği de Filistin'den verebiliriz. 9 Aralık tarihini İngilizlerin haçlı seferiyle *Kudüs'ü Müslümanlardan kurtarış ve haçın hilale zafer günü* olarak kutlamaları rahatsızlık yaratıyor ama önlenemiyordu.[82] Lübnanlıların da Osmanlı yönetiminden kurtuluşu Paris'te Zafer Anıtı'na çelenk koyarak kutlamalarının bütün Lübnanlı Müslümanlarca onaylandığını söylemek mümkün değildi, ama kararı etkileyecek güçleri yoktu. Rastladığımız nadir tepkilerden biri yine de Filistin'den gelmiştir. Onların da yapabildikleri, bir Müslümanın Hıristiyan olduğu haberi üzerine genel boykot ilan eden Müslümanların mağazalarını yarım gün kapatmaları olmuştur. Bir ay hapse mahkum edilen adam din değiştirmediğini söyleyip işin içinden sıyrıldı.[83]

Böylesine kompleks içinde oldukları bir dönemde Türkiye dışı Müslümanların, laikleşmeyle bireyin kendi yaşam ve imanını biçimlendirme özgürlüğüne sahip olmasını anlamaları tabii ki kolay değildi. Bunu kolaylıkla bütün Türklerin Hıristiyanlaştığı şeklinde formüle etmeleri zor olmuyordu. Bu arada Abdullah Cevdet türü bazı yazarların din karşıtı yazılarının da suçlamaya destek sağladığı görülüyor. Ahmet Haşim'in tek bir yazısının propaganda mekanizmaları tarafından nasıl kullanıldığı konusunda Yunus Nadi'nin 29.12.1928 tarihli başyazısı iyi bir örnek oluşturuyor: *İslam Dininin Ne Kusuru Var?* başlıklı yazının altbaşlığı şöyle: *"Türklerin dinlerini değiştirmeleri düşünülemez. Böyle bir düşünce Türk inkılabının ciddiyet ve azametine bühtandan başka bir şey değildir."* [84] Ve devam ediyor:

"Ahmet Haşim bir yazı yazmış, Noel'in çocuklara verdiği heyecandan bahisle, mademki sene itibariyle garba uyduk, yılbaşının garpta çocuk dünyasına ihzar ve ihda ettiği heyecanı da adapte edemez miyiz diyen bir fikra. Times muhabiri hemen gazetesine, Ahmet Haşim'in makalesine istinaden ve istidlalen Türklerin din meselesinde dahi bir inkılap yapacaklarına intikal ediyor ve Gazi Mustafa Kemal'in gidişindeki salabet ve isabete nazaran onun zamanında buna ihtimal vermenin pek müşkül olduğunu söylemekle beraber acayip tahminlere girişmekten ve garip rivayetlere kulak asmaktan hali kalmamakta olduğunu gösteriyordu.

Mister Collins aramızda çok kaldı ama habbeyi kubbe yapmaktan kurtulamamış. Ya çok cahil ya da suiniyet sahibi. Bu iki şıkkın her ikisi dahi Mr. Collins için şerefli bir tevcih olamaz. (...) Bu garplı adamlar garip adamlardır. Onlar kendi memleketleri haricinde herşeyi başka bir gözlükle görmek isterler. Yoksa ciddi bir inkılapta dinin asla ve kat'a mevzuu bahis olamayacağı garp ilminin ve garp aleminin elbette meçhulü değildir. Biz inkılabımızın dine ait kısmını ika edeli dört sene oluyor. Biz o zaman dedik ki, din dünya işlerine karışa-

maz ve karışmamalıdır. Bu hususta garbın bin can ve kan pahasına yaptığı da bundan ibaret değil midir? Bunun haricinde biz vicdanların hürriyetini ve başta kendi dinimiz olduğu halde bütün dinlerin muhteremiyetini kabul ettik. Dine hürmet etmekte İngiltere'den geri olmadığımız gibi papaz ruhu taşımamakta herhalde İngiltere'den çok ileriyiz. Bunu Times'a da muhabirine de her zaman yüksek ses ve yüksek alın ile ihtar edecek vaziyetteyiz.

Dünyayı yaratan bir tanrıya tapmakta İslam dininin ne kusuru vardır ki Türkler onun yerine başka bir dinin, hele Hıristiyan dininin ikamesini düşünmüş olsunlar? Böyle bir düşünce Türk inkılabının ciddiyet ve azametine bühtandan başka bir şey değildir. Alfabe inkılabı sadece bir yazı inkılabıdır. Bunun zımnında milli kültürün zevaline cevaz verecek Türk bulunmaz. Ahmet Haşim beyin şairane temennisi olsa olsa yanlış ifade olunmuş şahsi bir fikir haddini geçemez. Böyle bir yanlışlığa istinat ederek koca bir milletin din hususunda hafif meşrebane hareketler edeceğine ihtimal vermek ise Times için de muhabiri için de pek yaman bir küçüklüktür. Şimdilik bu noktaya bir balmumu yapıştırmış olalım."

Türklerin İslamdan koptuğu teması hayli yoğun şekilde işlenmekle birlikte, Müslümanlıklarının devam ettiğini ısrarla belirtenler de az değildir. Bazı örnekler verelim:

"Şamlılar Türk konsolosuna dini bağlılık ve İsláma güvenlerini göstermek için büyük karşılama yapmaya hazırlandılar." (Halep, 1925)

"Türk hükümeti Ramazan'a müdahale etmedi, sadece vaizlerin izin alması şartını koydu." (Beyrut, 1925)

"Bütün suçlamalara rağmen, laik olmakla birlikte Türkler İslamdan kopmadı." (...) Siirt mebusu Mahmut Bey Hakimiyeti Milliye'de *"dinsel ve siyasal inkılabımızı beğenmeyen cahilleri bize karşı tahrik etmemeleri için İslamdan uzaklaştık"* diye yazdı. *"Uzaklaşmamız, İslam dünyasının*

tepkisinin sükunet bulmasından sonra bu değişmenin yararını anlamaları içindir. (...) Türkiye'nin hilafet kongresine katılmaması İngiliz desteğine sahip saydığındandır, Mekke'dekine katılacak." (Beyrut, 1926)

"Mekke kongresine katılarak Türkiye İslamdan kopmadığını kanıtladı. (...) Hüseyin kalsaydı hiçbir Türk Hicaz'a gitmezdi, zira bir Müslümanın bir İngiliz hizmetkarı tarafından yönetilen ve İngiliz altını ile temiz ülkesini kirleten bir toprakta dua etmesi küfürdür." (Beyrut, 1926)

"Türklerin dinden koptuğunun aslı yok, aksini ispata çalışıyorlar, bilime dayalı saf İslâmı arıyorlar, hocaların İslâmını değil. Türkiye İslâmın sağ kolu, Mısır beyni, Hint kalbi idi. Yine Sırâtı Müstakim'de birleşeceklerini umuyoruz." (Islamic World, 1926)

"İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Halil Nimetullah'ın Milli Mecmua'daki yazısından naklen: İslam, yozlaştıran batıl inançlardan temizlenip ilk saflığına döndürülmelidir." (Moslem World, 1928)

"Suriye basınında Türkleri savunan ve Türkler neden dinsizlikle suçlanıyor sorusunu soranlar var. Cevap olarak, İslamlar arasında ayrılık ve kıskançlık yaratmak işine gelen bir yabancı güç, özellikle İngiltere İslam dünyasını daha kolay kontrol için bunu yapıyor diyorlar." (Moslem World 1930)

"Bu yıl Ramazan'da İstanbul camileri dolu. Ankara'da da camiler yetmiyor, din canlanıyor." (Ahram, 1930)

Türklerin Müslümanlıktan vazgeçmedikleri hakkındaki inancın tamamlayıcısı, özellikle Türk çağdaşlaşmasının laiklikle ilgili kısmını onaylayan görüşlerdir.

Hindistan'da tekke ve ulemanın kalitesi üzerinde durularak onay veriliyor. Ahmediye tarikatının yayın organı The Light dergisine göre *"Tekkeler siyasi ve ahlaki mikrop yuvası haline gelmişti, Gazi siyasi ve askeri zaferini sosyal reformlarla tamamlamasa*

eserini yarım bırakmış olurdu."[85] Pencab'ın Eğitim Bakanı ise 20. yüzyılda icma yapılamayacağını, tek kaynak olarak Kur'an'a dönmek gerektiğini vurguluyor[86] ve böylece vasıtalı olarak kararı onaylıyor. Türkiye'yi ziyareti sırasında düşünceleri sorulan R. Tagore dinsel taassubun Doğu üzerinde tutucu bir etkisi olduğunu, Türkiye'nin izlenecek bir yol bulduğunu belirtmiştir.[87] Sirdar İkbal Ali Şah *"Ankara'nın millicileri ilerlemeyi durduran din adamlarını tasfiye etmekte haklıydı, Avrupalı gibi giyinmiş olmalarına, peçesiz kadınlarına rağmen Anadolu'da İslâmın en saf şekli beliriyor"* diyor ve ekliyor: *"Türkiye'yi frenleyen dogmalar kalktı, sağlıklı bir Türk ulusçuluğu Ankara sokaklarından yükseliyor."*[88] Kalküta'da S.H. Khuda Bukhsh hepsinden daha iddialı[89]: *"Kemal Paşa'nın yaptıkları yanlış olarak ileri sürüldüğü gibi Batı ilhamının etkisi altında yapılmış bir ihtilal ya da ıslahat değildir. Aksine üstünleşmek için uzun süredir mücadele veren saf İslâmi fikirlerin son ürünüdür. 3 Mart 1924'de hilafetin kaldırılması uzun süredir gelişen olayların doğal sonucudur."*

Mısır'da iki ünlü yazarla bir ünlü şair yayınlarıyla laikliğe karşı çıkanların karşısına dikildiler.[90] Ulema özellikle iki yazar Şeyh Ali Abdülrazık ile Taha Hüseyin'e büyük tepki gösterdi. Abdülrazık *El İslam ve Usulül Hükm* adlı kitabından başka yazdığı makalelerle de görevinden uzaklaştırılmasına sebep olan görüşlerinden vazgeçmediğini ortaya koydu. Bunların birinde şöyle diyordu[91]: *"Dinle devletin ayrılmasında kamu yararı aranırsa iki taraf da haklı gerekçeler bulabilir. Ama pratik teorilerden daha önemlidir. İkisinin ayrılması halkın dinini hiç etkilemez, kimseyi dinden çıkarmaz, dini değiştirmez. Bu sebeple karar üzerinde yapılan büyük şamatayı anlayamıyorum. Bunu yapanlar özel amaç güdüyorlar, çünkü Türkler din adamlarını ve etkilerini tasfiye etmek peşindeler, devlet işlerine karışmamalarını istiyorlar. Biz de din adamı sultasının kamu işlerine karıştığında halka zarar veren bir etki yarattığına inanıyoruz."* Yazar Türkiye'nin, ulema ve din adamlarının entrikaları sebebiyle bu kararı almış olduğu-

nu anladığını, ancak *devlet dini* kaydının kaldırılmasını kabul etmediğini bunu yapmadan da (laik devleti ilan etmeden de) din adamlarının karışmamasının sağlanabileceğini ileri sürüyor. Şairlerin Sultanı diye ünlenen Ahmet Şevki ise hilafet kongresi yapanlarla *"Türklerin cihad açarak elde edemediklerini siz cihad yapmadan elde etmeyi mi tasarlıyorsunuz?"* diye alay ettikten sonra eklemektedir[92]: *"Cebini doldurmayı hedefleyen kadılardan, vakıflarda çöreklenmiş ulemaya çare bulun; ıslahat yolunu tutun ve yaşlanmış vücutlara yeni zamanların ruhunu getirin; çok sayıda Müslüman 'çağın çocuğuyum' diyor ama zaman hareket ederken kendileri geleneklere bağlı kalıp hareketsiz oluyorlar."*

İran'dan gelen onay biraz sınırlıdır. Her din adamının devlet işlerine karışmasını istememekle birlikte, tamamen dışlamaya da karşı çıkmışlardır[93]: *"Yüzeysel bakılırsa Türkiye'deki durum konusunda yanlışlığa düşülür. Oysa görüyoruz ki Türkiye'de Ramazan her zamanki gibi kutlandı. İftar için top da atıldı, kurban da kesildi. Asıl mesele ruhanilerin Avrupa'daki gibi siyasete karışmamasıdır. Gayri ruhani siyaset Avrupa'da da var. Siyaset uzmanlık ister, her din adamı yapamaz. Ama Avrupa'nın herşeyini taklit etmeyelim. Mesela cuma yerine pazar tatili neye yarar. Avrupa'nın büyüklüğünü kabul ediyoruz ama iyi ayıran bir göz ve sağlıklı bir kafa ile alınacaklar aranıp bulunmalıdır."* İranlıların bu ihtiyatlılığında en üst düzey ulemaya anayasada meclis üstünde yetkilerin tanınmış olması etkiliydi.

Lübnan'da Hıristiyan kesimin laikliği desteklemesi doğaldı, buna karşılık Belag, Ray ul-Amm, Alıdul Jadid gibi bazı Müslüman kesim sözcülerinin de laiklikten yana yayın yapması Hıristiyanları da şaşırtmıştır. *"Dikkat edin böyle bir durumda şeriat mahkemeleri de kalkacaktır"* diye uyarıyorlardı. Hıristiyanların endişesi laiklik durumunda misyoner okullarının da Türkiye'dekilerin akibetine uğramasıydı. Belag ise kararlıydı. Dinin artık Türkiye ile komşuları arasında engel teşkil etmediğini vurguluyordu.

Denemenin Sonucunu Bekleme Önerisi

Genel değerlendirmeye giriştiğimizde, iki dünya savaşı arasındaki dönemde İslam dünyasında çağdaşlaşma ile dinsel yapı arasındaki etkileşimi biçimlendiren dört eğilimin varlığı görülür:

1 İslâmın dışarıdan alınacak hiçbir şeye (çağdaşlaşmaya) ihtiyacı olmadığını, sonradan eklenmiş unsurların temizlenmesiyle ilk dönem saflığına dönmeyi yeterli bulanlar (Selefiye),

2 - Himayeci güdümünde her alanda çağdaşlaşmayı zorunlu kabul ederken, İslamdan kopmuyor görünmeyi ısrarla vurgulayanlar,

3 - Laikliğe yanaşmayıp, kendi seçimleriyle toplumlarına uygun buldukları değişimleri getirenler,

4 - Çağdaşlaşmayı dini işe karıştırmadan planlayanlar.

Birinci eğilimin temsilcisi *Vehhabiler*'di. Mekke ve Medine'yi bombalı ve kanlı bir şekilde ele geçirmeleri, Kral Hüseyin'e kimsenin sempatisi olmamasına rağmen İslam dünyasının hiçbir yerinde hoş karşılanmamıştır. Aksine sert tepkiler gelmiş ve Hint, Irak, İran, Mısır gibi ülkelerden lanetler, davranışları yeren fetvalar çıkmıştır. Mısır'la çekişmeleri yüzünden siyasi gerginlik artmış ve o yıllarda hacı sayısında önemli düşüş olmuştur. Suudi Krallığının prestijinin o dönemde laikliği ilan eden Türkiye'ninkinden de aşağıda olduğunu söylemek yanlış olmaz. 18. yüzyıl sonunda belirdiğinden beri bütün İslam toplumlarının (özellikle Arapların) marjinal saydıkları Vehhabiler, İngiltere'nin de desteğiyle uluslararası foruma ilk kez adımlarını atarken bu dışlanmayı dikkate alarak gayet ihtiyatlı davranmışlardır.[94] Bu yüzdendir ki, ilke olarak tam karşısında oldukları Türkiye'yi hemen tanımış ve Mekke'de düzenledikleri İslam Kongresine davette tereddüt etmemişlerdir.[95] Türkiye de, bir yandan kararlı düşmanı Hüseyin'in kampanyasından kurtulmanın rahatlığı, diğer yandan da Vehhabilerin tekke, yatır, evliya gibi uygulamalara karşı olma-

larının ilkelerine uyması sebebiyle uzlaşmaya hemen yanaşmıştır. Bu bir bakıma dinsizlik kampanyası cephesini bölmenin de bir aracıydı. Suudi Krallığının dış politikaları da Ankara'nın görüşleriyle fazla çatışmıyordu: Yayılmacı değillerdi, topraklarının dışına taşmayı düşünmüyorlardı; bütün dünyayı Müslüman etmeyi hayal etseler de bir İslam İmparatorluğu hayalleri yoktu; Hüseyin'inki kadar bile Arap Birliği iddiaları yoktu; hilafeti hiç düşünmüyor, onun yerine bütün İslam toplumlarının katılacağı yetkisi sınırlı bir konferansı yeğliyorlardı. Köktendinciliklerini hacılara yansıtmamaya da özen gösterdiler. Zaten 1940'lı yıllara gelinceye kadar dünyayı etkileyecek petrol gelirine de sahip değillerdi. Dolayısıyla ideolojilerini ihraç edecek girişimlerde bulunabilecek güçleri de yoktu. Salt şeriata dayalı devlet anlayışları da yaygınlık kazanmadı. Bu dönemde Mısır ya da Hindistan gibi yerlerde köktendinci akımlar belirmişse de doğrudan Suudilerin etkisine bağlamak mümkün değildir.

Üçüncü grubu oluşturan İran ve Afganistan ile dördüncünün tek modeli Türkiye, İslam dünyası içinde bir azınlık oluşturuyorlardı. 1920'lerin başından beri birbirleriyle ilişkileri dostça ve politikaları birbirine yakındı. İran Şahı'na *"M. Kemal'in taçlı izleyicisi"* lakabı o yıllarda verilmiştir. Afgan elçisi de kendi hükümdarı için aynı nitelemeyi kabul ettiğini saklamamıştır[95]: *"Bizim Türkiye ile dış ilişkimiz diye birşey bahis konusu değildir. Biz kendimizi Türk, Türkler de bizden sayıyor. Her Afganlı kendini Türkiye için fedaya hazırdır. (...) Gazi Paşayı ne derece kutlu saydığımız ona kendi sevgili Padişahımız Amanullah Han kadar saygı göstermemizden anlaşılır..."* bu ilginç bütünleşme sebebiyle, üçüncü grup ile dördüncü arasında büyük fark olmasına rağmen, İslam dünyasının büyük çoğunluğunu oluşturan Arap, Hint ve Güney-Doğu Asya Müslümanları arasında Kemalist çağdaşlaşmanın iki eğilimi de temsil ettiği kanısı yer etmiştir.

Toplumsal değişmeler, hazırlık sürecinin yanısıra bir de kökleşme süreci gerektirirler. Türk çağdaşlaşması Tanzimat'la başla-

yan hazırlık sürecinin sonunda Kemalist aşamaya varmış ve laiklik düzeyine erişmişti. Tabii bunun kökleşmesi de toplumda bir hazım süresini gerektiriyordu. İslam dünyasından yükselen değerlendirmeler arasında çoğunluğu, *"üç beş yıl geçti yine de laiklikle kazanılan bir şey görünmüyor, yüzeysel Batılılaşmanın altında eski dönem içgüdüleri ve zihniyeti çağdaşlaşmayı etkisiz bırakıyor"* türü yargılar oluşturmuştur. Genellikle, Türkiye'de yapılanların hemen sonuç vermemesini Kemalist sistemin başarısızlığına işaret saymak eğilimi egemendi. Denemenin hemen reddedilmemesini, sonucunun beklenmesini öneren, araştırmamıza göre sadece Mısırlı Abdelrazık olmuştur. Hem de Cumhuriyet ilanını bid'at saymasına rağmen. Ona göre bundan dolayı Kemalistlere yüklenmek yanlıştır zira *"ister iyi ister kötü olsun, günahı da sevabı da hesap gününde belli olacaktır"*. Abdelrazık Kemalizmin asıl getirdiği yeniliğin laiklik (hükümeti ladiniyye) olduğunu kaydedip ekliyor[96]:

"Türkiye İslâmın merkezi ve herkesin örnek aldığı bir kıbleydi. Müslüman umutlarının yöneldiği bir kıble. Yaptıkları hâlâ da etkili oluyor... Türk ihtilalinin ülkelerine yayılmasından korkanlar var ve oluşumları reddediyorlar. Tehlike anında gözünü yumanlar gibi. Aksine Türk inkılabına açık gözle bakıp özgürce değerlendirmelidir. Bu yaptıklarının Allah'ın istediği bir ceza mı yoksa Allah'ın istediği bir hayır mı olduğunu bilmiyoruz. Emin olduğumuz husus, bu yeni fikirlerin eskilerle çatıştığı ve aralarında köklü bir çelişki olduğudur. Kesin olan şey, gerçeğin yanlışı yenecek olmasıdır. Gereksiz olan düşer, insanlara yararlı olan kalır. Ozaman şüpheciler ve boş şeyleri izleyenlerin kalpleri rahatsız olur. Kabul edelim ki günlük yaşamda dini tartışmalar boş ve etkisiz oluyor. Bunlar için şer'i mi değil mi diye değil, yararlı mı yoksa zararlı mı sorusu soruluyor. Bütün fetvalar ne derse desin, yararlı tutuluyor, zararlı atılıyor. Dinsel boyut değil, kamu yararı ön plandadır... Biz din adamlarının kamu işlerine karıştıklarında halka zarar

veren bir etki yarattığına inanıyoruz... Bu müdahaleden sıyrılmak islahatın ilk şart ve temelidir. Ancak bu özgürleşmenin devletle dinin ayrılmasıyla gerçekleşeceğine inanmıyoruz. Güçlü bir hükümet laik devleti ilan etmeden de din adamlarını devlet işlerinden uzak tutabilir. Uygar Avrupa devletlerinin çoğunda böyledir. (...) Umarız ki Allah Türkleri bu denemenin kötülüklerinden korusun. Fransa'da olduğu gibi onlarda da bu deneyimin başarısız kalacağı şüphesine sahibiz. Siyasetle dinin ayrılması ulemanın din üzerinde etkisini yok etmeyecektir. Bu bir denemedir; eğer başarısız olursa, boş ve yararsız birşeye indirgenir; başarılı olursa, Türklerin başarısı ortaya çıkar, Müslümanlar bunu içtenlikle istiyor."

Abdülrazık'ın görüşlerine katılmasalar da zaten ellerinden birşey gelmeyen Türkiye dışı Müslümanlar kendiliklerinden denemenin sonucunu bekleme sürecine girdiler.

Yeni Bir Halife İçin Sonuçsuz Girişimler

Bekleyip görme yanlıları genellikle eylemciliği sevmeyen kesimdi. Bağımsızlıkları için de savaşmamış, himayeci tarafından *adam edilmeyi* yeğlemişlerdi. Kitleler de parlayıp sönüveren gösteriler dışında bu öncülerin peşine takılmışlardı. Ama İslam dünyasında boşta kalan hilafeti sahipleme hırsı gösterenler de yok değildi. Bunların bazıları şahsi ihtirasla mücadeleye girişmişlerdi, bazıları ise 300 milyon Müslüman açısından bakma iddiasındaydılar.

Hintli Müslümanlardan Amir Ali imamın ruhani görevini yapması için dünyevi gücünün bulunması gerekmediğini savunanlardandır. İmamın sadece Peygamber ile cemaat arasında bir bağ olduğunu ileri sürer. Ona göre dünyevi ve ruhani güçlerin birleşmesi geç Abbasi döneminin bir ürünüdür. Onun çizgisinden hareketle bir diğer ırkdaşı sorunu çok daha net bit şekilde gündeme getirdi[97]:

"M. Kemal'in ve TBMM'nin yaptığı, zaten olmuş bir şeyin resmen açıklanmasından başka bir şey değildir. Halife için ge-

rekli şartlar, Osmanlı Devleti yok olduğunda ortadan kalkmıştı ve bu şartları yaratabilecek İslam dünyasında kimse yok. Ankara'nın imkanları hilafeti yaşatmaya yetmez. (...) Karar olağanüstü bir cesaretle alındı. Milletin güvenliği ve cumhuriyetin huzuru bunu gerektiriyordu. Türkler açık olarak meseleyi ortaya serdiler. Şimdi İslam dünyası buna sahip çıkacak mı, çıkmayacak mı? Hayır ise, 300 milyon Müslüman varsa da, İslam ölmüş demektir."

Bu sözler Güney-Doğu Asyalı Muhammed Bereketullah Mevlevi'nin 1924 sonlarında yayımlanan kitabında yer almaktadır. Hilafetin papalık modeli üzerinden ruhani nitelikle kurulmasında sakınca olmadığını, sadece halifenin yanılmazlığını, dinde rütbeler ve emre kesin itaat mantığının alınamayacağını belirtir. Hilafetin hiçbir ailenin tekeline verilmemesi, bütün mezhepleri birleştirici olması en büyük arzusudur. Hilafetin ideal başkenti olarak İstanbul'u görür, olmazsa Kahire'ye razı olur. Umudunu ertesi yıl Kahire'de yapılması planlanan İslam Kongresine bağlamasına karşın içinin pek rahat olmadığını da saklamaz[98]:

"Şu anda hangi kral seçilse büyük devletlerin entrikalarının ve şüphelerinin oyuncağı olacaktır."

Soru iyi konulmuştu: 300 milyon Müslüman varlıklarının sebebi saydıkları kuruma sahip çıkabilecekler ve de kurumun büyük devletlerin oyuncağı olmasını kitleler ve krallar engelleyebilecek miydi?

20. yüzyılın başından itibaren İslam ve Arap dünyasının olaylarında ön planda rol oynayan, Türk toplumunu ve bu süredeki tarihini çok iyi bilen iki düşünür, Şekip Arslan ve Reşid Rıza, hilafetin kaldırılmasından sonra da uzun süre bu kurumun canlandırılması için yoğun çaba harcamışlardır. Kararın ilanından sadece iki buçuk ay sonra 12 Mayıs 1924'de Şekip Arslan dostu Reşid Rıza'ya gönderdiği mektupta hilafet konusundaki tartışmaların durumunu şöyle özetliyor:

"Bilinen sebeplerle bazı kimselerin icat ettiği ve Mısır'da Şeyh Muhammed el Hudavi'nin onayladığı ruhani halifeliğe kar-

şısın. Ben de ona karşıyım ve böyle olacaksa tamamen lağvının müreccah olduğuna inanıyorum. (...) Ama Müslüman kitleler bir halifede ısrar ediyorsa, bu amaçla bir seçim yapılmalı. Benden bunu gerçekleştirecek şer'i şartları soruyorsun. Ama bunları gerçekleştirmek imkansız. Daha da ileri gideceğim. Eğer gerçekten şeriata uyacaksak, kabul edelim ki bütün İslam aleminde bütün şartlara uygun bir insan yoktur.

Abdülmecit en çok desteği olan kişi ama siyasi gücü yok.

İmam Yahya çok puan alır ama Müslümanların çoğu yeterli ordu ve organize devleti bulunmadığı fikrinde, hatta sünni saymıyorlar.

İbni Suud Müslümanların nazarında küçük bir emirdir ve sünnilerin reddedeceği bir Vehhabidir.

Hüseyin'in lehinde bir iki nokta var ama İbni Suud'dan da zayıf ve İngilizlere yakınlığıyla ünlü, bu yüzden Müslümanların çoğu tarafından lanetleniyor.

Afgan Emiri büyük bir kesimce kabul edilebilir, fakat çok uzakta ve devleti büyük değil.

Mısırlı olabilir ama tam bağımsız değil ve Hintlilerle Mısırlıların bir kısmı onu seçmez.

Geriye ulema kalıyor.

Şerif Sünusi, Mustafa Kemal'in de ruhani hilafet önerdiği kişidir, ama kabul etmedi, zira bir alimin asabiyye ve hükümeti idare edemeyeceği inancında.

Hangi aday olursa olsun, güçlü bir ordu ve iktidar kurumlarına sahip olmadıkça adaylar sadece kağıt üzerinde mürekkep olarak kalır.

Kureyş şartında fazla ısrar etmeyelim. Hulefayı Raşidin ve Ömer İbni Abdülaziz'den sonra Kureyş'ten gelen olmadı. İslam doğduğunda böyle olmuşsa, bugün ne bekleyebilirsin?"

Şekip Arslan 8 Temmuz 1924 tarihli mektubunda da aynı görüşleri tekrarladıktan sonra ekler: "Eğer Müslümanlar Abdülmecit'in hilafetini reddederlerse, sonuçta bugünkü duruma göre bir değil on Halife belirir."

Ünlü Arap tarihçisi Albert Hourani bu iki düşünürün temel görüşlerini şöyle özetliyor: *"Reşid Rıza da, Şekip Arslan da İslamdan bahsederken Arap İslâmından bahsederler ve diğer Müslümanlara arslan'ın deyimiyle Arapların öğrencileri diye bakarlar. Ve, ümmet içindeki özel yeri sebebiyle, başkaları için kabul edilmeyecek şekilde Arap milliyetçiliğinin İslam Birliği ile bağdaşacağına inanırlar. (... Kavakibi'nin fikirlerine uygun şekilde) Arapça bilmeyen İslâma hizmet veremez, düşüncesindedirler. (...) İslâmın gelişi Arap asabiyesini kanalize etmiş iken Türk ve İranlılar İslâmı yıktılar düşüncesi Reşid Rıza'da mevcuttur."*

Görüldüğü gibi dönemin en ünlü Arap düşünürleri de şaşkınlıktan ve daha da kötüsü İslâmı Arap milliyetçiliğiyle özdeşleştirmek çarpıklığından kurtulamıyorlardı. Yeni bir halife için girişimler böyle bir ortamda sürdü.

ABDÜLMECİT'İN GİRİŞİMLERİ (İSVİÇRE-FRANSA): Hilafetin kaldırılması kararma tepkilerin pek kısa sürmesi, ortalığın birden halife adaylarıyla dolması yüzündendir. Bu makamı resmen işgal etmiş olan Vahdettin ve Abdülmecit'in arkasından Hüseyin'in, Kral Fuat'ın ve diğerlerinin adaylıkları, bunlara gösterilen tepkiler ve ilgiler hemen kamuoylarını etkilemiştir. Bir çok düşünürün -yukarda kaydettiğimiz gibi- 300 milyonluk Müslüman aleminin, 5 milyonluk Türkiye'nin kararının altında kalmamak yolundaki azmini vurgulaması da bu yoğunlaşmayı son derece artırdı.

İlginin öncelikle Abdülmecit üzerinde yoğunlaşması doğaldı. Hindistan'da bir tarafta kararın geri alınacağı inancı tekrarlanır, işin M. Kemal'in adaylığı ile çözümlenebileceği düşünülürken, Cinnah Türklere şiddetle çatıyor[99], ama hutbede Abdülmecit'in adı terkedilmiyordu[100] Mısır'da El Ezher onun hilafetinin devam ettiğini resmen açıkladı[101]. Ayrıca İtalya'da misafir edilmesi yolundaki öneri[102] üzerine Fransızların da böyle bir fikir üzerine eğilmesinin son halifeye cesaret vermemesi mümkün değildi. 11

Mart günü ilk durağı olan İsviçre'nin Territet şehrinde ilk açıklamasını yaptı[103]: Kararı şeriata, İslâmın çıkarlarına aykırı, inkarcı ve batıl sayıyordu. Kararı sadece İslam aleminin alabileceği inancındaydı. Konu üzerinde bir karara varmak üzere büyük bir dini kongre düzenlemeye karar vermişti. Bütün liderleri işbirliğine ve fikirlerini kendisine ulaştırmaya çağırıyordu. Gösterilen dayanışmanın başarı getireceğine inanıyordu. Bildirisini Halife-i Resulallah Rabbülalemin diye imzalaması kararı tanımadığının kesin kanıtıydı.

İsviçre hükümeti kendisine siyaset yapmama kaydıyla vize verildiğini hatırlatırken, Abdülmecit hala Hüseyin'e karşı Müslümanların kendi yanında olacaklarını söylüyordu[104]. Karar reddeden davranışına Türkiye'den yükselen tepki üzerine, 25 Martta doğrudan doğruya TBMM'ye hitap eden bir bildiri yayımladı: *"Yanlış yorumluyorlar, bildirim Türkiye'ye karşı değildir, bana biat etmiş olan Müslümanlara karşı görevim vardı, yoksa şahsen duçar olduğum feci haksızlığı büyük vatan sevgim sebebiyle unuturdum. Ben görevimi yaptım, artık laik (Lâ-dini) cumhuriyet hükümeti ile ilgim kalmamıştır, bundan sonrası İslam alemine ait. İnşallah memleketimde yapamadığım hizmeti vatandaşlarıma dışarıdan yaparım."* Bu da Halife-i Resulallah diye imzalanmıştır. Parası kalmayan, hiçbir yerden (Damadı Haydarabad Nizamının oğlu hariç) maddi yardım görmeyen, zaten siyasi yeteneği de olmayan Abdülmecit kısa zamanda gündemden düştü. 1926'da *"Hilafete müteallik Vesaik'i içeren bir Yeşil Kitap"* yayınlaması, 1931 Kudüs Kongresi sırasında isminin geçmesi Ankara'yı rahatsız etmiş ve yaşadığı Nis şehrinde sırf onu kontrol altında tutmak için bir konsolosluk bile kurulmuştur. Bazı yayınlarda isminin Halife-Türkiye Sultanı ya da Emirülmüminin Sultan diye geçmesinin bu huzursuzluğun kökeninde olduğu anlaşılıyor. Buna rağmen Abdülmecit genelde Türkiye ve Kemalistler hakkında ılımlı konuşmuş, Milli Mücadeleyi desteklediğini saklamamış, bu yüzden Vahdettinciler (Mustafa Sabri) tarafından 'böyle adam halife olur mu' diye yerilmiştir. 1944'te Paris'de öldü.[105]

HAC KONGRESİ (MEKKE, 1924):

Hicaz Kralı Hüseyin'in kendisine hep Emirülmüminin diye hitap ettirdiğini evvelce de belirtmiştik. 15 Mayıs 1923'de Şarki Ürdün krallığının ilanı töreninde oğlu Abdullah, İngiliz temsilcilerinin önünde ondan ısrarla Emirülmüminin Mevlana diye bahsetmiştir[106] Bu sıralarda İbn Suud ile ilişkileri İngilizlerle olduğu kadar bozuktu ve ne Araplardan ne de yabancılardan sağlayamadığı desteği Müslümanlardan elde etmeyi tasarlıyordu. Halife sıfatını üstlenirse bir dokunulmazlığa sahip olacağını hesaplamış olmalıdır. Türkiye'de hilafet tartışmalarının yoğunlaştığı ve istifaden bahsedildiği bir sırada, 18 Ocak 1924'de Amman'a oğlunu ziyarete gitti. 11 martta da halife ilan edilip biatları aldı. Daha 6 mart tarihinde el Kıbla, Suriye, Filistin, Irak, Hicaz, Yemen'in önceden ona biat ettiğini, ama onun hilafeti değil Arap meselesini halletmek istediğini kaydetti. Bu vesile ile Hüseyin'in Türklerin dinsizliği hakkındaki sözlerinde ne kadar isabet etmiş olduğunun ortaya çıktığını belirttikten sonra, şimdi Suriyelilerin ve Hicazlıların biatlarının alındığını açıklıyor. Ve ünvanını sıralıyor: Haşimi Majesteleri Mevlana Emirülmüminin, halifet seyyid el Mürselin, melik el Arab el Muazzam seyyidina el Hüseyin bin Ali.

20 Mart'ta Mekke'ye dönen Hüseyin derhal bir Hac Kongresi toplamak ve orada sıfatını bütün Müslümanlara onaylattırmak yolunu aramaya girişti.

Bu Hüseyin'in ilk denemesi değildi. 1921 başında dini Nahda-i İslâmiye (İslâmi Uyanış Kongresi) için davetiyeler de dağıtılmış, ama İngilizler -Babıali'in uyarısı üzerine- engellemişlerdi. 1922 ve 1923'de yalnız Arap Yarımadası Kongresine dönüştürdü, ama herkesin katılmasını sağlayamadı. 1924 Temmuz'u için planladığı hac kongresi, Arap olmayanlar kadar Arapların da hilafetine onay vermemesi yüzünden beklediği şekle bürünemedi[107] Bu sebeple hilafet konusu gündeme getirilmedi, bir nizamname yapılmakla yetinildi. Davranışlarının aşırı bir Arap milliyetçiliği içermesi, Arap olmayan Müslümanları rahatsız ediyor-

du, üstelik İngiliz ajanlığı damgasından kurtulamıyordu. 1925 yılı için yenisini tasarlarken İbn Suud ülkesini işgal etti, o da herşeyini terkedip kaçtı. Müslümanların sözcülüğü (yani hilafet) yoluyla hedefine erişme taktiğini destekleyen çıkmadı. Kıbla'nın Vehhabiler gelip son verinceye kadar, yoğun Türk aleyhtarı yayınlarına devam etmesi dikkati çeker. Kendisi yazmasa da başkalarının yayınlarını aktarıyordu. Bunun, hedeflerine ulaşamamasından Türkleri suçlu tutmak gibi bir tutkunun sonucu olduğu düşünülebilir. Oysa Kemalistler (yani 1919 sonrası Türkiyesi) onu hiç hedef almamıştı.

Günümüz Arap tarihçileri Hüseyin'i, İslâmın değil, Arap vatanseveri ve milliyetçiliğinin savaşçısı olarak ilan ediyorlar. Kendisine ihanet eden İngilizler yüzünden hedeflerine ulaşamadığını belirtiyor ve ekliyorlar[108]: *"Başarısızlığı bugün de devam eden bir trajedinin üzücü bir ilk aşamasıdır."* Ancak son döneminde bile ne kendisinin ne de yayın organının, hatta oğullarının, İngilizlere Türklere olduğu kadar saldırdığı görülmemiştir. Bütün davranışını arap milliyetçiliği üzerine kuran Hüseyin'in -ki bu davranışını Kemalistler yermemişler, kendi kaderini saptama hakkını saygı ile karşılamışlardır- Türk milliyetçiliğini, hele Orta Asya Müslümanlarını kurtarmayı dinsizlikle suçlaması temizlenemeyecek bir leke olarak durmaktadır. İngiliz himayesinde İslâmı kendi tekeline alma çabası (Esmer Dominyon yapma girişimi) ne İslam dünyasında ne de Araplar arasında onay da almamıştır[109]

DİN DÜŞMANI HALİFE ADAYI HÜSEYİN'İ VEHHABİLERE TASFİYE ETTİRİŞ:

Emperyalizmin şahane bir oyunudur. 18. yüzyılın sonundan beri, Arabistan çöllerinin, özellikle Nejd'in hakimi olan Vehhabiler, bid'atlerden temizlenmiş bir İslam teziyle bütün çevrelerindekilere (Türk, Arap ayırmadan) saldırıyorlardı. 19. yüzyılın başında Mekke ve Medine'ye de hakim oldularsa da, Osmanlı kuvvetleri tarafından topraklardan çıkarıldılar. Bazen yenerek,

bazen yenilerek hep savaştılar. Bu yüzden de çevreleri tarafından hiç sevilmediler. Babıali saldırganlıklarını önlemek için duruma göre asker, duruma göre para kullandı.

Birinci Dünya Savaşı başladığında başlarında 35 yaşlarındaki Abdülaziz İbni Suud bulunuyordu. Türkler, İngilizler, Almanlar kendilerine müttefik sağlamak için para dağıtırken o da İngilizlerle anlaştı. Bağlantı ajanı olarak ünlü Philby nezdine yerleşti. Abdülaziz, Vehhabi ilkelerini istediği gibi yorumluyordu. Müslüman toprağında Hıristiyanla işbirliği yapmasını eleştirenlere bunun anlayışlarına aykırı olmadığını söyledi. İngilizlere karşı Cihad yapmasını önerenleri de *"Peygamberimiz pratik insandı, cihada ancak başarı şansı kesin ise izin verirdi, İngilizlere karşı şansımız yok"* diye cevapladı. Bu anlayışı sayesinde İngiltere'den ayda 5000 Sterlin ödeneğe bağlanmayı ve Necd Kralı diye tanınmayı sağladı. İhtiraslı bir adamdı ve topraklarını genişletmeyi arzuluyordu.

Şerif Hüseyin'in Hicaz Krallığıyla yetinmemesi ve bütün Arapların kralı olma hırsı, üstelik Irak ve Ürdün'e oğullarını kral olarak yerleştirmesi hayalleri için en büyük engeli oluşturuyordu. Üstelik 1919 başında Medine'deki son Türk ordusu da teslim olduktan sonra Hüseyin, Vehhabilerin kendilerine ait saydıkları vahaları da kontroluna almak için seferler düzenlemeye başladı. Vehhabiler Abdullah'ı bozguna uğratmakla yetinmediler Hicaz'a yürümeye de kalktılar, ancak İngiltere'nin o sırada Hüseyin'e ihtiyacı vardı ve ödeneğinin kesilmesi tehdidi Abdülaziz'i frenlemeye yetti. O da Hüseyin'in aldığı para kadar (ayda 20 bin Sterlin) ödenmesi şartını ileri sürmeye başladı. Hüseyin-İbni Suud düşmanlığı giderek artı. İki taraf da birbirini müşrik sayıyordu. Hatta Hüseyin Vehhabilerin hac yapmalarını da engelledi. Riyad'ı alıp yerle bir etme tehdidinde bulundu. Böyle bir ortamda İngilizlerin İbni Suud'u terketmemeleri, Hüseyin'e karşı bir denge gücüne ihtiyaç duymalarındandı.

Hüseyin vaad edildiği gibi Asya Araplarına tam bağımsızlık verilmesi ve kendisinin kral tanınmasında ısrar ediyordu. Manda

rejimlerine karşı göründü, bu yüzden Versay Antlaşmasını imzalamayı reddedince, İngiltere siyasi hatta mali baskısını artırdı. O da tek geliri olarak hacılardan daha fazla para çekmeye ya da zaten azalmış olan hac yolu üzerindeki aşiretlerin ödeneklerini kesmeye başladı. Bu yüzden Arap yarımadasındaki bütün Araplarla, Hintlilerle ve Mısırlılarla arası bozuldu. Hem krallığı için, hem de Vehhabilere karşı İngilizlerden yardım istiyor, aynı zamanda kafa tutuyordu. 1923 yılında, oğullarının ısrarlarına rağmen yumuşamaya yanaşmadı ve çelişkili tutumunda ısrara devam etti. Bunun üzerine İngiltere onunla Hicaz'ın korunması ve Arap ülkeleri konusundaki müzakereleri son derece ağırdan almaya başladı. Tam bu sırada Türkiye hilafeti lağveder etmez kendini halife ilan edince İbni Suud'a Hicaz'a yürümek için uygun ortam belirdi. İngilizler resmi raporlarında bir tür ***ihtiyar bunak*** olarak adlandırdıkları krala yardımı reddettiler, iki taraf razı olurlarsa arabulucu olacaklarını söylediler. Bu, İbni Suud'a yeşil ışık yakmaktı. İhvanlar önce Taif'i alıp 300 kişiyi öldürdü ve şehri talan etti. Bunun yarattığı korku Mekkelileri Hüseyin'i tahttan çekilmeye zorladı. Hicaz demiryolu olsaydı belki Ürdün'den yardım alırdı ama onu kendisi tahrip ettirmişti. Koruyacak tek kişi kalmayınca ailesiyle birlikte kaçtı. 13 Ekim 1924'de Mekke, bir yıl sonra da Cidde düştü. Hayatını Kıbrıs'ta sürgünde tamamladı. Onun da megali idea'sı böylece on yılı doldurmadan bir başka Arap liderin eliyle sona erdi. Hüseyin'in *el Kıbla* gazetesi kapanıp yerine İbni Suud'un *Umm al Kura* gazetesi yayma başladığında, ilk sayıda ***"Mekke'yi dinin düşmanı olan Hüseyin, oğulları ve kuyruklarından temizlemek için geldikleri"*** kaydedilmiştir.

Hüseyin denemesi de sonuç vermeyince İngilizler uysal halife arama taktiğinin artık faydası olmayacağına kesin olarak anladılar. Hilafet kurumuna karşı olan Suud ailesini Hicaz'a hakim kıldırarak geleceği de damgalayacak bir yönlendirmeye zemin hazırladılar.

GENEL İSLAM KONGRESİ (KAHİRE, 1926):

Mısır Hidivlerinin hilafet özlemi, İngilizlerin Arap hilafetini kışkırtmasıyla başlamıştır. Dolayısıyla savaştan hemen sonra Kral Fuad'ın bu konuyla ilgilenmesi doğal bir gelişimdi.[110] Hüseyin ile hac ve mahmal konusunda başlayan çekişmelerin kökeninde de bu yarışma vardır. Mısır'daki İngiliz yönetiminin kanaati Fuad'ın saltanatla hilafeti ayrı düşünmeyi kabul ettiği yolundaydı. Mısır önce Abdülmecit'in sıfatının devam ettiğini kabul etti, ama onun bir İslam Kongresinde karar alınması önerisi ve Hüseyin'in kendi kendini ilanı, Fuad'ı durumdan yararlanmaya yöneltti. Önce Abdülmecit'i Mısır'a davet etmeyi düşündü (Hüseyin'in Vahdettin'i ağırlaması gibi) sonra doğrudan eyleme geçti. 24 Mart'ta ulema, Abdülmecit'e biatını geri aldı. Ancak Kral da Mısır'da çok sevilen bir kişi değildi, özellikle İngilizlerle ilişkileri tepki topluyordu. Kırk alim, yabancı işgali altındaki bir ülkede hilafet olamayacağını ilan ettiler. El Ezher'e karşı Ömer Tosun Paşa başkanlığında bir hareket etkili propaganda yürüttü. El Ezher özellikle halifelik için Kureyş şartının gerekli olmadığı yolunda ısrar ediyordu. Bu sırada seçimi kazanan Wafd Partisi de Fuad'a karşı çıktı. Bu durumda 1925 Ocak ayı için planlanan İslam Kongresinin ertesi yıla bırakılması kararlaştırıldı.

Bütün İslam dünyasını birleştirmek amacıyla Vehhabilere, İbadilere, Zeydi ve 12 İmam Şiirlere hatta Ağa Han'a davet çıkarılması, Sünni çevrelerde tepki yarattı. Hint Hilafet Komitesi adına Şevket Ali de Fuad'a karşıydı ve Başbakan Zaglul'a telgraf gönderip, acele edilmemesini, Türkleri kararı geri almaya iknaya çalışmasını, olmazsa seçime gidilmesini istedi. Ayrıca toplantının Kahire'de yapılması da istenmiyordu. Hint'ten son bir tehdit daha geldi: Eğer Mısırlılar kendi başlarına halife seçerlerse İslam dünyasının alay konusu olurlar. Tunus ve Suriye Müslüman temsilcilerinin Fransa hükümetince seçilmesinin kabulü, Rif mücahidi Abdülkerim'in davetinin Fransız ve İspanyol hükümetlerinin bastırması üzerine *asidir* diyerek geri alınması, toplantının

önemini kaybetmesine sebep oldu. Kongre Avrupalılara verilmiş olan vaade uygun olarak halifelik konusuna hiç dokunmadan, 1926 Mayıs'ında yapıldı. Önemi de olmadı.

İSLAM DÜNYASI KONGRESİ (MEKKE, 1926):

İbni Suud daha 1924'de Haşimileri Hicaz'dan çıkarma savaşlarını yaparken bir İslam Dünyası Kongresinin hazırlıklarına başlamıştı.[111] Vehhabilerin İslam aleminde hiç de iyi bir ünleri yoktu ve kendilerini kabul ettirmek ihtiyacı içindeydiler. hedefleri hilafet meselesi değildi. Daha 1924 Ekim'inde İbni Suud halifelikle ilgisi bulunmadığını açıklamıştı. Kongre Hicaz'ın gelecek hükümet şeklini saptamak amacını güdüyordu. Ancak 1925 başında İbni Suud hicaz Kralı ilan edilince, kongrenin amacı haccın düzenlenmesi ve tabii yeni krallığın onaylanması şekline dönüştü. Arap yarımadası dışından Yemen, Mısır, Afganistan, Hüseyin'le savaşında kendisini destekleyen Hintli Ali kardeşlere ek olarak ilk kez Ankara hükümeti de davet edilmişti. Bu hareketle Vehhabiler İslam dünyasında tam bir barış istediklerini ve Hüseyin'in temsil ettiği İslamdaki ayırım fikrini reddettiklerini göstermiş oldular. Ancak Mısır'dan hem Kralcıların hem de muhaliflerinin davet edilmiş olması sorun yarattı. Kralcılar rakipleri çekilmeden gelmediler. Irak ve İran Vehhabilere siyasi karşıtlıkları sebebiyle katılmadılar.

Organizasyonu yönetenlerden Reşid Rıza -belki de Türkiye'nin Misakı Millisi'nin antitezi olarak- Müslüman devletleri arasındaki anlaşmazlıkları Mekke'de çözmeyi öngören bir Misakı İslâmi önerdi. Hakemlik müessesesi ile toplantıyı bir Müslüman Devletler Birliğine dönüştürme çabasına Mısır, kongrenin politik amaçlı olmadığını hatırlatarak karşı çıktı. Rifeiler için para toplayıp Fransa ve İspanya'ya karşı savaşı sürdürmelerinin sağlanması önerisi de, yine siyaset yapıldığı gerekçesiyle Türkiye tarafından eleştirildi. Muhammed Ali'nin, Müslümanların Müslüman kanı dökmemesi yolunda karar alınması önerisine de Suudi Arabistan karşı çıktı. Hint bununla, Batı Afrika askerlerinin Su-

riye'de Fransızlarca kullanılmasına karşı çıkıyordu. Oysa Suudiler kısa süre önce Hicaz'a yaptıkları seferin ve Taif katliamının gündeme gelmesi endişesi içindeydiler. Türk delegesinin sonuç üzerindeki yargısı *sıfır* olmuştu. Cidde'deki İngiliz Konsolosu da *kongre İslâmın ne derece umutsuz bir bölünmüşlük içinde olduğunu ve bir Panislam konferansının ne derece az şey üretebildiğini gösterdiğini* rapor etti. Tartışmaların kitap halinde yayınlanması konusundaki Reşid Rıza'nın isteği gerçekleşmediği gibi, Hint heyetinin dönüşte Vehhabi dini uygulamalarının İslâma aykırılığını ileri sürerek vatandaşlarına hacca gitmemeyi önermesi de olay oldu. Medine uleması da *"haccı reddetmek kafirliktir"* diye fetva çıkardı. Sonuçta İbni Suud, Osmanlı politikasına döndü ve hacda siyaset yapılmasını engelledi, her yıl yapılacağı vaad edilmiş olduğu halde kongre bir daha toplanmadı.

GENEL İSLAM KONGRESİ (KUDÜS, 1931):

Filistin'de Yahudi Yurdu kurma yolundaki İngiliz projesinin gelişmesi Araplarla Yahudiler arasındaki gerginliği gittikçe artırıyordu. Himayeci devletten bir umudu kalmayan Kudüs Müftüsü Emin El Hüseyni, işin içine İslam dünyasını katarak sağlayacağı baskı ile çözüm bulma yolunu denedi. Muhammed Ali, İbn Suud'la yürüttüğü projenin başarısızlığı üzerine 1929'da Kudüs'te bir Yüksek İslam Konseyi kurulması önerisini ortaya atmıştı. Buna dayanarak 1931 için Kudüs'te bir toplantı yapılması kararlaştırıldı. Bu tür girişimlerden son derece tedirgin olan İngiliz yönetimine Hüseyni'ler, İngiltere'yi zora sokacak, kamuoyunu karıştıracak girişimler olmayacağı vaadini vererek izin aldı. Kudüs'ün üç ünlü Arap ailesi Hüseyni'ler, Halidi'ler ve Naşaşibi'ler arasında geleneksel çekişmenin yeniden canlanmasının yanı sıra, daha hazırlık aşamasında Şevket Ali'nin halife sorununu gündeme getirmesi ortalığı karıştırdı. Hintli lider birdenbire *"Şu anda Müslümanların bir halifesi var mı?"* sorusuna *"Evet, var, şimdi Nis'te sürgünde. Kalbim ve ruhumda halife oldular.*

Onu kabul ve biat ettim geri dönemem" deyince ortalık karıştı. 1924'de İsviçre'de yaptığı çağrıya hiçbir cevap alamamış olan Abdülmecit bunu bir davet saydı. Girişimin Batı kamuoylarına yansıyış şekli yine telaş vericiydi[112]:

"Saltanatının son günlerine kadar dünya Müslümanlarının ruhani lideri ve halifesi olan sabık Türkiye sultanı, yeniden bu sıfatı üstlenmeyi kabul etti ve dini görevlerinin çalışma yeri olarak Kudüs'ü seçti. Panislam hareketinin lideri ve (İngiltere tarafından düzenlenen) Yuvarlak Masa Toplantısının da delegelerinden olan M. Şevket Ali, aylardan beri süren görüşmeler sonucunda bu sonucu sağladı. Halen Londra yolunda olup durumu İngiliz Hükümetine resmen ulaştıracak. 300 milyon Müslümanın Halife'nin yönetimi altında birleşmesi hiç şüphesiz İngiliz İmparatorluğu için çok avantaj sağlayacaktır. (...) Ama Arap Yahudi çatışmasını da artırabilir. Filistin'de kanlı çatışmaların yeniden başlamaması için halifenin çok ılımlı davranması gereklidir."

Avrupa'nın 60-70 yıldır en büyük korkusu olan panislam ve 300 milyon Müslümanın siyasi birliği gibi temaların katılmasıyla, aslında çok yerel bir soruna çare aramayı hedefleyen toplantı bambaşka bir yöne çekilmiş oldu. Siyasi görüşler ortalıkta çatışmaya başladı. Önce Mısır ayaklandı. El Ezher'in daha 1924'te Abdülmecit'in halifeliğini reddetmiş olduğu hatırlatıldı. Hüseyni, hilafet sorununun gündemde olmadığını açıklamak zorunda kaldı. Ancak Şevket Ali'nin Kudüs'te bir İslam Üniversitesi kurma projesi de Ezher'i rahatsız ediyordu. Bu yüzden Mısır kongreye katılmayı red etti. Ürdün ve Irak kralları Abdullah ile Faysal da, kendi iddialarını ortadan kaldırabileceği düşüncesiyle hilafet konusunun ele alınmayacağı güvencesini almadan hareket etmediler. Oluşumlar Türkiye'yi de iki açıdan rahatsız etti. Abdülmecit'in Türkiye'nin de davetli olduğu toplantıya katılıp resmi bir sıfat alması, bütün politikasına ters düşecekti. Hem İngiltere ve Fransa'yı Abdülmecit'in gitmesine engel olunması (vize

verilmemesi) için uyardı, hem de *"amacı kesin olmayan gayrı resmi bir toplantıda"* Türk bayrağının çekilmesine karşı çıktı. Türk bayrağı indirildi. Bu davranış yüzünden Şekip Arslan Türkiye'ye sert eleştirilerde bulundu, böylece aradaki gerginlik daha da arttı. Toplantı yapılırken 12 Aralık 1931'de Abdülmecit'in Mokattam'a hala halife olduğunu söylemesi Ankara'nın tepkisini doruğa çıkardı.

Türkiye'yi rahatsız eden ikinci konu, resmi sıfatı olmayan Müslüman örgütlerin daveti sırasında, Gümülcine'ye yerleşmiş olan ve oradan cumhuriyet rejimi aleyhinde sürekli propaganda yapan eski şeyhülislam Mustafa Sabri'nin çağrılmış olmasıydı. Türkiye, buna da karşı çıktı. Hatta bir iddiaya göre, kongrenin başarısız kalması için Afgan, Sovyet, Romen, Bulgar, Yunan Müslümanlarının katılmasını etkisiyle önledi. Sonuç olarak, hükümetlerin değil, özel ve bağımsızlık arayan örgütlerin bir toplantısı haline geldi. İran'ın eski bir başbakanını işe katmak, Libya'daki İtalyan zulmüne karşı çıkmak İngiliz makamlarının müdahalesine yol açtı. Abdürrahman Azzam (sonradan Arap Birliği Genel Sekreteri) İngilizlerce hudut dışı edildi. Hüseyni'nin Suriye Alevilerini gerçek Müslümanlar diye sunması da oradaki tartışmaları alevlendirdi. Anlaşmazlıklar sonucu Şevket Ali İcra Komitesi'nden istifa etti. Kesin bir sonuç sağlanamadı. Hüseyni ikinci kongrenin Mekke'de yapılmasını önerince buna da Suudiler karşı çıktılar. Ne Filistin Araplarının ne de İslâmın davasına bu şartlarda bir katkıda bulunamayacağını farkeden Hüseyni, bu sırada kendisine yardım vadeden Nazi Almanyası'na sığındı ve Arap alemini bütün İkinci Dünya Savaşı boyunca oradan harekete geçirmeye çalıştı.

AVRUPA İSLAM KONGRESİ (CENEVRE, 1935):

Türkiye'nin hem kendisi çekilerek, hem de diğer Müslüman yönetimlerce itilerek dışarda kalmasının ardından, himaye yönetimleri altındaki hükümetlerin de, ne İslâmi ne de hilafetle ilgili

faaliyetlere izin vermemesi sonucunda, ancak Avrupa'da buluşmak imkanını bulan marjinal eylemci gruplar, tarafsız olduğu için Cenevre'de bir araya gelmeye karar verdiler. Şekip Arslan'ın başını çektiği hareket Müslüman hükümetlere de başvurduysa da, Türkiye'den başka ilgilenen çıkmadı. CHP Genel Sekreteri Recep Peker, hilafet konusunun tartışılmaması şartıyla katılınacağını bildirdi. İngiltere Müslüman Birliği Başkanı Lord Headley, hariciyesinin tavsiyesi üzerine katılmayacağını bildirdi. Onun yerine diğer İngiliz Müslüman Omar Stewart Rankin katıldı. Toplantıya asıl ilgiyi İtalyanlar gösterdi. Napoli Oriyantal Enstitüsünün müdürü B. B.Amedei, kürsüde kelime-i şehadet getirip Müslüman oldu. Böylelikle kongre İtalya'nın Trablusgarp'taki zulmü gibi Etiyopya'yı işgalini de eleştirmekten vazgeçti. Şekip Arslan, gerekçe olarak *"Bunu yapsaydık İngiltere'nin Mısır ve Sudan, Fransa'nın Cezayir ve Suriye'deki işgallerini de lanetlememiz gerekecekti"* dedi. Zaten kısa süre sonra Fransızlarla anlaşıp Suriye'de görev aldı. Mussolini'ye 1937'de Trablusgarp'ı ziyaretle Seyfül İslâmı (İslâmın kılıcını) kuşanma cesaretini veren bu yumuşaklık olmuştur. Faşist Lider, 1890'larda Alman İmparatorunun İslamla dostluğunu ilan edişini andırır şekilde, İtalya'nın İslâmın savunucusu olacağını ilan etti. İkinci Dünya Savaşının hemen öncesinde o da, tıpkı 1914'teki gibi bütün İslâmın peşinden ayaklanacağına inanıyordu. Sonuç yine Birinci Dünya Savaşındaki Cihad'a benzedi. Irak'ta, Suriye'de, beliren dirençler İttihatçılara verilen destekten bile fazla olmadı.

Hindistan'daki Hilafet Hareketine katılmış olanlardan Choudhury Khaliquazzaman yıllar sonra 1966'da özeleştirisini yaptığında şunları yazmıştır[113]:

"Türkiye zafiyetleri ve eksiklikleriyle de olsa yaşadığı sürece, hilafet kurumunun 20. yüzyılda çekmekte olduğu hastalıklardan Hindistan Müslümanları hiç haberdar olamadılar. Bu yüzden onun davasını savunmakta, yıkılmasına kadar kararlı kaldılar. Bu da Müslümanlardan çok, olmayanların işine yaradı."

Khaliquazzaman'ın bu yargısının, İkinci Dünya Savaşının ertesinde Mısır Kralı Faruk'un kendisini halife seçtirmek için yaptığı girişimleri izledikten sonra daha da pekiştiği düşünülebilir. Fransa kumarhanelerinde bir gecede 50 milyon Frank kaybetmiş olmakla ünlü olan Faruk, Kureyş bağlantısı şartında ısrar eden çevreleri de yanma çekmek için, Mısır'ın Nakibüleşrafından, anne tarafından Hazreti Fatma'ya ulaştığını kanıtlayan bir şecere çıkarttırmayı da başarmıştı. Konunun giderek sulandığı, en sonunda kendi kendini halife ilan edenlerin de belirmesiyle (Almanya'da Cemalettin Kaplan gibi) görüldü.

Şunu da eklemeliyiz ki, bütün bu oluşumlar Atatürk döneminde Türk-Arap ilişkilerini hiç etkilememiştir. Şerif Hüseyin'in Osmanlıya ayaklanan iki oğlu (Faysal 1931'de, Abdullah 1937'de) ile Suudilerin dışişleri bakanı Faysal cumhuriyet Türkiyesini ziyaret ettiler. 1937'de Afganistan, İran ve Irak'ın da katıldığı Sadabad Dostluk Paktı imzalandı. Suudi Arabistan ile 1929'da, Mısır ile 1937'de dostluk anlaşmaları imzalandı. Sadece Suriye ile, o da Hatay yüzünden gerginlik yaşandı.

Notlar:

Eroğlu, Hamza, Türk İnkılap Tarihi, MEB İstanbul 1982, s. 427-8
Mevlut San'nın Arapça-Türkçe Lügat'inde (Bahar Yay. 1980) *El Alamaniy* karşılığı olarak *laik, dini olmayan* deniyor. Aynı kişinin Türkçe-Arapça Lügat'inde ise (Gonca Yay.) *"Laik, devletin dine karşı tarafsız olması:el nizam el alamani, el dimyevi"* deniyor.
(Mart - 1924) NYT 4, DT 4, Petit Journal 5, Petit Parisien 5, Hairenik (Boston-Ermeni) 6, NE 6 ve 20, Spectator 8, l'Opinion 7, OM 15, Fortnightey Review 1 Nisan 1924.
Sunday Times 09.03.1924
TI, 06.03.1924, Yarbay Hawkes'in açık Mektubu.
Liberte de Farreré'in önerisine 05.03.1924) Action Françoise'de J. Bainville'in cevabı.
EG 05.03.1924.
TI, 21.03.1924, tam o günlerde Hüseyin'in İngiliz Hükümetinden yılda 400 bin Sterlin aldığının Lordlar Kamarasında Lord Crawford tarafından açıklanmasını, Hüseyin'in halifeliğini engelleyici bir adım diye kabul etmek gerekir. Fransızların da onların halifeliğine karşı olduğu eklenmiştir. Bir zamanlar Mısır'da Abduh'un müftülüğe İngiliz Yüksek Komiseri Cromer'in etkisiyle atandığının o günlerde açıklanması da birşeylerin hatırlatılmak istendiğini gösteriyor (RE 02.09.1925, TI'da Atkin'in açık mektubundan)
TI 21.03.1924; RE 20.03.1924 başyazısında "Türkler İslam üzerindeki etkisinden vazgeçmiş olsa da gücü dolayısıyla Müslümanlar arasındaki önemini kaybetmeyecektir.

10 RE 21 ve 22.03.1924
11 EG 5 ve 08.03.1924
12 Liberté 05.03.1924, NYT 9 ve 15.03.1924
13 Boulger, Demetrius C., Fortnightly Review 01.04.1924, s. 487-494
14 Claude Farrere, Liberté 05.03.1924
15 Pravda 04.03.1924, TI'den naklen 15.03.1924
16 EG 08.03.01924
17 RE 08.03.1924, başyazı
18 TI 17.03.1924, açık mektup,
19 Civil and Military Gazette, 05.03.1924
20 EG 05.03.1924
21 EG 08.03.1924, AH 13.03.1924'den
22 TE'ın 05.03.1924'de başyazı ve İstanbul haberi ile 07, 13 ve 15 tarihli sayılarından
23 05.03.1924
24 RE (El Kıbla), 07.03.1924
25 KI 03 ve 08.03, 02.06.1924
26 KI 17.04.1924
27 KI 17.04.1924
28 KI 02.07.1924
29 KI 17.04.1924
30 QR (12.09.1924) *"Hüseyin ile karnaval kralları Abdullah ve Faysal'ı İngilizler tutmasa düşecekler"* diyordu.

[31] Civil and Military Gazette 10.03.1924
[32] TI 06.03.1924
[32] TI 06.03.1924
[33] c. 25, s.273, 285.
[34] BE 13.03.1924
[35] İbid
[36] MO 21.03.1924
[37] El Ahbar 09.03.1924
[38] AH (Ahram), 13.03.1924
[39] Giornale d'Italia, 26.03.1924'te yazdı, İtalya Telgraf Ajansı 29.03.1924'de dünyaya yaydı.
[40] MO 20.03.1924
[41] BE 17.03.1924
[42] MO 25 ve 28.03.1924, BE ve es Siyasa 27.03.1924
[43] El Ahbar'da Emin el Rafii Hüseyin'den *"İngilizlerin Yaratığı"* diye bahseder (06.03.1924) Reuter Ajansının Irak, Hicaz, Ürdün Hüseyin'i onayladı haberine de *"İngiliz işgalindeki ülkelerin onayı ne anlam taşır? Yabancı oyuncağı kabul edilir mi?"* cevabı vardır. (08.03.1924). İngilizler sebebiyle Hüseyin'e saldırı, tabii Mısır politikacılarını da hedef alıyordu.
[44] MO 11,12,20 Mart 1924
[45] OM 15.03.1924, s.181
[46] MO 27.03.1924
[47] TI 01.08.1925
[48] TI 09.09.1925
[49] Bu çerçevede Türkiye'de çok kullanılan Münci: Kurtarıcı deyiminin peygamber yerine yakıştırılması dikkatleri çekiyor.
[50] OR 03.11.1927
[51] Armstrong NE'deki (10.04.1924) yazısında M. Kemal'in dini yıktığını ileri sürer.
DE'nin (Daily Express),16.07.1927 sayısından OM , Ağustos 1927. s. 366
[53] OR 15.01.1925, Gustave Gautherot.
[54] RE 08.11.1923 Monsenyör Baudrillat'ın demeci
[55] W. Wilson Cash, *"Yakın Doğu'da Yenigün"*, ekim 1928, s. 358-363
[56] NYT 19.06.1928; The Review of Churches, Ekim 1928, s. 514-521, Basil Mathevs'in yazısı; MW Ocak 1929, s. 14-19 L.E. Browne'ın yazısı; MW 1935/2, s.172-181, H. K. Krikorian'ın yazısı.
D. Gottfried Simon "Reform Bewegungen in İslam" (1936) kitabı ve eleştirisi (MW 1937/4)
[58] Boş diyenler: EG 22.04.1926, OR 11.07.1930, H-P Eydoux'un yazısı; Dolu diyenler: NE and India 14.04.1927, MW 1928/4 s. 392-398, 1929/1, s. 17, Ocak 1933 s. 24, Mac Callum'un yazısı.
[59] Great Britain and the East, 17.03.1938, "The Westernization of Turkey", s. 293
[60] Macartney, Fornightly Rewiev 02.11.1925, s. 781-793, *"Sadece halka hizmet için hilafeti kaldırdı"*; TI 05.03.1925 *"Dine saygısızlık değil, ilgisizlik"*; TE 21.10.1927 *"Ne ateist ne materyalist, ama din konusunda tam düşünce özgürlüğü"*; TI 08.01.1926 *"Dine baskı yok, modası geçmiş diye bakıyorlar"*; NYT 22.04.1928 ABD'deki ilk Bulgar Elçisi Panaretof: *"Din konusunda ABD düzeyine vardılar"*; NYT 15.07.1928 T. Fernandez

"İmana dokunmuyor, dine eklenmiş konuları temizledi"; RE 12.06.1928 *"Dinsizlik değil, din devlet ayırımı"*; Mac Callum MW Ocak 1933/1, s. 24; ABD elçisi Sherrill *A Year's Embassy* adlı kitabında s. 163-168.
Henry E. Allen "The Outlook for İslam and Turkey", MW 1934/2, s. 115-125.
RE 12.08.1926 Maurice Pernot "A Djeddah: Le Tombeau d'Eve et le Roi Saoud"
Pierre Crabites, "Is Turkey a Mohammedan Country", MW Nisan 1930, s. 125.

64 Felix Valyi, Spiritual and Political Revolution in İslam, London 1925, s. 66-74.

65 MW, Ocak 1929, s. 14

66 BE 10.05.1924

67 OM Ocak 1936, s. 30

68 BE 03, 12, 14 ve 23.03.1925; RE ve 17.03 ve 02.04.1925; OR 17.03.1925; NYT 04.03.1925; RE 02.04.1925'de *"Hasta adamın ölümüne iki parmak kalmıştı sandık, bundan İngilizler kar etti, sultanlık ve hilafet geri gelebilir"* diye yazdı. MO *"Çağdaşlaşmaya karşı bu tür ayaklanmalar Türkiye'yi geri götürür ve düşmanlarına onu eleştirmek fırsatı verir. Bu dostların ve ilerlemede onu izlemek isteyenlerin arzulamadıkları birşey."* diye yazıyor.

69 Esad, *Allah Est Grand*, Paris 1937, s. 195

70 El Fath 20.06.1935'den (OM Temmuz 1935, s. 314; El Fath 30.12.1937'de (OM Ocak 1938, s. 18) Hatip, Kemalistlere yönelik eleştirilerini on maddede toplamış; Ayasofya'daki haçlan açığa çıkarmak, Şeriatı terk, Müslüman kızın gayri-Müslimle evlenmesine izin, Mirasta İslâmi uygulamayı terk, Laiklik, Ezanın Türkçe okunması, Kur'an'ın Arapça basılmasının yasaklanması, Hac yasağı, Camilerin başka amaçla kullanılması.
El Fath 03.06.1937'den (OM Temmuz 1937, s. 321)
OM Ocak 1936, s. 30, El Camia el Arabiyya (Kudüs 24.12.1935, naklen, Filistin'de de bir kişi orucunu bozduğu için mahkemeye verilmiş ve hapsedilmiştir.)

73 The Sunrise (Lahore) MW 1932/4, s. 411

74 El Fath 07.01.1937, OM Şubat 1937 s. 109-110

75 Umm al Kur'a, 01.05.1931'den naklen

76 TI 14.04.1928

77 TI 13.04.1928

78 MW Ekim 1928, s. 413

79 MO 02.09.1930, Muayyed, el Vadi, El Siyasa'nın 16 Eylül 1930tarihli sayılan.

80 El Moayyed 03.09.1930

81 Le Journal du Caire 03.07.1933

82 Eş Şaab (Şam) gazetesinde Emir Sait'in yazısında *"kafirce ve inatçı bir siyaset"* diye bahsediyor. (12.12.1932) Zaman ilerledikçe, Arapların Avrupalılarla işbirliği halinde Osmanlı'ya karşı davranışlarından pişmanlık duymaya başladıklan anlaşılıyor. Bu anmanın özellikle Filistin'de Siyonizm'e karşı işbirliği yapan Hıristiyan ve Müslüman Araplan ayırmak amacı güden bir hareket olduğu kanısı uyanıyor.

83 NYT 24.06.1931

[84] 29.12.1928
[85] The Light 08.09 ve .1.10.1925 tarihli sayılarından OM Ekim 1925, s. 501
[86] MW Haziran 1926/3 s. 253, Stanley Jones, *"The Meaning of the Revolution in Turkey"*
[87] RE 29.11.1926
[88] İS, Aralık 1928
[89] Kalküta Muslim Rewiev'den naklen MW 1930/1, s. 5-15 "The Awakeninig of Islam"
[90] RE 08.11.1926
[91] As Siyasa 13.05.1928, *İslamda Ladini Cumhuriyet* başlıklı yazıdan, aktaran OM 1928, s. 238-240
[92] Emir el Şuara diye bilinen Şevki, her iktidara geçene övgü şiiri yazdığı için Şair el Umera diye de anılmıştır. Abdülhamit'e, İttihatçılara, Hidiv Abbas'a, Kral Hüseyin Kemal'e şiirler yazmıştır. M. Kemal'i Doğu uygarlığının ve İslâmın savunucusu diye övmüş, hilafetin lağvını yermiş, ama Türkiye'nin çağdaşlaşmasına hayranlığını belirtmekten de geri kalmamıştır.
[93] Sitare-i İran 13.04.1927, nakleden OM 1928, s. 186
[94] *"Vehhabiler, kendilerinden başka bütün Müslümanları kafir ve müşrik, mallarına el koymayı da helal sayarlardı... Hüseyin ile İbni Suud birbirlerini bu sıfatlarla suçladılar... Ibni Suud Hüseyin'in ajanlığını, Kıbla'nın yabancıların hizmetinde olduğunu ileri sürmüştür... Kendisini İslam dünyası adına Hüseyin'i cezalandırmakla görevli ilan etti."*
[95] Akşam 27.07.1926
[96] As Siyasa 13.05.1928'den nakleden OM 1928 s. 238-240
[97] M. M. Bereketullah, Le Khilafat, Zurich 1924, s. 58
[98] İbid, s. 59
[99] Reveil, 11.03.1924
[100] Times, 15.03.1924; Reveil, 17.03.1924
[101] Kartin Kramer, Islam Assambled, Columbia Un. Press, 1986, s. 56; Şeyhül Ezher 15 Mart'ta bildirmiştir, daha önce bazı ulema kendiliklerinden açıklamış ve Abdülmecit onlara teşekkür telgrafi yollamıştır 'Egyptian Gazette, 11.03.1924)
[102] Messagero, 07 ve 09.03.1924
[103] Murat Bardakçı, "Hanedan Yayınlan ve Halife Abdülmecid'in Yeşil Kitabı", Muteferrika, No: 3 (yaz 1994), s. 49; Temps 13.03; Times 14.03; Reveil 14, 17, 18.03.1924.
[104] Reveil, 24.03.1924
[105] K. Mısıroğlu, Osmanoğullarının Dramı, s. 115-116.
[106] El Asar el Kamile lil Melik ABdullah, El Dar el Müttehide Lilneşr, Beyrut 1973, s. 172
[107] M. Kramer, a.g.e., s. 80-85; Hüseyin'in tahtından istifasından sonra oğlu Irak Kralı Faysal da bir İslam Kongresine bütün dünya Müslüman liderlerini davet edip Hicaz Haşimi krallığını kurtarmaya çalıştı. Bunun için davetiyeler Mısır Kralına, Rampur Naabına, Haydarabad Nizam'ına, Afganistan Emirine, İran Şahına, Şeyh Senu'siye ve Mısır, Hint, Güney-Doğu Asya Müslüman örgütlerine gönderildi. Hep birlikte Vehhabilere karşı çıkmaları beklendi. Hiçbir cevap gelmedi. Zaten zaman da kalmadı, İbni Suud Mekke'yi ele geçirdi.

[108] S. Mousa, A Matter of Principle..., IJMES, 9 (1978), s. 194; A. Temimi, Politique des Jeunes Turques.., Revue d'Historie Maghrébine, 63/65 (Ağustos 1922), s. 103

[109] Hüseyin, İngilizlerin Arap alemini "Esmer Dominyon'" adı altında yönetimlerine bağlamak istediğini bilmiyordu, ama bunun aracı oldu.

[110] Kramer, a.g.e., s. 86-96; I. Gershoni ve J. P. Jankowski, a.g.e., s. 56-74

[111] İbid.

[112] Le Jour, 30.09.1931; Abdülmecit'in Sultan diye anılması ilginçtir.

[113] Morning Post (Karachi), 02.05.1966.

7.
Bölüm

MİLLİYETÇİLİK AÇMAZI

Lider/Örnek Arayışında Sıkıntı

Abdülrazık, deneyimin sonucu alınmadan kesin yargıda bulunulmamasını, bir süre beklenmesini önerirken, Mısır'ın en yetkili kalemi, El Ahram'ın başyazarı Davud Barakat 1932'de *Kriz İçindeki Doğu, Boğaziçi Kıyılarından Nil Kıyılarına* başlıklı üç yazısıyla hilafete adaylığını hep gündemde tutan bir ülkede çağdaşlaşmanın hangi çerçevede götürülebileceğine ışık tuttu[1]:

"Türkler, kültürde, eğitimde, örgütlenmede, yasalarda ve yaşamın bütün sahalarında Batılılaşmak için Doğululuklarını reddediyorlar; diğer toplumlar ve Doğulu uluslar geleneklerini, yasalarını, düzenlerini korumak istiyorlar. Türkler yaşamın bütün alanlarını değiştirmek istiyorlar demekle, askeri güçle onlara hakim olan hükümetlerini kastediyoruz. Diğer uluslar geleneklerini muhafaza etmek istiyorlar derken, yönetmek özgürlüğüne sahip olmasa da, en azından hükümetlerinin kısıtlaması sebebiyle hiçbir özgürlüğü bulunmayan Türklere karşılık düşünme özgürlüğünü kastediyoruz. (...) Bu Doğu'da yaşam sistemi yavaş yavaş Frenkleşiyor... ve eski gelenekler... karşılıklı yardımlaşma... maddenin üzerinde yükselen Doğulu ruhaniyet yok oldu... M. Kemal ve arkadaşları Türkleri zorla Avrupalılaştırıyorlar. Türklerin Avrupalılaşması için üç kuşağın Avrupa kültürüyle eğitilmesi yeterlidir. Doğu'da egemen olan Avrupalılar ise Doğuluları yöneterek ve eğitimle Avrupalılaştırıyorlar... Ekonomik olarak kriz en çok Lübnan ve Suriye'de hissediliyor... Rumları ülkeden çıkarıldığı ve Türkler askerlikten başka bir şey bilmediği için Türki-

ye'de de durum kötü... Mısır hepsinden iyi... Politik olarak Doğu halklarının en kötü durumu, sözde bağımsız ve özgür oldukları halde gerçekte himaye hakkına sahip olan devletlerin sömürgeci yönetiminde olmalarıdır. Savaşta, Türkiye'ye ayaklanın bağımsızlığınızı alırsınız diye ayağa kaldırılmış olan Filistinliler, Lübnanlılar, Iraklılar, Suriyeliler ve Mısırlılar beklediklerini alamadılar. Bu büyük devletlerin politikalarının sonucu değil, birbirleriyle rekabetlerinin sonucudur. Doğu'nun bugünkü felaketi hiç şüphesiz, acı durumla akraba olan, hayal kırıklığı ile çelişen, balla yumuşatılmış sözler aracılığıyla aldatılmaları ve çıkar politikalarının sonucudur."

Bütün Doğu'da ithalatın çoğalıp ihracatın azalması sonucu ekonomilerin kriz içinde olduğu, eğitimin yetersizliği ve kadınların çalışmaması gibi konulara dokunmakla birlikte Barakat'ın açmazını, bağımsızlık ve özgürlük kavramlarındaki karmaşası oluşturuyor. Türkiye'de din savunucularının susturulmasını özgürlüklerin kısıtlanması olarak algılaması doğru kabul edilebilirdi, eğer kendi yönetiminin din tutucularına yöneltilmiş eleştirileri - örneğin Abdülrazık'ınkileri- yasaklamasını özgürlük diye algılamasıydı. Aslında laiklik ve din konusuna dokunmak istemeyince böyle bir çelişkiye düşüyor. Nitekim daha sonra, özgürlüklerin bulunduğu ülkesinde bağımsızlık bulunmadığı için himayecilerin eğitim ve yönetimle yine de halkları Batılılaştırdıklarını kabul ediyor. Barakat'm açık açık söyleyemediği ama satırlar arasından anlaşılan, tam bağımsızlığı alıp İslâmi kişiliği bırakmadan çağdaşlaşma yanlısı olduğudur. Bunun nasıl işleyebileceğini daha başka yazılarında herhalde açıklamış olmalıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Arap çağdaşlaşma çabalarında bu eğilim açıkça görülür.

Barakat'm kendi ülkesinin koşulları içinde açıkça ifade edemediğini, Hintli Müslüman S. Khuda Bukhsh iyice sistematize ederek 1930'da *İslâmın Uyanışı* adı altında açıklamıştır[2]:

"Kemal Paşa'nın yaptıkları yanlış olarak ileri sürüldüğü gibi, Batı ilhamının etkisi altında yapılmış bir ihtilal ya da ıslahat

değildir. Aksine üstünleşmek için uzun süredir mücadele veren saf İslâmi fikirlerin son ürünüydü. 3 Mart 1924'de hilafetin kaldırılması uzun süredir gelişen olayların doğal sonucudur. İslam tarihinde bir dönüm noktası oluşturdu. Bir hayali sona erdirip ortaçağ fikirlerine karşı modernliğin öncüsü oldu; ulusçuluğun gelişmesine yolu açtı ve nihayet liberalizmin üzerindeki ambargoyu kesin olarak kaldırdı. Zira, silahı Allah'tan intikal etmiş iktidardan başka bir şey olmayan ve emirleri dokunulmaz sayılan bir dini lidere boyun eğmek ya da katılmak, modern zamanların ruhuyla bağdaşmıyor. Böyle bir şef sadece karanlık güçleri, akıl ışığına karşı mücadele için kullanır. Türkler bir kez daha İslâmın davasına katkıda bulundular. Geçmişte sallantıda olan Arapların İmparatorluğunu kurtarmışlardı. Ve bugün İslâmın sönen haşmetini canlandırdılar. Hilafetin lağvı aslında İslâmın tam çıkarına olacaktır. İslamda yeni bir birlik, hayale değil gerçeğe, kültürel geleneklere ve maddi çıkarlara dayalı bir birliği biçimlendirecektir. İslam tam bir bilinçle, geleceğinin dayanışma ve bağlılığın gücüne bağlı olduğunu fark etmiştir. Ayrıca yine fark etmiştir ki, bu dayanışma gücünü ve yaşamını ulusçuluktan, saf ve lekelenmemiş ulusçuluğun oluşturduğu hakiki ve canlı bir dizi olgudan sağlamaktadır. (...) Doğu, siyasi varlığını tehdit eden tehlikeyle uyanmıştır ve bu tehlike etkili şekilde ancak Batıda oluşturulmuş silahları benimsemek ve kullanmakla karşılanabilir. (...) Günümüzdeki gibi silip süpürücü niteliğine rağmen Batılılaşma İslâmı zayıflatamamış, bozamamış ve de yok edememiştir. Esen rüzgarlara rağmen İslam ayakta duruyor. Belki garip gelecek ama bir gerçektir ki Batı etkileri ve deneyimleri bizi aşındırmak yerine İsláma giderek daha da yakınlaştırmaktadır. (...) Yasaların koşullara uyması şarttır. İslâmın büyüklüğü de buradadır. Modern İslâmın tarihini damgalayan hareketler, iç etkenler kadar dış etkenlerin de sonucudur, ancak bütünüyle kendini koruma içgüdüsü amaçlarını güçlendirdi, adımla-

rını hızlandırdı, başarılarını garantiledi."

Yazı, Felix Valyi'nin bir yargısıyla sona eriyor:

"Türkiye'nin İslâma aykırı yasaları sebebiyle Türkiye ile İslâmın geri kalanı arasındaki çatlağa işaret etmiştik; ancak şaşırtıcı olan şudur ki, Türkiye Kahire ya da Aligarh'dan din konularında ne denli ayrılmış olursa olsun, bütün İslam dünyası Batının saldırıları karşısındaki bir ortak mücadelede Türkiye ile birleşmeye hazırdır."

20'li ve 30'lu yıllarda bu duygu çok yaygındır. Laiklikteki ayrılığa rağmen İslâmı sürükleyecek bir lider arayışı sırasında bakışlar yine de Ankara'ya yönelmiştir. Huda Bukhsh'ın ulusçu birimlerin dayanışması ve hilafet türü bir sorumsuz liderin mesajlarını reddi, Kemalizmin daha 1920'lerin başında önerdiği bağımsız birimlerin aynı anda eylemi mantığının yeni anlaşılmakta olduğunun kanıtıdır. Ama hâlâ ateşleyici bir lider arayışından vazgeçilememektedir. Bu duyguyu, 1926'da İslam dünyasında bir araştırma gezisi yapmış olan bir İngiliz gözlemcisi de hissetmiştir. Ankara'da Başbakan İsmet Paşa, Maarif Bakanı Hamdullah Suphi, Mısır'da Ezherliler, Filistin'de Kudüs Müftüsü, Hint'te yerli bakanlar ve üniversite hocalarıyla konuşan E. Stanley Jones şu bilgileri aktarıyor[3]:

> Hamdullah Suphi: Türkler dört dine girdiler. Şaman, Buda, Hıristiyan, Müslüman. Şimdi beşinci aşamadayız... Bunda kendi Türk kimliğimizi bulmaya çalışacağız. Bizi frenleyen bağlardan kurtulacağız. Arap boyunduruğunu atacağız.
>
> Konuştuğumuz Türklere, "inkarcılık ve müşrikliğinizi canlandırmak için İslam dünyasının geri kalanı harekete geçmez mi?" diye sorduğumuzda liderlerden biri gülerek dedi ki: "Nasıl yapabilirler ki? Her yerde bölük pörçükler. Ulusları bırakın iki aile bile birlikte hareket edemiyor."
>
> İslam dünyası şimdi lidersiz. Türkiye İslâmın sağ kolu idi,

Mısır beyni, Hindistan kalbi. Sağ kol İslam davasından vazgeçip ulusçuluğa daldı; beyin, eğer El Ezher Üniversitesi hepsini temsil ediyorsa, ahlaki çöküntüden muzdarip ve şimdi soru, kalp hâlâ eskisi gibi çarpacak mı?

- Kudüs Müftüsüne "Şimdiye kadar Türklerin elinde tuttuğu liderliği kim üstlenecek?" diye sorduğumda, "Ayağa kalkıp ufukları araştıran biri gibiyiz, ama bir şey göremiyoruz" dedi.
- Türkiye her ne kadar İslâmın askeri ve diplomatik liderliğinden vazgeçmiş ise de, İslâmın içinde bir ayaklanmanın lideri olması mümkün... Etkisi Mısır'da ve Hint'te hissediliyor... Kuzey Hindistan'daki bir büyük şehrin İslam Birliği tarafından, Türk inkılabı konusunda konuşmak için davet edilmiştim. İsteğim üzerine Türkiye Başbakanı Hint Müslümanlarına aktarılmak üzere bana şu mesajı vermişti: *"Hint Müslümanlarına gördüğünüz ve işittiklerinizi, zayıflıklarımızı ve güçlü yanlarımızı aynen anlatın. İstanbul'da iken büyük konuşuyor, az yapıyorduk. Şimdi az konuşuyor büyük işler yapmaya çalışıyoruz. Onlara ülkemizi her vasıtayla uygarlaştırmaya çalıştığımızı ve ürünlerini almaya başladığımızı söyleyin."* (...) Ben de Müslüman dinleyicilerime gerçekleri saklamadan ve yumuşatmadan her vasıtaya başvurarak uygarlaştırmanın ne olduğunu anlattım. Sözlerimi bitirince Müslüman oturum başkanı dedi ki: *"Türkiye çok hızlı gidiyor. Biz onlar kadar hızlı gidemeyiz, ancak şu da bir gerçek ki, pek çok şeyi değiştirmemiz gereklidir."*

Yazar yazısını şu soruyla kapatıyor: *"Türkiye yeni bir liderliği üstleniyor mu?"*

1920'lerde Avrupa hâlâ Türkiye'nin İslam dünyası için ne tür liderlik yapacağı konusunda kesin karara varmamıştı. Kemalistlerin Türkiye sınırları dışına taşmama vaatlerine, hilafetten vazgeçmelerine, dinsizlik suçlamalarına rağmen İslam dünyasında ona

umutla bakanlar tamamen yok edilemiyordu. Bu yüzden Hollanda Hindistan'ında tek bir Türk subayı ihtilal düzenleyebilir diye kovalanıyor, Ankara'yla ilişkisi tamamen kesilmiş olmasına rağmen Şeyh Senusi Türklere bulaşmıştır karışıklık çıkarır diye Libya'ya sokulmuyordu. Üstelik Türkiye dışı İslam dünyası bir halife bile seçemeyerek adeta aralarında liderliğe layık kimse bulunmadığını vurgulamıştı. Gerçekte asıl sebep hiçbirinin tam bağımsız ve yeterince güçlü olmamasıydı. Himaye anlaşmalarıyla da ayrıca frenlenmişlerdi.

İkinci Endülüs Psikozu

Bütün İslâm'ın liderliğine soyunamamaya karşılık Şerif Hüseyin'in başlattığı Asya Arapları (Hicaz, Filistin, Suriye, Lübnan, Irak'ı kaplayan) Birliği[4] düşüncesi ilk etkilerini yaratmaya başlamıştı. Himaye rejimlerinin kurulmasıyla bu birlik fikri tamamen gündem dışı bırakılmakla kalmadı, bölgesel Arapçılık fikri de himayecilerce büyük destek gördü. Yakın-Doğu ülkelerinin paylaşılması için İngiltere adına gizli anlaşmaları hazırlayan Sykes, bunların Bolşevikler tarafından açıklanmasından sonra bu bölgelerde izlenmesi şart olan yeni politikayı hükümetine şöyle önermişti[5]:

"... emperyalizm, ilhak, askeri zafer, prestij, beyaz adamın yükü deyimlerini unutup, himaye, etki bölgesi ve benzeri yeni koşullara uygun gerekçeler bulmalıyız. (...) Mezopotamya dünyanın petrol ve hububat deposudur. İspat etmeliyiz ki, yönetimimiz Türklerin geri dönmesinden ya da bağımsız bir devlet kurulmasından daha iyidir. (...) Geçici yönetimimizin sadece yönetilenlerin onayına sahip olduğunu değil gerçek bir bağımsızlık içerdiğini ispat etmeliyiz. Bunun için Hıristiyan ve Yahudiler Türklerin geri gelişine karşı olduklarını ifade için zorlanmalıdır. Bedevilerin desteği para yardımı ile sağlanmalıdır. (...) Türklere karşı kini canlı tutacak ve bizi Arap ulus-

çuluğunun savunucusu olarak sunacak ulusçu bir basına para desteği sağlamalıyız. Arap aydınları arasından seçeceğimiz ve üyelerini resmi görevlere atacağımız bir Arap ulusçu hareketini desteklemeliyiz. Arap ulusçuluğu üzerine kurulu bir eğitim idaresini ve olabildiği kadar çok okulu desteklemeliyiz. (...) Aşağıdaki elemanlar üzerinde çalışmalıyız: Tüccarlar ve Yahudiler; az vergi yanlısı ve askeri hizmet karşıtları, yerleşik köylüler, bir makam arayanlar, ayan, bunların yolları en sonunda İngiliz himayesi altında bir yerli devlette birleşecektir."

Yukarıdaki rapor İngiliz ve genellikle bütün himayeci politikaların, önceden planlanmış, dikkatle hazırlanmış, yeni koşullar gerektiğinde tekrar düzenlenen yöntemlere sahip olduğunu gösteriyor. Bu politikalar zaman zaman hatalara düşseler bile çoğu kez incelemeciliği çok daha ilkel olan İslam toplumlarından daha fazla onların niteliklerini ve güçlerini biliyorlardı. Nitekim Şerif Hüseyin'in, oğullarının ve Bedevilerden oluşan ordularının nereye varabileceklerini çok iyi biliyorlardı ve Hüseyin Asya Araplarının liderliği ve birliğinde ısrar edince sistemin hazırladığı diğer bir güçle (Vehhabilerle) hemen ortadan kaldırıldı. Dolayısıyla Sykes'in raporu rastlantılara değil, gerçeklik payı yüksek verilere dayanıyordu. Himayecilerin bildiği durumu Arapların kendileri daha sonraları fark edebilmişlerdir. Hüseyin'in en genç oğlu Zeyd yıllar sonra, Arap Hareketi'nin başlangıcında kurdukları hayallerin zayıf yönlerini şöyle anlatmıştır[6]:

"Babam ayaklanmayı tasarladığında, Araplar arasındaki kavimciliğin sonradan görüldüğünden çok daha güçlü olduğunu zannediyordu. Suriye'den ihtilalin hazırlığı konusunda mesajlar ve mesajcılar geldiğinde Suriyelilerin Türklere karşı etkili eylemler yapabilecek yetenekte olduklarını zannetti, ama maalesef bu görüşün yanlış olduğu ortaya çıktı. (...) Şam'a girdiğimizde Suriye'nin durumunu gerçek yanıyla gördük: Biri Şamlı diğeri Halepli, biri Dürzü diğeri Bedevi. Ayrıca

Şamlılar iktidarı sadece kendileri için istiyorlardı: O Iraklıdır, öbürü Lübnanlıdır, diğeri de Filistinlidir, diyorlardı."

Himaye yönetimleri, bu dağınıklığı, biraz da silah ve zor kullanarak bölgelere ayırmakta zorluk çekmedi. Sykes'in raporundaki yöntemlerin uygulanması böyle bir ortamda hiç de zor olmadı. Sevr'in hemen öncesinde, Türkiye'nin bir daha ebediyyen dirilemeyeceğine inanıldığı bir dönemde yayınlanan Suriye Kongresinin Deklarasyonunda eski yöntemi (Osmanlıyı) yerme, bölgenin dışına taşmama ve Avrupalı müttefiklere bağlılık unsurlarının varlığı dikkatten kaçmaz[7]:

"(Majeste) Hüseyin tarafından müttefiklerin yanısıra girişimler Arap ulusunu Türk boyunduruğundan kurtarmanın en etkili unsuru olmuştur. Majestelerinin özgürlüğümüz için bu tutumu, Arap tarihinde kendilerine en güzel ve en iyi anıyı kazandırmıştır. Soylu evlatları mutlu savaşta üç yıl boyunca Arap ulusunu, müttefiklerin yanısıra yönettiler. Savaş boyunca devlet adamları ve müttefik askeri otoriteler Suriye, Hicaz ve Irak'taki meziyetlerini ve fedakarlıklarını (...) saygı ile andılar (...) Türklerce ezilen halklar böylece özgürleştirildi. (...) İstediğimiz Suriye'nin tam bağımsızlığı ve birliği idi. Irak için de aynı şeyleri istiyoruz. Bizi görevlendiren Suriye ulusu adına, çıkarlarına tamamen saygı göstererek soylu müttefiklerle ve diğer bütün büyük devletlerle dostluğumuz devam etmektedir."

Arap milliyetçiliğinin bunalımını ve Türk milliyetçiliğini suçlamaktaki çelişkisini daha iyi anlayabilmek için, Kral Abdullah'ın anıları ile torunu -merhum Ürdün Kralı- Hüseyin'in buna yazdığı önsözdeki özeleştirileri incelemekte yarar vardır. Abdullah *"Anılarımda Arapların bilgi konusundaki eksiklikleri ve tecrübesizlikleri döneminde iktidar iplerini ele geçirmek yüzünden yaptıkları hataları ve aşırılıkları anlattım; bu iktidarı ele almak amaçları idi, ama aynı zamanda zafiyetlerinin kaynağı olmuştur"* diyor. Bazı Arapların yayınlanmamasını arzu ettikleri anıla-

ra yazdığı önsözde torun Hüseyin, bu ilk bağımsızlık dönemindeki karmaşaya ışık tutuyor[8]:

"Abdullah bir dereceye kadar gelenekçi, Arap örflerine bağlı, aynı zamanda çağdaş dünyanın ürünüydü. (...) İstanbul'da yetişmişti... Özel yaşamında geleneklere bağlıydı ama, toplumdaki rolü, ister devlet anlayışı, ister savaş ya da diplomaside olsun, ağırlıklı olarak ileriye bakışlı, açık ve çağdaştı. (...) Arap milleti, Hüseyin ve oğullarının fedakar liderliği altında, müttefiklerin yanında ve zaferleri için kendi dindaşları Türklere karşı kahramanca ve büyük fedakarlıklarla, bedel ödeyerek savaştılar. Uzun mücadelelerinin ürünü, acı, hayal kırıcı ve bazı durumlarda trajik oldu. Kral Abdullah'ın miras aldığı durum budur ve dehası, Arap vatanından kalanı felaketin sancılarından kurtarmayı başarmak olmuştur. (...) Anılarında Arap derken şehirliyi mi, Bedeviyi ya da köylüyü mü anlattığı net olarak anlaşılamaz. Öyle zannediyorum ki, özel koşullardan doğan derece farkları dışında bütün Arapların aynı temel nitelikleri taşıdığı inancındaydı. (...) Büyük olanaklarına rağmen Araplar başarmaları gerekeni yapmadılar. Gerçek ve tam anlamıyla parçalamış bir Arap dünyası ile istikrarsızlığın nadirattan olmak yerine genel kural olduğu ve mevsimlerin değişme hızıyla ve intizamıyla değişen rejimlerle bir millet nasıl ileriye gidebilir? (...) Kral Hüseyin Filistin'in verilmeyeceğini anlayınca, üzerinde yeni doğan Arap milletini kuracağı Birleşmiş Arap Ülkeleri ve Orta-Doğu tahtından hemen istifa etti. (...) Bu bir ahlaki davranıştı. (...) Birinci Dünya Savaşı sonrasında Britanya İmparatorluğu dünyadaki en büyük güçtü. Dolayısıyla kararlarına karşı çıkılamaz ve değişmezdi. (...) Abdullah'ın çabaları Ürdün'ün de Yahudilere verilmesini engelledi. Onun 1936, 1939 ve 1947'deki Filistin için uzlaşma önerilerini reddetmekle Araplar hata ettiler..."

Arap dünyasında az rastlanan bu içten özeleştiriden çıkarılacak sonuçlar şunlardır:

- Arap bağımsızlık hareketi, kendisini İngilizlere tam teslim etmiştir.
  Araplar, Türkleri vurmak karşılığında vaadedilenler verilmeyince bir şey yapamadılar, sonuca razı oldular.
- Arap Birliği istenirken şehirli, köylü, Bedevinin özellikleri dikkate alınmadı, hepsi bir sanıldı.
- Dolayısıyla ayrı istekleri olan parçalanmış ve son derece istikrarsız bir Arap dünyası ortaya çıktı.
  Bunlar dış düşmana değil birbirlerine yöneldiler (Hüseyin'in Vehhabiler tarafından kovalanmayıp istifa ettiğini yazması bunun nazikçe hissettirilmeme çabasıdır).
  Filistin'de Yahudilerle bir uzlaşma için sürekli öneriler getirmiş ama diğer Araplara kabul ettirememiştir.

Bu itiraflardan da anlıyoruz ki, Hicaz'da salt Bedevilere dayanarak başlatılan bağımsızlık eylemi Arap milliyetçilik hareketinin ilk başkaldırısı olmakla birlikte fikri açıdan bunu temsil etmiyordu. Bir boyunduruktan kurtulmak iddiasındayken bir diğerini kabullenmesi, uluslararası dengeler ve güçler konusundaki bilgi yetersizliği, uzlaşmacı yanı, daha sonrasının karmaşasının temelini atmıştır. Hüseyin'in kısa süre önce 1930'da sürgünde olduğu Kıbrıs'tan Amman'a geldiğinde kimse tarafından karşılanmaması karşısında bir Beyrut gazetesinin tepkisi, o dönemin psikolojisini gayet iyi yansıtır[9]:

"Dün Arap kurtarıcısı (müncisi) iken bugün sefa geldin diyecek, teşekkür edecek kimse yok. Onun fedakarlığı, Türkleri Cezîretül Arap'tan çıkarıncaya kadar milletle beraber harp etmesidir. (...) Millet istiklal ve hürriyeti yolunda Hüseyin'in bayrağı altında Türkler aleyhine savaşmış ve ülkeyi onlardan kurtarmıştır. (...) Ama bugün o da, ülkeyi Türk hakimiyetinden kurtaran rical de onu bir diğer hakimiyete teslim eylemiş ve kendileri de vatanlarında Ermeniler gibi yaşamak zorunda kalmışlardır. (...) Hicaz'dan Toros dağlarına kadarki bölgeye hakim olmayı umut ederken, feleğin bir cilvesi bu tasavvuru

alt üst ederek o hükümdar tahtsız ve o millet vatansız kalıyor. Bu ne büyük faciadır! Araplar bu faciayı ancak Endülüs faciasına benzetebiliyorlar."

Arap dünyasındaki bu İkinci Endülüs Faciası psikozu, bir yandan Arap milliyetçiliği yaparken diğer yandan Türk milliyetçiliğini suçlama ve Türkleri aşağılama kampanyasındaki çelişkinin düğüm noktasıdır. Doğal olarak, artık tamamen topraklarından çıkarılmış Türkleri hedef almaktan vazgeçip, yeni işgalcilere yönelmeleri gerekirken, kızgınlığın hâlâ Türkleri konu etmesi iki amaç güdüldüğünü kanıtlıyor:

1- İslam yönetiminden kopup Hıristiyan yönetimine girmenin mantığını anlayamayan yerli halka, "onlar daha da kötü, dinsizdi" mesajını vererek suçluluktan kurtulmak.

2- Himayecilere de bütün İslâmın birliğini amaçlayan (Panislamcı) bir eğilimleri bulunmadığını kanıtlamak. Zaten bu Türklerle tekrar birleşmek ve kendi kendini inkar anlamını taşıyacaktı.

Görüldüğü gibi himayeci politikaların amaçladığı bölünme ve yerel milliyetçilikler şekline dönüşme -bunların zorlamasının da yardımıyla- gerçekleşmişti. Burada, iki dünya savaşı arasında bütün İslâmı kapsayan politikalar ileri sürenlerin ne derece gerçekçi ya da içten oldukları üzerinde durmak gerekiyor. Bu husus incelenirse Kemalistlerin İslamcı bir politikadan çekinmelerinin haklılık ya da haksızlığı ortaya çıkacaktır.

Yerel Çözümlere Geçiş

1925'te Hindistan'da toplanan Hilafet Konferansında başkan H. Mohair Türklerin hilafeti lağvetmesini artık onu koruyacak güçte olmamaları ile açıklamıştır[10] Daha önce belirttiğimiz gibi, o dönemde "zaten sayıları beş milyon, artık biz 300 milyon Müslüman bu bayrağı kendimiz kaldırırız" mantığı egemendi. Hatta Türklerin dışında yeni bir İslam Birliği fikri yoğun şekilde günde-

me de getirilmiştir. Arap dünyasından *"İslam Birliği İmparatorluğu ütopyadır, M. Kemal Müslüman ülkelerin her birinin mutluluğunu ve bağımsızlığını istiyor"* diyenler çıktıysa da kulak veren olmadı. Mekke ve Kahire 1926 kongreleri İslâmda birlik olmadığını, aksine büyük iç çekişmeler bulunduğunu su yüzüne çıkardı. Hem siyasi hem de ruhani güce sahip, her tarafta şeriatı zorunlu uygulattıracak halife arayışları her şeyden önce yabancı egemenliği bulunmayan ve güce sahip ülke kavramını gündeme getirdi. Bu tezlerin ayrıntıları üzerinde çene çalanlar *"Yabancı kontrolü altındaki İslamlara nasıl ulaşacaksınız?"* sorusu sorulduğunda yanıt veremiyorlardı. Bir tür İslam Ümmetleri Cemiyeti ya da Doğu Ulusları Meclisi kurulsun diyenler de vardı. Ama bunların ne gibi yetkileri olabileceği ve nasıl uygulattıracakları hakkında en ufak gerçekçi öneri çıkamıyordu. İslâmın tek bir mekanizma ile yönlendirilmesini arzulayanlar bunun bütün İslam dünyasını himayecilerin güdümüne sokmak anlamı taşıyacağını belki fark edemiyorlardı ama sonucu görenler eksik olmadı. *"Ancak Suriye bağımsız olduktan sonra bunlar düşünülebilir"*, *"Şu sırada şeriata uygun halife bulunamaz"*, *"Hilâfet şartları mevcut değil"* görüşleri ön plana çıktı. 1937'de bile yeni Mısır Kralı Faruk'u halife yapmak isteyenler belirdiğinde Hindistan'dan itiraz sesleri yükseldi: *"Mısır bu makamı başarıyla üstlenecek kadar güçlü değil. Hilâfet makamı daha boş kalacaktır. Hatta geleceği hakkında kehanette bulunmak da mümkün değildir."*[11]

Buna karşılık 1925'te hilafeti güçsüzlüğünden dolayı bıraktığı ileri sürülen Türkiye için 1930'da bir Hint Müslümanın yargısı *"en güçlü İslam devleti"* olduğuydu. Bunu söyleten Türkiye'nin sadece bağımsız ve içinde bütünleşmiş bir devlet olması değil, Avrupa ve Orta-Doğu'da barışın güvencesi sayılan bir etkinlik kazanmış olmasıydı. Katkısı arzulanan ve sözü dinlenen bir güçtü. Bunu İslam çerçevesinden değil, bağımsız ve birbirine saygılı devletlerin işbirliği şeklinde -Balkan Antantı- gibi gerçekleştirebilmişti. Türkiye-İran-Afganistan-Irak arasında Saada-

bad Paktı gerçekleştiğinde, bütün üyelerin İslam olmasına rağmen işbirliğinin İslâmi değil, bölgesel bir nitelik taşıdığı ortaya kondu. Birbirini din açısından etkilemeleri bahis konusu değildi. Üstelik her biri de farklı dini görüşlere sahipti. Yine de tam bir uyum içine girebildiler. Diğer üç ortak Türkiye'nin laikliğini sorun yapmayı akıllarından geçirmedi. Türkiye'nin din konusuna değinmeden ilişkiler kurmak ve politika yürütmek ilkesinin her Müslüman çevrede aynı onayı aldığını söylemek mümkün değildir. Milletler Cemiyeti Genel Kurulunda Mısır'ın üyeliği konuşulurken Irak, Afgan, İran ve Hint hatta Fransız delegelerinin İslâmi nitelik ve bağlardan bahsetmesine karşılık oturum başkanı olan Türk delegesinin bundan bahsetmemesine tepki gösterenler olmuştur[12]:

"Kemalist Türkiye ilişkilerinde İslâmi bağları belirtmekten kaçınıyor. Türkiye, sözüm ona Panislamcı saldırgan akımda tehlike olmadığına Batının artık inandığını anlamalıdır. Türkiye her çeşit çağdaş reformun ve çağdaş ilerlemenin İslamla uyum içinde ve ondan kopmadan gerçekleşebileceğini anlamalıdır."

Bu ifadede önemli olan Türkiye'nin benimsediği laiklik ilkesinin anlaşılamaması değil (aynı toplantıda Avrupalı ülkeler de Hıristiyan bağlarından bahsetseler acaba düşünür nasıl değerlendirirdi?) Panislamcılığın sona erdiğini belirtmesidir. 1920'li yıllardaki Hilafet Kongreleri gerçekten toplu bir İslam eyleminin imkansızlığını herkese öğretmişti. Hatta Hint'ten, 1919 sonrasının ünlü Hilafet Hareketini unutup *"Panislam İngilizlerin icadıdır, Hint ulusçularıyla Müslümanları birbirine sokmak için ortaya atılmıştır, oysa Sir Syed Ahmad Han'dan beri (1897) Hindistan Müslümanları Türklerle yakınlaşmayı bırakmıştı, Panislam diye bir şey yoktur"* diyenler bile çıkmıştı.[13] Mısır'da da 1937'nin başında, El Hilafe el İslâmiyya adlı bir gazete yayınlamak üzere başvurulduğunda içişleri bakanlığınca izin verilmemişti. Bütün dünya Müslümanları ile ilgilenecek bu yayın gibi aynı kişinin El Livea el İslâmi adlı yayın için başvurusuna da

olumsuz yanıt verildi. Anlaşılıyor ki 1930'ların sonlarına varıldığında, ilgilenmediği için Türkleri çok eleştirdikleri toplu İslâmi eylem düşüncesinden Araplar da, Hintliler de vazgeçmiş bulunuyorlardı. Bunu vazgeçmekten çok, yeni ulusçu/milliyetçi akımların toplumlarda kökleşmelerinin sonucu olarak ön plana çıkmaları saymak daha doğru olacaktır. Saadabad Paktına karşı olan bir Mısırlı'nın yorumu bu yeni oluşumu iyi özetliyor[14]:

"Türkiye, İran, Irak, Afganistan yakınlaşmasından örnek alalım. Biz de iç işlerinde serbest olacak bir Arap Halklar İttihadı gerçekleştirelim. Saldırgan emperyalizme karşı böyle bir birlik geçerli bir mania oluşturabilir."

Bütün İslâmı Kudüs'ün kaderiyle ilgilendirmek amacıyla 1931'de düzenlenen konferansta Pakistan fikrinin babası İkbal'in ilginç bir uyarısı olmuştur: *"Dinsiz materyalizm ile topraksal (ya da bölgesel) vatanseverlik şeklinde iki Avrupalı tehlikenin İslâma nüfuz edişine dikkati çekerim."* Akılcılığı dinsiz materyalizm saymanın yanı sıra, bölgesel vatanseverliği Avrupalılara özgü addetmenin yanlışlığı da ortadadır. İkisine ulaşmak için de İslam dünyasındaki çabaların başlangıcı Kemalistlerden çok öncelere gider. Üstelik bölgesel anlayışın dışında bir genel vatan anlayışı da sadece İslamda değil bütün insanlıkta mevcut değildi. Hıristiyan Arapların 19. yüzyılın ikinci yarısında başlattıkları Arap ulusçuluğu yüzyılın sonunda Müslüman Arapların da katılmasıyla yeni bir boyut kazanmıştı. Ama Mısır'ın, Yemen'in, Necd'in, Suriye'nin, Lübnan'ın, Cezayir, Tunus ve Fas'ın sorunları apayrıydı ve hepsi de yerel nitelikteydi. Hindistan'da yine 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan bağımsızlık hareketi de 20. yüzyılın başında Hindu-Müslaman işbirliği halini alarak Hindistan ulusçuluğu mahiyetini kazanmıştı. Müslümanların haklarda geri kalmama yolundaki çabaları ancak 1930'lu yıllarda ayrı bir Müslüman devleti için mücadele şekline dönüşmüştür. Gerek Araplar gerekse Hintlilerde yerel nitelikte başlayan özgürlük hareketleri, İttihatçıların cihadı başarısız kaldıktan ve 1920'li

yılların başlarındaki ütopik mesajlar boşa çıktıktan sonra, tamamen milliyetçi/ulusçu eylemlere dönüşmüştü. Mısırlılık, Suriyelilik, Lübnanlılık Araplılıktan daha önce gelişmiş olduğu için himayecilerin de güdümünde daha ön plana geçtiler.

Türk İslâmından sıkılmışken emperyalizmin kucağına hep birden düşünce, bu yerel Araplılıklar toplu bir kurtuluş formülü aramaya başladılar. Hüseyin'in Asya Arapları Birliği hedefinin tam bir fiyasko ile sonuçlanmasıyla Osmanlı dönemindekinden de daha bölünmüş hale gelinmesi, hele Filistin'in göz göre göre Yahudilere verilmesi, yeni çözümler aranmasını zorunlu kıldı. Türkiye'nin gözden çıkarıldığı 1923 öncesinde ve Hint Müslümanlarının yerel koşullarının üstüne çıkamayacaklarının bilindiği, hele hilafetin Araplara geleceği umudunun da var olduğu dönemde İslâmi Arapçılık (Arabo-Islamisme) akımı giderek güç kazandı. Manar'cı Reşid Rıza, *"Arap kimliğini Müslüman kimliğine ve İslam ıslahatçılığını Arap milliyetçiliğine bağlayarak bunda önemli bir rol oynadı."* Şekip Arslan, akımın en büyük propagandacısı olduğu gibi, köklü Osmanlıcılardan Sati el Husri de dinden fazla dil üzerinde durarak akımının fikri yönünü geliştirdi. Şekip Arslan Arap derken Müslümanı anlıyordu, bu sebeple Hıristiyan Araplarla (özellikle Lübnan'da) kopuş başladı. Panislamcı hareket Panarabcı nitelikle ortada belirmeye başladı. Bu akım ekonomik örneğini ne Türkiye'nin devletçi yaklaşımından ne de sosyalist örnekten almıyordu. Nasyonalist-Totaliter bir niteliği vardı.

1931 Kudüs Kongresi, bütün İslâma yönelik sanılırken, Filistin olayından hareketle Panarapçılığın ivmesini verdi. En önünde Hüseyni ailesi bulunan Filistinli mücahitler kendi başlarına bir sonuç alabilecek güçte değildiler. Üstelik İngilizler rakipleri Naşaşibi ailesini belediye reisliği gibi makamlara getirerek Araplar arasında parçalanmayı da sağlamışlardı. Bu durumda Panarap hareketinin bir lider bulması gerekiyordu. İktidardaki Arap hü-

kümdarlar ise ne güç ne de güvenilirlik bakımından yeterli görünmüyordu. Vehhabiler de Hicaz'ın dışına taşmamakta kararlı ve yeteneksiz oldukları için bahis konusu değillerdi. Hilafet üzerindeki iddiasını 1950'ye kadar sürdüren Mısır bu boşlukta bir de Panarapçılığın liderliğine aday oldu. 1926'da bütün İslam dünyasını dolaşmak üzere yola çıkan Iraklı Seyyid Yunus el Bahri 1930'da Kahire'de verdiği konferansta Doğu Halkları Birliği (El Rabıta eş Şarkiye) kurulmasını önerdikten sonra gözlerin Mısır'a döndüğünü şöyle anlatmıştır:

"Balkan Müslümanları Türklerden nefret ediyorlar, sempatileri Mısır içindir. İyilik Mısır'dan gelecek diyorlar."

Böylece Mısır bir yandan İslam diğer yandan Arap dünyasında liderlik için yoğun çaba sarf etmekten geri kalmadı. İslâma yönelik çabaları hem Araplar hem de diğer Müslümanlar tarafından desteklenmeyince, Araplığın savunuculuğu üzerinde yoğunlaştı. Hintli bir gözlemci 1937 yılında İslam dünyasındaki durumu çok güzel şekilde özetlemiştir:

"Türkiye laikleşip anayasasından İslam devlet dini kaydını çıkarırken, Arap ülkelerinde iki yönlü akım oluşuyor: Köktendinci bir akımla el ele giden Panarapçı milliyetçi hareket. Mısır bunun liderliğini alıyor. Mısır hem İslam milliyetçisi olmak hem de Avrupa gibi anayasada liberal olmak peşinde. Filistin'de Müslüman ve Hıristiyan Araplar, Yahudilerin uluslararası gücüne karşı birlikte davranıyorlar. Suudi Arabistan tamamen dine dayalı şeriat merkezli bir devlet örneği veriyor. Irak ve Suriye ise 'Büyük Arabistan'ın heyecanlı avukatları'."

Bu tabloya Fas'daki İstiklal Partisi, Cezayir'deki Messali Haj eylemini, Tunus'un Destur'cularını, Libya'da Ömer Muhtar hareketini katarsak, Arap dünyasındaki tablo tamamlanır. Görülüyorki hepsi de hâlâ bağımsızlık savaşını içindeydi; yani 1930'ların sonunda durum 1919'dakinden farklı değildi ve henüz yerel çözüm arayışlarının üstüne çıkılabilmiş değildi. Umudunu daima ortak bir İslam eylemine bağlanış olan Hindistan'da da

İslâmi Milliyetçi denilebilecek bir gelişme belirmeye başlamıştı. Allame İnayatullah Han el Maşriki ünlü Tazkira adlı eserini 1924'te yazdı. Bunda millet oluşturmanın Kur'an'ın evrensel ilkeleri içinde bulunduğunu ve Kur'an'daki dini ve ahlaki kuralların bu amacı hedeflediğini ileri sürüyordu. Bu esasa dayanılarak 1931'de askeri nitelikli Khaksar örgütü kuruldu. Ayrı İslam devleti fikrinin temeli böylece pekişti.

Batı'nın Emperyalizmi ile Uygarlığını Ayırabilme

Yönetimindeki İslâmı, çağın uygarlık düzeyine ulaştıramazken bütün İslam alemini kurtarmak hayaline kapılmanın bedelini -kurtarmaya çalıştıklarından da katkı görmeyerek- yeryüzünden silinmek derecesine varmakla ödeyen Türklerin, Atatürk ulusçuluğunda karar kılmaları son derece doğal bir gelişmedir. 1914-1918 denemesinden bir kaç ders alınmıştı: İslamcı ve Türkçü birleştirme eylemlerine güçleri yeterli değildi ve bu amaçla emperyalistlerden yardım istemek daha da zarar verici oluyordu. Kendi sınırları içindeki insanları, din ve etnik köken farkına bakmadan bir Türklük bütünü çerçevesinde çağdaşlaştırmaya çalışmak bu ulusçuluğun hedefi oldu. Avrupa örneğine yöneliş, her bireyi maddi ve fikri üretimde üst düzeylere eriştirerek dünyada saygın bir yer kazanmayı hedefliyordu. Buna çabuk karar verilmesi ve Misakı Milli ile sınırları ve kapsamının belirtilmesi Kemalistlerin avantajını oluşturmuştur. Eylemin fikren dağılması ve boş tartışmalarla zaman kaybı önlenmiştir.

Bu deneyimi geçirmemiş ve yüzyıllar sonra ilk kez kendi başlarına uluslararası foruma çıkan Araplar için ufuklar doğaldır ki çok daha başka görünüyordu. Tanzimat'tan beri Osmanlı düşünürlerinde çok rastlanan dinin frenleyici etkisi görüşüne onlar inanmıyorlardı. *"Kusur İslamda değil, onu kötü uygulayan Osmanlı yönetimindeydi"* sloganı çok kolay varılan bir formül oldu. Dolayısıyla Türklerin kötü yaptığını yapmayarak başarıya ulaş-

mak rahatça mümkün olabilecekti. 1920'li yıllarda, Türk kökenliklerin ve karışık ailelerin daha çok bulunduğu Suriye ve Lübnan'da Osmanlı deneyiminin küçümsenmemesi gerektiğini anımsatanlar çıktığında Arap milliyetçileri kadar himayeci yanlılarından da sert tepkiler yükseldi. Bu iki grup için de eğilim endişelenmeyecek gibi değildi. Bir yazarda şu yargıya rastlayabiliyoruz[15]: *"Türkler karşısında Araplar ikiye ayrıldı. Birinciler, Türkiye daima yayılmacı bir tehlikedir, şu halde parçalanması daha iyi olur, diyor. İkinciler ise Doğu Hareketinin başında kalması şartıyla Türkiye'nin kuvvetli kalmasından yana."* Beyrut ve Halep'te Türk uyruğuna geçme yanlılarının küçümsenemeyecek bir sayıda görünmesi de endişeleri azdırıyordu. Suriyeliler Fransızlara karşı ayaklandığında bir Arap liderin Ankara'ya gidip yardım istediği haberi de adeta nefretle karşılandı: *"Suriyeliler Türklerden nefret eder, yardım istemez; hele mandasına asla razı olmaz."* Bu ortam her kötülüğün Türklerden geldiği kampanyasına büyük bir hız kazandırdı[16]:

"Türkler hiç şüphesiz Suriyelilerin zihniyetini değiştirdiler. Yakındoğu ülkeleri üzerindeki egemenlikleri her türlü canlılığı yok etmese de zayıflamasına sebep olmuştur. Bu Asyalı ırk uzun zaman anlamını bilmediği ekonomik ilerlemeye karşı yüzyıllar boyunca insafsız bir savaş sürdürdü. Yıkıcılık ruhu ürününü verdi. Bunların büyük çaplı barbar rolünü anlamak için (...) bilimden, sanattan pek çok örnek verilebilir... Tembelliği, kaderciliği, girişim yoksunluğunu getirdiler... Araplar, Abbasi, Emevi, Fatimiler zamanında uygarlık alevini korudularsa soylu kanları sayesindedir. Türkler galiplerin gururu ile gerici uygarlığı zorla kabul ettirdiler. Politikada iki yüzlü idiler özellikle kızıl Sultan Abdülhamit herkesi birbirine düşürdü. İki yüzlü ve yalancı Türk herkesin gözünde rengi değişen bir yılandı... Mikroplarını saçtılar, rüşveti yerleştirdiler. 'Türkler varken bir yolunu bulmak mümkündü' deyimi hâlâ söyleniyor... Türkleri isteyenler bu mirası yaşatmak istiyorlar."

Örnekleri son derece artırmak hatta daha da ağırlarını bulmak mümkündür. Burada, himayeci güce bir şey söylemeyenlerin, toplumları birleştirmek, bir ideal çevresinde bütünleştirmek için, kızılacak, deşarja yarayacak bir hedef arayışı içinde oldukları kolaylıkla fark ediliyor. Üstelik himayeciyi rahatsız etmeyen aksine memnun eden bir günah keçisi. Aynı yaklaşıma Hint Müslümanlarında da rastlanır: *"İslam Osmanlı sistemi ile değerlendirilmemelidir, başarısız İslam değil Osmanlı'daki uygulamadır."* diyorlardı.

Kemalistlerin başlangıçta Araplardan ve Arap bağımsızlık çabalarından olumlu bahsedişleri, bu aşağılayıcı kampanya karşısında içerik değiştirdi ve saldırganlaştı. Aynı ifadelerle Arapların aşağılanmasına girişildi. Bir zamanlar en büyük düşman sayılan Yunanlıların yerine Arapların konması, diğer yandan Arapların himayeciler yerine Türkleri hedef almaları, iki taraf milliyetçiliklerinin çatışması sonucu olmuştur. Burada Arapları biraz daha aşırı ve sorumlu bulmamız, İstiklal Savaşı döneminde Türklerin Arap sorununa dokunmazken, onların müttefiklere başvurularından resmi ve özel demeçlerine kadar her fırsatta Türkleri suçlamalarındandır. Bu davranışın gerekçeleri makul bulunsa bile, Türkiye'nin sadece kendisini ilgilendiren sorunlarını çözüş tarzına (Kemalist devrimler) açıkçası iç işlerine karışma sayılacak bir içerikle saldırılarda bulunmaları gerginliği asıl artıran unsur olmuştur. Oysa Kemalizmin özelliğini, diğer toplumların bağımsızlığını temenni etmek dışında iç işlere asla karışmamak oluşturuyordu. Yani devrim ihraç etme mantığı ve de örgütü yoktu. Osmanlı'yı suçlamada da iki tarafın ortaktan çok ayrıldıkları yanları vardı. Kemalistler, 17. yüzyıl ve sonrasındaki durağanlığa, dini taassupla toplumu frenleyenlere, II. Abdülhamit saltanatının keyfiliğine karşıdırlar. Bütün ıslahat girişimlerini ve Tanzimat'ı Yeni Osmanlı ve Jön Türk hareketlerini överler. İslâmın çıkışı, Abbasilerin sonuna kadar Arap tarihi ayrıntıyla ele alınır. Arap tarihlerinde ise bugün bile, 13. yüzyıldan (Türklerin İslam dünyasına egemen olmaya başlamasından) sonrasını kayıp yüzyıllar saymak, hiç balı-

setmemek, Orta Asya Türk-İslam uygarlığını yok farz etmek ve konuya birden 19. yüzyıldaki Arap Nahda'sı ile başlamak genel eğilimdir. Türk'ün İslâma katkısı olmadığını belirtmek, aksine yozlaştırdığını ileri sürmek bu yaklaşımı tamamlar.

İki dünya savaşı arasındaki dönemde Osmanlıyı savunabilmek cesaretini göstermiş pek az Arap düşünür vardır. Bu nadir düşünürlerden biri olan Şekip Arslan bile, sonuçta Arap İslâmına bağlamak koşuluyla yazmıştır. Onun, Edmond Rabbath'ın *Himaye Rejimi Altında Suriye'de Siyasi Gelişme* adlı kitabına yazdığı önsözdeki *"Yüzyıllardır Türkiye'nin kullandığı Kur'an ve İslâmın kamu hukuku, kitap ehli olanlar için vazgeçilmez medeni hakları ve kamu haklarının bir kısmını içeriyordu; Tanzimat ve 1876-1908 anayasaları bu hakları bütün Osmanlı vatandaşlarına tanıyordu. Avrupalılar eşitliklerin sadece Batıdan geldiğini iddia ederler. Yanlıştır. Hulefayı Raşidin devrinde var olan demokrasiye eşit bir gerçek demokrasiye asla rastlanmamıştır"* ifadesi bunun bir örneğidir.[17]

Osmanlı Devletinin çağdaşlaşma yolundaki en büyük adımlarını oluşturan ve din ayırımı gözetmeden bütün vatandaşlarını hedefleyen Tanzimat'la anayasaları, sadece Türkler ve Hıristiyan kesimin çıkarı için yapılmış gibi algılamak da bu düşünürlerin özelliği olmuştur. Toplumun insanlık camiasında saygın bir yeri olması amaçlı değil de, Türk milliyetçiliğinin pekişmesinin aracı ve Arap'ın, İslâmın dışlanması gibi farz edilmiştir. Her türlü Doğu-Batı sentezine karşı olduğunu belirten bir yazar şöyle diyor[18]: *"İslamla birliği ve Doğu uygarlığını reddeden Türkler (...) ne yaparlarsa yapsınlar, güneş doğudan yükseldikçe Doğu doğu kalacaktır, Batı da batı."*

Çok daha sonra, Panarapçı hareketin bir çözüm getirmediğinin fark edildiği ortamda, Osmanlı Devletinin içindeki bütün cemaatlere eşit haklar sağlamaya çalıştığını ileri sürenler belirmiştir. 1917'de henüz yirmisine basmamış bir genç subayken kendi isteğiyle kaçarak Faysal ordusuna katılan Suphi el Omari *Lav-*

rens'i nasıl tanıdım? adlı anılarının son kısmında pişmanlığını ilginç bir şekilde ifade eder[19]:

"Müminler cennete zincirlerle sevk edilirler. Böylelikle Türkler Arapları savaşa, idam, açlık ve işkence ile sevk etmişlerdir. Araplar Türklere karşı savaşa geçmek istememişlerdir. İstiklal ve Türklerden ayrılmayı düşünmemişlerdir. Araplar Türk hakimlerinden sadece memleketleri için ıslahat istemişlerdir. Türkler, Araplar diğer Osmanlı milletleri ülkelerinin yabancı işgalinden korunmasını düşünüyorlardı. Asla yabancı idareyi düşünmemişlerdir. Bunlar, özerklik ve egemenlik, sorumluluk ve vecibelerin Osmanlı vatanının çeşitli evlatlarına dağıtılmasını ve ülkenin hayrını, ilerlemesini korunmasını istiyorlardı."

Bu girişin devamında Omari, Cemal Paşanın kıyımlarının, savaş açlığından yüz binlerin ölümünün Arapları ayaklanmaya zorladığını ileri sürdükten sonra, Hüseyin'e tekrar Türklerle anlaşma fırsatının gizli anlaşmaların ortaya dökülmesiyle belirdiğini kaydeder. Ona göre bu olasılığı ileri sürüp Bedevilerini Türklerin yanında İngilizlere karşı savaşa sürme tehdidinde bulunarak çok daha kesin garantiler elde edebilirdi, ama Lavrens tarafından şerefsizce kandırılmış ve Arap milliyetçi hareketi böylece bir çıkmaza sürüklenmiştir. Bu özeleştiri bizde Arap milliyetçiliğinin başlangıçta ilkesel düzeyde tam belirgin bir nitelik kazanmadan uygulamaya konduğu kanısını pekiştirdi. Eyleme katılacak kitlelerin yapısı ve niteliği, emperyalizmin anlaşılışı ve kendi dışındaki ideolojiler ya da akımlara karşı tutum açısından önceden belirlenmiş çizgiler net görünmüyor.

Öncelikle, İngiliz güdümünde Türklere saldıran aşiretlerin birdenbire Türklerin yanında İngilizlere saldırır hale gelmesini tasarlayabilmek, bunların bir ilkeye göre değil, başka devindiriciler (örneğin para) aracılığıyla eylem yaptıkları tezini güçlendiriyor. Bu durumda Hüseyin ve Abdullah'ın *"Şehirli, köylü, Bedevi bütün arapların Aynı olduğu"* anlayışı da tutarsızlaşıyor. Bu açıdan Arap milliyetçiliğinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında

Arap Sosyalizmi ve İslam Sosyalizmine varması üzerinde durmak gerekiyor. Zamanında Kemalistlere bol bol Bolşeviklik damgası vurulduğunu belirtmiştik. Sovyetlerle ilk ilişki kuran hükümet olduğu için Ankara'nın iki sözcüsü Hakimiyeti Milliye ile Yenigün'e Türkiye'nin İzvestia'sı ve Pravda'sı adı bile verilmişti. Beşyüz yıl önce sultanlar Şeyh Bedrettin'in komünizmini kan ile bastırmışken bugün nasıl olur da kollarını açıp karşılarlar, diye şaşanlar da vardı. Oysa Kemalizm, Bolşeviklerle dostluk yaptığı halde ilkelerini benimsemeye asla yanaşmamıştı. Aşırı yanları da olsa *"biz bize benzeriz"* anlayışı içinde kendi yolunu belirlemişti. Türkleri dinsizlikle suçlarken Arapların, ilke olarak dine laiklikten de uzak duran bir anlayışı kabul etmesi, bu başlangıçtaki eksikliğin bir diğer kanıtı oluyor.

Emperyalizmin algılanışında da büyük bir fark görülüyor. Öncelikle Hüseyin'in siyasi sözlüğünde emperyalizm kavramının bulunmadığa dikkati çekmeliyiz. Arap bağımsızlığını emperyalistlerin insafına bırakmış ve iktidardan uzaklaştırıldığı güne kadar da vaatlerini tutmaları ricasını tekrarlamıştır. Hiçbir fiili direnci olmamıştır. Buna karşılık Kemalistler daha 1920 Ocak'ında açıklamışlardı: *"Devletin hayat ve münasebetinde fisebilallah millet yetiştirmek teamülü mevcut değildir."* Yani bir ulusun ancak kendi savaşımı ile bağımsızlığını kazanabileceği kabul edilmektedir. Ayrıca Kemalistler, emperyalizmin kendileri için de bahis konusu olabileceğinin bilincindeydi. Misakı Milli sınırları dışına taşacak her eylemi, -hatta diğer Türklere yönelik Panturancılık gibi bir hareket de olsa- bu yüzden reddettiler. Dilin yabancı kelimelerden temizlenmesi sırasında bunun bir gün Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelmenin hazırlığı olduğu ileri sürülmüştür. Oysa Türkiye, sınırları dışındaki Türklerin kültürel ihtiyaçlarıyla ilgilenmekle birlikte bunun dışına taşmamaya özen gösterdi. Hatay olayı Misakı Milli çerçevesindeki düzenlemenin bir parçasıydı. Buna karşılık Panarabizm sürekli olarak zorunlu bir bütünleşme ve birbirinin içişleri ile ilgilenme niteliği taşımıştır. İkinci Dünya Sava-

şı sonrasında Arap ülkeleri arasında yapılıp bozulan bir düzineye yakın siyasi-askeri birleşme -ve yaşanan bu sürecin sancılı oluşu- bu akıma güveni sarstı. Tabii asıl önemlisi Filistin konusundaki tutum oldu. Arap milliyetçiliği açısından en belirleyici konu budur. Bütün İslam ve Arap dünyasının en hassas konusu sayılan Filistin konusunda bir fikir, daha önemlisi eylem birliğine varılmamış olması yüzünden Filistin mücahitleri, başta müftü Emin el Hüseyni olmak üzere, Nazi Almanyasına sığınmak zorunda kaldılar. Arapların Batı ekonomilerini çok zora düşürebilecek petrol unsurunu bile bu amaçla kullanmamaları da, çok geniş tutulan milliyetçi hedefin gerçekçiliğine inancı zayıflattı.

Kemalistlere başlangıçta özellikle Batılılar tarafından yöneltilen bir eleştiri, aşırı ulusçulukla dilden, ticaretten, eğitimden velhasıl her alandan yabancıyı çıkartmakla, çağdaşlaşma gücünü tamamen kaybedebilecekleri uyarısıydı. Bu durumda Türkiye'nin içine kapanacağı ve Batının düşüncesini de tekniğini de redde kalkışacağı zannediliyordu. Hele antiemperyalist sloganların çokça kullanması ortaya bir tür Sovyet rejimi çıkacağı kanısını güçlendirmişti. Kemalist çağdaşlaşmanın en büyük özelliği, emperyalizmi ve sömürülmeyi reddetmekle birlikte çağdaş uygarlığı asla reddetmemesiydi. Tanzimat'ın ilk fermanıyla başlayan akım, daha ileri olduğu bilinen Avrupa'yı reddetmemiş, aksine kısa zamanda arayı kapamayı önermişti. O zamandan beri Türk toplumunda sürekli olarak ilerdekine yetişmek tutkusu egemen oldu. Kısacası Tanzimatçılar, Yeni Osmanlılar, aksi söylendiği halde Abdülhamit, Jön Türkler hep ilerideki bir hedefe bakmışlardır. Bu geleneğin devamı olan Kemalistlerin de aynı tutum içinde olmaları doğaldı. Hem Batılı hem de Doğulu gözlemciler Kemalist çağdaşlaşmadaki hızın yüksekliğine, değişmenin sürekliliğine hep işaret etmişlerdir. O dönemde Türk milliyetçiliğinin bu ileriye bakma özelliğini fark eden az sayıda gözlemci de çıkmıştır: New York Times'in başyazarı 1925 Eylül'ünde şöyle yazar:

"Türk milliyetçiliğinin savunucusu olarak Kemal'in rolündeki yöntem, başka yerlerdeki ulusçuluklara pek uymuyor. Genellikle ulusçu kampanya sürdürenler çağrılarını eski köklere ve geleneklere yöneltirler. (...) Her yerde ulusçuluk mevcut bağları koparmaktan çok, geçmişle bağları tazelemeye yöneliktir. Kemal Paşa (...) geçmişten kesin bir kopuş yapabildiğine göre yüksek cesaretli ve güçlü doktrinli bir insan olduğu anlaşılıyor."

Ancak Mısırlı Abdülrazık gibi burada da değişmeyi zamana bağlanması gerektiğini önerenler var. Davud Barakat üç nesil sonra devrimlerin kökleşmiş olacağını belirtir. P. Gentizon ise *"yeni bir nesil yetiştirmek için belki de elli yıl beklemek gerektiğini"* vurgular.

Arap milliyetçiliği ise yukarıdaki görüşe yani klasik milliyetçilik yaklaşımına tam uyuyor. Eskiyle bağları pekiştirmek asıl amaçtır. Bu sebepten İslami Arapçılıktan İslâmi Sosyalizme yönelmiş, şimdi de hemen hepsinde köktendincilik egemenleşmeye başlamıştır. Eğer günümüzde Türkiye dışı Müslümanlarda köktendincilik akımları pekişiyorsa, bunların sorunlarına çözüm arayışlarının hep geçmişten dayanak aranarak, hep geriye bakılarak yapılmış olmasındandır. Türkiye'de ise elli yılı aşan demokratik rejimin getirdiği serbestliğe rağmen köktendinciliğin şimdilik hala marjinal kalması, neredeyse 200 yıla yaklaşan ileriye bakış alışkanlığının hayli kökleşmiş olmasındandır. Bundan dolayı Atatürk en büyük mücadelesini verdiği Batı dünyasını çağdaşlaşma açısından düşman saymamıştır. İstiklal Marşındaki *"Tek dişi kalmış canavar"* sıfatıyla emperyalizm reddedilse de, insanlığa kazandırdığı yanlarıyla benimsenmiştir. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme çabaları bu anlayışın doğal ürünüdür. İslâmi Ortak Pazar özleminin en zengin Müslüman petrolcüler tarafından bile benimsenmediği bir ortamda, bu yaklaşım çok gerçekçi ve Türkiye'nin çizgisine uygun görünmüyor.

Bütün gözlemcilerin birleştikleri iki ya da üç kuşak gereğine uymadan, *"Daha birinci kuşağın sonunda Türkiye'nin çoğulcu*

demokrasi yoluna girmesi Kemalist devrimlerin kökleşmesi açısından sakıncalı olmuş mudur?" sorusuna henüz yanıt vermek için erken görünüyor. Türklerin ileriye bakma, ilerdekine yetişme tutkusundan vazgeçip İslam dünyasının büyük çoğunluğu gibi *"dinimize bağlanır, halimize şükrederiz"* diyerek geçmişle tatmin olmayla yetinip yetinmeyecekleri, sanırım gelecek yüzyılın ilk çeyreğinde anlaşılabilecektir.

Notlar:

* Bazen millet ve milliyetçilik bazen de ulus ve ulusçuluk kavramlarını kullandığımız farkedilecektir. Osmanlı'da millet deyimi dini bir ayrımı belirliyordu. Rum milleti bütün Ortodoksları (Yunan, Bulgar, Sırp, Arap) işaret ediyordu. Katolik ya da Yahudi Milleti deyimleri de. Islam Milleti de ayrımsız bütün Müslümanları. Avrupa'da 'Nation' ve aynı kökten gelen 'Nationalisme' deyimleri ise dini içermiyor, hatta 19. yüzyılda ırkçı bir nitelikte kullanılıyordu. Doğu dillerinde ise tam karşılığı yoktu. Kavim, cemaat, ümmet kelimeleri, bunu karşılamıyor. Ancak Hıristiyan ve Müslüman Araplar, Arnavutlar, hatta Hindistan'da Hindularla Müslümanların ortak eylemlerinin anlaşılabilmesi için bir deyim bulunması gerekliydi. Arap ya da Türk milliyetçiliği dediğimiz zaman dini -İslâmi- bir nitelik kabul ederiz. Cumhuriyet Türkiyesindeki coğrafi nitelikli ve din ayrımı içermeyen bir bütünlüğü ulus ve ulusculuk olarak tanımlamak daha uygun görünüyor. Konumuz içinde özellikle Arap ulusculuğundan Arap milliyetçiliğine (İslâmi Arapçılığa) geçiş açısından bu ayrım önem taşımaktadır.

08, 11, 12.11.1932 tarihli Akşam'dan naklen

MW Ocak 1930, s. 5-15

MW Temmuz 1926, s. 253-262

Kendisi Büyük Arap Birliği ya da Birleşmiş Arap Ülkeleri diyor ama, Fransız ve Ingiliz kontrolü altındaki Fas'tan Mısır'a kadarki bölgeyi Araptan saymıyor, sadece Osmanlı'dan miras kalan alanlarla ilgileniyor.

Laurens, a.g.e., s. 166-168, Helmut Melcher, Imperial Quest for Oil: Iraq 1910-1928, Ithaca Press, Londra 1976, s. 177-1779

Laurens, a.g.e., s. 191, 1970'lerde Zeyd'in Musa Süleyman'la konuşmasından.

Laurens, a.g.e., s. 182-183.

Abdullah of Jordan, My Memories Compilated "Al Takmillah", London 1978, Longman, Abdullah'ın sunuşu ve Hüseyin'in önsözü

9 El Ahrar, 16.12.1930, Yezit imzalı yazı.

10 NE 04.02.1925, s. 142-143 "The Khilafat Conferance"

11 Zaki Ali, Islam in the World, 1937, s. 377

12 Zaki Ali, a.g.e., s. 61-62; Tahran'ın Ittilaat gazetesi, 03.07.1937 günlü sayısında Saadabat

IS'de (İslamic Review), S. M. Rahman'ın yazısı, MW Nisan 1930, s. 201-2'de

El Belag (Kahire) 20.06.1937.

RE 28.04.1926, El Istiklal'den

MO 28.11.1925, 'El Turk ve Savra Suriya', bahis konusu şahıs eskiden Vahdettin'in maiyetnide bulunmuş olan Ihsan Bey Cabiri'dir.

17 L'Evolution Politique de la Syrie sous Mandat, Paris 1928.

18 Majalla el Şarkul Edna'dan naklen OM 1928 Nisan s. 162

19 Lurans kema ariftahu, Dar el Nahar, Beyrut 1969, s. 240

8.
Bölüm

DİL - HARF SORUNU

Aydınla Halkı Birleştirme Arayışı

Harf ve dil devrimleri, gününün koşullarında sadece bir Arap antipatisi ve İslam gericiliğine tepki gibi sunulmuştur. Düşünceyi iletmede en önemli unsur olan dilin ve onun birinci aracı olan alfabenin değişen dünyanın ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadıkları, yeni koşullara uyum yetenekleri bulunup bulunmadığı asıl sorunu oluşturuyordu.

Arap dünyasının hatası, dilin ve harflerin insan icadı ve sürekli evrim geçiren sosyal bir oluşum olduğunu unutup onlara kutsallık atfetmek olmuştur. Kur'an'ın değişmezliği dil ve harflere de yayılınca çözümsüzlük de gündeme gelmiş oldu. Bu belki İslâmın ilk kökleşme dönemi için yararlı bir dogmaydı, ama uzun sürede tutucu niteliği artmıştır. 200 küsür yılda biraraya getirilebilen İncil'in gerçekliğinin -haklı olarak- tartışmaya açık olduğu bir dönemde gelen Kur'an'ı, orijinal şekliyle koruma arzusunun, onun anlam kadar ifade ve yazımda da değişmez olduğu dogmasına zemin hazırlaması doğaldı. Oysa, sözlü anlatımda (özellikle şiir) hayli ilerlemiş olmalarına karşılık Arapların yazılı eser vermekte uygar toplumlara nazaran hayli geç kaldıkları (ilk örnekler M.S. 4-5. yüzyıl) ve yazılı dilin standardizasyonunun -dil bilgisi, söz dizimi, kalıplar, vb...- ancak Hicret'ten sonraki 3-4. yüzyılda içinde tamamlandığı biliniyor. Buna rağmen Kur'an dilinin ve dil kurallarının esas alınması, Kur'an'a ait olan kutsallığın giderek Arapça'yı da kapsadığı inancını kökleştirmiştir. İbni Faris, İslâmın son din, Muhammet'in son peygamber olmasından hareketle Kur'an Arapçasının da dildeki evrime son mührü vurduğu görüşünü yerleştirmiştir. Bunun sonucu olarak dil

bilimi kendi başına var olan bir bilim olmaktan çıkmış, dini bilimleri daha iyi anlamak, Kur'an'ı ve kutsal metinleri yorumlamak, doğru okumak için bir araç olarak nitelenmiştir.

"Arapça'da lügat deyiminin gücü ve içerdiği fikirsel çağrışımlar, sosyal telkinler, bir dilin üstlenebileceği rolün sınırlarını büyük çapta aşar; bu kutsal bir kurum, ayrıcalıklı kolektif bir davranış haline gelmiştir" diyor, konunun uzmanı J. Berque.[1]

Kuzey Afrika'yı, Mısır'ı, Suriye ve Irak'ı bu özelliğiyle Araplaştırmasına karşılık, başta İranlılar ve Türkler olmak üzere birçok Müslüman toplum Arap harflerini benimsemekle birlikte dilini -din konusu dışında- almamışlardır. Bunu zorlaştıran, Arapların da kendi aralarında bölgesel özellik ve geleneklere uygun olarak dildeki farklılaşmaları olmuştur. Pek sınırlı bir azınlık oluşturan eğitim görmüşlerin sadece belli amaçla kullandıkları *Fasih Arapça*'ya karşılık -kendileri de özel yaşamlarında- halk kitleleri, zamanla büyük değişiklik gösteren farklı lehçeler kullanıyorlardı. Ayrıca 12. yüzyıldan itibaren, bilim dili niteliğini sürdürmekle birlikte, bilimsel üretkenliği son derece sınırlanmış, İslam dünyasındaki etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir. İbni Manzur (ölm. 1311), İbni Batuta (1327), İbni Haldun (ölm. 1406) Arapça'nın inhitat'ından (çöküş) bahsetmişlerdir. Bu sonuncusu Arapça'nın Türkçe, Farsça ve Berberi dilinin arkasında kaldığından bahseder. Bu da gösteriyor ki bu toplumların gereksinmelerini karşılayacak bir dinamizme sahip olamamıştır.

19. yüzyılda Batı uygarlığının etkisiyle karşılaşınca Arapça ikinci bir şok yaşadı. Çağın gereksinmelerini karşılayabilmek için değişmek zorunluluğuyla karşı karşıya kaldı. Peygamber zamanından beri değişmemiş bir metne ve kurallara sahip olmak mucizesine sarılan fasih Arapça'yı bilen kesimle (Başlıca din adamları) yeni dünyayı da tanıyan ve Doğu ile Batı'nın yeni bir sentezinin ihtiyacını duyan kesim arasında sürtüşme başladı. Sorun değişme mesajının hangi araçla verileceği ya da bu mesajın fasih Arapça ile verilip verilmeyeceği ve kitleler tarafından anlaşılıp anlaşılamayacağı idi. Ulemanın kapalılığı (yani fasih Arapça'ya do-

kundurmaması) karşısında yeni bir dil düzeyinin belirmesi kaçınılmaz oldu. 1973'te Mısır toplumu üzerinde yapılan bir araştırmada dil farklılıkları sebebiyle toplumda beş düzeyin bulunduğu ve birinden gelen mesajın diğerince aynı nitelikle algılanmadığı ortaya konmuştur[2]:

1- Fasih Arapça -Fusha el Turat- (Kur'an'a dayalı ya da standart Arapça)

2- Yüzyılın fasihi -Fusha el asr- (Modern standart Arapça, modern edebiyat dili)

3- Ammiyat el musakkafin (Yüksek düzey konuşma dili, okumuşların ciddi konuşmalarında kullandıkları dil)

4- Ammiyat el mutasavvirin (Orta düzeyde konuşma dili, eğitimlilerin günlük konuşma dili)

5- Ammiyat el ummiyin (Aşağı düzey konuşma dili, okuma yazması olmayanların her günkü dili)

Her toplumda entelektüel düzeyi ile halk düzeyi arasında fak bulunması kaçınılmaz bir olgudur. Avrupa bu ikisi arasındaki farkı en aza indirmeyi önce sade kilisenin bildiği Latinceyi tamamen dışlayarak sonra da dili sadeleştirerek birkaç yüzyılda gerçekleştirmişti. Farkın aşırı olması ya da bu örnekteki gibi ara düzeylerin çokluğu bir toplumun bütünleşmesini, özetle halkın yönetime katılmasını engelleyen bir öğedir. Mesajı sadece kendisi gibiler tarafından anlaşılan ve tartışılamaz sayılan bir tabaka bulunur ve üstelik bunlar dokunulmazlığa sahip farz edilirse, orada fikir tartışmasının belirmesi, yeni ufukların açılması mümkün olamaz. Dil sorununun tarihsel kökeni sebebiyle Araplarda özel bir sorun haline geldiğini bir Arap araştırmacı şöyle açıklıyor[3]:

"Dil sorunu Arabın gerçek kişiliğiyle ideal kişiliği arasındaki uçurumu etkiler. İdeal kişiliğini tam damgalayan edebi Arapça ile gerçek kişiliğin pratik uygulamalarının tekelini oluşturan konuşma Arapçasının üst üste gelişi bu uçurumu daha da büyütmektedir. Arap ideal kimliğini düşünürken, edebi Arapça'yla yani okur ya da dinlerken öğrendikleriyle düşünür. Ama her günkü yaşamında konuşma Arapçası sayesinde, ideal kişili-

şiyle gerçekten düşündüğü ve yaptığını ayırmakta serbesttir."

Bu yargıdan çıkarılacak sonuç, mesajda ideal ile gerçek arasında çelişki bulunmasının olağandışı sayılmaması olacaktır. Bir Arap araştırmacının belirttiği gibi *"toplum iki ayrı dile muhatap olmaktadır, gerçekler dünyasını yansıtan dil ile yapaylıklar dünyasını yansıtan dil."* Ve ekliyor[4]:

"İslâmın ilk günlerinden beri var olan bu ikili yapı (...) halifelerin sarayında olduğu gibi bugün de bir arada bulunuyor. Vasat Arap bu dil ikiliğinden rahatsız olmuyor. Rahatsız olsa da henüz bir dil ihtilali tehdidinde bulunmadı. Sadece aydınlar arasında son zamanlarda bu ikiliden birinin öne çıkması konusunda sesler yükseldi."

20. yüzyılın sonunda yaşanan müthiş değişmeye rağmen *kutsallık* yakıştırması sebebiyle hâlâ bu ikilik aşılamanışken, yüzyılın ilk çeyreğinde çok daha katı bir anlayışın bulunması doğaldı. Özgürlüğü dine feda etmeyi benimseyen anlayışa koşut şekilde Arapça'nın dokunulmazlığı da kültürün değişmezliğinin (İslamdan kopmamanın) koşulu sayılıyordu. Oysa 19. yüzyıl boyunca, Avrupa'nın etkisi altında özellikle gazetelerde klasik Arapça'yla hiçbir ilgisi olmayan, yepyeni bir anlatım ve yazım türüne sahip bir dil yerleşmişti. Bunu bilimsel bir temele oturtmak için Türklerde olduğu gibi Araplarda da çalışmalar yapılmıştır. 1889 Stokholm Oryantalistler Kongresinde standart Arapça yerine konuşma Arapçasının getirilmesinin istenmesinden sonra bu konuda Arapların kendi aralarında yoğun bir tartışma başlamıştır. Taraftar olanlar: Lutfi as Sayyid, Kasım Amin, Marun Ghusn, Salama Musa, Abdulaziz Fahmi, Jibran Halil Jibran, Mikhail Nuaima, Amin el Rahani. Karşı çıkanlar: Farah Antun, Ali Yusef, Abdulaziz Şaviş, Muhammed Hussain. Tartışma bugün de sürmektedir. Arapçalar arasındaki farkı göstermek için şu örnek veriliyor: Unesco'nun matematik eğitimini standartlaştırmak için hazırlattığı bir İngilizce kitap Irak komitesince Arapça'ya çevrilmiştir. Ancak çeviri diğerlerince tam benimsenmediği için Kuveyt, Ürdün, Mısır, Suriye kendileri için yeniden çeviriler yaptır-

mışlardır. 1936'da Kahire'de Batılı bilginlerin de katıldığı toplantı yapıldığı gibi 1960'da da yine Kahire'de Arap Akademisi tarafından matbaa harflerinin basitleştirilmesi için kongre düzenlendi. Monteil'in belirttiğine göre *"yazıdaki ıslahat, özellikle basım evlerinin işini kolaylaştırmak için 2000'e yakın girişim olmuştur."*[26] Görüldüğü gibi özellikle 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başında Arapça'dan -İslamdan- hiç ödün verilmediği iddiaları bir yandan tekrarlanırken, diğer yandan değişme bütün hızıyla devam ediyordu. Bu tutum, arada farklılıklar bulunmasına rağmen, Tanzimatçıların her şeyin İslâma uygun olduğunu belirtirken Batıdan işlerine uygun herşeyi almalarını andırmaktadır. Aradaki önemli fark, Osmanlı'nın din kesimini yanına almış ve onlardan değişime onay sağlamış olmasıydı. Arap dünyası ise ve bir ölçüde Hint Müslümanlarında İslâma uygunluk açıkça tartışıldığından, ulemanın Kur'an'ın dokunulmazlığını Arapça'ya da yayması oralarda yadırganmadı. Politikacılar ve düşünürler ulemayı dışlayamadıklarından ideal düşünceleriyle gerçekteki düşüncelerini bir arada sunmakta sakınca görmediler. Böylece toplumlar bu durumda bir çelişki bulunmadığına şartlandırıldılar; kitleler, eskiden beri alıştıkları ve bağlı oldukları görüşlerden yana tavır koymalarında teşvik edilmiş oldu.

Tanzimat'ın Türk toplumunda algılanışı, yöneten ve kararı veren kesim olması sebebiyle çok farklı oldu. Dinci söylemin başından saf dışı bırakılması, yönetimin diliyle konuşulan dili yakınlaştırma eğiliminin Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler'de iyice gelişmesi, işin Kemalistlerde son aşamaya erişmesi için gerekli zemini oluşturmuştur. Düşünce ile anlatımdaki farkı kaldırmak, yönetenle yönetilenlerin aynı dili kullanmasını sağlamak isteği Hakimiyeti Milliye anlayışıyla da bütünleşmektedir. Ulusal kurtuluş hareketinin tamamen Anadolu halkının katılmasıyla gerçekleşmesi, orada yönetenle yönetilenin kaynaşması zorunluluğu, TBMM'nin savaşın amacını anlatmak için köylere kadar *İrşad* heyetleri göndermesi, bunların aydın-halk diyalogundaki zorlukları deneyimle fark etmeleri ve aşılması gerektiğini düşünmeleri, ko-

şulların mesajları yapay değil gerçekçi olmaya zorlaması, Kemalistlerin neden harf ve dil ıslahatına girişiklerini açıklar. Halka dayanan bir eylemi onlara açıkça anlatıp benimsetmeden başarıya ulaştırmak mümkün olamazdı. Yakup Kadri'nin o günlerdeki *"Türkiye Cumhuriyeti halkçı bir devlete, halkçı bir hükümete sahip olduğuna göre dili de halk dili olmalıdır"* şeklindeki açıklaması Kemalistlerde egemen olan anlayışı ortaya çıkarır.

Yeni Türk Harflerine Geçiş

Latin harfleri sorununun Kemalistlerden en az yetmiş yıl öncesine giden bir geçmişi vardır ve ilk kabul edenler de Kemalistler değildir. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde İslam dünyasında basımevleri yaygınlaşırken elle yapılan dizginin zorluğu (Latin alfabesinde 80-90 gözlü harf kasası yeterken Arap harf kasasında 400-600 göz gerekiyordu) bu işi kolaylaştırıcı arayışlara zemin hazırladı. 1860'lı yıllarda Şinasi'nin harf birleşmelerini basitleştirme çabaları, Münif Efendi'nin imla reform önerisi, aynı dönemde Azerbaycanlı Alıundzade Mirza Fethali ile İranlı Malkum Han'ın ve Rusya Türkleri için Gaspiralı İsmail'in ve bazı Hint Müslümanlarının aynı konulardaki girişimleri sorunun yaygınlığını kanıtlar. Lübnan ve Suriye'deki Arap edebi cemiyetleri sonradan Mısır'ı da etkileyerek noktalama da dahil dilin yapısı üzerinde değişiklikler getirmişlerdir. Bu çabalarda halk diline yönelişin, kolay okunurluk ve anlaşılmanın ağırlık taşıdığı açıktır. Bu arada İstanbul'da Fransızca'nın, Mısır ve Hindistan'da İngilizce'nin resmi dil olması önerilerine rastlandığı gibi Latin harflerinin kabulü yönünde ilk hatırlatmalar da belirmiştir.

Arap harflerine itirazın büyük kısmı sesli harfleri kullanan Türk, İran ve bazı Hint dillerinden geliyordu. Araplar içinde bile harekelerin kullanılmasından doğan eksikliğe tepkiler vardı. Ahmet Vefik Paşa'nın Lehce-i Osmani'sinde, Şemsettin Sami'nin Kamusu Türki'sinde sesli harflere özel işaretler icat etmeleri Enver Paşa'nın savaş yazışmalarında sesli harf kullanmayı zo-

runlu kılması, İttihatçıların *Islahı Huruf Cemiyeti*ni kurmaları sürekli bir arayış içinde bulunulduğunun kanıtıdır.

Avrupalıların bu konuda bir etkisi olmuş mudur? 16. yüzyıldan beri oryantalistlerin kitaplarında Türkçe, Arapça, Farsça metinlerin, şiirlerin Latin harfleriyle çevrim yazılarını verdikleri, bu şekilde sözlükler de düzenledikleri bilinmektedir. Ancak bu çabalar kendi harflerini yaymak arzusundan ileri gelmemiştir, tamamen kendi kullanımları, öğrenmeleri içindir. Sebebi Latin harflerinin Katolik ve Protestanların malı sayılmasıdır. Yunan ya da Kiril harflerinin hakim olduğu Ortodoks alemi bunları istemiyordu. Müslümanlara önerilmesi ise akla dahi gelmezdi. Nitekim Müslümanlara kabul ettirilmeye çalışılan ilk Arapça dışı alfabe, 19. yüzyılın ilk yarısında Rus Misyoneri İlminski'nin -Kırgız ve Kazaklara- Kiril alfabesi olmuştur. Bu yolla onları Ortodoks yapabileceğini umuyordu ki, çabaları boşa çıktır. Buna karşılık Avusturya ve İtalyan Katolik rahiplerinin Arnavutlar üzerindeki çabaları daha başarılı oldu. Şemsettin Sami'nin Arap harfleriyle oluşturduğu Arnavutça'nın *İstanbul Alfabesi* ırktaşları arasında büyük ilgi toplamamış, nüfusun %70'ini oluşturan Müslümanlarla %20'sini oluşturan Ortodoks Arnavutların da onayı ile Latin harfli Arnavut alfabesi 1910'da kabul edilmiştir.

İttihatçıların bu tercihe karşı olmalarına karşılık kendi aralarında da Hüseyin Cahit ve Doktor Musullu Davut gibi Latin harflerinin savunucuları vardı. Cumhuriyet kurulduktan sonra da kampanyalarını devam ettirmişlerdir. Latin harflerini ikinci benimseyen, 1920'lerin başından itibaren Azerbaycan oldu. Sovyet rejimi yerleştikten sonra, önce tercihe bağlı olarak Arap alfabesinin yanısıra Latin harflerinin kullanılması kabul edildi. 1923'de Latin harflerini kampanyası yoğunlaştı. 1924'de önce Başkırdistan resmen kabul etti. 1926 *Bakü Türkoloji Kongresi*'nde de Türkler arasında kullanılan 57 alfabenin birleştirilmesi amacıyla ve Latin harflerinin uygunluğu sebebiyle kabulü uygun görüldü. Sovyet rejiminin Kiril harflerini değil de Latin

harflerini desteklemesini bazı düşünürler Türkiye ile kültürel bağların kesilmesi amacına bağlamaktadır. Doğrudan Kiril'e önermek tepki yaratabilirdi. Önce Latin harflerinin kabulü desteklenmiş sonra 1939'da Kiril alfabesi Stalin tarafından zorla kabul ettirilmiştir.

İstiklal Savaşı ve Lozan görüşmeleri sırasında basının gündemine zaman zaman gelen harf değişmesi sorununa M. Kemal resmen karışmamaya özen göstermiş, buna karşılık karşıt görüşler başka konularda rastlanmayan bir serbestlikle kamuoyuna açıklanmıştır. 1926 yılında Akşam gazetesinin 16 ünlü düşünür ve yazar arasında yaptığı ankette sadece üçünün (Abdullah Cevdet, Mustafa Hamid, Rafet Avni Aras) Latin harflerine taraftar olmasına karşılık 13'ünün karşı çıkması (Aralarında Halit Ziya, Veled Çelebi, Necip Asım, Ali Canip, İbrahim Alaattin, Fuat Köprülü, Zeki Velidi de var) bu tartışmaların niteliğini gösterir. Karşı tarafta ise başta Maarif Vekili Şükrü Saraçoğlu olmak üzere pek çok eğitimci vardı. Eğitim ve öğretim çıkmazının başka türlü aşılamayacağını ileri sürüyorlardı. 1926'da bakanlıkta bir heyet kurulup bu konuda araştırmalar başlatıldı. Aynı sırada cumhuriyetin ilk posta pullarına Latin harfleriyle *Türk Postaları* yazısı yazıldı. 1927 sonunda bir denizaltının ismi de Birindji-İnÜni (Birinci İnönü) olarak kaydedildi. Alfabeye doğru ilk adım olarak 25 Mayıs 1928'de uluslararası rakamları kabul eden yasa meclisten geçti. 9 Ağustos'da yeni harflerin kabulü konusunda cumhurbaşkanının halkla konuşmasından itibaren son derece yoğun bir kampanya başlatıldı. 1 Kasım 1928'de kabul edilen yasa ile 1 Aralık 1928'den itibaren bütün özel yayınların yeni harflerle olacağı karara bağlandı. İnsanlık tarihinde rastlanmamış bir hızla bu değişiklik gerçekleştirildi.

Batılılar arasında Fransızlar Türk toplumu ile yoğun bir kültür alışverişi içinde oldukları için oluşuma daha objektif bakabildiler. Bunlar arasında az sayıda eleştiri bulunduğu gibi, *"Gelecekte bütün yüzyıllık yabancı etkisinden kurtularak dehasının gelişmesine yardımcı olacak ve bugüne kadar başvurduğu devrimlerin*

en radikaline girişmiştir"[6] türü övgüler de var. Esasen karardan çok yıllar önce de Türkiye'nin böyle bir adım atabileceğinden bahsediyorlardı.

1920'li yıllarda Türkiye'yi, politikasına hâlâ tehlike saymaya devam eden İngiltere'den yükselen değerlendirmeler bazen küçümseyici ve alaycıdır. Times'a göre *"Beş yıl önce İslâmın gurur verici ama dert dolu liderliğinden vazgeçmeye karar veren Türk devleti bununla İslam dininden kopmasını tamamlıyor. Ama Türk halkı Alp Arslan'ın Malazgirt'te imparatoru esir ettiği talihsiz günden beri kendilerinin ve düşmanlarının kanlarını su gibi akıttıran inancı unutmayacaktır."*[7] 1880'de aynı konu tartışılırken İstanbul Bahriye Mektebinde hocalık yapan Dr. Charles Wells'in *"Türklerin Latin harflerini alması imkansızdır"*[8] dediğini anımsatıp işin başarısız sonuçlanacağını ima eden de var. İngiliz Oryantalisti Denison Ross ise *"Böyle bir şey Türkiye ya da İran'da yapılabilir ama Arap ülkelerinde asla"* deyip gerekçesini de eklemiştir. *"Arap harfleri Kur'an yazısıdır. Eğer onlara dokunursanız Kur'an'ın değişmezliğine müdahale etmiş olursunuz ve İslam Birliğini sarsarsınız. Bununla birlikte Latin harflerini, hiçbir kurala uymayan halk diline uygulayabilirsiniz, ama edebi dile gelince asla karıştırmamak gerekir, zira bu İslâmın temelidir."*[9] Mısır'a Kral Fuat'ın isteği üzerine gelmiş olan Ross'un, bunların dilin esasını etkilemediğini ve yapılmasında gecikmenin hata olduğunu eklediği görülüyor. Anlaşılıyor ki, Kur'an'ı Arapça tutun, ama halkın kolayca okur yazar olmasını istiyorsanız Latin harflerini alın, mesajını veriyor. Nitekim üç yıl sonraki bir yazısında da aynı görüşü tekrarlıyor[10] *"Bazı Arap seslerinin belirlenmesinde zorluk olursa da sesliyle güçlendirmekle Latin harfinden kazanç sağlanacaktır, ayrıca bu değişiklikle Türk dili bütün halkın standart bir telaffuza erişmesini sağlayabilir"* diyor. Mısır'da çıkan İngiliz gazetesi Egyptian Gazette'in (1932'de) çok objektif bir değerlendirmesine de rastlıyoruz[11]:

"Okur yazarlığı çağdaş bir toplum için utanılacak %10'dan yükseltmeyi, Türklerin dehalarını ifade etmelerini engelleyen ve

gerçekten kendilerine yabancı olan Arap ve Farisi kalıplarından kurtulmalarını sağlaması bekleniyor. Çağdaş uygarlığın yeni bir dil içeriği istediğini ve bunun eski yaklaşımla gerçekleşemeyeceğini ileri sürüyorlar. Dolayısıyla değişimi, eski Doğu kültüründen kopmanın ve pratik sonuçlarıyla kendini kanıtlayan ve dünyayı yöneten uygarlığın, yani Avrupa uygarlığının bütün unsurlarını sindirmek için son adım olarak görüyorlar. (...) Türk ulusunun yaşam, kültür ve dilinde Doğululuğun bu terki bir ani yenilik ya da suni olarak ulusa yapıştırılmış bir şey değil, onyıllardan beri Türk dilinde bilinen bir oluşumdur. Bir süredir Arap ve Farisi unsurları dilde azalıyor ve Türkçe otomatik olarak daha saf ve ulusal oluyordu. Çağdaş gereksinmeler karşısında sıkıldığı zaman Batı biliminin kavramlarından yararlanıyor, böylece ağır bir tempo ile giderek daha bağımsızlaşıyordu. Bugün kabul edilen Latin alfabesi bu sürecin doğal ve mantıki devamıdır, ancak kesin ve radikal bir sondur."

Değişmeyi Türkiye'de izleyen muhabirlerin değerlendirmeleri genellikle hayranlık taşıyor. Kahveleri dolaşıp halktaki öğrenme hırsına şaşıran Daily Telegraph muhabiri, önceleri böyle bir reformun gerçekleşmesi için yetmiş yıl gerektiğini söyleyenler bulunduğunu, Gazi'nin konuyla ilgilenmesinden sonra 15 günde altı aylık ilerleme kaydedildiğini ve her şeyin iki yılda tamamlanacağına inandığını belirtiyor. Manchester Guardian'ın muhabiri de 15 sene sayılan sürenin şimdi ikiye indiğini kabul ediyor. Egyptian Gazette'in muhabiri eski harflerle ancak 12 yılda bir dizgi işçisinin acemilikten çıktığını, 482 şeklin 29'a inmesiyle hem dizgide hem de okumada büyük kolaylık sağlanacağını ve bununla Avrupa uygarlığına yaklaşmanın daha da kolay olacağını vurguluyor.

Amerikalıların ilk tepkileri başarının zor olduğu, en az 15 yıl geçtikten sonra bir sonuç beklenebileceği yolundaydı. Türkiye'yi iyi tanıyan tarihçi Lyblyer de "*Doğu'ya sırtını çevirmek için Japonya'nın da bir çok reform yaptığını*" ama alfabesi çok daha karmaşık olduğu halde bu denemeye girişmediğini belirtip ekliyor[12]: "*Türkler fazla hızlı gidiyor.*" 1928'in son günlerinden itibaren ise

inanılmaz bir başarıya ulaşıldığı belirtiliyor. Hatta Amerika'da mevcut 5 milyon okuyup yazma bilmeyeni eğitmek için Türkiye'nin *Halk Mektepleri* yönteminin örnek alınması dahi öneriliyor.

Ünlü İtalyan Türkoloğu Ettore Rossi de ilk tepkisinde sesli harfler açısından Arap alfabesinin Türkçe'ye uygun olmadığını kabul etmekle birlikte, değişikliğin getirebileceği sakıncaları da sıralamaktan geri kalmaz[13]: Arap ve Farisi kelime ve kavramların çokluğunun bunların tasfiyesinde yaratacağı zorluk, yabancılara tepkinin yeni kelimeler için yaratacağı engel, bütün kitapların yeniden basılması ve eski edebiyat ürünlerinin yeni harflere geçişinin getireceği mali yük, çok zengin Osmanlı edebiyatının çevirim yazı ile yayınının zorluğu, Köprülü gibi bir uzmanın karşıtlığı, laikleşmeye rağmen Müslümanların kutsal sayılan Arap dili ve yazısına gösterdikleri bağlılık.

Bu yaklaşımıyla başarıyı şüpheli bulduğunu anlatmaya çalışan Rossi, 1929'un hemen başında yanılmış olduğunu açıklamaktan çekinmemiştir[14]:

"1927'deki yazımda Türkiye'nin henüz Latin harflerine hazır olmadığını söylemiştim. Kötü bir kehanet oldu. (... sebebi) Türkiye'deki son dönem olaylarında güçlükle hesaba katılabilecek bir unsuru, yani devrimci ve yenilikçi ruhu, ondan da fazla M. Kemal'inki olmasa da liderlerin etkisini (ihmal etmiş olmamdır)."

Arap Harflerini Kutsallaştırmada Milliyetçilik

Latin harflerinin Arap harflerinin yerini alışı Arap dünyasında yeni bir şok etkisi yarattı. Evvelce yapılmış suçlamalar daha şiddetli bir şekilde tekrarlandı ve en büyük sirk ilan edildi. Olaya tamamen İslam açısından bakılması sosyal niteliği üzerinde hiç durulmaması bu savunmayı kolaylaştırıyordu. Kahire, Şam, Bağdat akademileri böyle bir şeyi kökten reddettiler ve hiçbir Arap toplumunun -Arapça'nın kusurları ne olursa olsun- kabul edemeyeceğini vurguladılar. Esasen Latin harfi sorunu çok daha önceden

gündeme getirilmiş olduğu için Şam Akademisi el Kudsi'yi Latinleştirmeyi red için çalışma yapmakla görevlendirmişti. Onun tezine göre Arapça semitik bir dil olduğuna göre kalıplara girmesi mümkün değildir. Buna karşılık Latin harflerinin Arap kökenli olmayanların telaffuzunu kolaylaştıracağını ekliyor. Olaya bir de milliyetçilik açısından bakıyor[15]: *"Böyle bir girişim Arap milletini dağıtır, milliyetçiliğimizi öldürür. Biz Arabız köklü, yeterli ve soylu dilimiz var, vazgeçmeyiz."*

Kahire ve Bağdat'ta muhabirleri aracılığıyla ulema arasında soruşturma yaptıran Times gazetesi, iki yerde de kararın beğenilmediğini ama çok önemsendiğini belirtiyor. Bununla ifade edilmek istenen muhtemelen hilafet konusuyla karşılaştırınca bu konu üzerindeki yayınların çok sınırlı kalmasındandır. Yine de önemsenmediğini söylemek yanlıştır. Reveil, *"Bütün İslam alemi Arapçayı bırakacak mı?"* diye sorabiliyordu[16]:

"Bütün İslam aleminde esen yeni ruh Türkiye'de bazı taraftarlarına Arap yazısının kaldırılması ve Latin harflerinin genel olarak kullanılması teklifini yaptırdı. Son derece Müslüman olmasına rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti zor Arap harflerini kullanımdan kaldırmaktan endişe duymadı. Ankara'nın aşırıları da bunun Türkiye'de uygulanmasını istiyorlar. Dindar ve milliyetçi çevreler bu görüşü İslâmın geleneklerine tam anlamıyla aykırı bularak karşı çıkıyorlar."

Görülüyor ki Araplarda da, kendi içlerindeki tartışmalar dikkate alınarak, önemli bir endişe uyandırmıştır. Dolayısıyla filolojik ya da sosyolojik değerlendirmeler işlerine gelmiyor, din ve milliyetçiliğe sarılmak tek mümkün savunma görülüyordu. Tepkiler de tamamen bu nitelikte olmuştur. Bunlardan ilginç ikisini aktarmakla yetineceğiz. Birincisi, Mekke'deki *1926 İslam Kongresi*'nde başkanlık yapan Hicazlı Şerif Muhammed Adnan'ın Mısırlı Prens Ömer Tosun'a bir mektup yollayıp *Emanatı Mukaddese*'nin Türkiye'den alınmasına çalışacak bir derneğin başına geçmesini istemesidir. Aynı zamanda bütün İslam dünyasına bir bildiri yayınlayıp, Türkiye'nin Arap harflerini kaldırdığına göre

herhalde Kur'an okumayı da kaldırmış olacağını, dolayısıyla bütün kitaplık ve vakıflardaki Arapça kitapların Mekke'ye aldırılmasını istedi. Bu iş için her İslam ülkesinde bir dernek kurulmasını, derneklerin genel başkanlığına Prens Ömer Tosun'un getirilmesini, emanetlerin Hicaz'a, kitapların Mısır'a aktarılmasını öneriyordu.[17] Çabanın hiçbir sonuç vermediğini eklemeye gerek yok.

Bu girişimlerin Türkiye'de tepki yarattığı ve Ö. Tosun'a Latin harfleriyle basılmış bir kitabın hediye gönderilmesi üzerine onun da kızdığı anlaşılıyor. Sekreteri aracılığıyla yaptığı açıklama üzerine Mokattam'ın yayınladığı makale bu konudaki genel duyguları yansıttığı için aynen aktarıyoruz[18]:

"Prens Ömer Tosun Doğu'ludur, Doğu'ya aşık, Doğuluları sever, vatan addettiği doğu'nun geleneklerinin güçlenmesini ister. Doğu'nun çeşitli milletlerini bir aile efradı addederek bütün Doğululara sevgi besler. (...) Türkiye'yi ve Osmanlı saltanatını sevmekle tanınmış olup (...) her ikisine de malıyla, diliyle ve kalemiyle yardım etmekle ünlüdür. (...) İşte bu duygulardır ki Prens'i Arap harflerinin Latin harfleriyle değiştirilmesinden nefret ettirmiştir. (...) Övünülecek bir tarihe ve birçok geleneklere malik bulunan büyük Doğulu bir milletin diğer Doğu milletleriyle ilgisini birer birer kesip içinde büyük bir yer etmiş olduğu uygarlıktan çıkarak diğer bir uygarlığa geçmeye çalışmasını -ki girmek istediği bu yeni uygarlığın, kendisine yaklaşmak için yapılan bu inkılabı tasdik ve inkılapçıları kendi uygarlığına kabul ettiğine dair bu saate kadar bir kanıt göstermemiştir- görmek, Prens'i pek üzmüştür. Bütün bu inkılapların yapılması ve Doğulular arasındaki bağın sebepsiz olarak kesilmesi prensin gücüne gitmiştir. (...) Gerçekten Türkiye harflerin değiştirilmesinden -bu yüzden işlerde meydana gelen sıkıntı ve kararsızlıklar dışında- şimdiye kadar bir başarı kazanamamıştır. Evet eskiden kullanılan harfler de Latin harfleri gibi yabancılardan, Araplardan alınmıştı. Fakat Arap harflerinin meziyeti Kur'an harfleri olması ve Türkleri komşuları ve uyruklukta ortakları bulunan kimselerle bağla-

yan bir amaç bulunması ve bu harflerin Türkçe'yi yazmak için yeterli bulunmasıydı. Eğer yeterli olmadığı ve Latincenin bu amacı sağlamaya yeterli bulunduğu bilimsel bir inceleme sonucunda belirmiş olsaydı, o vakit harf inkılabı Türkler için bir bahane olabilirdi. Oysa bütün Doğulularca malum olduğu üzere bu harf inkılabı Doğululardan uzaklaşıp Batılılara yaklaşmak için evvelce hazırlanmış bir plan neticesidir. Dolayısıyla Doğu'yu sevenlerin, Doğu milletlerinin birleşip kuvvetlenmelerini isteyenlerin bu harf inkılabından mağdur olmalarını doğal saymak gerekir."

O dönem Araplarının duygularını büyük oranda temsil etmekle birlikte hepsinin prens gibi düşündüğünü sanmak da yanlış olur. Konunun bir Arap uzmanı durumu şöyle anlatıyor[19]:

"Arap yazısı bir kutsallık halesiyle sarılmış olduğu için bir sürü öneri ve karşı öneri yapıldığı halde ne bir ıslahat ne de bir değişme mümkün olabilmiştir. Gerçekten yazının birçok bakımdan eksikleri vardır ve en katı muhafazakarlar ve romantikler bile bu eksikliklerin bilincindedir. Yazı reformu konusundaki girişimler tartışmalarla sürmüş hiçbir sonuç vermeden, yüzyıl önce başladığı aynı yerde kalmıştır. İki temel ıslahat yolu vardır. Biri Latinleştirme de dahil kapsamlı ıslahat istemektedir. Diğeri yazının bütünlüğünü tahrip etmeden basitleştirmeyi hedeflemektedir. Yazının bertaraf edilmesi gereken ciddi zorluklarla malul olduğunda herkes hemfikirdir, ancak ameliyat mı yoksa ilaç mı -dışarıdan ıslahat mı yoksa sadece basitleştirme mi- gerektiği hâlâ çözümlenemeyen nokta olarak kalmıştır. Dış reform yanlılarından biri Fahmi'dir. Yazının mantıklı ve pratik bir basitleştirilmesinin sürüncemede bırakılmasından sabırsızlaşmıştır. Bu duygusunu Türkler gibi Latin harflerinin alınmasını önererek ifade etti. Bunun tartışmayı sona erdireceğine ve dili öğrenmedeki en büyük engeli kaldıracağına inanmaktadır. Beklenebileceği gibi önerisi olumsuz bir yanıt aldı ve özellikle ulusal gururu lekeleme suçlamasıyla saldırıya uğradı. Yine de önerisinin Latinleşmenin

en iyi çözüm olduğuna inanan içten destekçileri belirdi. Bunlardan biri Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin hocalarından Frayhah, diğeri Mısırlı düşünür Musa'dır. Yazılarının pek çoğunda Frayhah şimdiki yazının ne klasik ne de konuşma diline uygun olmadığını çok avantajları bulunan Latinceyle değiştirilmesi gerektiğini savuşmuştur. (...) Musa böyle bir değişmenin sadece edebi ve kültürel hayatı etkilemekle kalmayacağını iddia etmiştir. Böyle bir girişimin kaçınılmaz olduğunu düşünmekte ve 'Türklerin gittiği yoldan bizim de gideceğimiz zaman gelecektir' demektedir."

Türk girişimi ile hiç ilgili olmamakla birlikte Filistin'de Araplarla Yahudileri kaynaştırmak için Latin harflerinin kullanılmaya kalkışılmasının da Arapların tepkisini artırdığı anlaşılıyor[20]:

"Palestine Weekly'nin ekine Latin harfleriyle yazılmış Arapça notlar koymaya kalkışması Filistin Arap basını tarafından çok kötü karşılandı. Bunlar dergiyi, Arap diline tuzak kurmak ve bozmaya çalışmakla suçladılar. Dergi kendini, konuşma dili olarak birbirininkini bilen ancak alfabede aşılamaz bir engel bulan Arap ve Yahudilerin okumalarını kolaylaştırmak gereğini vurgulayarak savundu. Böylelikle iki halkın ortak bir ulusal duyguya erişeceklerini belirtti."

Buna sadece Müslümanlar değil, Yafa'nın Ortodoks Hıristiyan dergisi Filistin de karşı çıktı. Ortak bir vatanseverlik temasını reddedip *"Filistinlilik bir alfabe sorunu değildir"* diye ekledi.

Genelde Latin harflerine karşı çıkanlar ağır basmakla birlikte, 1970'lerin sonuna kadar Beyrut'ta Latin Harfi yanlılarının kampanyalarına devam ettikleri biliniyor[21]:

"Beyrut'ta yerel lehçeler ve Latin harfleriyle dizilmiş kitaplar çekici renkli kapaklarla basılıp bedava ya da çok ucuz fiyatla dağıtılmaktadır. Her ay böyle bir kitapla ortaya çıkan yazarlardan birine 400 dolar ödül verilmektedir."

Latin harflerini kabul edeceği ileri sürülen bir ülke de İran olmuştur. Tahran'ın Şafaki Surh gazetesinin başyazarı Daşti, *"De-*

mokratik bir hükümeti güçlendirmek istiyorsak halkın okur yazar olması, bunun için de yazının basitleştirilmesi ve eğitimin bütün ülkeye yayılması şarttır, bu da harfleri Latinleştirmekle mümkündür"[22] tezini ileri sürdü. Ahmet Amin Han 7 sesli ve 24 sessiz harften oluşan bir alfabe düzenleyerek ona destek verdi. Örnek olarak bir cümle de yayınladı. *"Baied heme jizé iranê jedid beqir ez din ve adat ve exlaqé pesendidé nov ve taze ceved"*, bunun *"yeni İran'da din ve övgüye değer örf ve adetler dışında her şeyin yeni ve taze olması şarttır"* anlamına gelmesi, dinin etkenliğinin yine de göz ardı edilemediğini kanıtlıyor. Kampanyaya Amin Kazimeyn gibi Arap harflerini iyi öğrenmenin on yıl aldığını bu yüzden İran'da bir kitabın sadece 200 nüsha sattığını ileri süren, Mustafa Han Fateh ve Mucteba Minavi gibi başka çözüm bulunmadığını açıklayanlar da katıldı. Ama ulemanın ve hükümetin ilgisizliği kampanyayı sona erdirdi. 1930 sonunda Tahran'da bir konferans veren Fransız oryantalist L. Massignon da sosyolojik gerekçeler ileri sürerek Latin harflerinin İran için gerekli olduğunu ancak yavaş yavaş yerleştirilmesini önerdi. Herhalde Türk aceleciliğinin İran'da yürümeyeceğini düşünüyordu.

Doğu dünyasından ilginç bir girişim de Tanakadeta isimli bir Japon profesörün İstanbul'a gelip Latin alfabesinin işleyişini tetkik etmesidir. Bu kişi ülkesinde de Latin harflerinin kabulünün baş savunucusu idi.

Konunun yeniden İslam dünyasının gündemine gelmesi Sovyetler Birliğinin dağılmasından sona 1990'ların başında oldu. Kiril alfabesi zorla kabul ettirilmiş Türk cumhuriyetleri harf değiştirme kararı verdiklerinde de bir yandan Suudi Arabistan diğer yandan İran'ın Arap harflerini kabul ettirmek için yoğun çaba sarf ettikleri görüldü. Türkiye Latin harflerini önerdi. Sonuçta Azerbaycan'ın da etkenliği ile Latin Harfleri kabul edildi. Böylece Arap harflerinin bir kültür etkileme aracı olarak kullanılmasına bu cumhuriyetler kendiliklerinden karşı çıktılar. İşin garibi Arapların Turan'dakileri Müslüman sınıfına dahil etmemeleri idi.

Kur'an Ezberlenecek mi, Anlaşılacak mı?

Arap ulusçuluğu Hıristiyan Araplar tarafından 19. yüzyılın ikinci yarısında başlatılmış, Arapça üzerindeki uzlaşma sonucu Müslümanlar da buna katılmış ve İslam ağırlıklı bir hale dönüşmüştü. Devletin resmi dili olan Türkçe'ye karşı Arapçanın ortak dil haline getirilmesinin istenmesiyle II. Meşrutiyet döneminde çekişmenin ana teması oluştu. Bu dönemde İttihatçılara en çok yöneltilen abartılı bir Türkleştirme iddiasıdır. Arapça'nın İslâmi niteliği vurgulanarak savunulması o dereceye varmıştır ki Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesini bile İttihatçılar engellemek zorunluluğunu duymuşlardır. Araplar bazı iddialarında haklı olabilirlerdi, ancak istekleri (resmi dil kabulü, memurların bölgelerinde bu dille iş gören yerli kişiler olması, askerliğin aynı bölgede yapılması gibi) kabul edilirse diğer cemaatlere de aynı hakların tanınması durumunda, imparatorluğun nasıl ayakta kalabileceği hakkında bir önerileri yoktu. Bundan da anlaşılıyor ki, parçalanmakta olduğuna -özellikle Trablus ve Balkan savaşlarından sonra- artık herkesin inanmış olduğu devletin son nefesinden önce bir hazırlık dönemi yaşanmaktaydı. Açıkça ulusçu bir düşünce söz konusuydu. Bunda haksız da sayılmazlardı. Ancak inandırıcı olmayan, buna dini bir renk katılmaya çalışılmasıydı. Hiç şüphesiz, Türkleri milliyetçilikle suçlarken aynı damgayı yemek istememeleri de bu seçimde bir rol oynuyordu.

1913'ten sonra İttihatçılar Panislamcı oldukları oranda Pan-Türkçü de olmuşlardır. Bu eğilim Turan'ı (Orta Asya Müslümanlarını) kurtarmak kadar, Türkçe'nin ön plana çıkarılması hedefini de güdüyordu; tabii temaların Türkçe olarak anlaşılmasını sağlayacak çalışmaları da. Kemalistler bu birikimi devralmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Arap bağımsızlık hareketinin İslam adına ve Türklerin dinsizliği ileri sürülerek başlatılması tabii ki Türk toplumu üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Arapların kendileri kadar Arapça da bu duygudan payını aldı. İstiklal Savaşının Arapların ya da bütün İslâmın katkısıyla değil, Türk

milletinin kendi çabasıyla sürdürüldüğünü İstanbul ve Anadolu halkı çok iyi biliyordu. 1919'daki Sultan Ahmet mitinginde Yahya Kemal ünlü beytini yazdı:

Tâ ki yükselen ezanlarla müeyyet nâmın
Galip et çünki bu son ordusudur İslânın

O güne kadar Ramazan mahyalarında Türkçe söz hiç görülmemişken ilk kez bu beyit o gece Sultan Ahmet'in minareleri arasına yazıldı. Kemalist Anadolu'da savaş süresince, halkın katkısını artırmak için hutbelerin Türkçe okunduğu biliniyor. Yeni halife Abdülmecit için Fatih Camiinde düzenlenen törende Ankara'dan gelen heyetin başkanı vaiz şeyh Müfit Efendi'nin ayetler dışında hep Türkçe konuşması dikkati çekti. *"Bir daha bağımsızlığımızı kaybetmeyeceğiz, bunun için cihadı ekber'e (cihillikle savaşa) girişeceğiz"* diyordu. Batılı çevreler olayı *"peygamberin devrinden beri uygulanan bir gelenek ilk kez kenara atıldı"* ya da *"anlaşılıyor ki halifenin ismi artık Türkçe okunacak Arapça değil, bu İslâmın değil Türklerin halifesi"*[23] diye sundular. Yine de İslam dünyası Abdülmecit'e batını esirgemedi. Açıkçası dil hususu sanıldığı gibi önemsenmedi. Böyle bir ortamda Türkiye'nin en şaşırtıcı gazetesi olan Tanin Müslümanlar arası bir konferansın toplanmasını ve konuşma dilinin *"hepsinin konuştuğu Türkçe"*[24] olmasını önerdi. Buna tepki sadece Araplardan gelmedi. Oriente Moderno şöyle eleştirdi[25]: *"Arapça varken, sadece şu günkü Türk megalomanisi, kutsal metinlerin dilini çeşitli Müslüman halkların terk edeceğini zannedebilir."*

Tanin'in davranışı, Türkçeyi yabancı, özellikle Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerden temizleme akımının bir parçasıydı. Bu çok doğal olan ve kökü hayli evvellere giden eğilime Arap dünyasından hayli eleştiri gelmiş, alfabe konusunu dinle bağlama çabaları artmıştır ama ılımlı bakanlar da yok değildir[26]:

"Arap ve Farisi gramer kuralları da bırakılıyor. Şekilde ve ruhta milli bir dil yaratmaya yönelen yeni bir formül yayılıyor. Daha şimdiden Türk gençliğinin yetiştirilmesi ve eğitiminin temelinde eskisi gibi Arapça ve Farsça bulunmayacak. (...)

Ancak bugüne kadar elde edilen sonuçların sarf edilen çabaları karşıladığını söyleyemeyiz. (...) Bununla birlikte yeni Türk kuşaklarının dillerini milli uyanış için bir araç yapma arzuları dikkat ve saygı çekiyor. Modern çağların ve milletin dehasına uyan ve iyi işlemiş bir dil aracı ile, şimdiye kadar bütün dünyanın takdirine layık eserler yaratan Türk edebiyatı şüphesiz ürünlerini daha kolaylıkla artırıp güzelleştirebilir ve insanlığın san'at ve düşünce hazinelerini zenginleştirebilir."

1925 Şubat'ında TBMM'de, Kur'an'ın Türkçe'ye Diyanet İşleri tarafından çevrilmesi konusu gündeme gelince İslam dünyasında hassasiyet bir hayli arttı. Dilden Arapça sözcüklerin çıkarılması zaten bir duyarlılık yaratmıştı. Öneride Kur'an'ın çevirisi ve tefsiriyle halka sunulması yani halkın kutsal kitabı anlamasının sağlanması ve ibadette kullanılması istenmişti. Başbakan Fethi Bey öneriyi benimsedi ve meclis gerekli ödeneği ayırdı. Bu karar Mısır'da ve Hindistan'da yoğun bir tartışmanın başlamasına yol açtı. El Manar'da Reşid Rıza bu fırsatı sadece Ankara'yı yermek için kullandı. Önce Kur'an'ın çevrilemeyeceğini belirtiyor ve ekliyordu: *"Ankara'nın çevirme çabaları ve tartışmaları Genç Türklerin Arapça'ya olan nefretinin devamıdır. Türklerin amacı çeviri vesilesiyle içeriğini istedikleri gibi değiştirmek ve kutsal kitabı dini yıkma çabaları için araç olarak kullanmaktır."*

Tam o sıralarda İngiltere'de Woking'deki caminin çevresindeki Ahmediye tarikatından, Assuan'da Hasan Ali el-Bedavi adında birine, Lahor'da Seyyid Muhammed Ali tarafından yapılmış İngilizce Kur'an çevirisinin bir nüshası geldi.[27] El Ezher Şeyhi'nin isteği üzerine kitaba el kondu ve Mısır gümrüğünde tahrip edildi. Mısır'ı adeta bir isteri krizi sarmıştı. El Ezher Şeyhi El Gizavi çeviri yapmanın dinen haram olduğunu açıkladı. Muhammed Şakir de onu tamamladı *"Kur'an hem mana hem de nazmında kudsidir. Allah dilidir. Her millet için ayrı içerikli Kur'an olamaz. Siyaset ve iman farklılıkları sebebiyle İslam ilk birliğini kaybetti. Zaten Türkler de hilafeti kaldırdı. Çevrilir diyen kâfirdir."* Muhammed Saf'an gibi *"Kutsal kitap, çevirilerin*

sadakatsizliği aracılığıyla öğrenilecekse tamamen bilmemek daha iyidir" diyecek kadar gözü karalar da vardı. Bir diğer Ezher'li alim Hafiz Hasan Kur'an'ın düşman eline geçmemesi için gayri Müslim topraklarına götürülmemesi ve temiz olmayan kişilerin dokunmaması zorunluluklarından başlayarak, Arapça olmayan Kur'an olamayacağını ileri sürdü.

İslam Birliğinden bahsederken aşırı Arap milliyetçiliğine kaçtıklarını fark etmeyen bu kişilere karşı Mısır'dan da aklı selim sahipleri çıktı. Hem Gizavi hem de Şakir'e Kahire Darul Ulum'undan Muhammed Abdel Azm karşı geldi. *"Müslüman Kur'an'ı anlamazsa neye yarar, asıl o zaman sünnete aykırı akımlar önlenemez. Kur'an'ın kudsiyeti sadece stil ve dilinden ileri gelmez, daha çok sosyal ve ahlaki yasalar içerir. Ey İnsanlar, kitabımız liberaldir. Yirminci yüzyılın ortasında onun gerçeklerini anlamak isteyenlere karşı ağlar kurulmasın"* Hasan Hüseyin de, *"Kur'an Arapça verildi ama anlaşılması da istendi, anlaşılmasına engel olunmamalı"* diyerek ona katıldı. Yine ulemadan Ali at Tubgi, *"Cibrail ile ulaşan ilahi vahiy ilhamı verir, bunu Arapça'ya uygulayan peygamberimizdir, şu halde çeviri haram sayılamaz"* diye görüşünü belirtti. Abdelbaki Surur Nuaym daha başka bir açıdan yaklaştı: *"Kur'an'daki fikirler daha önce inen kitaplarda da vardı -Sure 26- onlar Arapça gelmediğine göre çeviride sakınca yok."* Müslim Mütedeyyin imzalı bir yazıda şu iddia var: *"Hanefilerde duayı Arapça telaffuz edemeyene kendi dilinde söylemek hakkı tanınmıştır. Hadislerde de Peygamber'in aynı surenin Arap lehçelerine göre yedi çeşit telaffuzunu kabul ettiği, hatta İranlı imamın telaffuzunun da kabul edildiğini biliniyor. Kur'an'ın başkasınca okunamaz hale gelmesinin içtihad yollarının kapanmasına sebep olduğu unutulmamalıdır."* Bir başkası da Peygamber'in Bizans İmparatoru ve Mısır Kralı'na yolladığı mektuplarda Kur'an'dan alıntılar bulunduğu ve bunların tercüme edilmeden anlaşılamayacağını bildiğine göre, çeviriyi red etmemiş olduğu ortaya çıkar, aksi olsaydı doğruca tefsirini yazardı tezini ileri sürmüştür.

Karşı saldırının bilimselliği karşısında *olmaz*'cılarda bir yumuşama görüldü. Ezher'in eski Şeyh Vekili M. Şakir tercüme yapılamayacağı konusunda icma bulunduğunu, Ebu Hanife'nin Arapça'yı telaffuz edemeyenler için sadece namazda izin verdiğini, propaganda amacıyla tefsir ve vaazda çeviri kullanılabileceğini ve her dilde yapılabileceğini ancak tefsirin tercüme anlamına gelmediğini belirtti. Halkı asıl yönlendirenin vaazda söylenen olduğunu ve kitlenin Arapça bilmiyorsa anlamadığı sözlerle yönlendirilemeyeceğini Şakir'in fark etmemesi, tezini zayıflatan unsurdu. Tartışmaya noktayı eski Mısır müftüsü Muhammed Bakhit bir fetva ile koydu. Bunu özetle aktarıyoruz:

Ünlü Lisanül Arab sözlüğüne göre tercüme tefsirle aynı anlama gelir. El Ezher rektörü Maliki mezhebinden olduğu için çeviriye karşı. Oysa Hanefiler bunu kabul eder, olayın mezhep konusu yapılması işi karıştırmıştır. Bazı mezheplerin kabul, bazılarının reddettiği bilinmelidir. Ebu Hanife'nin Farsça metni yasaklaması sadece bu dilde olmasındandır. Yanında Arapça metin bulunduğu zaman Farsça'nın da olmasında sakınca yoktur. Hanefiler, Hanbeliler ve Şafiiler çeviriyi kabul ederler. Sadece bir mekteple karşı çıkmak yanlıştır. Allah'ın şeriatı Maliki mezhebinden daha geniştir. Sonuçta Kur'an'ı çevirmek günah değildir, ancak aynı ciltte Arapça metnin eksiksiz bulunması ve çevrinin de, kutsal kitabı tam anlamanın güçlüğü karşısında konu üzerinde derin bilgisi olanlarca yapılması şarttır. Böyle bir çeviri sadece meşru değil ayrıca farzı kifayedir yani İslam toplumlarının uyması gereken bir farzdır.

Bu tartışmalar sonucunda Mısır'da hazırlanan bir yasa ile, Anayasa'da devlet dininin İslam olduğu kaydına dayanarak İçişleri Bakanlığının onayı olmadan Kur'an'ın bastırılamayacağı ve dağıtılamayacağı ilan edildi. Yayıncıların her nüshaya izin kaydını koymaları mecburiyeti getirildi.

Dünyada 1925'den önce yapılmış 1000 kadar Kur'an çevirisinden yarısı Arapça dışındaki Müslüman dillerindedir. Yani adı-

na ister meal densin ister tefsir ya da tercüme, olay yüzyıllardan beri tepki görmeden uygulanmış bir şeydir. 1925 yılında konunun bu şekilde gündeme getirilmesinin arkasında başka gerekçeler aramak kaçınılmaz oluyor. Hurafelerden ve hurafeci, çıkarcı din adamlarından imanı kurtarmak amacıyla Kemalistlerin din konusunda baskılar yaptıkları bir gerçektir. Ama dinin en saf şekliyle anlaşılmasını sağlamak niyetiyle yapılan bilimselliği tartışılamayacak iyi niyetli bir girişimin böylesine ters şekilde sunulması önyargı payını artırmaktadır. Bizi özellikle dinin temiz şekliyle anlaşılması için bütün yaşamınca uğraşmış Abduh'un öğrencisi Reşid Rıza'nın tutumuyla El Ezher'in başına kadar çıkmış iki alimin ifadeleri düşündürdü. El Manar sahibinin artık *Arapça bilmeyen, Arap olmayan Müslüman sayılmaz* anlayışına kesin eriştiği, kendi ifadesiyle ortaya çıkıyor. Ezherlilerin ise Araplığın yanına bir de mezhep ayrımı katmaları, İslâmın kavrayıcılığından ne denli koptuklarının kanıtıdır. İki davranışı da, ancak İslâma dayalı Arap Milliyetçiliği'nin Mısır toplumunda o dönemde çok kökleşmiş olmasıyla açıklamak olasıdır.

İslam dünyasının çeşitli yerlerinden Türklere yönelen dengesiz dinsizlik suçlamalarına karşılık Türkiye'den de sert suçlamalar yükseldiği gibi, dinin şekille ilgili hususları üzerinde değişiklik önerileri de eksik olmadı. Bunların hiçbirinin resmi sorumlulardan çıkmamasına ve resmi nitelik taşımamasına rağmen, Türkiye'deki dinsizliğin göstergesi olarak kullanıldığı bir gerçektir. Mısır basınının başlıca haber kaynaklarından olan Manchester Guardian'ın İstanbul özel muhabirinin 1925'deki bir yazısı bu tür kışkırtmalara iyi bir örnek oluşturuyor. *Türkiye'de Dini Reform* başlıklı yazının ikinci başlığı *'Çok kapsamlı değişiklikler öneriliyor'* kaydını taşıyor[28]:

"Türkiye'de İslâmın dinsel geleneklerinden değişiklik yapılması ve basitleştirilmesi istekleri artmaktadır. Abdestin, camiye yalınayak girmenin, secdenin ve orucun kaldırılması için güçlü bir akım var. Duaların, ilahilerin ve vaazın daha iyi düzenlenmesi de şart görülüyor. Bir diğer şikayet konusu da dinsel hizmetlerin

iyi düzenlenmemiş olması. (...) Şu anda Türkiye'den her kafadan bir ses çıkıyor. Kemal Paşa buna da bir çare bulacak, Batı kılıklı ayakkabılı müminlerin konforu için her şey yapılacaktır. (...) Kemal Paşanın tam Türkçe'ye çevrilen Kur'an'ın ilk nüshalarını camilere dağıttığı şu sırada Kur'an Türkçe okunacak...»

İçinde doğrular kadar uydurmalar da bulunan -henüz başlamamış Türkçe Kur'an dağıtımı ya da orucun kaldırılması gibi- bu tür yayınların etkisi, Türkiye'deki oluşumları doğrudan izleyemeyen çevrelere çarpıtılmış haber ulaştırmakta görülmektedir. Eski Ezher Şeyh Vekili M. Şakir mutlaka bu tür yayınlardan aldığı bilgilerle kampanyasını sürdürmüştür[29]: (1926)

"Dünya Savaşı İslam ülkelerini darma dağınık ettikten sonra İslam Birliğinin tek ayakta kalan bakiyesi bu Kur'an değil mi? Hele Türkiye Cumhuriyeti yüce halifenin tahtını yıkıp İslâmın büyük başkentini kenara ittikten ve bir ceset gibi mezara attıktan sonra? Acaba böylesine yenilik ve değişme ateşiyle yanan bu kişiler Arapça kılıfı altında Kur'an'ı Kerime yöneltikleri hırslarıyla, İncil ve Tevrat'ta olduğu gibi, çevirmenlerin tashih ve gözden geçirme gerektiğini her hissedişlerinde düzeltip yenileştirecekleri, Türkiye Cumhuriyeti'nde bir Türkçe Kur'an, İngiliz kolonilerde İngilizce ve diğer hükümetlerin sömürgelerinde birer Fransız, İtalyan, İspanyol, Hollanda Kur'an'ı çıkarmakla İslam dünyası içinde yeni bir savaş alanı mı yaratmak istiyorlar?»

M. Şakir *Arapça kılıfı altında Kur'an'a saldırı* derken gerçekte *Kur'an kılıfı altında -yani kutsallaştırarak- Arapça'yı savunma* taktiği uyguluyordu. O yıllarda Arapça'nın sorunu Türkiye ve Türklerle değildi. 13 milyon nüfuslu Türkiye Kur'an'daki de dahil Arapça'yı topraklarından tamamen silse bunun 300-400 milyon nüfuslu İslam dünyasını ve Türkiye'ninkinden en az dört beş defa daha fazla nüfusa sahip Arap alemini endişelendirmemesi gerekirken, bütün eleştirilerin Türkiye'ye ve Kemalistlere yöneltilmesi şaşırtıcı oluyor. M. Şakir'in yazısındaki son kısım bu açıdan uyarıcı bir nitelik taşıyor. İngiliz, Fransız, İtalyan, İs-

panyol, Hollanda sömürgelerinde bu dillerle Kur'an'ların bulunmasından Türkleri sorumlu tutmak, aslında eleştiri cesareti gösteremedikleri ve gönüllü olarak kabullendikleri himaye rejimleri karşısındaki aczin bir ifadesidir. Nitekim Arap yazısının zorluğu ve değiştirilmesi ya da düzeltilmesi konusunda Oryantalistlerin de Arapların kendilerinin de ileri sürdükleri düşüncelerin yanı sıra, himayeci rejimler bu ülkelere kendi dillerini resmi dil olarak zorlamaktaydılar. Arap Bağımsızlık Hareketine gerekçe olarak Türkleştirilmeyi ileri sürenler için bu şaşırtıcı bir oluşumdu. Türkçe'den, İngilizce ya da Fransızca'ya esir olmak için mi kurtulmuşlardı?

Mısır'da mahkemelerde, eğitimde İngilizce hakimdi. Ayrıca çok sayıda Fransız eğitim kurumu aydınlara bu kültürü öğretiyordu. Aydın kesim tamamen, bu iki dilin etkisi altındaydı. Yönetim gibi ordunun da İngiliz kontrolünde olduğu Mısır'ın yanı sıra Irak, Filistin ve Ürdün'de de bu dil ve kültür yabancılaşması hissediliyordu. Lübnan ve Suriye ise esasen var olan Fransız dil ve kültür etkisinin daha da aşırılaşması sorunuyla karşı karşıyaydı. Yarı resmi La Syrie gazetesinin 1926'da mahkemelerde sadece Fransızca konuşulmasını, avukatların savunmalarını Fransızca yapmalarını istemesi uzun süren bir polemik yarattı. İşe Mısır basını da karıştı. *"Bu gidişle Arapça yok olmaktan kurtulamayacak"* yorumunu yapanlar da vardı. Bu sırada Lozan antlaşması gereğince belli bir süre içinde; Türk kalmak ya da yeni devletin uyruğunu seçmek kararı karşısında bırakılan bir kısım Suriyeli'nin Türkiye'yi seçmesi de tepki yarattı. Bunları yeteri kadar milliyetçi olmamakla suçladılar. Aslen Türk olan ya da Osmanlı döneminde eğitimlerini Türkçe gördükleri için yeni yönetimin Fransızca-Arapça şartına uyamayan bu kimselerin, aşağılanan bir sistem ve toplumu tercih etmelerini, kendi statülerinin eksikliklerinde aramak işlerine gelmiyordu. Hata yaptıkları şöyle anlatıldı[30]: *"İş bulacaklarını sanarak Türkiye'ye gitmeyi tercih ediyorlar. Ancak orada hayal kırıklığına uğrayacakları muhakkak."*

Türkiye'de Türkçe'nin okullarda mecburi hale getirildiği, iş yerleri de dahil bütün yazışmaların Türkçe yapılma zorunluluğu konulduğu, bütün şehir isimlerinin Türkçeleştirildiği haberleri kendilerine ulaştığı bir sırada Suriye ve Lübnan'da bazı resmi dairelerde Arapça'ya hiç ilgi gösterilmemesi, telefon idaresinin santral kızlara Fransızca'dan başka dil konuşmayı yasaklaması kızgınlığı artırdı. Himayeci devletin halkla anlaşabilmek için kendi memurlarına Arapça öğretmesi önerildi. Suriye ve Lübnan'da yalnız Arapça'nın resmi dil olması ısrarla istendi. Bu istekler yankı bulamazken, Türkiye'de Arap harflerinin kaldırılmasının yanı sıra okullardaki Arapça ve Farsça derslerinin de kaldırılması Arap milliyetçilerini tabii ki daha da rahatsız etti. Buna karşılık Lübnan'daki Hıristiyan Arapların Fransız yönetimi yanlısı yayın organı bir süre sonra *"ulusal kültürün bütün geleneklerini altüst edecek bu kararı"*[31] övüyor ve Türklerin özelliklerini kaybetmelerinin suçunu Arap-Fars kültürlerine bağlıyordu:

"Arap ve Farisi tetkiklerinin sonucu, hem İran eğlence düşkünlüğü hem de Arap kaderciliği ile etkilenmiş bir kültürün uzun yüzyıllar boyunca Türk fikri yaşamını yönetmiş olmasıdır; öyle ki 15. yüzyılın enerjik savaşçılarını evlatlarına ırklarının pek çok özelliklerini kaybettirdi (...) Yeni girişimle Türk lisanı bir canlılık, bir özerklik ve özellikle kaybettiği bir egemenliği kazanacaktır. Bu, emirle düzenlenmiş bir dil yenilenmesi, çok ilginç bir sosyolojik deneme olup bütün dünya dil uzmanlarının dikkatini mutlaka çekecektir, zira dilin evrimi konusunda ve gerçekten beklenmedik şekilde, insan iradesinin rolü sorusunu bir kez daha gündeme getirmiştir... Arap ve İran yerine herhalde Batıya yöneleceklerdir. Bu da Doğu klasikliğinin ölümü demektir."

Türkiye'nin yanı sıra İran'ın da dilde sadeleşme ve yabancı sözcükleri tasfiye girişimi Arapları etkiledi. İran Avrupa kökenliler kadar Arap kökenli kelimeleri de dilinden atıyordu. Bunun da Arap düşmanlığı ve İslâmı terk olarak nitelenmesi karşısında İran Başbakanı meclis kürsüsünden bir konuşmayla Türklerinkine çok benzeyen gerekçeyi anlatmak zorunda kaldı[32]:

"Dildeki temizlik hareketinin ne siyasi ne de dini amacı olmadığını hem İran kamuoyu hem de diğer Müslüman toplumları bilmelidir. Avrupa kelimelerinin çıkarılması ne Araplara düşmanlıktan ne de İslâmı terk içindir. Tren, otomobil, modern giysi ve başlık, iskemle, çatal ve kaşığın dinle bir ilgisi yoktur. Dilin temizlenmesinde de hakaret sayılacak bir şey aramamak gerekli. Arapça kelimelerin kullanılmamasının da dinle ilgisi yok. Dilimizi de, elbisemizi de tamamen Batıdan alsak bu Müslümanlığımızı etkilemez. Mısır'da, Irak'da, Şam'da Avrupalı gibi giyinen pek çok kimse var, yine de saf Müslüman kalıyorlar..."

İbadette Türkçe ve Radyo Krizi

1932 Ocak'ında İslam dünyası yeniden Türkiye'den gelen haberlerle sarsıldı. Süleymaniye'de Hafiz Sadettin hutbeyi tamamen Türkçe okumuş, Yerebatan Camiinde bütün ibadet Türkçe yapılnış, Fatih Camiinde ezan Türkçe okunmuş ve nihayet 3 Şubat'ta Kadir gecesi Ayasofya Camiinde 30 kadar hafızın Türkçe mevlidi ile kutlanmış ve bu olay İslâm tarihinde ilk kez radyo ile yayınlannıştı. Dinsizlik yakıştırılan rejimin aksine dini gösterilere destek verdiği, ama ibadetin halk tarafından anlaşılmasında kararlı olduğu ve eleştirilere de hiç önem vermediği böylece ortaya kondu. Açıkça yoğun saldırılara bir meydan okuma vardı. Türkiye'nin içine değil, daha çok dışındaki dini çevrelere yönelik bir meydan okuma.

Mısır dinci çevrelerinde bu girişim üzerine beliren tartışma, hareketsizleşmiş toplumların nasıl kalıplarla yönlendirildiğini, tabulaştırılnış konuların nasıl günlük tartışma haline getirildiğini gösteriyor. Şeyh el Taftazani bilinen kalıplarla saldırıya geçti[33]:

"Yapılanlar ladini (laik) devlette doğaldır. Türkçe ve Latince Kur'an'dan sonra bunları da müzelere atar ve böylece ne din bırakırlar ne de Kur'an. Eğer İslam olmasaydı Türkler

Çin'de barbar bir ulus olarak kalırlardı. Artık küfürlerini açıkça ilan etmeli, İslâmı ve Müslümanları rahat bırakmalıdırlar. Daha önceki ilerlemelerine İslam mı engel olmuştu?"
Onun saldırısına muhammed Farid Vajdi karşı çıktı:
"Türkiye'nin son yıllarda gerçekleştirdiği ıslahat, bu devletin bağımsızlığının ve ilerlemesi gereğinin sonucudur. Ve diğer İslam ülkeleri de sıraları gelince aynı aşamalardan geçeceklerdir. Kur'an'ın Türkçe'ye çevirisine gelince, İranlılar, Hintliler, Çinliler, Malezyalılar daha önce çevirdiler. Hıristiyanlar başlangıçta kilisenin karşı çıkmasına rağmen İncil'i değişik dillere çevirmişlerdi. Alfabe değişikliği ise eğitimi yaymak içindi. Türkçe'ye çevrilen ve Latin harfleriyle basılan Kur'an, Taftazani'nin iddiasının aksine Türklerde İsláma imanı pekiştirmeyi ve Müslümanlarla bağları güçlendirmeye yarayacaktır."
Taftazani'in yanıtı şöyle oldu:
"Soylu Türk milletine saygım var ama yöneticilerinin ihtilalci bid'atlerine yok. Şeriatı red ile İsviçre medeni yasasını kabul etmediler mi? Türkiye'deki bağımsızlık ve milliyetçilik konusuna gelince İslam milliyetçi özgünlüğün (Eş Suubiyye) ve bölgeciliğin (İklimiyye) düşmanıdır, zira bütün Müslümanları kardeş sayar, Milliyetçilik İslâmı zayıflatır ve İslam dünyasının gücünü oluşturan birliği yıkar. İran, Afganistan, Hicaz ve Yemen İslam geleneğinden ayrılmadan bağımsızlıklarını korudular. Eğer Turancı hareket İslâmi harekete nazaran önceliğe sahip olmasaydı Türkiye'nin durumu farklı olurdu. Kur'an çevrilemez sadece tefsiri yapılır, o da Kur'an yerine saylamaz. Kur'an'ın ve ezanın Türkçe okunması sadece Türkleri her türlü Arap etkisinden kurtarma amaçlıdır. Eskilerin duanın Arapça dışında yapılmasını kabul ettikleri tezi yanlıştır. Allahu Ekber yerine Tanrı Uludur demekle Türkler dünyanın temelini sarstılar."
Vajdi'nin bu görüşlere yanıtı şöyledir:
"Müslüman halklar için birkaç yüzyıldır mahkumu oldukları hareketsizlik buzunu kırmak gereklidir ve bunun için Türkle-

re hayranlık duyup cesaretlendirmek şarttır. Başka çare yok. Her ne kadar ihtilallerinde aşırılıklar olsa da her ihtilalde olduğu gibi durulmakta gecikmeyeceklerdir. İslam dünyasının fosilleştiği ve sosyal yaşamda başkalarıyla yarışamayacağı iddialarını onlar yalanladı. Ebu Hanife (Ezher'de çok kullanılan eserlerine atıfta bulunarak) Arapça bilmeyenlerin, anlamı değiştirmemek şartıyla Kur'an'ı kendi dilinde okuyabileceğini kabul etmişti. El Alusi'nin tefsirinde de Peygamberin Fatiha'nın Farsça okunmasını kabul ettiği kayıtlıdır. Müslüman Birliği ve İslam karşısında ırk farkı sorununa gelince El Hucurat suresinde (49/13) insanların kavimler ve kabileler halinde bulunması kabul edilmiştir. Burada 'birbirinizle tanışmanız için' denir 'birbirinizle karışmanız' için değil. Kurulduktan birkaç yüzyıl sonra İslam İspanya, Bağdat ve Kahire'de üç büyük devlete ayrılmıştır. Dünya yaşamının iğfaliyle sahte inanış ve sufi teorileri yayıldı, din az kişinin tekeli haline geldi. Aynı sırada Avrupa halkları uyandı, din adamlarının üstünde bir yer kazandılar, din kitapları çevrildi, bilim özgürleştirildi. daha sonra sömürgeci yayılmacılıkla çevreye hakim olmaya başladılar. Karşılarına çeşitli halkları, yaşam bilgisi olmadan bilim öğrenmeye, yetenek göstermeden, kendi dillerini ve geçmişlerini bilmeden birbirlerinin üzerinde dalgalanan Doğu halkları çıktı ve kolaylıkla esir ettiler."

Aynı sırada, genellikle ayrı içeriklere sahip olan bir tartışmada bir diğer yayın organında Taftazani taraftarı Şeyh el Faruki ile Türk devrimleri yanlısı Hüseyin Remzi Bey arasında cereyan etti. Vajdi ile Taftazani arasındaki tartışma ise sürmeye devam etti. Bu ikincisi Ez Zeila ve El Marginani'den naklen Kur'an'ın Arapça dışında başka dillerle söylenemeyeceğine dair örnekler verdi. Peygamber'in Fatiha'nın Farsça okunmasına ses çıkarmamasının bunun orijinal metin ve dualarda okunabilirlik hakkı taşıyacağı anlamı taşımadığını ileri sürdü. Vajdi'nin sufileri yermesine de karşı çıkıp bunların Kur'an'a ve sünnete bağlı olduklarını, Hıristiyan misyonerlerine karşı iyi mücadele verdiklerini be-

lirtti. Son söz olarak Ezher ulemasını, bir toplantı düzenleyip konuya açıklık kazandırmaya davet etti.

Bu tartışmanın kanıtladığı, İslâmi metinlerde ve tefsirlerde, hem Kur'an'ın çevrilmesinden ve başka dille yazılıp okunmasından yana, hem de karşı gerekçelerin bulunabileceğiydi. Nitekim İslâmın tek bir vücut sayılması gibi kavim ve aşiretlerden oluşmasının da kabul edilebileceğinin gerekçeleri bir kez daha ortaya kondu. Tartışmayı sağırlar diyalogu haline getiren bir orta formülün aranması değil, her tartışmacının kendi gerekçelerine sarılarak direnmesi ve tefsir aleminden örneklerini artırarak adeta kendi bilgi hazinesinin zenginliğini ortaya dökmesiydi. Vajdi'nin bu konuda bir ölçüde zorlayıcı olmasına karşılık Taftazani'nin kapalılığı çok dikkati çekici. İslâmın bir kardeşlik bütünü olduğunu söylerken Orta Asya Müslümanlarının kurtuluşunu hedefleyen bir akımı en büyük suç saymak ve *"bu olmasaydı Türkiye'de Müslümanlık kalırdı"* türü bir mantık kullanmak onun en büyük çelişkisini oluşturuyor. Arap dünyası uyurken ve henüz Osmanlı tam belirmemişken, 14 ve 15. yüzyıllarda Orta Asya'nın İslam dünyasının en ileri düzeyini temsil ettiğini, Hindistan'da İslâmın kökleşmesinin bu Orta Asya'dan gelen fatihlerin eseri olduğunu bilmemesi, Arap'tan başka bir şey görmemek tutkusu ile açıklanabilir. İslâmda milliyetçiliği yererken kendisinin Kavakibi ve sonrakilerin çizgisinde Arap milliyetçiliği yaptığını fark etmiyor. Arap'a dayalı olmayan bir İslam Birliğini kabullenemediği anlaşılıyor.

1400 yıla ulaşan bir denemeden sonra Arapça'nın Müslümanların çoğunluğunca öğrenilmediğini, hatta Kur'an'ın tam kurallarına uygun şekilde okunması ve anlaşılmasının da Arapların azınlığı tarafından gerçekleştirilebildiğini bilmesi gerekirken bunu yapamayanları Müslüman saymamaya kalkışması, gerçekte İslâmi anlayışa aykırıydı. Peygamberin dini anlayışına tam aykırı olan sufiliği savunurken, Müslüman olduğunu vurgulayan kesimleri dinden saymamak hiç şüphesiz onun haddini aşması oluyordu. Ancak bu yaklaşımın o dönemde çok yaygın olduğu ve

Taftazani'nin bir örnek oluşturduğunu kabul etmek gerekiyor. Türkiye'den, özellikle Arap din çevrelerine yükselen sert tepkilerde bu dar bakışlar rol oynamıştır. Herhalde bu tutumlarını hedefleyen, İslam dünyasının ve din adamlarının fosilleştiği, sömürgeleştiği yargısına yanıt verememesi bu kalıpçılığının sonucu olsa gerekir. Bağımsız saydığı ve topu bir arada İslam dünyasının onda birini ancak oluşturan devletlerin gerçekte Batının ekonomik sultası altında olduklarının da onu ilgilendirmediği anlaşılıyor. *İslam bize yeter, özgürlük önemli değil*, mantığının etkisinde olduğunu görüyoruz. Bu mantık çağın koşullarına uymak diye bir sorunla kendini yormasını da engelliyor. Böylece, mümin ibadetinde ne söylediğini anlamalı mı sorusuna bir yanıt vermek gereğini duymuyor. *Hafız ezberciliği*'nin yeterli görülmesinin İslam toplumlarının geri kalmasında önemli rol oynadığını fark etmediği anlaşılıyor. Yahut da kitleler bilgilenirse kendisi gibilere iş kalmayacağı endişesinde olabilir.

24 Şubat 1932'de Ezher'in büyük uleması toplanıp Kur'an'ın çevirisi ve bunun okunması sorununu ele aldı. Dört imamın görüşleri bağdaştırılarak, Kur'an'ın çevrilmesinde bir sakınca olmadığı, ancak buna Kur'an değil Kur'an çevirisi (ya da meali) denmesi gerektiğine karar verdiler. Tabii ki esas metnin Arapça olduğunu da vurguladılar. Sorun sadece Türkiye'nin davranışından çıkmamıştı. Hindistan'da Haydarabad Nizamı Kur'an'm İngilizce'ye çevrilmesi için çalışmalar başlatmıştı. Hollanda sömürgelerinde de tartışmalar vardı. Bir yandan bir Cavalı, kendi dillerine çevrilmedikçe anlayamayacaklarını belirtiyor, diğer yandan Hollanda diline çevrilmezse Hollandalıları Müslümanlaştırmanın olanaksızlığını anımsatıyordu. Sumatra'da Kur'an Latin harfleriyle Arapça basılmış, bazı çevrelerden tepkiler yükselmişti. Çözüm bulunamayınca Ezher'e başvurup bir fetva verilmesini istediler. 57 alimden sadece ikisinin çekimser kaldığı fetvada tercüme değil meal denmesi, bunun yanına Arapça asıl metnin konması gereği ve Latin harfleriyle yazının Arapça'nın seslerini tam veremeyip karışıklık yaratacağı için kullanılmaması istendi.

Çok dilli ve her birinde Kur'an çevirisine sahip Hindistan'da tepki aynı sertlikte olmadı. Buna karşılık İngiliz etkili bir yayında Araplara sempatik görünmek amaçlı bir yazı gördük[34]:

"Türkçe dua ile M. Kemal İslâmın temelini yıkıyor. Bu ilerleme değil, gerileme. 400 milyonun alıştığı, kabul ettiği ve uluslararası birlik görünümü yarattığı bir dil dışlanamaz. Herkes Kur'an'ı kendi diliyle okursa İslam tanınamaz hale gelir. Din kansızlıktan ölür."

Türk girişiminin bir etkisi de Kur'an'ın aletler aracılığıyla yayınlanmasının gündeme gelmesinde görüldü. İlk kez 1899'da Cava'da el Alawi adında biri fonografla (gramofonun ilk şekli) Kur'an yayımına karşı olduğu yolunda bir fetva vermişti. Gerekçesi, kaydın Arapça'nın bütün inceliklerini yansıtmaması sebebiyle Kur'an'ın tahrifine yol açabilmesiydi. Aynı yıl Trablusşam'lı Hüseyin el Gisr de fonografi kullanmayı şeriata aykırı sayan bir fetva vermişti. Buna karşılık 1906'da Mısır müftüsü Bakhit, şeriata uygun davranmak şartıyla fonograf dinlemeye izin çıkardı. Bu kez de radyo ile yayının şeriata uygunluğu gündeme getirildi. Ezher'e yanıtlaması için yöneltilen soru şöyleydi: *"Eğlence yerlerinde ve uygun olmayan başka yerlerde de dinlendiğine göre radyo ile Kur'an ya da ezan okunması konusundaki kararınızı açıklar mısınız?"* Düğmeyi çevirmekle yayının durdurulabileceği gerçeğini düşünmediklerine göre sorudan asıl amaç, bu işlerde alet kullanılmasının uygun olup olmadığıydı. Yanıt Bakhit'in çeyrek yüzyıl önceki fetvasının çizgisinde oldu: Radyodan dinlenen bir yankı değildir konuşanın kendi sesidir, dinlenen de Kur'an'dır. Okuyan gerekli koşulları haiz bir yerde bulunuyor ve kurallara uyuyorsa sakınca yoktur. Aksi halde yapılamaz. Dinleyen de dikkatini ona yoğunlaştırmalı, rahatsız eden olursa engellemelidir. Kur'an dışı şeylerin (şarkılar gibi) okunmasında da aynı kurallar geçerlidir.[35]

Böylece Ezher alimleri, bir yandan çağdaş yeniliklere karşı çıkmıyor, ama yine de bunların İslâmi nitelikle kullanılmasını şart koşuyordu. Bu ihtiyatlıkta, bir yandan radyonun İslam dün-

yasında da yaygınlaşmaya başlaması, diğer yandan diğer bazı Müslüman ülkelerde dini açıdan yasaklanması rol oynamış olmalıdır. 1930'ların başında Kahire'de 50 bin radyo bulunduğu ama bundan kültür (tabii dini) değil, sadece eğlence amacıyla yararlanılmasından yakınanlar vardı. Gerçekten örneğin Türkiye'de radyo özellikle müziğin yaygınlaştırılmasının büyük aracı olurken Yemen'de gramofon, yasak müzik çaldığı ve kişileri dini görevlerini yerine getirmekten alıkoyduğu için yasaklanmıştı. İmam Yahya, Aden'den gelen Arapça plakların halk için tehlike oluşturduğuna inanıyordu. 1934'de Tunus'ta, Şeyh Muhtar İbn Mahmud bir fetva vererek radyo ile Kur'an okunmasını yerdi. Kahire radyosunca her gün yapılan Kur'an yayınının rastgele yerlerde dinlenmesinden rahatsız olmuşlardı. Şamlı ulema da radyodan Kur'an yayınlarının kahvehanelerde dinlenmesine karşı çıktı, Kur'an okuyucularının grev yapmasını ve Mısır hükümetinin de gerekli önlemleri almasını istemeye karar verdiler. Ezher'den Şeyhül Makan (Hafizı Kur'an'ların şeyhi de radyodaki okunuş şeklini ve saatlerini beğenmediğini, iptalini istedi. Şeyhül Ezher saatlerin değiştirilmeyeceğini ama daha iyi okunması için çalışacağını, tamamen kaldırmanın bahis konusu olamayacağını açıkladı. Suriye'de İçişleri Bakanlığı kahvehaneler ve eğlence yerlerinde radyodan Kur'an dinlenmesini yasaklarken Mısır da bunu yalnız gündüz yapma kararı aldı.

Batı dünyasında Kur'an'ın, din metinlerinin Türkçe okunmasına en büyük övgü bir Bulgardan gelmiştir. Ortodoks Kilisesinin Bulgarların ibadetlerini kendi dillerinde değil de Yunanca yapmasındaki ısrarından çok sıkıntı çekmiş olduklarını anımsatarak, Türkiye'deki laikliği övmüş ve *"Yunan Ortodoksluğu için bu ne ibretamiz derstir"* deyimini kullanmıştır.[36]

Bunun dışında Kur'an'ın Türkçe okunması sadece bir din sorunu olarak değil, bir dil ve kültür değişmesi sorunu olarak ele alınmıştır. Times muhabirinin anlatımı şöyle[37]:

"Cami tepeleme doluydu. Eski Türkler şüpheci, yeni Türkler ulusçu hareketin doğal sonucu olarak, Arap geleneğiyle kopu-

şun sonu diye baktı. (...) Yabancılar için ikisi de aynı müzikalitede olmakla birlikte Allahu Ekber yerine kullanılan Allah Büyüktür deyimi eski Türklerin kulağına hoş gelmedi. Anlaşılıyor ki Türkçe Kur'an'a eleştiriler sadece gelenekçilikten. (...) Oysa başka değişmeler de var. Dil değişmesi ve basitleşmesi gibi. Osmanlıca'nın eski ağdalı saltanat stili, sonu gelmez cümleleri gitti, net, kısa cümleler geldi. Tam Türkçe olan bu yazılar kolaylıkla anlaşılıyor, hatta az eğitilmiş okuyucu tarafından da."

Oryantalist Denison Ross soruna, dildeki yenileşme olarak baktığında *"Tarihte örneği olmayan bir girişim"* diye niteledi. *"Gazi'nin şansı Türk dilinin zengin olmasıdır. Amaç bütün ülkede standart bir telaffuza varmayı sağlamak. Gazi bu girişiminde de başarıya ulaşacaktır."*[38]

Türkiye uzmanı Amerikalı Gates'e göre, *"Türkler anlamadıkları bir dilde dini dinliyorlardı, şimdi daha iyi anlayacaklar"*.[39]

En ilginç yorumlar, Atatürk ile, din ve dil konularını açıkça tartışmış olan ABD'nin büyük elçisi Sherrill'den gelmiştir[40]:

"Dini devletten ayırması dinsizlik değildi. Bunu, kutsal kitabı kendi dillerinde yayınlayarak, bir elle aldığını diğeri ile vererek kanıtladı. Artık herkes onu (Mister Everyman) kendi başına okuyabilecek, anlayabilecek. Luther gibi onun da cesaretine hayranız. (...) Herkesin kendisi okuması için kutsal kitabın sayfalarını açtıysa ona dinsiz demek haksızlık olmaz mı? Kesinlikle evet. Şüphesiz Gazi bizim G. Washington'umuz gibi dindar değil. Ama kabul gerekir ki basit bir tren kondüktörünün ve yüz binlerce basit Türkün her günkü yaşamına Kur'an'ı sokan adam hiç şüphesiz saygıdeğer bir dini ihtilal yapmıştır. Kendisi ister fark etsin ister fark etmesin ya da amacı ne olursa olsun, o da Luthter ve Wycliffe gibi büyük dinciler sınıfında yer almıştır..."

"Agnostik (fizik ötesi şeylerin bilinemeyeceğine inanan) hatta din düşmanı diye suçlayanlara karşı Gazi'nin Allah'a inandığını söylemeliyim. İnsanlığın bir Allah'a sahip olma ihtiyacı ve

hakkına; insanın Allah'a şahsen bağlanma ihtiyaç ve hakkına inandığını da eklemeliyim. Ama bunun kalıplaşmış dualar aracılığıyla yapılacak şey olmadığına da inanıyor. (...) Gazi'nin kutsal kitabın Türkçe'ye çevrilmesini onaylamakla göze aldığı müthiş sosyal, siyasi ve dini riski anlayabilmek için İslam dünyasında bir süre yaşamış olmak gereklidir." Ve şu eklemeyi yapıyor: "Bir sürü tartışmalarımız sırasında onunla anlaşamayacağımızda anlaştığımız tek husus, onun dini anlamakla halkın ondan uzaklaşacağı fikrine karşı benim daha da dindarlaşacaklarını düşünmemdi."

Dildeki sadeleşmeyi Arapça ve dinle çok bağlayanlara karşı, bütün toplumun tabakaları arasındaki farklılıkları azaltma amaçlı ve anlaşılırlığı artırma hedefli sayanlara çoğunlukla rastlıyoruz. Arap kelimelerinin çıkarılmasıyla bir fakirleşmenin bahis konusu olmayacağını Anadolu'da çok zengin bir hazine bulunduğunu, iyi bir tarama ile bunun kapatılacağını ileri sürüyorlar. Bunun fesin kaldırılması ya da Arap harflerinin değiştirilmesinden de daha önemli ve ayrıntılı bir sorun olduğu yaşam üzerinde çok daha fazla etkisi olacağını da belirtenler var. Bu arada soyadı yasasının yürürlüğe girmesiyle dile yeni bir unsurun katıldığı da fark edildi. Bunun toplumda gurur arama vesilesi olduğu ve bir ulus yaratmanın aracı haline geldiğini savunanlar çıktı.

Konuya siyasi ya da sosyal açıdan değil de bir dil uzmanı olarak yaklaşan Ettore Rossi belki de en objektif değerlendirmeyi yapmıştır[42]:

"Filolojik açıdan değerlendirme yapanların -Türk dilcilerinden bahsediyor- değerlendirmeleri inandırıcı olmuyor. İhtilalci bir yaklaşım demek doğrudur. (...) Yeni bir Türk dili demek de yanlış, sadece sözlük değişecek Türkçe kalacak. Sadece bir dil temizliği. (...) Macaristan, Finlandiya, Baltık devletleri, Malta gibi yerlerdeki ulus yaratmak isteyenlerin çabalarını andırıyor. Oryantalistler artık Türkçe, Arapça, Farsçayı birlikte ele alma geleneğini terk edecekler."

Notlar:

Berque, Jaques; "Les Arabes et les Expressions Economiques" *Studia Islamica*, 16 (1962), s. 97

El Said Muhammed Badavi'nin Mustavayat el Arabiyya el muasıra fi Mısr kitabından nakleden W. Stoetzer, *"On Levels of Contemporary Egyptian Arabic"*.

E. Shouby "The influence of the Arabic Language upon the psychology of the Arabs", in MEJ V (1951), s. 284-302, nakleder Anwar G. Chejne The Arabic Language, Un. of Minneapolis Press 1969, s. 162.

Anwar G. Chejne, a.g.e., s. 163; Arapça'daki bu karmaşa konusunda Fück, Arabiyya, Berlin 1950 ve Saleem Khan "Arabs, Arabic and the Future" El lisan el Arabiya c. 17 (1979) s. XXIV-XXXIX

5 OM 40 (1960), Paolo Minganti.

6 RE 28.11.1928, René Marchand.

7 TI 12.04.1928

8 TI 23.08.1928

9 OR 18.01.1929 "Le Latin contre l'Arabe"

10 TI 07.09.1932

11 EG'in değerlendirmeleri 11, 28, 31 Ağustos 1928 ve 12 (Daily Telegrap'dan ve 12 Eylül 1928 'Manchester Guardian'dan) tarihli sayılardandır.

12 Current History, 19 Ağustos 1928, s. 880.

13 0m 1927, Haziran s. 295-310 *"La Questione dell'Alfabeto per Le Lingue Turche"*

14 OM 1929, Ocak, s. 32-48, "Il Nuovo Alfabeto Latino"

15 A. G. Chejne, a.g.e., s. 159

16 RE 12.10.1926

17 MO 10.04.1930'dan OM 1930 Haziran s. 285

18 MO 04.03.1931

19 A. G. Chejne, a.g.e., s. 158

20 OM Mayıs 1929, s. 268

21 Saleem Khan, a.g.e., s. XXXVI; Beyrut'ta bu yayınları biz de görüdük, ancak iç savaş şiddetlendikten sonra ne olduğunu bilmiyoruz. Esasen yukarıdaki kaynakta da bir soru var: "İnsan bu kadar paranın nereden geldiğini merak ediyor?" Bunun Hıristiyan Araplardan geldiğini tahmin zor değildir. Ancak günümüzde köktendinciliğin arttığı ve Lübnan'ın işgal altında olduğu ortamda kampanyanın devam ettiğini sanmak güçtür.

OM 1929 Ocak s. 52-53, 1930 Nisan s. 183; OR 07.03.1930; MW 1932/4, s. 340

TE 20.11.1922, DN 29.11.1922

H. Cahit hem Latin harflerini, İslamda Türkçeyi hem de hilafetin Türklerde kalmasını savunmuştur. Araplar arasında, Abdullah Cevdet ile birlikte en çok tepki çekendir.

25 OM 1923, Ekim s. 324.

26 AH'dan RE 17.11.1924

27 Bu konudaki tartışmaların tamamı OM 15.10.1925, s. 532-543'den alınmıştır.

28 18.10.1925

[29] MW 1926/2, s. 161
[30] RE ve LH 30.04.1926
[31] RE 13.09.1929
[32] 0M 1936 Ocak s. 32-33
[33] Bu tartışma OM'dan naklen 1932, s. 138-139
[34] IS'den naklen MW 1933/2 s. 196
[35] OM 1933 s. 562,563
[36] Ayın Tarihi, No: 70 (Ocak 1930), s. 5665
[37] TI 15.03.1932
[38] TI 07.09.1932
[39] World Unity (Nev York) Ocak 1935, s. 229-230
[40] Sherrill, A Year's Embassy, s. 195-197
[41] Sherill, Trois Hommes, s. 220-221
[42] OM Ocak 1935, s. 45-47

9.
Bölüm

KİŞİLİK ARAYIŞINDA BAŞLIK

Fesin İslâmın Simgesi Oluşu ve Reddi

M. Kemal'in *"Buna şapka derler"* diyerek 1925 Ağustos'unun son günlerinde başlattığı ve 25 Kasım 1925'te TBMM'nin onayıyla yasa halini alan şapka olayı, aslında kökleri 18. yüzyılın sonuna, III. Selim döneminde kadar uzanan bir evrimin son adımıdır. Dikkatler büyük bir yoğunlukla şapka üzerine yönelmişse de, aslında onunla birlikte bütün giyim kuşam ve bu çerçevede çağdaşlaşmayı engelleyici zihniyetlerin aşılması söz konusuydu.

Geleneksel giyimden (Entari, kavuk, sarık) çıkışta ilk adım Nizamı Cedit ile 1790'larda atıldı. Daha o zaman, Nizamı Cedid'i kötülemek için, Avrupalı giysileriyle fazla bir ilgisi olmadığı halde bu husus bid'at olarak öne sürüldü. *"Men teşebbehe bi kavmin fe huva minhum - Bir halkı taklit eden onlardan olur"* yargısı başlıca silah olarak kullanıldı. Yeni ordu dağıtılıp III. Selim öldürüldükten sonra yeni sultan için hazırlanan şer'i hüccette *"emri bil maruf ve nehyi anil münker - Bilinenin uygulanması istenmeyenin önlenmesi"* kaydı konarak geleneklere bağlılık ve değişmenin istenmediği vurgulandı. II. Mahmut ihtiyatlı bir bekleyişten sonra ani bir vuruşla 1826'da Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırdıktan sonra yeni kurduğu ordusunun hem giysi hem de başlığını değiştirmeye yöneldi. Giysilerde Avrupa'ya yaklaşılmakla birlikte başlıkta tam tersine, Mısır Valisi M. Ali Paşanın askerlerine giydirdiği fes kabul edildi. Bu arada sarığın, kavuğun dini nitelikli sayılarak sadece din adamları tarafından kullanılması kararlaştırıldı. Aynı sırada sultanın resimleri de basılarak bir başka tabu daha yıkılmaya çalışıldı. Bunlara karşı beliren tepkiler Tanzimatçılara gâvur denmesinin (daha sonradan da dinsiz) başlıca temelini oluşturur.

Islahatçıların asıl amacı şüphesiz basitçe Avrupalı gibi olmak değil, değişmeyi, çağdaşlaşmayı önleyen, bilmediği her şeyi bid'at sayan anlayışı yıkmaktı. Tabu yaratma sistemini önlemekti. Fesin sadece bir topluma özgü olduğunu söylemek olanaksızdır. Mehmet Ali de Tunuslulardan almıştı, ama Kuzey Afrikalılar kadar Venedik'te de kullanılıyordu ve kafayı korumaktan başka bir özelliği yoktu. Dini niteliği hiç olmamıştı. Yine de önce tepki çekti. Bunda, Tanzimat'la getirilen eşitlikten yararlanmak, Müslümanlardan farklı başlık giymek aşağılanmasından kurtulmak isteyen gayri-Müslimlerin fese özel bir ilgi ile bağlanmasının etkisi düşünülebilir. Kısacası Osmanlı milletinin sembolü olmuştu. Zaman geçip gayri-Müslimlerde şapkaya yöneliş artınca, Müslümanlar fese daha çok sarıldılar ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Müslümanlığın simgesi sayılır oldu. Evvelce fesi hiç tanımamış İngiliz Hindistanı, Hollanda Hindistanı, Orta ve Güney Afrika gibi yerlerde bile sömürgecilere direnç göstergesi olarak fes giyme eğilimi arttı. Daha sonraki tepkilerin iyi anlaşılabilmesi için bu dirence ait bazı örnekler vermeyi yararlı görüyoruz:

Kafkasya-1877: *"Bilindiği gibi Çerkezistan'ı işgal ettikçe Rusların ilk çabası halkı ulusal başlıkları olan kalpağı kullanmaktan vazgeçirmeye ve Rus serpuşunu kabul ettirmeye çalışmak olmuştur. Osmanlı donanmasının Sohum Kale'ye gelişinde Abazalar Osmanlı koruması altına girmek arzularını belirtmiş ve Moskova boyunduruğunun simgesi olan Rus başlığını ebediyen terk etmek için kendilerine fes gönderilmesini istemişlerdir. Donanmadaki bütün fesler kendilerine verilmiş, İstanbul'a da haber yollanmıştır. Şiarı Nusret gemisinin subayları da, asker nakli için İzmir'de bulunurken birkaç saatte halktan 1200 fes toplayıp yollamışlardı."*[1]

Tunus-1882: Fransızlara teslim olan, yani fesi terkeden Tunus hükümetine karşı yazdığı şiirde Gabes'li bir şair şöyle diyor[2]:

"Allah'ın takdiridir bu, ne dehşetli aşağılanma
Paşa kafasına şapka geçirdi
Allah hain Es Sadık'ın belasını versin
Allah ihtirasını ödüllendirsin
Kuvvetli bir ateşli hastalık vererek
Ve de kafasına bir çivi çakarak."

Bengal-1899 (Bugünkü Bangladeş): *"Hükümet yetkilileri, Müslümanların başlarında Türk fesi taşıyarak resmi dairelere girmelerini yasakladılar. Son Yunan-Türk savaşından beri (1897) Hindistan'daki İngiliz yanlısı basın sultana son derece kızdı. Ona zarar vermek için başka çare bulamayınca, hükümeti, Hindistan Müslümanları arasında popüler hale gelmiş olan Türk fesinin sultana sempatilerini göstermenin işareti olduğu yolunda uyardılar."*[13]

Seylan-1905: *"27 Ekim 1905 günü Fes Komitesinin, Seylan Yüksek Mahkemesinin duruşmalara Müslüman avukatların fesle girmesini yasaklamasını kınamak amacıyla düzenlediği mitinge 30 bin kişi katıldı... Avukatlar bunun dini inançlarına aykırı olduğunu savunarak Yüksek Mahkemenin kararını kabul etmeyeceklerini açıkladılar... Kurulan Fes Komitesi mitingde alınan kararları ilgililere ulaştırmakla görevlendirildi."*[14]

Cezayir-1914: *"Entelektüel tabakanın Fransız kültürünü benimseme eğilimine karşılık, İslam kültürünün bazı yönlerine bağlılıkları da sürüp gidiyor... Genç Cezayirlilerin bu davranışını G. Meynier (Genç Cezayirlilerin en Fransızlaşmışları bile Doğu modasından kopamıyorlar ve Osmanlı fesi taşıyorlar) diyerek açıklamıştır."*[15]

Artık *"fesi bırakmış şapka giymiş"* deyimi İslamdan çıkmak anlamında kullanılır oldu. Dolayısıyla sömürgeciler için fes bir tür İslâmi dayanışmanın, ihtilalciliğin simgesi ve aşağılanması gereken bir hedef haline geldi. Bu nedenle Avrupa'ya giden Müslümanların çoğunluğu ve diplomatların hepsi ilk fırsatta

başlarına şapka geçiriyor, merak ve eğlence aracı olmaktan sıyrılmaya çalışıyorlardı. Fesi, sarığı bir kişilik işareti sayarak Avrupa'da da bırakmayanlar pek azdır. Bunun anlamı, bütün İslam dünyasında daha sonra çağdaşlaşmada rol oynayacak kadroların işin başlığa bağlı olmadığını fark etmiş olmalarıdır.

Fes özellikle askeri kullanımda pratik bir başlık değildi. Gözü ve enseyi güneşten korumamasına Birinci Dünya Savaşı'nda çözüm arandı ama cihad ilan etmiş bir devletin ordusunun şapka siperi kullanması Hıristiyanlaşma olarak algılanabilirdi. Hayli açık düşünceli olduğu halde İttihatçıların Şeyhülislamı Musa Kazım bile şeriatın şapka giyilmesine cevaz vermeyeceğini belirtmiştir. Sorun, Enveri denilen öne ve arkaya kendinden uzantısı olan bir başlıkla (siperli kabalak) çözümlenmeye çalışıldı. I. Dünya Savaşının sonucunu "Şapkanın zaferi, fesin yenilgisi" diye değerlendirmek mümkündür. Avrupalıların işgaline giren her yerde şapka yaygınlaştı. Bu ortamda Milli Mücadele ikisinin de dışında kalpağa hem de değişik giyimle, sarıldı ve başarı geldikçe İstanbul'da da Kemalistler kendilerini kalpakla belirtir oldular. Ama bunun yanı sıra Avrupa'ya görüşmeler için giden TBMM temsilcilerinin -Bekir Sami, Ferid (Tek), İsmet (İnönü), Rıza Nur vb.- şapka giydikleri ya da başı açık dolaştıkları görülmüştür. Buna tepki gösteren de olmamıştır. İslam dünyası ise bağlılığını sürdürdü ve zafer kazanılınca bunu fesin şapkaya üstünlüğü olarak algıladı. Bazı yerlerde feslilerin şapkalılara saldırdığı biliniyor.

Birçok Jön Türk gibi M. Kemal'in de çok önceden festen kurtulma yanlısı olduğu biliniyor. 1923 başında bu konu önüne getirildiğinde uygun zamanı beklediğini belirtti. Hilafetin ve Şeriye mahkemelerinin kaldırılmasının arkasından dini bir muhalefet akımının belirmesi, Avrupa'ya benzemenin dinsizlik olduğu kampanyasının başlaması, Şeyh Sait ayaklanması, dinin siyasete alet edilemeyeceği kaydının Hiyaneti Vataniye Kanununa eklenmesinden sonra, bu direnişin simgesi haline getirilmek istenen fesin üzerine yürüdü. Sadece onun kaldırılmasını istemedi, şapkanın kabulünü de zorunlu kıldı. Ayrıca fes ve sarığın sadece din adam-

larınca kullanılması ve bütün din adamlarının yalnız görevdeyken bu giysilerini giymeleri karara bağlandı. Amaç kesin olarak bir başlık sorunu değil, bir anlayışın yerleştirilmesi ve buna dirençlerin kırılmasıydı. Şapka devrimini İsmet İnönü şöyle özetlemiştir: *"Bağnazlık hastalığını bir kazanç aracı olarak bileğine takanlar en ufak şekil meselelerini kanlı bir surette kullanabilmişlerdir. Böyle bir tarihten gelen millette şapka devrimi, bir geniş görme, düşünme, kurtulma devrimi olmuştur."*

İsmail Habip Sevük'ün değerlendirmesi de gerçekten ilginçtir: *"Kavuk ümmetimiz, fes Osmanlılığımız, kalpak ihtilalimiz, şapka inkılabımızdır."*

Girişimin Batı dünyasındaki yankılarının olumsuz olanları üç ana tema etrafında toplanabilir. *Birincisi* Türk'ün sadece kafasının dışındakini değiştirdiği, asıl önemli olan içinin aynı kaldığı yolundaki değerlendirmedir. O yıllarda birbirini izleyen hızlı değişmeler sırasında bu tema çok sık tekrarlanmıştır. Böyle kapsamlı bir değişimin hazmedilme süresi hesaplanmayınca da haklı bir eleştiri gibi görünmüştür. Buna bağlı olarak M. Kemal'in komedi oynadığını, yaptıklarını ve ilerleme iddialarını ciddiye almanın mümkün olamayacağını ileri sürenler görülmüştür. *İkinci* tema Doğu çekiciliği ve orijinalliğinin kaybolmasına üzülenlerden gelmiştir. Binbir Gece Masalları'nın ve Piyer Loti yaşamının yok oluşunu, Doğu'nun kişiliksizleştiğini öne sürmüşlerdir. *Üçüncü* grupta şapkayla dini garip bir sentezde buluşturanlar var: Dinden zaten ayrılmış olan Türk bu kararla son bağı da kopardı; fesin özelliği namazda alnın yere değmesini sağlamasıydı, oysa M. Kemal'in kararı bunu engellemektedir, o Allah dahi olsa secde istemiyor ve amacı namazı kaldırmaktır.

Bu fantezi değerlendirmelere karşılık konuya çok ciddi şekilde bakanlar da az değil: *"Türkiye'de şapka fundamentalisme (o günkü anlamıyla aşırı tutuculuk, bugünkü anlamıyla köktendincilik) karşı çıkışıdır. İnsanların bir örnekleşmesini sevmeyenler üzülecek ama, fes politik ve dinsel bir direnç unsuru sayılmak is-*

tendiğinden bu yola gidilmiştir." Bazı Fransızlar M. Kemal'in dine değil papazlara savaş açan 1902-1905 Fransa Başbakanı Emile Combes gibi davrandığını, şapkanın da sadece din adamlarını hedef aldığını ileri sürmüştür. İyi bir gözlemci olan P. Gentizon'un yargısı bu görüşü tamamlıyor:

"Direnmeler, silik, geri kalmış, bilgisiz, ahlak ve kültürce olgunlaşmamış, geçmiş bir çağın kaderciliğine uymuş kişilerden geliyor. Asıl önemlisi işin içinde pek çok özel çıkar bulunmasıdır. Dervişler, şeyhler, hatta bazı hocalar, sahte doktorlar, sihirbazlar, falcılar, ruh çağıranların her birinin (...) cumhuriyetin yenileştirici ve özgürleştirici bütün davranışlarına karşı durmakta çıkarları vardır. Bu yüzden eskinin sarıklıları, bilimsel de olsa, Ankara'dan gelen en küçük gerçeği bile suçmuş veya dinsizlikle lekelenmiş gibi geri çeviriyorlar."

Bir başka yazısında da yapılanlardaki kararlılığı şöyle anlatıyor: *"Kendisinden önceki rejimlerin aksine cumhuriyet ileriye bir adım attıktan sonra geriye iki adım atmıyor. Uygarlığa doğru çabasına öyle bir enerji ve istekle devam ediyor ki, karşılaşacağı dirençler ne olursa olsun eserini tamamlamakta mutlak başarıya ulaşacaktır. (...) Yeni Türkiye her gün biraz daha Avrupa düşüncesini, adet ve örflerini sindiriyor ve Batının toplumsal sistemini alıyor. Açıkçası bir uygarlıktan diğerine geçiyor."*

Kemalist değişim kararları o kadar çok birbirini izlemiştir ki, her seferinde değerlendiriciler *"bu seferki bütün öncelikleri aştı, artık halk ayaklanacak"* demiş ve bu işlerin sona ereceği umudunu belirtmiş ve her seferinde de yanılmışlardır. *"Şapkanın kabulünü, cumhuriyetin ilanı, saltanatın lağvı, hanedanın kovulması, hilafetin lağvı ve devletin laikleşmesinden de daha Hıristiyanlaşma"* sayarak böyle bir sonuç beklediğini saklamayan bir yazar, tam tersi hedefe ulaşıldığını 1935'de şöyle açıklamıştır[5]:

"Kafanın üstündekini değiştirmenin yeterli olmadığı, kafaları değiştirmek gerektiği söyleniyor. Bizce yanlış. Ankara'nın bu kararları Türk zihniyeti üzerinde önemli etki yarattı. Artık hiçbir şey bir Türk'ü Bir batılıdan ayırmıyor."

Fesi Kutsal Sayıp Vazgeçmeyenler

Fesin yerine şapkayı koyma kararı İslam dünyasında üç değişik etki yaratmıştır: Fese sarılanlar, şapkayı isteyenler ve ikisinin de dışında üçüncü ulusal bir başlık arayanlar.

Mısır, fesi en güçlü şekilde savunan ülke oldu. Gerçekte şapka Mısır üst tabakasının kullanmadığı bir şey değildi. Avrupa'ya gidince hemen başlarına bunu geçiriyorlardı. Bu alışıklık sebebiyle, Türkiye'de değişikliğin kararlaştırılmasından önce, 1923'de, Mısır'da da şapka giymenin dine aykırı olmayacağını ileri sürenler belirmişti. *"Bildiğimiz kadarıyla dinimiz giysi konusunda bir kural koymamıştır, aksi halde nasıl olur da kafaca Müslüman kalıp vücudun gerisiyle Hıristiyan olmayı (Avrupa türü elbiseler giymeyi) kabul edebilirdik"* diyen biri kampanya açabilmek için şu soruları uzmanlarına yöneltti: *"Fes İslâmın belirgin bir işareti midir? Din kitaplarının şapka yasağı konusunda kesin yasağı var mıdır?"*

Bu çaba bir polemik yaratmazken 1925 sonbaharında Türkiye'nin şapkayı resmileştirmesinin etkisi Mısır'da da hissedilmeye başlandı. Bazı memurlar işlerine şapkayla gelmeye kalkışınca Maliye Bakanlığı Mısır'da resmi başlığın fes olduğunu anımsatan bir bildiri yayınladı. 1926 Ocak'ında Darul Ulum öğrencilerinin şeyh kılığını (kaftan ve sarık) bırakıp devlet memurlarının efendi kılığını (pantolon, ceket, fes) almak istemeleri gerginliğe yeni bir boyut kazandırdı. Gerçi şapkaya geçmek bahis konusu değildi ama Avrupa'ya yakınlaşmaktaydılar. Kaftan ve sarığın zorunlu olduğu hakkında kutsal kaynaklarda bir kayıt gösteren çıkamadıysa da *"Her dinde din adamlarının özel giysileri bulunur"* gerekçesiyle isteğe karşı çıkıldı.

Efendi stili giyinmek, Dar El Ulum öğrencilerinden köy hocalarına da yayıldı. Bunlar, sayıları çok fazla olduğundan ve okul kapamakla önlenemeyeceklerinden isteklerini kabul de ettirdiler. Bu haberi veren Milliyetçi Wadi El Nil gazetesi endişe ile *"Son günler-*

de Kahire'ye gelen Türk futbol takımının öğrencilerimizi geniş yaz şapkaları giymeye isteklendirdikleri ve onların da akımı yaymaya çalıştıkları söyleniyor" diyor ve buna karşı olduğunu belirtiyordu.

"Milli giyimde değişiklik milli geleneklerimizle bağdaşmamaktadır. Aşağı sınıflarda, kötü taklitlere özendirmesi, dans ve keyif verici maddeler kullanmak gibi kötü adetlere kaptırması sebebiyle ahlak yönünden tehlikelidir. Mısır'ın Türkiye'yi taklit ederek yaşayışını değiştirmesi için bir sebep yoktur. Mısır Müslüman ülkelerle çevrilmiş olduğu cihetle daha değişik bir durumdadır ve komşularınca İslâmın minaresi sayılmaktadır."

Gerçekten o günlerde bir Galatasaray-Fenerbahçe karma futbol takımı Mısır'da birkaç maç oynamış ve olay spor alanından çıkıp siyasi gösteriye dönüşmüştü. Şapkalı Türkler fırsatı Kemalist çağdaşlaşmanın propagandası için kullanırken, Mısır gençliği de himayeci aleyhtarı gösteriler için vesile yaptılar. Amaç şapka değil, Türkiye gibi bağımsızlığı kazanmaktı. Bu girişim, hem himayeci ile uzlaşmış olan yöneticileri, hem de himayecileri rahatsız etti. Manar, Hıristiyan Avrupalılar gibi giyinip kâfirlere benzemeye çalışmanın vatanın birliğine zarar vereceğini ileri sürdü.[6] Eğitim Bakanlığı kesin olarak Darul Ulum öğrencilerinin karşısına dikildi. Yarı resmi Egyptian Gazette de himayecilerin görüşünü Doğu'da başlığın önemini anlatan bir başyazı ile açıkladı:

"Mısır, kendisine artık Doğuya ilişkin değilmiş gibi bakılmasını isteyerek ve gelecek uygarlığının Batı yönü alması gerektiğini dünyaya göstererek, Türk yeğenini izlemeye yatkın görünüyor. Bu yönde ilk adım, fes lehine sarığı ortadan kaldırmaya çabalayan ve böylece kendilerini Efendi sınıfı ile bir düzeye getirmeye kalkışan Dar El Ulum öğrencileri tarafından atıldı. Tabii onlar da, bu akıma uygun olarak, Türkler tarafından gösterilmiş olandan başka bir yönde düşünülemeyecek, yani fesi şapka ile değiştirecek benzeri bir ileri hareket yapmak zorunda kalacaklardır. Bu davranış öylesine ihtilalci ki, fesin yasaklandığı, kadın ve erkeklerin eski çeşit başlık giydikleri için

asıldıkları Türkiye'nin son denemesi ile karşılaştıktan sonra olumlu yönü görünmüyor. Mısır'ın da böyle bir aşama göstereceği şüphe götürmez, ancak Batı başlığı kabul edilse bile bu ihtiyari olacaktır. Türk, Bulgar ve Macar akrabaları kadar kesin ve tüm bir Batı Devleti olmakta ısrar edebilir ve Arap illerinin kaybıyla bütün Doğulu ilişkilerini sonunda kopardığını söyleyebilir. Oysa Mısır aynı şeyi asla ileri süremez.

Türk de başına bir şapka geçirmekle, bunun temsil ettiği uygarlık dönemine eriştiğini sanabilir; oysa bu uygarlığın, söz ve düşünce özgürlüğü için yüzlerce ve yüzlerce yıllık çaba ve savaşın ürünü olduğunu ve Yakın Doğu'nun geri kalmış ülkelerinin uygarlığı milli seciye ve karakteri uzun yıllar boyunca aynı şekilde kuvvetlendirerek elde edebileceklerini bilmeleri gerekir. Gerek Türkiye ve gerek Mısır'ın kestirme yol olmadığını kafalarına yerleştirmeleri gerekir. Uygarlık şapkası kafaya konabilir ancak onun altındaki kafanın, üstündekiyle aynı düzeyde yürümesini sağlamak için çabalara girişmek ve desteklemek gereklidir. Yalnız başına dış görünüş yeterli değildir; alkış değer çabalarının amacı 'içteki çekiciliğe' ulaşmak olmalıdır."

Birkaç yüzyıl sabrederseniz himayeci sizi uygarlığa, çağdaş düzeye eriştirir mantığına ve işin Türkiye'de zaten başarısız gittiğini kanıtlamak için yayınlanan abartmalı haberlere rağmen gençler yılmadılar. Öğrencilerin *Şapkayı Destekleme Komitesi* 6 Mart 1926 günü fesi atma gösterisini yaptılar. İşin ciddiyet kazandığını fark edince uzlaşmacı politikacılar piyasaya çıktı.

Prens Ömer Tosun *Milli Başlık* saydığı fese taraftardı, daha fazlasına değil. Milliyetçi Lider Saad Zaglul Paşa, Türkiye'deki devrimlere karşı olduğunu bu vesile ile açıkladı:

"Babadan çocuklara aktarılan giyim ve gelenekler bir milliyetin ayırıcı ve yapıcı unsurlarından sayılmalıdır. (Dolayısıyla), zararlı oldukları görülmedikçe bunlar korunmalı ve saygı ile tutulmalıdır. Aksi halde geleneklerden vazgeçmek kendi milletine ihanet olur. Geleneklerini başkalarınınki ile değiştirenler, başka bir aileye bağlanmak için kendi ailesini bırakan-

lar gibidirler ve bunu yaparken onur kazandıklarını sanırlar, oysa, gerçekte, yalnızca torunlarının lanetini alırlar.

Liberal Parti Başkanı Yardımcısı Muhammed Mahmud Paşa ölçülü davranıyordu, şapkaya karşı olmadığını açıklamakla birlikte neden fesin yerine şapka konmak istendiğini anlamadığını söylüyor ve sorunun, özel bir başlık seçimi için bütün Mısır düşünürlerinin katılacağı bir toplantıda hallini istiyordu.

Olayın zaten bir hayli karışık olan Mısır iç politikasında yeni gerginlikler yaratması beklenebilirdi, özellikle Türk'ün bu alanda yeniden görünmesinden karışıklık çıkabileceğini düşünerek çekinenler, işin fazla kurcalanmamasını salık vermeye başlamışlardı:

"Türk politikasının bu olaylardaki etkisini küçümseyemeyiz. Çok zaman önce bazı kimseler festen vazgeçip şapkayı almayı istemişlerdi, fakat cesaretleri yoktu ve iyi bir fırsat bekliyorlardı. Bunu onlara Türkler verdi. (...) Şapka kullanımının salık verilebileceği zamanı olaylar gösterecektir ve halk da o zaman, hiç direnmeden buna uyacaktır çünkü 'en uygun olan yaşar' yasası değiştirilemez. Ancak, şu anda, ülkemizin ayırıcı şekline karşı ayaklanmak için bir gerek görmüyoruz."

Tartışma, Mart ayı sonunda ezher Şeyhi Muhammed Abu-l-Fadl el Gizavi ile Mısır Müftüsü Abd-er-Rahman Kurrah'ın yayınladıkları bildiri ile dini yönden karara bağlandı. Bildiri gerçekte Türkiye'nin son dört yıldaki laikleşme ve çağdaşlaşma akımına, günlük hayatı ilgilendiren üç konuda (Şapka, miras, Hıristiyan-Müslüman evlenmesi) cevap verirken laikliği kökünden reddetmek amacını güdüyordu. İlerlemenin şapka giymekle geleceğine inananların taklit aşkı ve tutkusu vurgulanıyor, kişileri yabancıların kılığını kabul düşkünlüğüne yönelttği ekleniyordui. Peygamberimizin (Bir topluluğu benzeyen ondan olur) demiş olmasından hareketle "*başka bir dine eğilim veya kendi dinini küçümsemek sebebiyle şapka giyen, Müslümanların tüm oyu ile kâfir'dir*" cümlesiyle din düşmanı ilan edildikten sonra, Dört İmam'ın görüşlerine dayanılarak bu tez pekiştiriliyor ve Şapka ile ilgili kısım şöyle sona eriyordu:

"Milli giysileri, başkalarınınkini almak üzere terketmek, onları taklit aşkı kendi milliyetimizin kaybına sebep olur. Zira, (giysiler, başkalarının giysilerine benzediği zaman, kalpler de başka kalplere uyarlar) hadisinde, inanç değişikliği yarattığı için, bir ulusun yok olma sebepleri arasında giysilerin benzerliği de vardır. Ve inanç bağını kokuşturmaktan daha büyük hangi zarar olabilir?"

Bu bildiriyi, Ulema Dayanışma Derneği ikinci bir bildiri ile destekledi, onlar da şapkanın kâfir işi olduğunda birleşiyorlardı.

Din adamlarının bu kesin davranışına tepki, yalnız Liberal Parti Organı Es Siyasa gazetesinden geldi. Şapkanın belli bir dinin özel temsilcisi sayılamayacağını, büyük kısmı Hıristiyan olan Avrupa ve Amerikalıları şapka giydikleri için kâfir - dinsiz saymanın ölçüsüz bir taassup olduğunu ileri sürdü. Diğer gazetelerde ise okuyucuların karan yeren açık mektupları yayınlandı. Çoğunluğu ulemanın işin sağlık yönünü düşünmemesini yeriyor; özellikle doktorlar, gözleri güneşin etkisinden koruduğu için şapkayı fese üstün tuttuklarını belirtiyorlardı. Hatta, ulusal kişiliği korumak amacıyla özel şekil ve renkli -örneğin kırmızı- şapka yapılmasını önerenler vardı.

Ancak Milliyetçilerin lideri Saad Zaglul Paşanın şapkaya kesin direnci, fesi bırakma gösterilerini çabucak durdurdu. Bu arada, İskenderiye, Tanta uleması ve eski Müftü Muhammed Bakhit'de de Ezher bildirisini destekleyen demeçler verince şapka akımı kurudu kaldı.

Bu yüzden Mısır ile Türkiye arasında beliren gerginlik, 1932'de Türk Cumhurbaşkanı ile Mısır Elçisi arasında çıkan bir olayla doruğa ulaştı. İşin kökeninde, ister özel, ister resmi sıfatla Avrupa'ya çıkar çıkmaz Mısırlıların başlarına şapka geçirme alışkanlığı yatıyordu. Nitekim 1929'da İstanbul'a gelen Mısırlı futbolcuların hiçbiri fes taşımıyordu. Ya şapkalıydılar ya da başı açık. Mısırlı diplomatlar da silindir şapka kullanıyorlardı. Fes yanlısı bazı yazarların açtığı kampanya üzerine 1932 yazında Mısır Dışişleri Bakanlığı diplomatlarına yalnız fes giyme emrini ver-

di. Aynı yıl Ankara'daki cumhuriyet bayramı törenine ilk kez fesle gelen Mısırlı elçi, M. Kemal tepki gösterince, bunu hakaret sayıp salonu terk etti. Olayın siyasi yanı kolaylıkla kapatıldı, ancak iki taraf arasındaki basın polemiği uzunca devam etti. Bir taraf *"dava kara püsküllü kırmızı feste değildir, milletlerin kurtuluşu davasıdır"* tezini ileri sürüyordu. Öbür taraf ise feste kişiliğin ve İslâma bağlılığın saklandığı iddiasındaydı. İnatlaşma Mısırı fes işinde daha da katılaşmaya götürdü. 1934'de İstanbul'u ziyarete gelen Mısır'ın Genç Müslümanlar Derneği üyeleri 1929'un sporcularının aksine hep fesliydiler. Şapka lehindeki sınırlı girişimlere de sert tepkiler gösterildi. Muhibeddin el Hatib *"Arapların, kalkınmalarını Avrupalıları ya da Avrupalıları taklit edenlerin taklidi üzerine kuracak derecede maymun olmadıklarını"* açıkladı. Etkili politikacı Ömer Tosun da onu destekledi ve geleceğin Büyük Mısır'ını fesin kuracağını ileri sürdü:

"Şapka giymek Batılıyı taklitten başka bir şey değildir. Soylu veya aşağılık, güzel veya çirkin, Avrupa şapkasına mal edilen, daha doğrusu onda bulunduğu hayal edilen değerler, örneğin Amerikan zencilerini hiç de yükseltmemiştir. Aksini Japonlarda görüyoruz. Oysa giysinin ne şekilde olursa olsun, yükselmek veya çökmekle bir ilişkisi yoktur. İnsanı yükselten ilim ve çalışmadır. Bunlar ne kadar büyük olursa başarı o kadar büyüktür. Ayrıca karakterin gerçek ilmin gereği olduğuna inanıyoruz. İyi karakterden kişisel özgürlük gelir, nasıl ki kötü karakterden taklit gelirse.

Bir gün Mısır büyük olacak ve o zaman herkes bize bakıp bunun fesden ileri geldiğini söyleyecektir; nasıl ki bugün ilerlemenin şapkadan geldiği ileri sürülmektedir. Boş şeylerle vakit geçirmeyelim. İnsanlarımıza ilim ve çalışma verelim, onları yetiştirmeye ve bir kalıba sokmaya çalışalım; bu, insanlar arasında bizi belirleyen ve ayırıcı işaretimiz haline gelmiş olan milli timsalimizi (simgemizi) ortadan kaldırmayı düşünmekten daha uygundur. Eğer kendi kendimizi yükseltebilirsek bu sembolün düzeyi de yükselecek ve eğer Allah göstermesin çökersek o da bizim sonucumuza uğrayacaktır."

Bu sözlerin üzerinden 15 yıl geçtikten sonra Nasır yönetimi sırasında fesin, resmi kararla değil, yöneticilerin ve Mısır halkının ilgisizliği sonucu tamamen kullanımdan kalkmasına bakarak Ömer Tosun'a intakı hak (Allah'ın söyletmesi) yakıştırmasını yapmak mümkün görünüyor. Fesin yok olmasını o simgeyle yükselememenin bir işareti gibi görmek zorundayız.

Fese bambaşka bir sebeple -hem de Müslüman ve Hıristiyanların rızasıyla- sarılan bir toplum da Filistinli Araplar olmuştur.

Yahudilerle savaşta, ortak bir cephe kuran Müslüman ve Hıristiyan Filistinliler, Musevilere kaptırmamak istedikleri Kudüs ve çevresinde nüfus çoğunluğuna sahip olduklarını göstermek için fese bağlanıyorlardı. Öbür yandan Yahudilerden de Filistinli görünmeye devam etmek için hâlâ fes giyenler pek çoktu.

20 Nisan 1926'da Kudüs'de 50 kadar Filistinli Müslüman ve Hıristiyan genç bir araya gelip, hem Hıristiyan hem de Müslüman düşünürlere mektupla sorulmuş olan sorunu tartışmaya başladılar. Cevapların çoğunluğu fes yerine şapkaya taraftardı. Gençler de, sıcak havalarda şapkanın fese nazaran sağlığa daha uygun olduğunda birleştiler ve bu kararın basına bildirilip desteklenmesini istemeyi kararlaştırdılar. Ancak ne Müslüman ne de Hıristiyan basını buna yanaşmadı. Müslümanların fesde dini bir anlam bulmasının yanı sıra, Rum Ortodoks Filistin Gazetesi de şu gerekçe ile karşı duruyordu: *"Şapkanın fese üstünlüğünde şüphe yoktur, ancak Filistinlinin bugünkü şartları böyle bir değişikliğe elverişli değildir. Eğer bütün yerliler şapka giyerlerse Batılılar bunların hepsini Siyonist zannedecek ve Siyonist bahanelerine yeni bir destek ekleyeceklerdir."*

Müslüman ileri gelenleri fesin milli giysi olmayıp Türkler tarafından getirilmiş olduğuna karar vermişlerdi. Yahudilere gelince onlar da yalnız Hıristiyan ve Müslümanların değil, kendi ırktaşlarının da fes giymesinden yakınıyorlardı. Bunun bütün Filistinlilere bir Eski Türk görünüşü vermesinin ülkede gerçekleştirilen yenileşme ve ilerlemeyi yabancıların fark etmesini önlediğini belirtiyorlardı. Milletler Meclisinde Filistin'de ne Arapların ne

de Yahudilerin kendilerini yönetmeye hazır olmadıkları ileri sürüldüğünde bir Musevi yazar bütün suçu fese yükledi:

"Filistinliler fesi bırakınız!.. Bunun hiçbir milli yönü yoktur. Girit'ten alınmış, Osmanlı Sultanlarınca zorla kabul ettirilmiş olup bugün aynı Türkler tarafından istenmemektedir. Türkiye'den tümüyle ayrılmış olan Filistin'in, fesi hâlâ kullanması için bir sebep yoktur. Özellikle Arap ülkelerinin büyük kısmı onu bıraktıktan sonra. Din ayrımı gözetmeden Filistinliler ortak bir başlık, örneğin Bedevilerin giydiği ve belki de eski Yahudi başlığından gelme olan ageyl'i seçmeleri iyi olacaktır. Bu seçim özellikle bayramlar için hayli renkli, çekici ve uygundur. Her halükârda fes atılmalıdır."

Filistin'in her yanında altı köşeli yıldız yaygınlaşırken bir simge ihtiyacı o hale geldi ki, 1931 Kudüs İslam Kongresini izleyecek yabancı muhabirlerden, fes giymeleri istenmedi ama, ortama daha uygun bir başlık seçmeleri istendi. Herkesin başına fes geçirmesiyle sorun halledildi. Bu arada Yahudiler tamamen şapkaya geçince Filistinliler Bedevilerin geleneksel ageyl'ini simge seçtiler. Fes tamamen öldü (bu geçişin daha ayrıntılı öyküsünü sonraki sayfalarda anlatacağız).

Şapkayı Zorunlu Kılanlar

Doğrudan şapkayı savunarak Ankara'nın tam izine takılan, Afganistan kralı Amanullah olmuştur. Ülkesinde fes hiç yaygın olmadığı için kampanyasında bir fes unsuru yoktu, ama şapkanın kabulünün kafanın içini değiştirmek açısından önemini kabul etmişti. Eşi, kız kardeşi ve eşinin kız kardeşi ile birlikte 1928'de Hindistan, Rusya, Türkiye, İtalya, Fransa ve İngiltere'yi içine alan bir gezi sırasında Mısır'a uğradığında, davranış ve demeçleriyle İslam dünyasını bir hayli şaşırttı. Yanındaki hanımlar peçesiz ve son moda şapkalıydılar, kendisi de silindir şapka giyiyordu. Bu şekilde Ezher'i ziyarete gitmesi ve şapkayla namaz kılınmaz di-

yenlere karşı şapkayla namaz kılması, *"fese sarılıp şapkayı lanetlemiş"* Mısır yöneticilerini son derece rahatsız etti. Kral bununla da yetinmedi, demeçleriyle değişimden yana olduğunu saklamadı.

2 Ocak 1928 günü kral, Genç Müslümanlar Derneği Başkanı Abdülhamit Sait Bey ve üyelerden birkaçını kabul etti. Genç Müslümanlara ahlak, vatan ve özgürlük sevgisini öğretmek amacını güden birliğin üyeleri, Amanullah'ın Afganistan'ın ilerlemesi ve özgürlüğü için yaptıklarını övdüler. Bunlar iki yıl önce yarım bıraktırılmış olan kampanyalarını bu fırsatla sürdürmek isteyenlerdi. Amanullah Mısır'daki tüm davranışları ile onlardan yana olduğunu gösterdi. El Ezher Camiinde ulema ile görüşen kral, Müslümanlar arasında dayanışma, dini eğitimin önemi, din adamlarının yanlış ve boş inanışlarla savaşmaları gereğinin önemi üzerinde durdu. İskenderiye'den Avrupa'ya hareket edeceği gün de özel bir demeçle gazetecilere şapkayı savundu:

"Mısır gezim sırasında pek çok kimsenin fese, İslâmın ayırıcı işareti olarak bağlandığını farkettim. Sanırım bu, şapka düşmanlarının propagandalarından ileri gelen bir yanılmadır. Bu, halkı keyfince yönetmek isteyenlerle ayrılık yaratmak isteyen yabancıların işidir. Niçin bu propaganda? Niçin Müslüman'a, hayatının maddi ve manevi bütün kaynaklarını kaybetse de fesini korudukça Müslüman kalacağını ve cenneti sağlayacağını aşılamak? Ben halkıma istediği gibi giyinmek özgürlüğünü verdim. Lütfen dikkat ediniz, fesin İslam kuralları ve İslam dini ile hiçbir ilgisi olmamıştır. İslam dini, adalet, özgürlük, dayanışma, eşitlik, sözüne bağlılık, çalışma, Allah'ın birliği, peygamberine saygı ve dini farzların yerine getirilmesi üzerine kurulmuştur. Bunun dışında Müslüman, canı çektiği gibi, gerçek hayatın şartlarına uyan şeyleri seçmekte serbesttir."

Amanullah'ın amacı toplumunu bağnazlıktan kurtarmaktı ancak dikkatten kaçırdığı iki önemli husus, girişimlerinin sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur. Önce, bu değişiklikleri benimsemesi için topluma yeterince bilgi verilmemiş, her devrimin ge-

reksindiği kadrolar oluşturulamamıştı. Okuma yazma düzeyi son derece düşük ve genellikle dünyadaki oluşumların çok yabancısı olan Afganlı için Amanullah'ın bahsettiği özgürlükleri anlamak kolay değildi. Sonra çok yüksek kültür düzeyindeki Mısır benimseyemez, Türkiye de ise zorlanılırken *"kabul ettirici bir gücün varlığı"* mutlak gerekliydi. Kralın sadece aşiret ve kabile reislerini ikna ile işi çözebileceğini sanması hataydı. Bunlar sonuçta kendi yetkilerini sınırlandırabileceğini hissettikleri hiçbir girişimi -razı gibi görünseler de- kesin onaylamazlardı. Ya da ilk fırsatta baltalayacaklardı. Afganistan'da merkezi yönetimi kökleştirme eğiliminin arttığının bilindiği bir dönemde bu konuda çekişme doğaldı. Ayrıca ulema da, etkenliğinin azaldığını fark ettiği ve alışılmışlıktan ayrılan her şeyin dini inkar anlamı taşıdığını düşündüğünden, girişimleri tabii ki baltalayacaktı. Bu iki gücü de alt etmenin yolu daha üstün bir gücü el altından bulundurmaktı. Oysa bu Amanullah'ta yoktu.

Kral, geziden dönüşünde daha da ısrarla giysi konusuna eğildi. Yazlık sarayının parkına *"Avrupa ya da Türk giysisi olanlara açıktır"* diye levha astırdığı iddia edildi. Çok sayıda genç erkek ve kızı Türkiye'ye eğitime gönderdi. Kadın giysileri konusunda da yasa çıkarttı. Bunlara yükselen tepki ayaklanması sonucunda tahtını terk etti.

Ulusal Başlık Arayanlar

Fese özel bir tutkusu olmayan, şapkayı zorlamak için bir sebep görmeyen, bir üçüncü yol arayan toplumların başında İran gelir. Ulusçu eğilimine uygun bir yol aradığını Şah Rıza Pehlevi şöyle açıklamıştır: *"İranlılardan bir Avrupalının kötü kopyasını yapmak niyetinde değilim. Buna gerek de yok. Arkalarında güçlü bir gelenek var. Kendi vatandaşlarımdan iyi İranlılar yaratmak istiyorum. Ne Batılı, ne de Doğulu olmaları gerekli değil. Her ülkenin kendi dökme kalıbı vardır."*

İran'da 20. yüzyılın ilk yıllarında kullanılmaya başlanmış yuvarlak bir başlığa ay şeklinde bir siperliğin eklenmesiyle meyda-

na gelen, asker başlığını andıran bir şapka niteliğindeki Pehlevi başlığı böylece ortaya çıktı. Arkasından dini elbiselerin yalnız din adamları ve öğrencileri tarafından giyilebileceği hakkındaki yasa 28 Aralık 1928'de meclisden geçti. Bununla özel giysi giyecek görevli memurların dışında, İran içinde herkesin bir üniforma giymesi zorunluluğu getiriliyordu. Pehlevi başlık mecburiydi, elbise ise Avrupalı kılığıydı. Meclis tartışmalarında *Libası müttahidülşekil*'in (tek örnek giysinin) milliyetçilik fikrini yaratacağı düşüncesini savunanlar da, yerenler de çıktı. Türk devriminden esinlendiği şüphesiz olan şahın, ondan farklı olarak girişimi bir tekdüzeleşme aracı olarak kullanmaya çalışması, gerçekte ilk kez İran milleti yaratma çabasının başlamış olmasındandı. Nitekim bu kararlara tepki dinci kesimden, ulemadan değil, o zamana kadar merkezi yönetimden daima bağımsız kalmayı başarmış aşiretlerden geldi. Bahtiyarilerin, Şiraz bölgesinde Kaşgarilerin, Belucistan'da Dost Mehmet Han'ın ayaklanmalarının gerekçelerinden biri de *'medeni giysi ve Pehlevi başlığını'* istememeleriydi. İşi zorla gerçekleştiremeyeceğini fark eden şah, özellikle Pehlevi başlık ve giysi konusunda ödün verdi. Bunda Afganistan'daki olayların da etkisi olmuştur.

Şahın, göçebeler karşısında başarısız kalmakla birlikte köylüler arasında başarılı olduğu görüldü. Şah, şapkasının köylere kadar girmesini sağlamak amacıyla, İran'da ilk kez uygulattırdığı zorunlu askerlikten yararlandı. Askerlik bitiminde erler köylerine üniformanın ceketi ve resmi işaretleri sökülmüş şapkaları ile gönderiliyordu. Böylelikle *"köylülere hayatlarında ilk kez Batı giysisi örneği gösteriyorlardı"* 1929 yılı başlarında yayımlanan bir İran gazetesinde Pehlevi şapkalı adamın, Mollaları süpürürken resmedilmesiyle girişimin tutucu dindarlara karşı oluşu vurgulanmıştır.

Rıza Şah devrimini bu kadarla bırakmadı. Türkiye'de 1925'den beri TBMM oturumlarına başı açık girilmekteydi. Şah da ülkesinde 6 Haziran 1935 günü yeni meclisin açılış töreninde aynı uygulamayı gündeme getirdi. Batı'da başı açmak saygı sayılırken İslamda başı kapalı olmak gelenekti. Dolayısıyla bu gi-

rişim de geleneklerden kopma oluyordu. Bütün generaller, bakanlar, milletvekilleri, konuklar, ilk kez başları açık olarak Şah'ı bekliyorlardı. Şah bu vesile ile 8 Haziran'dan itibaren, bütün bakan, milletvekili ve memurların zorunlu olan Pehlevi'den vazgeçip Avrupa şapka ve elbisesi giymelerini istedi. Selamlarken ve bir eve girerken artık Batılılar gibi başlarını açacaklardı. Yedi yıl önce hepsinin tek bir milletin üyesi oldukları düşüncesini yaratmak için Pehlevi şapkasını zorlayan Şah, bu suretle Türkiye'nin örneğini aşamalı şekilde gerçekleştiriyordu. Tıpkı on yıl önce Türkiye'de olduğu gibi Tahran'da da hemen o gün, özellikle devlet memurları tam kenarlı şapka (tamam labah) satın alabilmek için şapkacı dükkanlarının önünde kuyruk yapmaya başladılar. 7 Haziran günü de başbakan ve diğer bakanlar görevlerine Avrupa şapkasıyla geldiler.

Olayın İran'da hiç tepki görmemesi olanaksızdı. Nitekim içişleri bakanlığınca yayınlanan bir bildiri, Horasan eyaletinde ayaklanmanın bastırıldığını açıkladı. Meşhed'de de camide toplanan halk yeni şapka ve elbiselere saldırmış, asker halka ateş açarak duruma hakim olabilmişti. Yarı resmi Journal de Téhéran, bu olay vesilesiyle yaptığı yayında, olanlara bütün İran'ın üzüldüğünü belirttikten sonra ülkenin dört bir yanından, hatta Basra'daki İran topluluğundan alınan haberlere dayanarak, Avrupa şapkası giymenin büyük bir hızla yayılmakta olduğunu belirtiyordu. Özellikle bu son haber, şapkaya şiddetle karşı duran Araplara karşı, Arap olmayan iki Müslüman milletin değişik yollarla şapkaya vardıklarını gösteriyordu. Şapka kullanmak İran'da Türkiye'deki kadar yaygın hale gelememiş, hatta bazen geriye dönüşler yaşanmışsa da Rıza Şah, halkını, temel sorunu oluşturan *"şapka giymenin dini açıdan suç sayılacak bir yönü olamaz"* görüşüne inandırmayı başarmış oluyordu.

Mustafa Kemal'e yakın derecede yabancı egemenliğine karşı olan Rıza Şah, İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz-Sovyet işbirliğiyle tahtından uzaklaşınca, bu ıslahatına karşı güçsüz kalmış olan mollalar örgütlenmeye ve güçlenmeye başladılar. Kararlar-

dan bazıları o zaman geri aldırıldı. Daha sonrası da 1979'da Humeyni iktidara gelince İslâma aykırı oldukları için kaldırıldı.

Aynı sıralarda bir diğer Arap ülkesinde Irak Kralı Faysal'ın daha 1920'den beri yaymaya çalıştığı milli ve ne fes, ne de şapka olmayan bir başlığa -Sidara- ilginin arttığı görüldü. Emir Faysal 1919 Ocak ayında da Paris'teki uluslararası toplantılara fesle değil, Arapların milli giysisi saydığı ageyl, kefiye ve üzerinde abayla gitmişti. Yanındakiler de ageyl, kefiye ve redingot giymişlerdi. Irakiyye veya Faysaliyye adı da verilen bu başlık *kenarsız, tepesi ortasındaki bir çukurla iki çıkıntıya ayrılmış, keçeden bir bere* idi. Faysal'ın subayları bunu önce Suriye'de, Faysal Suriye'den çıkarılınca Irak'ta kullanmaya başlamışlardı. Kenarlıklı her başlığı Hıristiyan işi sayan Müslüman çevreler ordudan cesaret alıp bunu kullanmaya başladılar.

Irak'ta da bu dönemde (1926-27 yıllarında) sarığın İslâmın simgesi olmadığı, önemi ve anlamı bulunmadığı konusu, çok tartışılır hale gelmiştir. Hazreti Ali ailesinden olmayanların sarığı taşımaması gerektiği, hatta peygamber ile yalnız anne tarafından akrabalığı olanların buna hakları olmadığı bir yasa sayılıyor, fakat bu son noktaya genellikle uyulmuyordu.

Dikkati çeken nokta, Türkiye'de devrimin, yeteneksiz kişilerin dini başlık ve giysi kullanmasına karşı yapıldığı yolundaki açıklamanın buralarda da etki yaratmış olmasıdır.

Faysaliyye kısa bir süre sonra Filistin'de de görüldü. Fes Avrupa'dan getirildiği halde bunun yerli malı kumaşla ucuza yapılabilmesi Avrupa ve Musevi mallarına karşı boykot yürüten milliyetçi Arapların da desteğini kazanmasını sağladı; o kadar ki, Arap gazeteleri Faysaliyye imalatçılarının ilanlarını bedava basıyorlardı. Hatta öğrencilerinin hepsini yerli malı kumaş ve Faysaliyye ile bezeyecek öğretmenlere armağanlar verenler bile görülmeye başlamıştı. Faysaliyye'yi yoksullara bedava dağıtanlar da vardı.

Kendine özgü bir başlık arayan Uzakdoğu'nun bir başka Müslüman toplumunda da, Faysaliyye'nin moda olduğu görüldü. Alif Ba gazetesi, Hollanda Müslümanlarının bu eğilimini ele

alarak, *"Bu gösteriyor ki en uzak ülkelerin Müslümanları ve Arapları bile ortak giysi istiyorlar. İstekler ve sevgiler yüzyılımızın Arap Bismark'ı Kral Faysal'a yönelir"* diyerek Faysaliyye'yi övüyorlardı. Ancak çabalara rağmen, Faysaliyye istenildiği derecede tutunamadı, hele fesi kökünden sarsamadı. Özellikle Suriye bölgesinde siyasi nedenlerle bambaşka bir akım başladı.

Şam'da bir gün öğrencilerin fes yerine başlarına Bedevi kefiyesi ve ageyli geçirip okula geldikleri görüldü. Yöneticiler bunları sınıflara almayınca eğitim bakanlığına başvurdular ve bu başlıkla kabul edilme sözü aldılar. Böylece ilk ve ortaokul öğrencilerinin çoğunluğunda ageyl ve kefiye görülmeye başladı. Şam'ın aş Şaab gazetesi yeni bir milli başlık ortaya konuncaya kadar bunun fesin yerini alacağını belirtiyordu. Gerçekten akım hızlanıyordu. 22 Mart 1931 günü kalabalık bir öğrenci grubu Al Marj alanında feslerinden büyük bir tepe yapmış ve Hindistan'da Gandhi'nin yönettiği yabancı malına boykot kampanyasına benzer şekilde ateşe vermişlerdi. Böylece milli başlık akımında ısrarla devam edeceklerini belirtiyorlardı.

3 Nisan'da da gençler Halep'te Bal al-Faraj alanında toplanıp, ageyl ve Kefiyye ile değiştirdikleri eski feslerini alkışlar ve bağrışlar arasında yaktıkları ateşe attılar, hatta eğlenceyi seyretmek için toplanan halkın fesleri de ateşe atılmaktan kurtulamadı. Bu arada kovalamacalar, itişmeler, kavgalar da oldu. Dört yüz kadar fes yaktıktan sonra göstericiler Dabke (halk dansı) oynayarak alandan çekildiler.

Genellikle Fesin atılmasında birleşilmekle birlikte, ageyl ve kefiyye milli başlık olarak benimsenemiyordu. Devlet Başkanı Fahri Bey Barudi, *'zarif şekilli, milli yapım, kafayı güneşten ve yağmurdan koruyacak, Müslümanların namazına engel olmayacak, Arap kişiliği taşıyacak'* milli bir başlık modeli teklif edecek olana 300 Türk Lirası ödül vadediyordu.. Bir yarışma açılması ve bunun için bir jüri kurulması gerektiğinden bahseden Fahri Bey böyle milli bir başlığın festen kefiyeye kadar

bütün serpuşları beş yılda ortadan kaldırabileceğine inanıyordu. Ancak ne fes yakmalar, ne yarışmalar, ne de ödüller, Irak-Suriye-Filistin bölgesinde fesi tamamen ortadan kaldırmaya yetmedi. Halk tabakalarında hâlâ yeni bir başlığa karşı direnç vardı; örneğin, Lübnan'ın Dürzüler bölgesindeki bayındırlık müdürü, işçilere geleneksel başlıkları yerine Avrupa şapkası (güneşten korumak için olmalı) giydirmeye kalkınca gürültüler çıkmıştı.

1938 yılı sonlarına gelindiğinde Suriye ve Filistin'den hâlâ fes yakma ve kefiyye propagandaları yükseliyordu:

"Şam'daki Arap Milli Bürosu'ndan bildirilmiştir: Filistin İhtilali Filistin topraklarının büyük kısmından casusları ve hainleri temizlemiştir. Resmi makamlar, ihtilal savaşçıları ile savaşçı olmayanlar arasında bir ayırım yapamadığı için ageyl ve kefiyye taşıyan herkesi asi saymaktadır. Bu sebeple Filistinliler savaşçılarla savaşçı olmayanlar arasında bütün farkları kaldırmak ve tüm halkın ihtilalle dayanışmasını ve bütün Filistinlilerin asi olduğunu göstermek amacıyla fesi atmayı ve ageyl giymeyi kararlaştırmışlardır. Nablus, Geniss, Tül Keram, Beisan, Gazzan, Macdal, Hebron'da daha şimdiden bu uygulanmıştır. Bir hafta geçmeden fes ortadan tamamen kalkacaktır."

Gerçi bu akımlarla fes bir hayli azaldı ve kefiyye yayıldı ama hiç kimsede fesi tüm ortadan kaldırabilecek güç görünemiyordu ve Ortadoğu'da efendi sınıfından olduğunu göstermek isteyenler yine fesi övünçle başlarına geçiriyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaysa fesi artık Müslümanlar da terk etti, turistlere satılan bir hediyelikten ibaret kaldı.

Notlar:

Stamboul, 04.07.1877, Seraskeriyat sözcüsü Hakikat gazetesinden
Jean Dejeux'den
05.01.1899 tarihli Darülsaltanata gazetesinden, India Office, L/R, 5-25,
14.01.1899'da biten haftalık rapor.
Revue du Monde Musulman, c. 3, No: 10 (1907), s. 343-344
F. Taillardat, "Quelques Aspects de la Turquie Nouvelle
MN c. 27, s. 25-28

10.
Bölüm

KADIN HAKLARININ İÇERİĞİ

Tanzimat'tan Kemalistlere Türkiye'deki Evrim

Atatürk'ün ulusçuluk anlayışının en doğal sonucu, din-dil-ırk-kavim-cins farkı gözetmeden toplumun bütün bireylerini eşit saymaktır. Dolayısıyla ister kendiliğinden, ister başka yöntemlerle kullanılan bütün unvan, lakap ve sıfatlar Türkiye Cumhuriyetinde iki yasa ile kaldırıldı[1] ve böylece imtiyazlı sınıf anlayışı yok edilmişdi. Türkiye dışındaki bütün İslam dünyasında geleneksel yapı devam ettiğinden ve himayeciler için de bu aracı grubu elde ederek kitleleri kontrol altında tutmak kolaylaştığından davranış iki çevreye de hoş görünmedi. Sömürgeciler için, girişimi Bolşevikliğe benzeterek yermek kolaydı. Zaten konunun üzerine fazla eğilmemişlerdi. Müslüman kesimin ise onlardan bile daha az ilgilendiği söylenebilir.

Din-ırk-kavim farkının bir ayırıcı unsur sayılmaması esasen Tanzimat'ın *'Evrensel İnsan Hakları'* yönündeki ilk önemli adımıydı. Müslümanla gayri-Müslimi eşit sayan, dolayısıyla İslâmi uygulamaya ters düşen bu anlayış, Türklere Tanzimat'tan itibaren yakıştırılmaya başlanan dinsizlik, kâfirlik, gavurluk sıfatlarının kökleşmesinde en önemli etken olmuştur. Her şeye rağmen, çağdaşlaşmanın ilk adımını oluşturan bu karardan Osmanlı Devleti sonuna kadar vazgeçmemiş, Türkiye Cumhuriyeti de aynen devam ettirmiştir. Himaye yönetimlerinde yerliler -genellikle Müslümanlar- ikinci sınıf vatandaş sayılırken Türkiye'nin tüm haklarını tanımasını İslâmm ruhuna, özellikle anayasalardaki *"Devletin dini İslamdır"* maddesine aykırı sayanlar tabii çıkacaktı. Kendilerinin toplumları içindeki ikinci sınıflık durumuna *"yine de kendi işlerimizde şeriat uygulanıyor"* kılıfıyla teselli bulabi-

liyorlardı. İkinci Dünya Savaşından sonra *Birleşmiş Milletler* kurulup yeni bir *Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi* yayınlandığında onaylamayan, başta Suudi Arabistan olmak üzere az sayıda İslam devleti çıkmıştır. Gerekçeleri şeriatın bu bildirgenin içeriğinden daha kapsamlı olduğu iddiasıdır.

Kemalistlerin bu alanda Tanzimat uygulamasının üzerine çıktıkları husus, kadın-erkek eşitliğini getirmeleri olmuştur. Gerçekte bu adımın kökeninde de Tanzimat'la başlamış ilk girişimler vardır. İslam dünyasında kadınların toplumda daha aktif bir rol oynamaları yolundaki ilk eylemleri oluşturan girişimleri kronolojik bir özetle aktararak, Kemalistlerin devraldıkları mirası daha belirgin bir hale getirebiliriz. Bu mirasın hukuk alanı kadar sosyal yaşamı da ilgilendiren bir kapsamı olduğuna özellikle dikkati çekmek isteriz.

1845 kadının kırsal kesim dışında, modern şehir yaşamı içinde çalışması için ilk adım.
1863 Kız öğretmen okulunun açılışı,
1869 Kız sanayi mektebinin açılışı,
1869 Basında ilk özel kadın ekinin yayınlanması,
1874 basında kadın resmi içeren ilk karikatürler
1877-78 Rus Savaşı vesilesiyle kadınların göçmenlere fiili yardımı,
1880'ler kadın yazarların belirmesi,
1890'lar özel kadın dergisi,
1890'lar kız çocukların eğitilmesi için Babıali'nin Yemen'de bile faaliyete geçmesi,
1889/1898 bir Avrupalı imparatoriçeye kolunu vererek sarayda gezdiren ilk hükümdar (Abdülhamit Alman İmparatoriçesi.ni Mehmet Reşat da Bulgar Kraliçesini aynı şekilde ağırlamıştır.).
-1900 Serveti Fünun'da Sanayi-i Nefise adı altında ilk çıplak kadın resimleri,
1904 Loti'nin haremlerle ilgili romanlarına Türk kadınlarından tepki,

1908 Meşrutiyet'in ilanı vesilesiyle sokak gösterileri sırasında bir kadının ilk kez peçesiz nutuk vermesi,
- İttihat ve Terakki fırkasında kadın kolu girişimi,
- Çok sayıda kadın dergisi ve derneğinin belirmesi,

İttihat ve Terakki'nin kadın sorununu milli bir iktisat ve kültür sorunu olarak kabulü ve çalışması (Çalışan kadınların artması kadın hakları tartışması açtı),
1913 Uçağa binen ilk Türk kadını,
Hilaliahmer'in ebelik, hemşirelik okulları,
Dünya savaşı sırasında geçim sıkıntısı sebebiyle çok sayıda kadının aile geçindirmek için çalışır duruma gelmesi.
1918 Kadınları Koruma Derneğinin gazete ilanıyla dul kadın ve erkekleri evlendirme girişimi

İslam dünyasında İstanbul, Kahire, Beyrut gibi merkezlerde yerli gayri-Müslimler ve Avrupalılar arasında kadınların eğitimi ve çalıştırılması konusunda hayli faaliyet vardı. Biz kronolojimizde bunları dikkate almadık. Sadece Müslümanları ilgilendiren durumları belirttik. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi Müslüman kadınlar arasında Türkiye dışında en önde olan Mısır'da eylemler ancak 1910'larda başlar. 1919'da İzmir'in işgali ile başlayan dönem Türk kadınının siyasette fiilen rol almasına tanık olmuştur. Birçok isim verilebilirse de, yazarlığı ile ülke içinde de dışında da büyük üne sahip bulunan Halide Edip'in simge haline geldiği söylenebilir. Ölüm kalım savaşında olan Türkiye'de artık kadının peçeli ya da peçesiz olması sorunu ortadan kalkmıştı. İstanbul mitinglerinde yüz binlerin karşısına Halide Edip ve arkadaşları yüzü açık çıktılar, kimse de yadırgamadı. Bu arada Anadolu'da kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri arasına kadın derneklerinin de katıldığı görüldü. Sivas, Burdur, Amasya, Erzincan, Kayseri, Bolu'da kurulan dernekler Kemalist politikalara tam destek verdiler. Ankara'nın Paris'teki temsilcisinin eşi Müfide Ferid (Tek) de bu dönemde yurtdışında Türk kadınının başarılı bir temsilcisi olarak göründü. Ancak İstiklal Savaşı'nın dışarıdan fark edilmeyen gerçek kadın kahramanı Anadolulu köy-

lü kadın oldu. Sırtlarında silah taşıyarak, silah altındaki çocuk ve eşlerinin üretimdeki boşluğunu doldurarak zaferde büyük bir paya sahip oldular. Bu sebepledir ki Büyük Zafer'in hemen ertesinde 1922 Aralık'ında Gazi'nin bir heykelinin yapılması bahis konusu olduğunda Yakup Kadri bunun Anadolu kadının güttüğü arabalar arasına yerleştirilmesini önermiştir. Nitekim daha sonra Ulus'daki Zafer Anıtı'na mermi taşıyan bir kadın konmuştur. Yüzü de açıktır. Bu nokta üzerinde durmamızın sebebi Mısır'daki bir olayla karşılaştırılması içindir. Bu çabalar sırasında kaç göç hesaplarının düşünülemeyeceği açıktı. Bu arada Halide Edip'in ihtilalci kadın niteliğiyle idama mahkum edilen ilk Müslüman kadın olduğunu da anımsatalım.

Oniki yıl süren savaşlarda çok sayıda genç erkek nüfusunu kaybeden Türkiye'de savaş sonrasında ekonominin çalışan kadın ihtiyacının artması kaçınılmazdı. Çalışan insanın ise düşüncesinden yaşamına kadar her şeyi, evde kapalı olandan farklı olur. Daha zaferin kazanılmasından önce M. Kemal Ankara'da öğretmenlerle yaptığı toplantıda erkek ve kadın öğretmenlerin bir arada bulunmalarını istemiş ve onlara aynı mesajları vermişti. M. Kemal, kadının eğitim görmediği bir toplumun çağdaşlaşabileceğine inanmıyordu. Tevfik Fikret'in dizesini tekrarlıyordu: *"Elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer."* Zaferden sonra kadın haklarına erişilmesinin aşamalarını şöyle özetleyebiliriz:

1923 Şubat/Mart'ı M. Kemal Bursa ve Konya nutuklarında kadınları cemiyette yerlerini almaya dave etti.

- İstiklal Madalyası alan kadınların listesi gazetelerde yeraldı.

Ankara'da başı örtülü ama yüzü açık olarak meclis görüşmelerini izleyen kadınlara cumhurbaşkanının eşi Latife Hanım da katıldı.

Latife Hanım aynı kıyafetle yurt gezilerine de katıldı, ata binmiş resimleri basında yeraldı.

1923 sonunda İstanbul'da tramvaylarda erkeklerle kadınları ayıran perde kaldırıldı, kocasıyla gezen kadının yanyana oturabileceği belirtildi.

1924'te Ankara'da danslı bir suare yapıldı.

- 22 Ağustos 1924'te hukuk mezunu üç kadın adalet bakanından yargıçlık istedi, ancak bakanlıkta çalışmaları kabul edildi.
  1925'te Selma Ekrem şapka giyen ilk kadın oldu.
- 4 Eylül 1925'te İstanbul'da Türk kadınları ilk kez bir baloda güzellik yarışmasına katıldılar.
  Latife Hanımla Sovyet başkanının eşi Kamaneva arasında mesajlar başladı.
  Boşalan iki milletvekilliği için Kadınlar Cemiyeti Halide Edip ve Nezihe Muhittin'i aday gösterdi.
  17 Şubat 1926'da uzun süren bir çalışmadan sonra İsviçre yasaları esas alınarak hazırlanan *Türk Medeni Kanunu* kabul edildi. *Şahsın Hukuku, Aile Hukuku, Miras Hukuku* ve *Ayni Haklar* yeni bir yapıya bağlandı.
- Bunu *Türk Ceza Kanunu* ve *Hakimler Yasası* izledi.
  Bunlarla bireyin din zorlamaları dışında kendi kararlarıyla yaşamını yönlendirmesi hakkı tanındı.
- Peçesiz dolaşanlara karşı tepkileri engelleyici önlemler alındı.
  1926'da hukuk mezunu kadınlar baroya üyelik hakkı istedi.
  1926'da ilk kadın dişçi ve 1927'de de ilk kadın avukat göreve başladı.
  1928'de 19 Mayıs şenliklerinde öğrenci kızlar da şortlu olarak törenlere katılıp jimnastik hareketleri yaptılar.
  1928'de Afgan kraliçesi yüzü ve başı açık olarak Türkiye'ye. geldi.
- Şubat 1929'da Cumhuriyet gazetesi ilk güzellik yarışmasını düzenledi. 121 katılımcının resmi yayınlandı (Sadece yüz güzelliği bahis konusu).
- Temmuz 1929'da Taksim stadında yapılan atletizm yarışmalarına kadın atletler de katıldı.
  Kadınların seçme ve seçilme hakkı üzerinde tartışmalar başladı.
- 1929'da İş Bankası'nda çalışan 556 memurun 86'sı kadındı.
  1929'da okulların jimnastik gösterilerinde 3000 öğrenciden 1000'i kız öğrenciydi.

1929'da Ankara'da toplanan 3. Tıp Kongresi'ne 8 doktor kadın katıldı.
1930' ilk kez bir kadın şoför ehliyeti aldı.
- 3 Nisan 1930'da belediye seçimlerinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa çıktı.
Mayıs 1930'da ilk kadın yargıç göreve başladı.
1930'da üç kadın siyasi partiye üye kaydedildi.
1931'de ilk kadın operatör göreve başladı.
1932'de Keriman Halis *Dünya Güzeli* seçildi.
1932'de ilk kadın hükümet tabibi ve dışişleri memuru atandı.
1933'te kadınlara muhtar olma hakkı tanıyan yasa çıkarıldı.
1934'te ilk kadın muhtar göreve başladı.
1935'te *Uluslararası Kadın Birliği Kongresi* İstanbul'da toplandı.
1936 ilk kadın askeri pilot uçuşa başladı.
1941'de kadınlara askerlik dersi verilmeye başlandı.

Bir yandan kadının eğitim ile, çocuğunu yetiştirmede ve ailesine katkıda modern zamanların ihtiyaçlarını bilmesi sağlanmak istenirken, diğer yandan da üretici olarak ülke ekonomisine bilinçli katkıda bulunması, sadece tarla işçisi olmakla yetinmemesi sağlanmaya çalışılıyordu. 1965'de Pakistan'da Birleşmiş Milletler'ce düzenlenen bir seminerde, İran ile Pakistan'da üretimiyle ülke ekonomisine katkıda bulunan kadının sadece %5 olmasına karşılık bunun Türkiye'de %45 olduğu belirtilmişti.

Hayli eski bir geleneği olan kadının özgürleştirilmesi girişimi bu düzeye varıncaya kadar tabii ki dalgalanmalar geçirecekti. Bu nedenle, diğer bütün devrimler için olduğu gibi, kısa vadeli değerlendirmelerde başarısız kalacağına yönelik uyarılara sık rastlandığı gibi, çelişkili yargılar da sık oluyordu. Bu durum konunun genellikle bir bütün olarak değil, şekil (çarşaf, peçe) ve öz (haklar) olarak ayrı ayrı ele alınmış olmasının sonucudur. Biz de incelememizi buna göre yapacağız.

Avrupa'nın Önüne Geçen Adım

M. Kemal'in çağdaşlaşmanın kadının özgürlüğü olmadan sağlanamayacağı hakkındaki sözleri, dinsizlik suçlamasına aldırmadan peygamber'in bu tür bir kapanmayı emretmediğini ifadesi, kendi nikahında bir evlenme ihtilali sayılacak derecede geleneksel törenlerden ayrılması, İslâmi geleneğe aykırı olarak gelinin erkekli kadınlı misafirlerin önüne çıkması, harem öyküleriyle düşünmeye alışmış Batılıları hayli şaşırtmıştı. *"Bu davranışlar bir feminizm sayılmasa da Türkler açısından büyük ve şaşırtıcı bir değişmenin avukatlığıdır"* diyenler vardı[2]. Tabii getirebileceği tehlikeleri anımsatanlar da[3]:

"Papa ve Kilise kadına kapanmayı önerirken, korkusuz ve girişimci Türk başkanı kadınlarına açılmayı öneriyor. Kemal dikkat etsin, toprak ayağının altından kayabilir. Böyle masum başlangıçlar bazen kötü sonuçlanabilir... Kemal'in uygarlık anlayışını kabul edersek İskoçlarla Macarlar uygar değildir."

M. Kemal'in eğlence ve dansı teşvik ettiğini ama Türklerin bu adımda aşırı gittiğini, öbür yandan peçenin hâlâ kaybolmadığını, sadece İstiklal Mahkemesi geliyor denince sokakta tek bir peçeli kalmadığını ileri sürenler var. Trabzon'a gönderilen bir tiyatroyu seyre kadınların da gitmeleri emri verildiği, taassubun aşılamadığı belirtiliyor.[4] Buna karşılık olaya tamamen sosyolojik açıdan bakanlar da yok değil. Hem de bir misyoner dergisinde[5]:

"Geçmişle kopuş, sosyal ve dini geleneklerden kopuş eğer ahlâki bir anlam ve dinamik taşımazsa zarar verir. Ama Türkiye'de bu ahlâki dinamiği gerçekten arayan çok erkek ve kadın bulunduğuna inanıyorum. Bu sebepledir ki Türk kadınının geleceğine inanıyorum."

Türkiye'de bir güzellik yarışması düzenlenmesi ve Keriman Halis'in Dünya Güzeli seçilmesi bambaşka düşüncelerin açıklanmasına zemin hazırladı. Önce *"Harem kalmıyor"* diye üzülen eskinin hayranları belirdi. Sonra işin asıl yüzü anlaşıldı[6]

"Dünya Güzeli seçilmesi olağanüstü bir heyecan yarattı. Ülke dışında saygı duyulması arzusunun tatminiydi. Kişilik ve ahlak açısından Keriman Halis pek uygun bir seçimdi. Zira modernliğe ılımlı uyumla, eski ahlak ve davranış formülünü bağdaştıran orta sınıfa mensup bir temsilciydi ve Türk çağdaşlaşmasının simgesi oldu. Gelecekte Türk gencinin kültür ve meziyette de dünya şampiyonu olması umudunu belirterek yine Gazi en uygun değerlendirmeyi yaptı."

Türk kadınına bütün siyasi hakların tanınması ise bazı çevrelerin ısrarla üzerinde durduğu gibi, serbestliğin sadece bir eğlence ya da soyunma hedefi gütmediğini, kadını toplumun dinamik bir elemanı haline getirmenin hedeflendiğini gösterdi. Türkiye'nin Ortadoğu'da feminizmin lideri olduğu; diğerlerine örnek olacağı; Fransa, İtalya, Almanya gibi ülkelerin Türkiye'nin gerisinde kaldığı türü yorumlar sık sık görülmeye başlandı. İstanbul'da toplanan *12. Uluslararası Kadın Kongresi* vesilesiyle yapılan yorumlar da artık Türkiye'nin bu konuda dünyanın en ileri birkaç ülkesi arasına yerleşmiş olduğunu onaylıyordu[7]:

"TBMM'de Washington'dakinden en az üç misli milletvekili var. İngiliz Avam Kamarasındakinden de fazladır. Harem ve peçeden on yıllık bir sürede parlamentoya geçiş ihtilalci bir olaydır, ama ihtilaller arasında da farklar var. Fransa 150 yıl önce kapsamlı bir ihtilal yapmıştı, sonra birkaç tane daha küçük çaplısını yaptı ama Fransız kadınları hâlâ hakları için savaşıyorlar."

"Lady Astor dedi ki: Yönetici diktatörlerinin emriyle çocuk yapmaktan başka hakları bulunmayan Alman ve İtalyan kadınlarına acıyorum. Amerika, İngiltere, Türkiye ve diğer özgür ülkelerde de kadın çocuk doğurur ama emirle değil... M. Kemal Atatürk'ü bir diktatör sayarım ama Mussolini, Hitler ve Stalin'den farklı bir diktatör..."[8]

Kadın hakları genel çerçevesi içinde *Medeni Kanun*'u özel olarak irdeleyen az sayıda değerlendirme de var. 1925-26'daki Musul görüşmeleri sebebiyle Türkiye'deki her oluşumu negatif taraf-

larını ön plana çıkararak değerlendirmeye devam eden İngiliz çevreleri bu konuda önde geliyor. Times'tan bazı alıntılar vereceğiz[9]:

"M. Kemal'in hukuki ıslahat konulu nutku büyük önem taşıyor, Lütfi Fikri'ye saldırısı yersiz...",

"Türkler Hıristiyanlar için yaşamı çekilmez yapıyor...",

"Farklı toplumlar için yüzyıllar önce hazırlanmış yasaları kabul bir traji-komedidir. Türk aydınları modern Bağdat'tan çok modern İsviçre'yi sempatik göstermeye çalışıyorlar. Bu uygunsuz davranışı zaten erkekler hoş karşılamazken acaba serbest meslekler ve çeşitli kamu hizmetlerinde paylarını giderek artıran Türk kadınları ne düşünecek?.. Her şey uygulama şekline bağlı..."

Yeni Osmanlı Devletinin Islahat Denemeleri başlıklı yazıdan:

"Türkiye en uygun diye aldığı İsviçre yasasından da ileri gidiyor. İnsan endişeleniyor. Bir tepki gelmeyecek mi, en Sünni İslâma geri dönmek için 'ihtiyar Türk' ayaklanmayacak mı? Eninde sonunda M. Kemal tek bir kişi. Bu günlerde bir diktatörün yaşamı korkunç gerginlikler içinde geçiyor, bunun altındakiler er ya da geç ezilecektir (...) bir kez yok olursa ne olacağını kim söyleyebilir. Bu reformlar M. Kemal'in işi değil, yüz yıl önce başlamıştı ve şimdi hesaplanamayacak insan hayatı ve ızdırabı pahasına salt bir Osmanlı Devleti kurmak için çabalıyorlar. (...) Islahatlar yaşayabilir mi? Türkiye'ye mükemmel bir sivil kanun verildi ama eğer iyi kanunlar iyi hükümetler yaratabilseydi Türkiye'nin reformlara hiç ihtiyacı olmazdı. Yasayı ülkesine getirmiş olanlar acaba iyi ve dürüst yöneticileri de çıkarabilecekler mi? Bu, Osmanlı hanedanını basitçe sürüvermekten daha zor bir şeydir..."

Yazarın *Bağdat Modernliği*'nden bahsetmesi, himayeci yönetiminde oluşturdukları çağdaşlaşmayı herkese kabul ettirme isteklerinin ürünüdür. Nitekim aynı dönemde Mısır'da bir İngiliz gazetecisi verdiği konferansta Mısırlıların eskiye sadık kalmalarını sağlayan İngiliz idaresinden mutlu olduklarını bu sayede Türkiye'den daha modern (çağdaş) olduklarını ileri sürüyordu. Fransızlardan da eleştirenler yok değildi. Osmanlı Devletinin son yıllarında Türkiye'de bulunmuş ve eski Doğu'nun kaybol-

masından ötürü üzüntü duyan Bertrand Bareilles yeni yasaların zorlanmadan işlerlik kazanmasını Türklerin karakteri olmaması ve yoğrulabilirliğinin yüksekliğine bağlıyordu. M. Kemal'in dini ıslah ettiği iddiasını reddedip hemen hemen iptal ettiğini ileri sürüyor ve o da tepki gelmemesine şaşıyordu. Medeni Kanunu Türklerin Hıristiyanlaştırılması için araç sayanlar da -pek az da olsa- vardı. Yeni yasa ile Müslüman kadının gayri-Müslimle evlenmesine bir engel kalmaması ve o günlerde bu tür bazı evlilikler olması onları cesaretlendirmişti.[10] Cumhuriyet gazetesi de savunmak gereğini duydu: *"Kanunu Medeni'den beri Türkle evlenen gayri-Müslim pek çoktur. Gayri-Müslimle evlenen Türk kadını ise sadece üç. Bunlardan ikisinin annesi zaten gayri-Müslim imiş, öbürünün babası ise kızını reddetmiş".*[11]

Medeni Kanun olayına ciddi ve bilimsel açıdan bakanlar fazla değildi. Bu adımın Lozan'da kapitülasyonların kaldırılması için Türkiye'nin evrensel hukuk anlayışını kabul etme vaadine uyduğunu anımsatanlar da vardı. Aynı zamanda ülke içinde azınlık haklarının kalkmasını sağladığı da anımsatılıyordu[12]:

"Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin arkasından Rumlar da azınlık haklarından vazgeçtiler. Lozan, 37 ve 45. maddelerde gayri-Müslim azınlıkların aile hukuku açısından özelliklerinin devamını kabul etmişti. Bunların belirlenmesi için karma komisyon çalışması yapılacaktı. Vazgeçmeleri, Medeni Kanunun herkese eşitlik ve çağdaşlık getireceğine inanılmasındandır. (...) Böylece Fener'in siyasi yetkisi de kalkmış oldu. Artık dini ayrılıklar da kalkmış oluyor. Bu yasa Ortadoğu'nun huzura kavuşması için çok önemli. Din farkı olmadan ortak vatan fikri yerleşecektir. Ulus birlik bir cephe oluşturacak, yabancı entrikaları eskisi gibi oyunlar için uygun alan bulamayacaktır. (...) Esasen bu hakları devam ettirmek isteselerdi de işletemezlerdi."

Aynı yazar yasanın meclisde kabulünden sonra *"Gerçek İhtilal"* deyimini kullanmış, bilimsel ve akılcı hukuk sistemi olarak nitelemişti. Bir başkası *"Modern zamanların en karakteristik ve köklü moral devrimi"* deyip ekliyordu *"ilme ve saf bilgiye açma*

açısından M. Kemal Peygamberinin izinde olduğunu iddia edebilir. Hukuk ve yasalar açısından onunla çatışmıyor. İnsani açıdan bakarsak onun devamcısı olduğu söylenebilir." Lozan'da eskiden kalmış kapitülasyon davalarını çözmek için kurulan Karma Mahkemelere altı yıl içinde yalnız dört davanın havale edilmiş olması da yeni yasaların evrensel niteliğine örnek olarak gösterilmişti. *"Kağıt üzerinde hayran olunacak bir hukuk sistemi bulunduğu ancak tam işlemesi için yeterli personelin yetiştirilmesinin gereğini"* vurgulayanlar da vardı.

Değerlendirmesi özel önem taşıyan bir diğer isim de, Londra Üniversitesinde İslam hukuku ve Türk toprak hukuku profesörü olan Leon Ostrorog'dur. Osmanlı örfi yasalarının şeriattan farklılığını vurguladıktan sonra ekler[13]:

"Henüz şimdilik hukukun ve adaletin laikleştirilmesi gerçekleştirildi. Peygamber 'aklımla karar veririm' diyeni onaylamıştı. Bu yeni anlayış dinden dönme, sapkınlık mı, yoksa skolastik mantıkçıların kurnazlığından etkilenmeden önceki saf, liberal İslâmın anlayışına bir dönüş mü? Cevabı verecek olan Batılı İslam araştırmacıları olmayacaktır."

Kemalist Modeli Tercih Edenler

İslam dünyasında kadın konusunda Türk örneğini en yakından izleyen İran Şahı Rıza Pehlevi oldu. Önce 1928 yazında peçeli de olsa kadının kocasıyla birlikte sokakta dolaşması ve bir pastaneye oturması ile yol açıldı. Örneği Tahran polis müdürünün vermesi gençleri cesaretlendirdi. *Çadır*'ı (çarşaf) bırakanlar çıktı. Ancak Afganistan'daki olaylar yüzünden peçe hemen kalkmadı. Bu arada basında -şüphesiz hükümetin izniyle- kadınların eğitimi konusu gündeme getirildi. Bu dönemde İranlı bir şarkıcı ancak sıkı polis önlemi altında yüzü açık olarak ilk konserini verdi. 1931 Ağustos'unda evlenmede kadına haklar getiren bir yasa kabul edildi. Evlilik kayda geçecekti, erkek başka eşleri varsa önceden bildirmek zorundaydı, kadına mahkemeye başvuru hakkı tanındı,

kızların küçük yaşta evlendirilmesi kaldırıldı, Müslüman kadının gayri-Müslim ile evlenmesi hükümetin iznine tabi tutuldu.

Türkiye kendini Avrupa ile bütünleştirirken *Doğulu Kadınlar Genel Kongresi* 27 Kasım 1932'de Tahran'da toplandı. Burada İran'daki gibi hakları belirleyecek yasa yapılması, kadınlara eğitim hakları sağlanması, günahkarlıktan vazgeçen kadınların topluma kazandırılması için çalışma yerleri oluşturulması önerildi. Seçme hakkı ise okur-yazar kadın sayısının %50'yi geçmesinden sonraya bırakıldı. İran, Şah'ın Türkiye'yi ziyaretinden sonra 1935'de peçenin kaldırıldığını resmen açıkladı. Resmi ağızlar bunun *"cehalet ve batıl itikat peçesini kaldırmayı amaçladığını, çarşafın kaldırılmasının çok önemli olmadığını"* söylediler. Özellikle öğrenci kızlardan peçe kaldırtılarak gençlerin katkısı sağlanmaya çalışıldı, Şah'ın eşi ve saray halkı da sokağa peçesiz çıkmaya başladılar. Eşi reforma katılmayan memurun görevine son verileceği söyleniyordu. Sitare-i Cihan gazetesi Kemalistlerin gerekçelerini tekrarlıyordu: *"Peçe ve çarşaf şehirliye özgüdür, köylü ve göçer bilmez, meziyet ve ahlak peçede değildir."* Türkiye örneğini izlemenin, dinin esasıyla ilgisi olmayan alışkanlıkları ortadan kaldırmak için gerekli olduğunu yazanlar da vardı. Bunlar belki de Azeri Türklerini etkilemek için yazılıyordu. Filistin'de İran'ın peçenin yanısıra Türkiye gibi Arap harflerini de atıp İslam dünyası ile ilişkilerini keseceği söylentileri dolaşmaya başlayınca İran Konsolosu şu açıklamayı yaptı:

"Peçeyi İran halkı kendisi atmak istiyor, zira şehirden başka yerde kullanılmaz. Şimdi şehirliler de bırakıyor. Çağdaş yaşamın gereğine uygun doğal bir davranıştır, taklit değil."

8 Ocak 1937'de İran'da kadın haklarının yıldönümü kutlandı. Şah, eşi ve kızlarıyla birlikte diploma törenine katılıp bundan böyle yüzleri kapalı olarak topluma yabancı yaşamayacaklarını söyledi. Bu arada yeni ceza yasası çıkarıldı. Kadınlar üniversiteye alınmaya başladılar. İlk üniversiteli kız, İran'ın eski Türkiye Elçisi Müsteşarrüd Devle'nin kızı Şayeste Sayeg uzun süre yaşadığı Türkiye'nin kadını hakkında bir konferans verdi. 1941'de

İran'ın İngiltere ve Rusya tarafından işgali ve Şah'ın sürülmesinden sonra peçeden başlayarak geri adımlar atılmaya başlandı. Gerçi kadınlar hâlâ üniversite okuyor, hemşirelik, öğretmenlik, sekreterlik, daktiloluk, arşivcilik, tercüme işleri yapıyorlardı. Ancak aydınla halkın bütünleşmesi yönüne gidilmedi. Aksine oğlu zamanında bu fark daha da arttı. Ulema güçlenince özellikle kadını erkekle eşitleştirme yolundaki adımların geri alınmasını istemeye başladı. 1979'da Humeyni rejiminin gelişiyle kadın tekrar çarşaf ve peçeye girdi, kazandığı hakların bazılarını da kaybetti.

Ülkesini İngiliz kontrolünden tam kurtardığı için sevilen Afganistan kralı Amanullah, Türkiye'de Osmanlı zamanında yetişmiş bir ıslahatçı olan Mahmud Tarzi'nin kızıyla evliydi. 1920'li yılların başında Osmanlı Türk subaylarını ordusunda ıslahat yapmak için çağırmış ve Kemalistlerle son derece dostça ilişkiler kurmuştu. Amanullah da kadın eğitilmeden toplumun yükselemeyeceğine inanıyordu. İlk adımını kızların kocalarını kendilerinin de seçebilmesi kararıyla attı. Mollaların kışkırtmasıyla ayaklanma olunca üzerlerine askerle gidip bastırdı. 1928'de eşiyle birlikte Avrupa'ya giden belki de ilk Doğulu hükümdar oldu. Eşi ve nedimeleri bütün seyahatte yüzü açık ve kralın yanı başında bulundu. Atatürk onlara çok büyük dostluk gösterdiği gibi Amanullah da Türkiye örneğinden etkilendiğini, çok kadınla evliliğe karşı olduğunu saklamadı. Bu gezisi sırasında iki kanattan büyük tepki geldi. Mısırlılar, Kahire'de camiye başında silindir şapka ve eşiyle birlikte gittiği için çok kızdılar. Kral Fuat kendi vatandaşlarının tepkisi endişesiyle fazla birlikte görünmemeye özen gösterdi. Özellikle eşini programlara sokmadı. Operayı peçe ile seyretmesini istedi. Her ne kadar Mısırlı prens ve prenseslerin Avrupa'da gezerken her çeşit Avrupalı davranışı uyguladığı biliniyor idiyse de aynı şeyleri ülkede yapmaları hazmedilemiyordu. Bu yüzden Mısır'dan bütün Arap dünyasını etkileyen ve Türkiye'ye özentiyi yeren yayınlar çıktı. Bunlar arasında *İslâmı Yayma Cemiyeti*'nin sözcüsü *El Takva*'nınki ilginçtir. Peçe konusunda bir karı-koca tartışması sırasında erkek söze başlar:

"- Başka erkekler seni sokakta, evdeki kılığında görürse, ne güzel demezler mi?
- Onlar serserilerdir.
- Hayır akıllılardır. Peygamberin iki eşi, kör İbni Umm Maktum'a Kur'an okuyorlardı. Peygamber kızdı. 'Ama kör' dediler. Yanıt verdi. 'Ama siz kör değilsiniz, onu görüyorsunuz.' Peygamberimiz böyle basit bir şeye kızdıktan sonra, gözleri önünde karısının genç insanları öpmesi karşısında duyguları hiç harekete geçmeyen bir kralın eşine (Afganistan kraliçesi) kızmamalı mıyız?"

Afganistan'daki ıslahata ikinci yoğun tepki Hindistan'dan gelmiştir. Dünyada büyük yankı yapmamış olsa da İngiltere, Kemalistlerden önce 1919'da Amanullah'tan yenilgi aldığını ve ülke üzerindeki kontrolünü kaybettiğini unutamıyordu. Ayrıca bu ülkenin Türk devrimci modeline fazla açık olması ve çok köşeye sıkışırsa Sovyetlerle de anlaşabileceği endişesi, Hindistan'ın geleceği açısından önem taşıyordu. 1920'li yıllar boyunca İngiltere Türk etkisinden korkmakta devam etmişti, oysa giderek artan sayıda Türk uzmanı Kâbil'e yerleşiyordu:

"Afganistan, çağdaşlaşmasını Türkiye'nin yönlendirmesini istedi. Fransız yazarı Yarbay G. Besnard şöyle diyor: Amanullah uygarlık ve ilerleme yolunda yol göstermesi için Türkiye'yi seçti. Avrupa için pek onur verici olmayan bu karar, aydınlanmanın geldiği Paris'te sürpriz etkisinden sıyırmak amacında olduğunu göstermiş oldu."

Bu eleştirilerin, Kemalistlerin Türkiye'yi yabancı kontrolünden tamamen çıkarmak amacıyla içerde tam bir tasfiyeye girişmeleri üzerine yapılan eleştirileri andırdığı dikkatlerden kaçmıyor. Türkiye'nin kendi himayeci rejimlerine kötü örnek olduğunu düşünür ve yıkılmasını beklerken aksine bunun yaygınlaşması tabii ki işlerine gelmiyordu. Bu arada Amanullah toplumundaki güçleri iyi hesap etmemekten doğan taktik hatalar da yaptı. Bunlar II. Mahmut'tan beri bilinmeyen şeyler değildi. Portreleri sokaklara

asıldı. Kraliçe bir törene peçesiz katıldı. Mollalar itiraz edince kral *"Kadınlar köyde peçe takıyor mu? Hayır... Öyleyse karar şehirliler içindir, köylü kadınlar peçeyi arzuladığında şehre de koyarız"* gerekçesiyle susturdu. Kadınlar şehirlerde peçesiz dolaşmaya başladı. Memurların birden fazla evliliğinin engellenmesine girişildi. Bu oluşumlar sırasında tutucu dinci çevrelerle İngilizlerin işbirliği yaptığı ya da bunların Hindistan'ın İngiliz yönetiminden destek gördüğü hakkında birçok iddia ileri sürülmüştür[14]:

"Avrupa'dan Kâbil'e dönüşünde Ankara diktatörünün örneğinden esinlenerek hareket başladı. Kaybedişinin sebebi budur. Aşırı dine bağlı kitleleri hazırlamadan ıslahatı zorlamak tehlikeli oluyor... M. Kemal örneğinden esinlenmesi, Moskova'yla politik yaklaşımı İngilizleri endişelendirdi. Ama M. Kemal gibi her şeyi kabul ettirecek gücü yok idiyse yapmamalıydı."

"İngiltere Hindistan'ın kapısında, bir tür yenileşmiş Türkiye'nin Afganistan'da belirmesinden endişeliydi."

Amanullah'ın kusuru tam kararlı ve enerjik olmamasında aranmalıdır. Tahtı terkederken yayınladığı veda mesajında bu yumuşaklığı hissedilir:

"Ülkemi terk etmem savaşı kaybetmemden değildir. Afganlıların birbirlerini öldürmelerini istemedim... Önerdiğim ıslahatı aşiretlerin temsilcilerinin oluşturduğu meclise onaylattırmıştım. Ama sonra aykırı diye karşı çıktılar. On yıllık saltanatım Afganlara daha sonra meyvesini vereceğini umduğum uygarlık tohumlarını tanıttı. Bir atasözü derdi ki; Eğer sevdiğim yaşıyorsa, ruhum da kalbim de kırılsa ne diye endişeleneyim."

Onu deviren Habibullah'ın Afganlılara ve bütün İslam dünyasına hitaben yayınladığı bildiride Amanullah ile yakınları dine ihanet, şeriatı Muhammediyeyi inkâr, Avrupa yolunu izlemek, dini ve ulemâyı dağıtmakla suçlandılar. Hain ve kâfir Amanullah'a karşı dağ taş dolaşıp ulemanın fikrini ve desteğini aldığı, ulemayı ve İslâmı kurtarmak için hareket ettiği ekleniyordu. Kısa süre sonra Habibullah, Amanullah'ın yeğeni Nadir Şah tarafından dü-

şürüldü ve çağdaşlaşmaya daha yavaş ve ılımlı bir tempo ile devam edildi. Kadınlarla ilgili konulara fazla dokunulmadı.

Türk örneğini izleyen bir diğer ülke de Arnavutluk olmuştur. Nüfusunun üçte ikisi Müslüman olduğu halde başından beri dini politikanın dışında bırakmaya özen gösteren (1929 Anayasasının 5. maddesi) Arnavutluk'ta daha 1923'de *Müslüman Yüksek Konseyi* kadının peçesiz dolaşabileceğine karar verdi. Çok kadınla evlilik de kaldırıldı. Saray-Bosna'da da *Müslüman Konseyi* 1928'de hem peçenin hem çok evliliğin kalkmasını kabul etti. Aynı şekilde Bulgaristan ve Romanya Türklerinde de peçenin yerini başörtüsü almaya başladı.

Peçeyi Belirleyici Sayanlar

Hint Müslümanları, kadın konusunu peçe açısından ele alan ama karar veremeyen bir toplum olmuştur. Hindularla karışık yaşamaları, İngiliz yönetimi altında olmaları ve nihayet iklimin etkisi nedeniyle, peçenin ne tam kaldırılmasını ne de tam uygulamasını istediler. Bir yetimhanenin açılışı sırasında, kendisini kafesin arkasından dinleyen Müslüman kadınlar bulunması ağırına giden Gandhi'nin bunun kalkması umudunu belirtmesi ama çözümünün eğitime ve uzun zamana bağlı olduğunu ifade etmesi, Hindistan'daki eğilimi iyi yansıtır. Bopal Hükümdarı Navab Sultan Jehan Begüm Shaeba gibi, peçe ve çarşafın neden gerekli olduğuna dair, Kur'an ve sünnetten örnekler içeren kitaplar yazanlar çıktı. Kaldırılmalı diyerek, saklanmayı Kur'an'a hakaret sayanlar da vardı. Kesin bir fikre varılmamış olmalı ki, bir prensin sorusu üzerine El Ezher şu yanıtı yolladı[15]: *"Hanefiler peçenin kalkmasına karşı değildir. Ama erkek kadının yanından geçerken rahatsız etmemek için başını eğmelidir. Malikiler peçeyi gerekli görmüyorlar ama kaldırılmasına da karşılar."*

Çok kadınla evliliğin kaldırılması konusunda İngiliz etkili Lahor gazetesi olumsuz yargıda bulunuyor[16]: *"Köylü fazla kadınla*

onları çalıştırmak için evlenir. Onların hizmetinden mahrum kalırsa ücret ödemek zorunda kalır." Bir kadın düşünür ise aksine kararı onaylıyor[17]: *"İslamda şart olan tek kadındır. Bu kötülüğü yasayla engellediği için Türkiye'ye teşekkürler. Ancak yasal ispat ile ikinci kabul edilebilir. İlerici, aydın bir halk, bu şarta bağlı kuralın kullanılmasından tiksinerek bu kararı aldı."* Yıllar sonra da bir diğer kadın yazar, bütün uygulamaları dikkate alarak *"Türkler kadın hakları konusunda İngilizleri geçti"*[18] yargısında bulunmuştur. Medeni Kanunu ele alıp Ankara'nın *Molla İslâmı*'na karşı çıkışını *'çağın gereklerine uyma'* diyerek öven ama aşırılıkla bunları kışkırtmak gibi, tamamen Avrupa'ya teslim olmaya karşı devrimcileri uyaranlar da var.[19] İngiliz etkisi altındakilerde rastlanan bu görüşe karşı, Edinburg'daki İslam Cemiyeti sekreteri Fateh Mohammed'in Times'ın yerici kampanyasını eleştiren açık mektubu (1927) ilginç bir yaklaşımı yansıtıyor[20]:

"Biz yeni Türk'ün, genellikle Hıristiyanların sandığı gibi İslâmı terkettiğine değil, aksine son yüzyıllarda İslâma arız olan yabancı unsurların belalarını silkelediğine ve İslâmın başlangıç saflığı ve basitliğine gittiğine inanıyoruz. Çağdaş Türk, birkaç kuşak önceki atalarından daha iyi Müslüman olmaya çalışıyor."

Muhammed İkbal ise Medeni Kanun'un mirasla ilgili hükümleri üzerinde durmakla yetiniyor, şeriatta farkedilmemiş ekonomik özellikler bulunduğunu, Türkiye'nin hatasının şiddetle ilerlemek hırsının yarattığı acemilikten kaynaklandığını savunuyordu.

Mısır'da Müslüman kadın hareketi, Kasım Bey Amin'in 1900'da *Mısır Kadınının Özgürleşmesi* broşürüyle başladı. Fakat yankı uyandırmadı. Onun izinden giden ilk kadın Malak Hıfni Nasef 1911'de, İstanbul'da İttihatçıların desteklediği kadın hareketinin de etkisiyle, kadınların Mısır meclisine kabulünden çok evliliğin sınırlandırılması, kadın tıbbiyesi açılması, eğitimin düzenlenmesi, camilere kabulü de içeren önerilerin önderliğini yap-

tı. Hepsi reddedildi. Malak ve diğer günün yazarları giyinmede, ev ve toplumsal yaşamda Türk kadının örnek alınmasını -onun düzeyine erişilmesini- öneriyorlardı. Henüz bir kadın hareketi olarak adlandırılabilecek güce ulaşamamışlardı. Aslında bu konuyla ilgilenenler büyük çoğunlukla orta sınıftan olduğundan çalışan kitlelerin hedef alınması söz konusu değildi. Türkiye'deki kadın hareketi ile Mısır'daki arasındaki bu fark daha sonraki oluşumları da etkiledi. Türkiye'de köylü kadım da hedef alan geniş kapsamlı bir eylem varken, Mısır'da Fellah kadını katma eğilimi yoktur. Burada İstiklal Savaşı döneminin rolünü kabul gerekir.[21]

Mısır'da kadın hareketinin gerçek anlamıyla 1919'da, bağımsızlık için İngilizlerle çekişmeler sırasında başladığı kabul edilmektedir. Zaglul'un eylemlerine Hıristiyan Kopt kadınlarının da katılması konuya canlılık getirdi. Vafd'ın adeta bir kadın kolu oluştu ve bağımsızlık için savaş yaparken bir yandan da sosyal amaçlı istekleri belirdi. Başına ülkenin ünlü paşalarından Şaaravi'nin eşi geçti. İngiliz aleyhtarı gösterilere kadınlar çarşaflı ve peçeli olarak (sadece gözleri açık) katıldılar. 1923'de Roma'daki kadın haklarıyla ilgili (özellikle seçme ve seçilme hakları konusunda, *Uluslararası Kadın Birliği Kongresi*'ne katılan bayan Şaaravi ve yardımcısı Kahire'ye dönüşte trenden peçesiz inince büyük bir şok yaşandı, karşılayıcılar da yüzlerini açtılar. Böylece o güne kadar daha çok bazı kadın isteklerine münhasır kalan tartışmalar birdenbire koyu bir dini içerik kazandı. Bunda peçenin simgesel bir nitelik taşıması dikkati çekicidir. Türkiye'de kırsal kesime şehirlinin yavaş yavaş uyması ile, yani bir toplumsal bütünleşme ve son adımda devletin teşvikiyle peçenin kalkması sağlanmıştır. Bu, toplumda eşitlik ve bütünleşmenin simgesiydi. Eğitim hakkı ya da miras hukuku ile ilgisi yoktu ama, bir değişmenin simgesi olmuş, diğer adımların yolunu açmıştır. Mısır'da kadın hakkına karşı olanların özellikle peçeyi hedef almaları ilginçtir.

O günlerde, Türkiye'nin peşinden Suriye ve Filistin'de de peçeyi atmanın yayıldığı, hatta Mekke'ye kadar girdiği söylentileri

ortalıkta dolaşıyordu. Öyle anlaşılıyor ki toplu ve ani bir kadın eylemi karşısında erkeklerin güçsüz kalmaları korkusu vardı. Bazı olaylar hassasiyetin derecesini gösterir.

1924'de Mısır Meclisinin bir toplantısında aşırı sayıda kadın dinleyicinin bulunması Mahrusa Gazetesi tarafından şöyle değerlendirildi[22]:

"Fazlasıyla gülümsüyor ve oynaşıyorlardı. Salonda aleyhlerine konuşmalar oldu, bir milletvekili kızıp dışarı çıktı, soranlara kadınları gösterdi, yerlerinin değiştirileceği söylendi. Kadınlardan biri peçesini açıp kapıyor, gidip geliyor ve koketçe gülüyordu. Bu kadın oturdu, peçesini açtı ve salonu seyre başladı. Tuvalet masası başındaymış gibi davranıyordu. Sonra kafasını tahrik için balkonun kenarına dayadı. Böyle bir kadını bir kez daha yazmıştım..."

Diğer gazeteciler bu yazıya karşı bir protesto bildirisi yayınladılar söz konusu hanımın tanınmış bir aileden, ahlâklı bir feminist olduğu belirtildi.

Mısır Hükümeti adına Ziver Paşa'nın 1925'de İngiltere'yi resmi ziyareti sırasında verilen ziyafete Mısırlı hanımların yüzleri açık olarak katılması yine ortalığı karıştırdı. Skandal dendi, böyle davranışların tekrarlanmaması istendi. *Evening Standard* olayı şöyle değerlendirdi: *"Eğlendirici skandal. Herkes biliyor ki Mısır'dan vapur kalkar kalkmaz her Müslüman kadın hemen peçesini atıyor ve Avrupa'da bulunduğu sürece bir daha takmıyor. Dönüşte gemi rıhtıma yanaşır yanaşmaz peçeleniyor ve dün konuşup dans ettikleri erkekleri tanımıyorlar."* Bunun günümüzde Arap ülkelerinde uçağa tam kapalı binen kadınların, uçak İslam ülkesinin sınırını aşar aşmaz çarşaflarını atıp mini etekliklerle ortaya çıkmalarını anımsattığına işaret edelim. 1927'de de Mısır kral ve kraliçesi Paris'te Fransız Cumhurbaşkanının ziyafetine katılmışlar, yüzü açık resimleri gazetelerde çıkınca basında yine şiddetle eleştirilmişti. 1928'de Afgan kraliçesinin peçesiz dolaşmasının Mısır hükümdarını son derece sıkıntıya düşürmesi ve halkın gö-

zünden saklanmaya çalışılmasını da bu çerçevede değerlendirmelidir. Buna rağmen, 1926'da Londra'ya, kadınların seçim hakkı konusundaki uluslararası konferansa katılmak üzere giden Madam Fahmi Wissa bir demecinde *"Mısırlı kadın artık peçeyi taşımak istemiyor"* diyerek nihai amaçlarını tekrarlanış oldu.[23]

1928'de Kahire'de Mısır'ın uyanışı heykeli açıldı. Bir sfenks ve başını eline koymuş bir fellah kadınından oluşuyordu. Peçesini sol eliyle açmış tutuyor ve geleceğe bakıyordu. Törende kral, bakanlar, ülkenin ileri gelenleri vardı. Binlerce kişi arasında sadece üç ya da dört kadın bulunuyor ve basın mensuplarının arasında duruyorlardı. Kadınlar bu durumu, kralın eğitim ve uluslararası ilişkiler konusunda son derece ilerici olmasına karşılık, kadın konusunda Doğu'nun muhafazakarlığına bağlı kalmasıyla izah ettiler.

Türkiye'nin devrimlerini ihraca çalışmadığı gibi propagandayı da başaramadığı bilinir. Buna rağmen *"gör belki benimsersin"* anlayışıyla güzellik kraliçesi Naşide Saffet'in 1931 Şubat'ında Cezayir'e dünya güzeli Keriman Halis'in 1933'de babasıyla birlikte Mısır'a gönderilmesi, resminin bazı Arap dergilerinin kapaklarında yer alması, parlamentoyu ziyaret etmesi, Prens Mehmet Ali tarafından kabul edilmesi, Kemalistlerin geri adım atmama azmini gösterme kararlılıklarını kanıtlıyor. Suudi Arabistan gibi tamamen eski kurallara bağlı kalma yanlıları dışında Türkiye ile Mısır o dönemde iki ayrı eğilimi temsil ediyorlardı. Laik Türkiye din yasaları dışında tam özgürlüğü sağlama, Mısır ise şeriat içinde kurtarabileceğini kurtarmanın çabasındaydı. O günlerin Doğulu bir gözlemcisi Zaki Ali bunu gayet iyi belirtmiştir[24]:

"Türkiye'de ilerlemenin dinle olamayacağı inancına karşılık Mısır'da kadın liderler ulusçulukları ve evrimlerinin şeriatın ruhu içinde, sağlıklı normal ilerlemeyle bağdaşmaz olmadığı inancındalar. Şu anda İslam dünyasında iki eğilim var. Biri Türk modeli reforma yöneliyor, diğeri Mısır modeline. Mısırlı kadınlar Kur'an'a dayanan ilerici feminizm iddiasındalar."

Mısırlı kadınların sınırlı davranmaları, siyasi iktidardan destek

alamamalarından ileri geliyordu. Oysa özlemlerinin tam haklar ve eşitlik olduğunu fırsat bulunca açıklamaktan kaçınmıyorlardı. *Uluslararası Kadın Kongresi vesilesiyle* 1935'de İstanbul'a gelen Mısır heyetinin başkanı bayan Şaaravi *"Türkiye'yi kıskanıyoruz"* demekten kendini alamamış ve eklemiştir[25]:

"Siz ona Atatürk diyorsunuz. Biz Ataşark diyoruz. Atatürk'ü çok sever ve açtığı yolda yürümeyi şeref biliriz. Çünkü yalnız Türkiye'nin değil bütün şarkın ve bilhassa kardeş Mısır'ın da atası ve önderidir."

Yarısını gazetecinin abartma payı saysak bile bayan Şaaravi'nin bunun öbür yarısını dahi kendi ülkesinde söyleyemeyeceği açıktır.

Şeriat mı, Medeni Kanun mu Tartışması

Peçe konusu dışında Bayan Şaaravi'nin Roma'da Avrupalıları Müslümanların içişlerine karıştırmasına tepkiler yükseldi. Abdelaziz Saviş kızgındı *"İsteklerinizi İslam Kongresine ulaştırmalıydınız"* dedi. İslâmın kadına Avrupalıların verdiklerinden daha fazla hak tanıdığını ekledi. Şaaravi böyle bir hak istemeye gitmediklerini, sadece Avrupa'ya durumu anlatmaya çalıştıklarını söylediyse de, başbakana sundukları muhtırada, erken evlenmenin engellenmesi, eğitimde erkeklerle eşitlik, okuma yazması olmayan erkeğe tanınan seçme hakkının hiç olmazsa bunları bilen kadınlara tanınması, çok evliliğin zorunlu durumlar dışında yasaklanması, mahkemesiz boşanma olmaması, mirasta uluslararası ölçülerin kabulü gibi temalar vardı. Hepsi Batı esinli olan bu maddelere karşılık peçenin söz konusu edilmemesi en İslâmi konu olarak algılandığını kanıtlıyor. İslamcılara *"madem istekleriniz var niçin İslam Kongresine başvurmuyorsunuz?"* sözünü söylettirmiş olmak yine de akımın bir ölçüde başarıya ulaşmış olduğunu kanıtlar. En azından artık eskisi gibi, kadını ağzını açma hakkına sahip olmayan, aşağı bir yaratık saymaktan vazgeçmişlerdi. Bu ortam *Medeni Kanun*'la *Şeriat* tartışmasını gündeme getirmişdi.

Hicaz'da Hüseyin rejimi de Vehhabi krallığı da kendilerine göre şeriattan en ufak sapma saydıkları hususları reddediyor ve bunların tartışmasını kabul etmiyorlardı. El Kıbla Zaglul Paşanın eşinin peçesiz ve Avrupalı erkekler arasındaki resmini olduğu gibi Latife Hanımın eşiyle birlikte askeri manevraları izleme resmini de şeriata aykırı saydı ve kınadı. Kadınların Mısır parlamentosu oturumlarını izlemesini de *"Ayatı Şerifeye aykırı ve cahiliyye'ye dönüş"* ilan etti. Kadınların milletvekili ve gazetecileri çalışmalarında şaşırttığını ileri sürüp en azından localarının önüne perde çekilmesini istedi. Mısır uleması, şeyhleri ve profesörlerini bu lanetlenecek olaya şiddetle karşı çıkmadıkları için yerdi. Vehhabilerin tutumu da farklı değildi. 1926 Haziran'ında Beyrut'tan gelen bir soruya verdiği cevapta Hicaz büyük kadısı Abdullah İbn Bulayhid, elin de, yüzün de görünmesinin fitne yaratacağı için memnu olduğunu belirtmekle konunun hiçbir yönüyle tartışılmasından yana olmadığını ortaya koymuş oldu.

Arap dünyasında en gelişmiş basına sahip olan Mısır, konuyu kamuoyunda en çok tartışan toplum olmuştur. 1923'te Türkiye'de yeni bir hukuk anlayışının belirmekte olduğunun fark edilmesiyle birlikte *Türkiye ve Mısır'da kadının durumu*'nu karşılaştıran ve Türk örneğini önerenler belirdi. Buna karşılık Türkiye'de yapılanın başarısızlığını ileri süren ve sadece bir *'soyunma'* olduğunu iddia edenler çıktı. Reform yanlısı Abdülrazık ve Taha Hüseyin'in kitapları kavgayı kızıştırdı. Bu arada yeni Medeni Kanun'la Müslüman kadınların isterlerse gayri-Müslimlerle evlenebilecekleri haberi yayılınca muhalefet şiddetlendi. El Ezher ile müftülük bildiri yayınlayarak bunun İslâma aykırı olduğunu açıkladılar, Türk elçiliği de eğer bu husus yalanlanmazsa Mısırlıların Cumhuriyet Bayramı törenlerine katılmayacakları tehdidini aldı. Bu arada şeriata uygun denmekle birlikte Mısır'daki uygulamanın tatminkar olmadığı yine gündeme geldi. 1930'da Mısır Üniversitesindeki açık oturumda, bir avukatın erkek-kadın eşitliğini savunması, Manar'cı Reşid Rıza'nın aydın kadınların topluma katkılarını inkar etmemekle birlikte *"Mısır'ın İslam dünya-*

*sındaki lider durumu sebebiyle şeriattan ayrılacak hiçbir şey yapılmaması gerektiği"*ni ileri sürmesi, muhafazakar grubu yeniden harekete geçirdi. Ömer Tosun eğitim bakanına başvurup şeriata aykırı bir tartışmanın üniversite çerçevesinde yapılmasının engellenmesini istedi. O yıl, *Genç Müslüman Erkekler* ve *Kur'an'ı Koruma* gibi İslamcı derneklerin ülkede giderek yaygınlaştığı farkedildi amaçları dinsizlerin ve gayri-Müslimlerin iddialarını çürütmek için Kur'an'a dayalı kampanya yürütmekti. Böylece köktendinci akımlar örgütlenmeye başladı. Kadın hakları ve eşitlik sözlerini her kullanana tepki gösterdiler. Israrları sonucu eğitim bakanlığı erkek-kız karma okullarını kapama kararı aldı. Ezher'in onayını alan bu girişim, daha sonra hukuk fakültesindeki karma eğitimin kaldırılması ve kız öğrencilere ayrı ders verilmesi isteğine cesaret verdi. Öğrenciler arasında çatışmalar çıktı Ezher'in de desteğiyle karar uygulandı. Kadını ayırma eğilimi o hale geldi ki 1936 yılı mevlid törenlerinde ulema ve mollalar şehrin meydanlarını dolaşıp şeriata aykırı giyinen kadınları uzaklaştırmak yolunda baskılarda bulundular. Bu sırada eylemlerin artması, İstanbul'daki *Uluslararası Kadınlar Kongresi*'ne katılan Mısır heyetinin alınan kararları başbakana ulaştırmasındandı. Bunlar arasında Hint Müslümanları delegesinin çok evliliğe karşı demeci de vardı. Mısır basını bir kez daha birbirine girdi. *İstanbul Bombası* adıyla polemikte bahsi geçen konu, İslamcı basına *"keşke vazgeçilen hırsızın elinin kesilmesi, zina yapanın taşlanması uygulamaları tekrar getirilse de tam İslâmi düzene dönsek"* deme fırsatını kazandırdı. Gerçi çok kadınla evlilik *"erkeklerin egoizminin ürünüdür, kadınların aşağılanmasıdır"* diyenler çıktı ama seslerini dinleyen olmadı. Hatta Ezher'in bile daha yumuşak kaldığı bir ortam belirmeye başladı. 1936'da Hindistan'dan gelen bir soru üzerine Ezher Şeyhi tarafından verilen fetva köktendincilerden daha ılımlı yargılar içeriyordu[26]:

"Yüz ve eller, gösterilmemesi gereken avret yerleri sayılmazlar... Erkek ve kadının birbirini görünce bakışlarını eğmeleri yeterlidir... Kadının hayatını kazanması için çalışmasına engel yok-

tur, İslâmi örtünme çerçevesinde bunu yapabilir... İslam, kadını evde kapalı yaşamaya zorlamamıştır, aksine erkeklerin arkasında saf yaparak camide namaza katılabilir, önemli konularda Müslümanların yaptıkları toplantılara katılıp fikrini açıklayabilir... Malını istediği gibi tasarruf edebilir...»

Fetva *"Bunlar 14 yüzyıl önce verilip başka kadınlarca elde edilemeyen haklardır"* yargısıyla devam ediyor. Bu fetva, Hindistan'daki paryaları Müslümanlaştırırken hangi hakları kazanacaklarının öğretilmesi isteğine karşı verilmişti. Aynı insanlara 20. yüzyılın ortasında çok daha fazla haklar önerenler bulunduğunu anımsamak istememekte Ezher'liler bir ölçüde haklıydı, zira sadece yukarıdaki çerçeveyi bile İslâmi bulmayacak bir akım güç kazanmaktaydı. Unutulmamalıdır ki Nasır ve arkadaşlarının hatta Ezher'in en büyük savaşı köktendincilerle olmuştur.

Irak'taki kadın hareketinin durumunu 1929'da bir Batılı araştırmacı şöyle anlatmaktadır[27]:

"Dünya Savaşı'na kadar Irak kadını Türk kadınını bütün ilerlemenin ve aydınlanmanın temsilcisi sayıyordu. Çok Iraklı erkek Türk kadınlarıyla evlendi... (Bunların dil ve kültürleriyle toplumu etkilediklerini belirttikten sonra) savaşın etkisi gibi, Türkiye'de kadın statüsünün köklü değişikliğinin Irak'ta etki yaratmaması olanaksızdı... 1924'te çoğu Müslüman olan kadınlar Kadın Yükseltme Cemiyetini kurdular, Suriye'den Arap Kadın Hareketi'ne katılma çağrısı da aldılar ama çok başarılı olamadılar."

Türk Medeni Kanunu ile çok evlilik yasaklanınca Irak'ta da başında eski Osmanlı subaylarından Cafer Paşa Askeri'nin eşinin bulunduğu kadın hareketi bu amaçla kampanya başlattı... Çok yaygınlaşamadı. Ekim 1932'de Bağdat'ta toplanan *Kadın Kongresi* daha çok bir Arap kadını ve Arap birliği tezinin savunucusu gibi göründü. Konu kadının eğitilmesiyle sınırlı kaldı. Kral Faysal kadın özgürlüğünün kadının kendisine bağlı olduğunu, M. Kemal'in Türkiye'sinde bile pek çok kadının eski düzeni istediğini

ileri sürdü. *"Yürümeden önce uçmak istenmesine"* karşı olduğunu söyledi. Kraliçe de *Kadına Seçme Hakkı* konulu konuşmaya katılmamakla bu tür girişimlerden yana olmadığını ortaya koydu.

Filistin Müslüman kadını hakkında 1921'de inceleme yapan bir Batılının gözlemleri şöyle: *"Kudüs'ün Müslüman kadını eski geleneklerine sık sıkıya bağlıdır ve Türk kadınının yararlandığı özgürlükler onun meçhulüdür... Türk kadınları kural olarak çok dikkatle eğitilmiştir ve Fransızcayı iyi bilirler. Kudüs'te rastladıklarımız çarşafın altında ipekten en son Fransız modasına göre giyiniyor ve güzel yüzleri de ince peçelerinin altında kolaylıkla görülebiliyordu."*[28] Bundan da anlıyoruz ki Filistinli kadın, Mısırlı ve Iraklılar gibi Türk modeline en ileri örnek diye bakıyor. Nitekim bir Arap kadın konuşmacının Türkler gibi peçeyi atmayı önermesinden sonra bunu fiiliyata sokmaya kalkışanlar görülmüştür. Ancak tıpkı fes işinde olduğu gibi, ülkenin Yahudiler karşısındaki özel durumu sebebiyle onlara benzememe politikası ağır basmış ve erkek yüzünü açan karısını boşamıştır. Buna karşılık Filistinli kadının, kendi haklarından çok toplumunun hakları için siyasi eylemi tercih ettiğini görüyoruz.

Cezayir ve Tunus'ta sorun kadın hakları diye ele alınmaktan çok, Fransızlaştırma akımına karşı savunma çerçevesinde ele alınmıştır. Bu eğilim özellikle Cezayir'de daha güçlüydü. Fransızlarla işbirliğinden yana olan baş müftünün öldürüldüğü, bağımsızlık yanlısı hem de M. Kemal hayranı Messali Hac'ın komünist diye nitelendiği bir ortamda, bu kişiliğini koruma içgüdüsünün ön plana çıkması kaçınılmazdı. Daha bağımsız gibi görünmekle birlikte Tunus'ta da durum farklı değildi. Himayeciye fazlasıyla benzemeye çalışan, Tunusluluktan, Müslümanlıktan çıkmış sayılıyordu. Türkiye'de *Medeni Kanun*'la sağlananları anlatan bir konuşmacıya bunun Fransız olup ilerleyelim demek anlamına geldiği yanıtı verilmiştir. Toplum, bağımsız olsa söyleyip yapabileceğini himaye altında olmanın frenleyiciliği ile düşünmemek zorunda kalıyordu. Bu sırada çok evliliği yermek ve ka-

dın haklarını savunmak için Tahir el Haddad'ın yazdığı *Şeriatta ve Toplumda Kadınımız* konulu bir kitap Zeytune uleması ile hükümeti karşı karşıya getirdi. Böyle bir ortamda düşünürler bir kanunla her şeyi değiştirme yerine *"İslâmda yavaş yavaş ilerleme fikri egemendir"* tezini tercih etmeye başladılar.

Din ve mezhep ayırımı üzerine örgütlenmiş bir toplum olarak Lübnan, kadın haklarının en çok konuşulduğu, ama en az adım atıldığı ülke olmuştur. Birlik sağlamak için bütün cemaatlerce kabul edilecek yasaların yararını düşünenler daha Türkiye'de *Medeni Kanun* hazırlanma aşamasındayken aynı yolu izlemenin yararlarından bahsetmişlerdir. Bunlar arasında Müslüman gazeteler de vardı. Hıristiyan kesimde de aynı arzu görülüyor[29]: *"Yeni Türkiye yeni bir sivil yasa yayınlanırken biz daha üstün bir uygarlık iddiasındaki Lübnanlılar, Ankara'nın reddettiği eski yasaları uygulamaya devam ediyoruz. Neden örneğin dışarıdan gelmesini bekliyoruz?"* Medeni kanun kabul edilince yankıları çok oldu. Özellikle çok evliliğe karşı çıkanlar pek çoktu. Kadınlara siyasi haklar da tanınınca *"İşte parlamentoya girmek için haremden çıktılar"* türü değerlendirmeler de yapıldı. Ancak gerekli adımlar atılmadı.

Suriye 1926'ya kadar siyasi çatışmalarla o kadar meşgul olmuştur ki kadın konusunun ön plana çıkması güçtü. Fransızlarla girişilen silahlı çatışmalar ister istemez Avrupalıdan gelen şeylerin reddi ihtiyacını yaratıyordu. Üstelik aynı şeylerin Suriye'de fazla popüler olmayan Türklerden gelmesi de red için bir başka sebepti. 1924-1928 Suriye basını üzerinde yapılan bir incelemede genel olarak kadının değişmemesi ve eğer Kur'an tam uygulanırsa bütün ihtiyaçlarının karşılanacağı tezinin egemen olduğu kaydediliyor. İslam kadının hem Hıristiyan hem de Yahudi kadınından önde olduğu ve sorunun *"kız okulunda erkek öğretmen olmalı mı olmamalı mı?"*ya indirgendiği de ekleniyor. *Medeni Kanun*'un Türk milletinde İslâmi ruhu öldürmek için M. Kemal'in girişimi olduğunu ileri süren Şekip Arslan gibi düşünürlerin bulunduğu

bir toplumda bu yaklaşım doğaldı. Nitekim Türkiye örneğine bakıp bazı kadınlar sokağa peçesiz çıkmaya kalkışınca Şam'da ulema ve müftü hükümete muhtıra vererek kadınların sinemaya, müzikhollere gitmesinin, iffet ve onura aykırı giyinmesinin engellenmesinin sağlanmasını istemiştir. Bu ortamda kadın haklarından çok eğitime ve milliyetçiliğe yönelik bir kadın hareketi belirdi. Başını Dürzü kökenli Nur Hamada'nın çektiği hareketin temmuz 1930'da Şam'da düzenlediği uluslararası kongrede alınan kararlar muhafazakar kesimin tepkisinin çekilmemesi için özenli davranıldığını gösterdi. Önce değişik dinleri ve sosyal şartları birleştirelim, annelik görevleri, eğitim, evlilik, eşi seçebilmek, kadının çalışmasını kolaylaştıralım, sonra ihtiyatla ve geleneklere saygıyla çağdaşlaştırırız mantığı egemen oldu. Bunda kendi şartlarına göre haksız da değillerdi zira kadınların kongre yapmalarını yeren, yabancıya karışmalarını onaylamayan bildirilereksik olmuyor ve bu tepkiler iktidardan da muhalefet görmüyordu. Suriye'yi etkileyen bir unsur da 1936'dan itibaren Hatay çekişmesi sebebiyle aşırı bir milliyetçiliğe bürünmeleri olmuştur. Türkler fesi bırakıp şapkaya, kaskete sarıldıkça onlar fese sarılmış, Türk kadınları Ankara'yı izleyerek yüzlerini açtıkça onlar kapamışlardır. Kişiliklerini eskiye bağlanmakta buldukça, kadın statüsünde en ufak değişmeyi düşünmeleri mümkün olamıyordu.

İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında asıl bağımsızlık mücadelelerine başlayınca İslam ülkelerinde kadın konusunun da algılanışı değişmeye başladı. Özellikle İsrail'in pek az nüfusuna rağmen kadınını da asker olarak kullanarak varlığını kanıtlaması kadını eve hapsetmek yanlılarının tezini boşa çıkardı. En başta Filistinli kadınlar silahlı mücahid haline dönüştüler. Onları Suriye, Irak, Mısır, Libya gibi ülkelerde kadının asker eğitimine tabi tutulması izledi. Cezayir'de ön planda savaştılar. Türkiye'nin 1920'de yaşadığını otuz yıl aradan sonra bağımsızlık savaşı vererek öğrendiler. Savaşın, silah tutan kadının peçe ile ilgilenmeyeceği açıktı. Aynı deneyimi yaşamayan Mısır, Suudi Arabis-

tan ya da Şeyhliklerin geleneksel tutumu devam ettirmeleri ise doğaldı. Buna rağmen onlarda da artık kadının eğitilmesi gereği inkar edilemez oldu. 1938'de Şam'da ilk kadın doktor çıkarken Bahreyn'de de kızlara orta eğitim verilmesine başlanmıştı. 1956'da Ürdün ve Suriye'de 1970'de Libya'da kadına seçme hakkı tanındı. 1970'de Mısır'da 1979'da Ürdün'de ilk kadın bakan atandı. 1970'de Pakistan Meclisi'ne 13 kadın milletvekili seçildi. 1970'de Lübnanlı güzel *Dünya Güzeli* seçildi. 1971'de Irak ilk güzellik yarışmasını düzenledi. Afgan Kralı Zahir Şah ve eşi, açık yüz ve saçla Lübnan'ı ziyaret etti. Ve Pakistan Türkiye'den de önce kadın başbakan seçti.

1919-1938 arasında yapılmamalı denen ve Kemalizmi eleştiri için kullanılan pek çok unsurun böylece uygulanmaya konduğu görülüyor. Bütün sorun yaklaşımın bir sistem içinde olmaması (Medeni Kanunun sağladığı çerçeve ve devamlılık) sebebiyle, kadın hakları sınırının bilinmemesinden ileri geldi. Tanınan haklar bazen aniden geri alınabiliyordu. Bu yüzden kadının topluma katkısı tam gelişemedi. İran, Cezayir gibi yerlerde tam geriye dönüşün etkileri görülmektedir. İşin ilginç yanı, hâlâ peçenin İslâmın simgesi sayılmasından vazgeçilmemesidir.

Buna karşılık fesi de peçeyi de atmışken, ithal köktendinciliğin etkisiyle 1990'larda Türkiye'de *türban* sorununun gündeme getirildiği görüldü. Erkekler için simgesel bir giysi ya da başlıkta ısrar olanağının kalmadığını gören dinci çevrelerin bu yapay girişimi -özellikle Merve Kavakçı'nın tutarsız davranışları sonunda- giderek etkisiz kalmaya mahkum görünüyor. 1999 yılındaki bu çabaya sadece Humeyni İranı ile, Filistin'in aşırı dinci kesimi Hamas örgütünden destek gelmesi bunun kanıtıdır.

Notlar:

Şeyh, derviş, dede, seyyit, çelebi, baba, emir, halifelik, v.b.'nin kaldırılması; 30.11.1925; Efendi, paşa, bey, ağa, hacı, hafiz, molla, beyefendi, hanımefendi, v.b.'nin kaldırılması; 26.11.1934
NYT 02.05.1926, M. M. Patrick; NYT 22.02.192; TI 05.02.1923; NYT 26.09.1925
NYT 18.10.1925
EG 18.03.1926 İzmir'den özel mektup; NYT 20.11.1927 H. A. Freck; TI 16.04.1926, Karadeniz Kıyılarına bir ziyaret.

5 MW Temmuz 1925, s. 269

6 TE 16.08.1928

7 NYT 04.03.1935, *Ladies at Angora*

8 NYT 23.04.1935

9 Sırasıyla: TI 18.12.1925, 08.02.1926, 07.04.1927

10 MW Nisan 1927, s. 139, *"The Moslem Mind in Turkey Today"*; The International Rewiev of Missions Ekim 1927, s. 481- 494, *"Missionary Problems in Turkey"*, L. Levonian, Moslem Mentality, Allen and Unwin, Londra 1928.

11 15.12.1928

12 TE .5.01.11926 ve 06.03.1926, P. Genziton

13 Chicago Daily Tribune, 18.0.1929, Ayın Tarihi, No: 66, s. 5017

14 Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar kitabında (s. 278) Atatürk'ün krala ihtiyat önerdiğini şöyle anlatıyor: *"Amanullah Han ülkemize yaptığı ziyaretten dönüşünde buradan aldığı ilhamla yeniliklere doğru bazı girişimlerde bulundu. Bu arada kadın kıyafeti hakkındada bir kanun çıkartmıştı. Bunu Atatürk'e arzettiğimde çok üzüldü 'Eyvah adam gitti demektir. Ben kendisine ısrarla bu mevzua girmemesini tavsiye etmiştim. Çok yazık oldu' demişti."*

15 OM, Ekim 19397, s. 505

16 MW 1927/4 Lahor'un Observer Gazetesine İstanbul Muhabirinin mektubu

17 IS 1926, No: 10/11, s. 27, Zahide Khaton'un konuşması.

18 MW Kasım 137, Begüm Sultan Mir Amuriddin yazısı.

19 IS 1926, Nisan s. 6-7 Bombay Chronicle'dan naklen

20 TI 16.04.1927,07.04.1927'deki yazıya cevap olarak

21 Öncülerden Madam Fahmi Wissa'nın demeci (RE 05.07.1926, MG'dan naklen). Fellahın Mısır'ın temel taşı olduğu düşüncesini Nasır kökleştirmiştir. *İhtilalin Felsefesi* adlı açıklamasında bu görülür.
RE 10.05.1924, La Bourse Egyptienn'den naklen (kadın Munire Sabet'tir)

23 RE 05.07.1926, MG'den naklen.

24 Zaki Ali, a.g.e., s. 247

25 Cumhuriyet, 13.04.1935; 1928 sonunda Salama Musa'nın erkek- kadın eşitliğini istemesi ve Hıristiyan Gençler Birliğinin de bu konuda çağında bulunması, Müslüman kesiminde tepki yaratmıştı. Bunun üzerine açıklama yapan Bayan Şaaravi, *"akınımız şeriatla belirlenmiş yasaları değiştirmeye yönelik değil, yasa koyanın (peygamber) amacıyla uyumlu hale getirmek ve onları ailenin iyiliği için değerlendirmektir"* dedi. Bunun

üzerine Ömer Tosun kendisine teşekkür etti. Görüldüğü gibi asıl amacını saklamak zorunda kalıyordu.

[26] OM Eylül 1935, s. 501-502

[27] E.S. Stevens "The Woman Movement in Iraq" NE and India 10.10.1929, s. 400-1.

[28] NE 17.02.1921, s. 203 Estelle Blyth "Moslem Women of Jerusalem"

[29] OR 27.08.1924; RE 03.10.1924

11.

Bölüm

CUMHURİYET ve DEVRİMLER KARŞISINDA DIŞ TÜRKLER

150'liklerin Uzlaşmazları

Türkiye dışı Türklerle 1919-1938 çağdaşlaşması arasındaki ilişkiler birkaç kitap yazılabilecek yoğunluktadır. Biz bu kitapta ilişkilerin iki boyutundan, bütün İslam dünyasınca bilinen ve ilgilenilen yönüyle sadece Türkiye ile ilgili yönü arasından, konumuz gereği sadece ilkini ele alacağız. Yaptığımız araştırmalar, 1922'den itibaren İslam dünyasının bu dış çevrelerle ilgilenmediğini, sadece, tıpkı himayeciler gibi işlerine geldiğinde bunlardan bahsettiklerini gösteriyor. Hiçbirinin, Vahdettin ve Abdülmecit de dahil, İslam toplumlarının politikalarını etkilediğini söylemek mümkün değil. Bunun en güzel örneği, Mısırlı ulemanın Vahdettin'e verdiği yanıtta görülür.

Hilafetin kaldırılmasının arkasından, Mısır ulemasının önceleri Abdülmecit'e biat'ın devam ettiğini savunurken birden görüş değiştirmesinde, Mısır Kralı Fuat'ın adaylığının ortaya çıkması etkili oldu. Bunun için Ezher şeyhinin desteğini sağladı. Ayrı sırada Vahdettin'in Mısır Uleması Birliği Başkanı (Jamia tadamun el ulema) Şeyh Muhammed Farraj el Minyavi'ye gönderdiği bir mektup da bu değişiklikte rol oynamış olmalıdır. Abdülmecit'i hesap dışı sayan, İstanbul'dan kaçışını, *"şeriatı savunabileceği bir yer aramak"* olarak izah eden -San Remo 5 Şaban 1342 (11 Mart 1924) tarihli- mektupta en ağır saldırılar Kemalistlere yöneltilmiştir:

"M. Kemal ve hempaları Müslümanların sevgisi, Osmanlıların şehameti ve Allah'ın inayetiyle Yunanlılara muzaffer oldu (.. ama) hemen bunun kaynağı olan şeriata karşı çıktılar. So-

nuç ortada. Peçe kalktı, kadın barda, kahvede. Müslüman ile Hıristiyanın evlenmesine izin verdiler. Çok evlilik kaldırıldı. Ezanı, Kur'anı yasakladılar. Tekkeleri, camileri koruyan yasaları kaldırıp, haccı yasakladılar. Din eğitimi kalktı. Hilafeti hayalet haline getirdi. Hanedanı Âli Osman'ı aşağıladı. Gazetelerde Arap harflerinin yerine Latin harflerini koydu."

Bu mektup bir umutsuzluğun işareti olarak görülüyor. Zira hâlâ sıfatlarını koruduğu iddiasına rağmen yazıda sadece Ankara'dakileri suçlamakla yetinmesi ve gelecek için bir öneri ileri sürmemesi, bir destek ummadığını gösteriyor. Şeyhin, 25 Mart 1924 (19 Şaban) tarihli Mokattam'da Vahdettin'in mektubuyla birlikte yayınlanan 17 Şaban tarihli cevabı, bütün hayalleri yıkacak nitelikteydi, zira ona desek vermektense M. Kemal'le anlaşma yolunun arandığını saklamıyordu:

"Mektubunuzu bütün Mısır basınına dağıtarak görevimizi yaptık. (...) Uğradığımız felaketle bütün gerçekler ortaya çıkmış oldu. Hilafete son saldırıdan sonra Müslümanlar neye sarılacaklarını ve nasıl birleşeceklerini bilemiyorlar. Müslümanlar hilafetin kaderini belirlemek ve hatayı düzeltmek için Kemalistlerle anlaşmak üzere Mısır'ın en büyük emirlerinden birinin başkanlığında bir kongre düzenlemeye karar verdiler. Cesur, gayretli, sabırlı ve istikrarlı olmamız gerek."

Görüldüğü gibi ilgi süslü laflara değil gücedir. Türkiye dışı Türklerde ise güç hiç yoktu. Bunların çabalarını ve yayınlarını asıl ciddiye alan Ankara olmuştur. Nis'te Abdülmecit'e San Remo'da Vahdettin'e yapıldığı gibi, diğer gruplaşmaları da kontrol altına tutmak için büyük çaba sarfedilmiş, bunların ülke içine yansımaları engellenmiştir. Burada bu gruplaşmaları genel hatlarıyla sadece daha geniş araştırma yapacaklara bir fikir vermek için belirteceğiz, yalnız Vahdettin ve Abdülmecit konularını şimdiye kadar kullandığımız bazı bilgilerle tamamlamaya çalışacağız.

İlk grup 150'likler'dir. Batı Trakya, Suriye, Lübnan, Mısır ve Paris'e dağılmış olan bu grubun Halep'te *Doğru Yol*; Paris'te *La*

Republique Enchainée; Gümülcine'de *Yarın*; Mısır'da *Müsavat* gibi yayınları vardı. Bu gazeteler ilke olarak iki konuyla ilgiliydiler: Kemalist rejimin dinsizliğini, icraatını yermek ve çoğu kez de birbirleriyle polemiğe girişmek. İçlerinden dini açıdan en ucu temsil eden Mustafa Sabri'yi ele alarak bu yayınları değerlendirebiliriz. Öncelikle şunu belirtelim. M. Sabri'yi köktendinci, yani peygamber dönemine dönme meraklısı saymak yanlış olur. Osmanlı-Türk din anlayışının bir ürünüdür. 1922'den sonraki sürgün yaşamında özellikle *Yarın* gazetesindeki yazılarını ele alarak işlediği temaları şöylece özetleyebiliriz: İttihatçılara ve Kemalistlere sürekli kin başlıca konusudur. Laikliği ve hilafetin lağvını asla kabul edemeyip dinsizlik saymaktadır. Milliyetçiliği reddeder ve bu yüzden Türklükten istifa eder. Lozan'da verilen ödünleri ve İngilizlerle Kemalistler arasındaki muvazaayı kınar. Abdülmecit yanlılarına ve diğer bazı 150'liklere de kızgındır, hepsini suçlar. Ve nihayet ona göre *"Kemalist gazeteler devrimleri gerçekleştirmede dünya kamuoyunu 'aptal' yerine koyar veya öyle avunur."*

Yarın türü yayınların sadece bir kendini tatmin aracı olduğunu düşünmek hatadır. İnanan taraftarları bulunduğu gibi, muhalefetten ve eleştiriden zevk alanlar için de bir kaynak oluşturur. Bir Beyrut gazetesinin ilginç bir benzetmesi vardır. İstanbul'da Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıkların yanı sıra bir de Müslüman azınlık bulunduğunu belirtip *"Bunlar Kemalist cumhuriyetteki eski Türklerdir"* der. Hızlı değişim içindeki bir toplumda alışkanlıklarından kopamayan, değer yargılarını değiştiremeyen bir kesimin bulunması çok doğaldır. Örneğin 1935'de Mısır basınında şöyle bir habere rastlıyoruz: *"38 Türk hacısı Suriye'ye geldi. Bunlardan biri Beyrut'ta verdiği demeçte 'evlatlarımız dinsiz yetişmesin diye Türkiye'ye dönmeyeceğiz' dedi."*[21] Bu düşüncedekiler için *Yarın* öncelikle tercih edilecek bir yayın organıydı. Onlara sunduğu çerçeveyi yukarda belirttik. Görüldüğü gibi iman konusunda ağırlık taşıyan, dönemin koşulları içinde sosyal ve siyasi sorunlara çözüm önermekten çok bunları imanla bağdaştırmaya gayret

gösteren bir çerçeve. Esas amaç, Türkiye'de yapılanların bu çerçeveye uymadığını vurgulamak. Buna karşılık tarihinin en büyük bunalımını yaşayan İslam dünyasına geleneklere bağlanmak ve eylemsizlik dışında hiçbir önerisi yok. Ayrıntılara girmeden önce, kaynak olarak, himayecilerin saptırıcı haber kaynaklarını kullanmakta sakınca görmediklerine de dikkati çekmek isterim.

Aslında *Yarın* dikkatle okunduğu zaman, salt bir kendini savunma aracı olduğu ortaya çıkıyor. İslam dünyasının başına çökmüş sömürgeciler karşısında *'içinize kapanın'*ı çok yineliyor ve bu arada sürekli olarak geçmişteki -İttihatçılar ve Kemalistler hakkındaki yargılarının- ne derece doğru olduğunu uzun uzun vurguluyor. Bu sebeple, mesleği gereği laiklikle hilafet konusundaki tepkilerini doğal karşılamakla birlikte, toplumlara bir himayeciyi kabul edin dışında bir yol gösterdiği kanısına varamadık. Hele, hep geçmişteki haklılıklarını ileri sürerken, kendi büyük hatalarını hiç gündeme getirmemesi önerilerine olumlu bakmayı imkansız kılıyor. Örneğin Lozan'daki ödünden bahsederken oraya nasıl gelindiğini, kendi hükümetlerinin ne ödünler verdiği hatırlanınca. Hele Sevr'i unutmak mümkün mü? Anlaşılıyor ki sadrazam vekilliği yaptığı kendi hükümetinin İngilizlere verdiği ödünlerin ve Büyük Zafer üzerine Mısır'a sığındığında Hint ve Arap basınları tarafından İngiliz Ajanı olarak suçlanmasının etkisi altında kendini savunma çabası içindedir.

Dünya kamuoyunu aptal yerine koyma iddiası ise, bizim yaptığımız çok kapsamlı araştırmaya göre gerçeğe uymuyor. Aksine sabık Şeyhülislamın dünyada neler olduğundan haberi bulunmadığı anlaşılıyor. Kabul etmek gerekir ki Kemalist çağdaşlaşma 1919-1938 yılları arasında İslam dünyasının gündeminde ilk sırada yer almakta, dünyanın da ilgilendiği önemli birkaç konu arasında, önde gelmekteydi. Sadece M. Sabri değil, diğerleri de Kemalistlerle ve birbirlerine ait dedikodularla o kadar meşguldüler ki, bağımsızlık, özgürlük, ekonomik egemenlik, hakimiyeti milliye, çağa yetişme gibi konulardan bir kez dahi bahsetmiyor-

lardı. Galiba tek orijinal öneri olarak İslâmi Cumhuriyet kavramını ilk kez M. Sabri'nin ortaya attığı ileri sürülüyor. Yayınlarının ilgi görmemesi, bu kavramı ondan benimseyen ikinci bir düşünüre rastlanmamasıyla kanıtlanır. Bütün İslam dünyasının Avrupa'nın sömürgesi haline gelmesi de onları ilgilendirmemektedir. Bu yargılarımız, Kemalist rejimin abartmaları ya da kusurları, devrim dinamizmlerinin işleyişi üzerindeki bazı eleştirileri hep haksız bulduğumuz anlamını taşımaz. Ancak geçilen olağanüstü ortamın koşullarını unutup iş sadece eleştiriye yöneltilince, inandırıcılık gücünü kaybeder. Ancak konuya, *"Aman ülke kurtarıldı, kaybetmemeye çalışalım"* diye bakanın eleştirisi ile *"Yıkılmanı istiyorum, Türklükten istifa ediyorum ya da Türkiye adını bir daha anmam"* diye düşüneninki arasında fark vardır. Hele bu eleştiriler hiç özeleştiri içermezse... İşte o zaman Dürrizade'nin fetvasıyla Rıfat (Börekçi) ve arkadaşlarının karşı fetvasını, ilk satırlarını okuyup aynı saymak gafına düşülür.

"Türk yok Osmanlı var" deyip İslâmın kavim tanımama ilkesini vurgulamaya çalışır, hele Türklükten istifa ederken, Türk'ü kaba köylü, Arap'ı vahşi Bedevi sayan geleneksel anlayışı tekrarladığı fark ediliyor. İyi de, Osmanlı'nın ve İslam Devletinin sonunun geldiğini, her Müslüman kavmin kendi ulusal devletini kurma çabası içinde olduğunu görmemesi şaşırtıcıdır. Sevr'de lütfen bırakılan, kendi şehri Tokat'ın da içinde bulunduğu, sadece Türklerin oturduğu Anadolu'nun bir parçacığına acaba ne isim vermeyi düşünüyordu? Ayrıca hakimiyeti milliyeyi yererken, Meşrutiyet'in ilanından beri varlığını çok iyi bildiği Arap milliyetçiliğinin aldığı şekil üzerinde hiçbiryorum yapmaması düşündürücüdür. Şerif Hüseyin'le aynı fikirde miydi?.. Aksi halde Arap olmayan ve Arapça bilmeyen Müslüman olamaz yargısına katılıyor muydu? Vehhabilerin bile bu konuda görüşleri var ve Kemalistleri dinsiz sayınayıp Mekke'ye davet ederken, M. Sabri'nin de bir fikri olması gerekli, ama buna *Yarın*'da rastlamıyoruz. *"Din milliyettir"* demekle yetiniyor, İslâmi dayanışmanın ne İttihatçı

Cihadında ne de İstiklal Savaşı sırasında işlemediğini, kendi hükümetinin önerdiği *"İstanbul hilafeti altında özerk bölgeler halinde bir İslam Devleti"* önerisine özellikle Arapların karşı çıktığını bildiğine göre, işlemeyen değil, işleyecek bir öneride bulunması gerekiyor. Bütün Müslümanlar tek bir millet olarak hep birden ayaklansın mı, yoksa kaderine ve himayeciye razı mı olsun? Siyaset yapmak sadece *olmaz*'ı öne sürmek değil, sorumluluğunu alarak çözüm önermektir. Ezher'lilerden fazla ilgi görmeyen, Hint Müslümanlan tarafından dışlanan eski şeyhülislamın bu konulara girmemesini ancak bir çözüm tasarlamamış olmasıyla açıklayabiliriz.

Bu yaklaşımlarıyla özgürlüğü önemsiz sayan, himayeci rejime razı grubun içinde yerlerini alıyorlar. Karşı olan kesimin söylediklerini onlar da Türk olarak tekrarlıyorlar. Dramları (Refik Halit ve Rıza Tevfik'de de çok iyi görüldüğü gibi) İttihatçı psikozundan kendilerini bir türlü kurtaramamalarıdır. İngiliz himayesinde halifeliğe, sultanlığa, sadrazamlığa, şeyhülislamlığa, nazırlığa razıdırlar da, İttihatçıya karşıdırlar. Kemalistlerin -İttihatçı kökenli olmakla birlikte- İttihatçılarla bağları koparma azmini fark etmek bile istemiyorlar. M. Sabri'nin iktidardan düştükten sonra Peyamı Sabah'ta çıkan yazıları da bir ciltte toplanırsa, kendisini ne derece şartlandırmış olduğu daha iyi anlaşılır. O ve arkadaşlarının tek haklı görünen yanı, İttihatçıların Dünya Savaşına katılma hatasından sonra varılan çöküş noktasında, askeri bir çözümün daha da kötüye götürebileceği, elde kalanın da tamamen kaybedilebileceği korkusudur. 1918-1919 ortamında böyle bir düşüncede olmak haksızdır denemez. Sadece Türkler değil, bütün İslam dünyası ve bütün dünya, Türkler için başka çıkış kalmadığında öylesine hem fikirdi. Kitabımızın birçok yerinde örneklerini verdiğimiz gibi *çok Müslüman* kesimler Avrupalılardan biraz daha fazla ödün koparabilmek için Türklerden ne derece nefret ettiklerini ilan etme yarışındaydı. M. Sabri acaba bunların tutumlarını gayri-İslâmi bulmuş muydu? Soruna sade-

ce İttihatçı eleştirisiyle yanaşmanın Araplara özgü bir bahane olduğundan evvelce bahsetmiştik.

Lozan'daki ödünler ve İngiltere ile muvazaa teması, kendilerine bütün İslam dünyasından yöneltilmiş İngiliz ajanlığı damgasını sildirme çabasıdır. Bağımsızlık için kılını kıpırdatmamış kimselerin, bunu tam sağlayan bir antlaşmaya bazı eksiklikler bulunduğu iddiasıyla karşı çıkmaya hakkı olamaz. Olsa olsa, bağımsızlık için ölümü göze alanları ölüme mahkum etmenin kompleksini yaşadıkları söylenebilir. İngilizlerle muvazaaya gelince, evvelce de bahsettiğimiz gibi bir anlaşma karşılıklı pazarlıktır. Taraflar bazı isteklerinde ısrar, bazılarından vazgeçerek bir noktada birleşirler. Bir tarafın hiç ödüne razı olmadan şart koşması ancak İngilizlerin Sevr'de yaptığı gibi olur. Bununla hilafetin kaldırılması hususunda bir gizli anlaşma kastediliyorsa hatadır. Vahdettin'in İngiliz himayesinde hilafete karşı olmadığı biliniyor. İktidardayken de, sonrasında da, İngiliz gemisiyle Mekke'ye giderken de M. Sabri'nin buna karşı olduğunu gösteren bir kanıt yok. Belgelerle kanıtladığımız gibi İngiltere hilafetin kalkmasını değil, kendi hizmetine girmesini istemekteydi. Bu amaçla Vahdettin'i elinin altında tutarken Şerif Hüseyin'i de istediği kalıba sokmaya çalıştı. O yılların Doğulu bir gözlemcisi bunu açıkça belirtmiştir[2]:

"Dünya Savaşından sonra Londra, Entelijans Servisin hizmetinde Türk sultanının yerine İslâmın halifesi olarak kral Hüseyin'i getirmek istedi. Umutları, böylelikle İngiltere'nin bir Arap Konfederasyonunun ve Arap halifesi Hüseyin aracılığıyla İslam dünyasının koruyucusu ve patronu olmasını sağlamaktı."

Türkiye'deki halifeyi kontrola almak için yürütülen oyunları ayrıntılı olarak vermiştik. Bunun lağvından sonra İngiliz çevrelerinin yürüttüğü yoğun karalama kampanyası ve İngiltere'nin İslâmın koruyucusu olduğu yolundaki iddialar amacı açık olarak gösterir. Eğer Hüseyin Hicaz sınırlarını aşarak bütün Arap Yarımadası, Filistin, Suriye, Lübnan ve Irak'ı içeren bir krallıkta (ya-

ni Arap Birliği'nde) ısrar etmeseydi İngiltere Suudileri kolaylıkla durdurur ve hilafetinin kabulünü sağlardı. İngiltere'nin bu yüzden yoğunlaştırdığı anti-Kemalist kampanya ancak 1932'den sonra, rejimin iyice kökleştiği ve Türkiye'nin Yakın Doğu'nun en istikrarlı ve güçlü devleti olduğu kabul edildikten sonra değişmeye başlar. Bunda din unsuru değil, Mihver'in (Almanya-İtalya-Japonya) dünyaya hakim olma yolundaki yayılmacı politikaları karşısında müttefik arayışı rol oynamıştır. İngiltere Türkiye'ye yanaşmış, Ankara da müttefiklere (İngiltere Fransa) karşı savaşa girmeyeceği güvencesini 1938'lerde vermiştir. II. Abdülhamit'in ilk yıllarından beri kopuk olan Türkiye-İngiltere ilişkilerinin bu ilk değişmesinin Arap dünyasındaki yankısı, o dönemde dünyanın en büyük gücü sayılan İngiliz İmparatorluğuyla dostluk için ne tür bir yarış olduğunu kanıtlar[3]:

"Amin Said'in 24 ve 28 Mayıs 1938 tarihli Mokattam'da yayınlanan yazıları Arap dünyasında panik yarattı. İngiltere'nin sağladığı maddi yardım, İngiltere'nin Türkiye'yi Yakın Doğu'da en güçlü devlet haline getirmek ve onların ağırlığını kullanarak Doğu'da, özellikle Arap Doğusunda, İngiliz egemenliğini sürdürmek olarak değerlendiriliyor. Aynı yazar Kahire'nin Er Rabıta el Arabiyye gazetesindeki yazısında, İngilizlerin Türklere güvenini Arapların zafiyetine ve her türlü yeniliğe karşı olmalarına bağlamaktadır..."

Görüldüğü gibi Araplar hâlâ İngilizlerin aracılığıyla bir yerlere varmayı umarken, Kemalist hareketin başlamasından ancak yirmi yıl sonra ve çıkar zorlamasıyla iki tarafin yıldızı bağdaşabilmiştir. Buna muvazaa demek aşırı iddia olur.

Ankara inanılmazı gerçekleştirip tam bağımsızlık dışındaki bütün tezleri boşa çıkarınca bunların savunucularına da işlev kalmaması doğaldı. Artık düşünce ve eylem alanında yerlerinin kalmadığını farkedenler için tek uğraş geçmişteki tutumlarını savunmak ve yenilgiyi hazmedemiyorlarsa, rakiplerine kusur yakıştırmak olur. M. Sabri'de de, eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali'de

de *"biz yanılmışız"* sözüne hiç rastlanmıyor, hep kendilerinin dışında suçlu arıyorlar ve de kendi haklılıklarını vurguluyorlar. Doğaldır ki, sadece kendini savunmayı hedefleyenlerin ciddiye alınmasını beklemek yanlış olur. Nitekim İslam dünyası, bizim araştırmalarınıza göre, bu çevreleri ciddiye almamıştır. Örneğin bizim rastladığınız kadarıyla M. Sabri'den pek az bahis vardır ve yarısı aleyhindedir.

Özeleştiri Yapabilenler

M. Sabri'de azalmayan kine ve zaferden sonra daha da artan sertliğe karşılık, 150'likler arasında özeleştiriye yönelen ve kendi hatalarını kabul ederek, Kemalistlerin başarıya ulaşmış olduklarını söyleyenler yok değildi. Ankara'nın son ana kadar en kararlı düşmanı kalan Refik Halit'in, 1926'da Vahdettin ölümü üzerine yazdığı *"Bir 'Fatiha' Yerine"* başlıklı yazı bu alanda ilginç bir örnek oluşturuyor. Aşağıda bu yazının en önemli kısımlarını yorumlarımızla birlikte aktarıyoruz[4]:

"(Vahdettin) Memleketini kurtarmak endişesinden başka bir emel gütmemiştir... Avrupa'ya kafa tutmak, silah çekmek, meydan okumakla böyle bir gayenin husulüne inanmıyordu; ona ben de inanmıyordum; benim gibi binlerce mantık ashabı vatandaş da..." Savaşlardan bıkmış ve tükenmiş bir toplumda bu çok doğaldı. Özellikle ittihatçıların bütün İslâmı kurtarmak hayalleri kurarken eldekini de kaybetmiş olmaları tabii ki silahlı çözüm yerine barışçı olanı ön plana çıkaracaktı. Üstelik 1918 sonunda savaş nefreti sadece Türk toplumuna değil, bütün dünyaya yayılmıştı.

"Avrupa'ya kafa tutmaya, silah çekmeye meydan okumaya bunu yapanların çoğu da inanmıyordu..." Bu yargıya katılmak mümkün değildir. *Erzurum* ve *Sivas kongreleri* toplanmadan önce kurulan *Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri* ve her tarafta başlayan silahlı dirençten haberleri yokmuş gibi davranıyorlar. Bu durum, halktan kopmanın ve siyaseti sadece İstanbul sanmanın sonucudur.

"Bu siyasette bir nokta-i nazar farkıydı. İşte bu fark, düşünüş, duyuş ve iş görüşdeki bu ayrılık, mesela hilafetin lüzumuna inanış, İngiltere ile hoş geçinmekten bir keramet bekleyiş, Yunan ordusunu ta Ankara önüne gitmiş görerek harpten bir faide beklemeyiş, bütün bunlar hulûsu niyetine rağmen, onu hain-i vatan şeklinde tecelli ettirdi." Burada başlangıçta uygun görünen bir politikanın batağa saplanmasından sonra da izlenmesindeki çelişkiye yönelik eleştiri açıktır. Özellikle hilafetle İngiltere'yi bağdaştırma çabasının varlığını kabul dikkatten kaçmıyor.

"Memleketin istiklaliyle bir cüretkâr gibi oynamaması bu vatanperver padişahı nihayet vatancüda ve vatanzede etti." Sürekli ödün vermenin sonucu Sevr'i kabul etme durumuna gelinmesine hiç dokunulmaması dikkatten kaçmıyor.

"Bedbaht Türk padişahı siyasetinde muvaffak olamadı." Burada Vahdettin'in siyaset yeteneğinin kısıtlılığına dokunmamak elde değil. Daima örnek aldığını söylediği II. Abdülhamit ile aralarındaki farkı anımsatalım. Otuz üç yıl süren keyfi bir yönetimden sonra bir gün Rumeli'den *"Biz Anayasayı yürürlüğe koyuyoruz"* diye sekiz on telgraf alır almaz hemen kendisi anayasayı tekrar ilan etmiş ve meclisi toplantıya çağırmıştır. Toplumunun ne derece değişmiş olduğunu hissedebilmek ve eylemi benimseyip onlara kendini de kabul ettirebilmek bir siyasi zeka ister. Bu davranışlarıyladır ki Abdülhamit, sanki 33 yıl hiç bir şey olmamış gibi meşrutiyetin meziyetlerini öven bir nutukla meclisi de açmıştır. Buna karşılık Vahdettin, 1921 sonundan itibaren TBMM'yi ve hükümetini tanıması için yapılan bütün yaklaşımları reddetmekle kalmamış, zafer kazanıldıktan sonra da hâlâ onun meşrutiyetini kabule yanaşmamış, hatta yeni seçim gereği gibi şartlar ileri sürmüştür. Zamanında meclisi tanısaydı acaba ne olurdu? Siyasette oynayabilmek için özel bir yetenek şarttır.

"Fakat, milletini izmihlâl ve badire zannettiğimiz kanlı sergüzeşte atan bir asker o millete, ne bahasına olursa olsun, dünyada her şeyden kıymetdar olan istiklalini kazandırdı, düşmanı

misli görülmemiş bir şanlı darbe ile yurdun can evinden koparıp attı ve tam manasıyla muzaffer oldu." Burada M. Sabri'den farklı olarak bağımsızlığı ve özgürlüğü her şeyin üstünde sayan bir anlayış var. Sürgün günlerini Lübnan'da geçiren Refik Halit mutlaka, himayeci altında kalan toplumların hangi sıkıntılara düştüklerini yerinde görüyordu. Onun için önce özgürlük diyor. Batı Trakya'daki Müslümanlar için M. Sabri'nin böyle bir isteği yok. Yunan yönetiminden mutlu görünüyor.

"*O emin ve memleketine müfid zannettiği yumuşak siyasetinin neticesinde tahtını, tacını kaybederken, tehlikeli ve muzır kıyas olunan bir siyaseti dürüştane (sert), millete memleketini kazandırmıştı... Padişaha düşen bu vazifeyi padişahın yapamaması, onun bunu istememesinden değil, muktedir olmamasındandır... Ne yapsın ki, muhit, an'ane, mantık, ihtiyat, yaş ve daha yüzlerce sebep onu çıkmaz farz edilen böyle bir yola atılmaktan men etti... 'Kan döktü, harb etti, milleti muhataralı sergüzeştlere soktu' dedirtmemek için İstanbul'da boynunu büküyor, bir tevekkül ve ihtiyat politikasının bütün zilletini çekiyordu...*"

Toplumunun bağımsızlığını sağlayamamasına yüzlerce sebep bulunabilecek bir liderin peşinden halkı gitmiyorsa, bu yeteneğe sahip olanlara suç yüklemeye çalışmak haksızlık olmuyor mu? Yazısının başında Vahdettin'in iyi niyetini asla sorgulayamayacağını belirten ve politikasına tam katılan bir kişinin sonunda onun bu iş için yetersiz olduğunu belirtmesi, bugün bile onun haklarından bahsedenler için yeterli bir yanıt değil mi?

Yazının son paragrafı şöyle: "*Bana öyle geliyor ki (... saray yerine bir loş odada) can verirken mahrum kaldığı saltanatına rağmen milletinin bugünkü istiklalini düşünerek ilcay-i siyasetle yaptığı bazı hataları unutmuş, müsterih can vermiş ve şahsına yapılan tecavüzleri de zafere hürmeten affetmiştir. Yarın biz de şayet gurbetlerde ölürsek, böyle yapacağız, öyle can vereceğiz.*" Bu cümleler Vahdettin'e yakıştırılmakla birlikte, gerçekte Refik Ha-

lit'in kendi duygularını yansıtmaktadır. Hatalarını kabul etmekte, ülkesi ve halkının bağımsızlığına kavuşmuş olmasıyla mutlu olmakla yetinebilmektedir.

Kemalist-Anti Kemalist Çatışmaları

Vahdettin ve Abdülmecit dışındaki hanedan mensupları bu konudaki yayınların da gösterdiği gibi belirgin bir eylem çabası içine girmemişlerdir.

Yunanistan, Bulgaristan, Hatay, Kıbrıs gibi bölgelerdeki Türk cemaatlerinin din adamları ve öğretmen, gazeteci gibi aydınları arasında devrimlere katılan ya da karşı çıkanlar olmuştur. Bunlar genellikle bağlı oldukları hükümetlerin siyasi eğilimlerine göre tavır almak durumunda kalmışlardır. Ankara'yla iyi geçinen hükümet iktidara gelince *Yeni Türkler*, karşıt olanlar gelince *Eski Türkler* cemaatin başına getiriliyordu. Bu bölgelerin her birinde Ankara, kendi yayın organlarını kurarak ya da destekleyerek taraflarını ayakta tutmaya çalışmıştır. Bu tartışmaların da (bir ölçüde Hatay için Suriye'dekiler hariç) İslam kamuoylarınca dikkate alındığını gösteren belirtiler yok.

İçinde bulundukları kararsızlık sırasında, şapka ve diğer devrimler için Balkan Türklerine dönüm noktası sayılabilecek olayı, Gümülcine müftüsünün akıl danışmak için 1932 yılında Mısır Müftüsüne başvurması teşkil eder[5]:

"Buradaki yenilik taraftarları gelişmelerinde Türkiye Cumhurbaşkanını izliyorlar ve onun her getirdiği yeniliği destekliyorlar. Ben ise resmi sıfatımla bu yenilikleri uygun bulmuyorum ve ne miras sorunlarını ne de Müslüman kadınlarla evliliklerini kutsamıyorum. Buna karşılık bana saldırıyor ve haklarını yediğimi söylüyorlar, oysa ben Kur'an yasalarına göre davranıyorum" diyen müftü *"Tuttuğum yol doğru mudur? Bana ışık tuttunuz"* diyerek akıl istiyordu. Unutmamak gerekir ki, Kur'an Latin harfleriyle basılamaz diye ilk fetva da uzun süre M. Sabri'nin etkisinde kalan Gümülcine'den çıkmıştı.

Mısır Müftüsü Şeyh Abdül Mecid Salim'in yanıtı, doğrudan bahsetmeden Ezher Şeyhinin 1926 fetvasının bir yinelenmesiydi. Yani, şapka giymek eğer başkasına benzemek amacı taşımıyorsa, kişiyi kâfir yapmaz. Böyle bir amaç varsa veya şapkayı giyende dini küçümseyen veya reddeden bir düşünce varsa o zaman yine kâfir olur ve ona göre işlem görürler: Örneğin nikahları düşer, diğer Müslümanlardan miras alamazlar.

Bu açıklama kesin olarak Türkiye halkını sınıflandırıyordu:

Şapkayı kafasını güneş ve yağmurdan korumak için giyenler -hükümet zoruyla da olsa- suçsuzdurlar;

Avrupalılara benzemek için giyenler günahkardır (tüm aydınlar); hele içlerinde dini küçümseyen veya reddeden düşünceler varsa -laiklik gibi- kafirdirler (Mustafa Kemal ve arkadaşları).

Yunanistan İkinci Dünya Savaşından sonra da Batı Trakya Türklerini Türkiye'den koparmak için tutuculuğu resmen desteklemiş, fes ve eski harfleri isteyenleri yönetime getirmiş, ancak bütün çabalara rağmen bu politika da bir sonuç vermemiştir.

Yunanistan'ın Müslüman azınlığa karşı bu davranışı tek örnek değildir. Kıbrıs'ta İngilizlerin, Bulgarların, Yugoslavların da benzeri tutumları görülmektedir.

1919 yılından beri Kıbrıs'ta yayınlanan *Söz* gazetesi Atatürk devrimlerini adım adım izlemek, devrim ruhunu gençlere aşılamak, Kıbrıs Türk halkının zararına olarak İngiliz yönetiminin dayandığı Evkaf Dairesi ile mücadele ederek Türk halkının hukukunu korumak savaşımı veren bir gazeteydi. İmtiyaz sahibi Mehmed Remzi Okan 1926'da, Türkiye'de olduğu gibi Kıbrıs'ta da şapka giyilmesi lehinde yazdığı bir makale yüzünden, o sırada Lefkoşa'da oturmakta olan 150'liklerden Said Molla ile tartışmaya girişmiş sonunda *Zemmükadıh* suçuyla iki ay (Temmuz-Ağustos 1926) hapse mahkum olmuştu. Kıbrıs devrimlere en çabuk bağlanan toplum oldu.

Şapka ile fes arasında daha önemli ve söz alanını bırakıp gerçek bir çatışma halini alan bir gelişme Hatay sorunu yüzünden

Türkiye ile Suriye arasında görüldü. Hatay Türkleri daha 1922'den beri Türkiye ile birleşme kampanyasını devam ettirdikleri ve bunu ancak Mustafa Kemal'i izlemekle gerçekleştirebileceklerini bildiklerinden, devrimleri de olanaklar derecesinde izliyorlardı ve bir kısmı kafasına şapkayı geçirmişti bile.

Durumun bir hayli garip olduğunu kabul gerekir. Hatay şapkalı Fransızların mandasındaydı. Özgürlüğü peşinde koşan iki topluluktan biri (Araplar) mandacının timsali saydığı şapkaya nefretini fese sarılarak belirtiyor, diğeri (Türkler) ise amaçlarına varmakta başlığın bir önemi olmadığını kabul ederek, başına onun başlığını geçirmekte sakınca görmüyordu. Bunun sonucunda, taraflardan birinin diğerini *gerici ve tutucu,* öbürünün de onu *gavur* saymasından daha doğal bir şey olamazdı. Bu çekişmede parçalanma Türk cemaatinin içinde oluyordu. Türklerden bir kısmı laiklikten başlayarak devrimlere karşıydı ve Araplarla birlikte, geri kalanları ise Türkiye'yi Kemalizmin getirdiği herşeyle birlikte istiyordu.

10 Aralık 1934 günü, Antakya'da Kemalist bir grup başlarında şapkalarla Yeni Camiye girip namaz kılmak istediler. Fesçiler ve sarıklılar buna karşı geldiler, çatışmada iki taraftan da yaralananlar oldu. Olaylar bir süre devam etti. Suriyeliler için şapkanın kazanması hem dinin hem de kendilerine ait saydıkları toprakların elden gitmesi anlamını taşıyordu. Bu durumda onlar için, her ikisi de şapkalı *Kemalist Türk* ve *mandacı Fransız* arasında bir fark yoktu, dolayısıyla feslerine daha büyük bir hırsla sarıldılar. Hatay'ın Kemalist Türklerine göreyse ortada dini değil, anavatana *şapkalı başkanlarının ülkesine* bağlanıp bağlanmama sorunu vardı, bu yüzden şapkalarını daha büyük bir hırsla kafalarına geçirdiler. Bu çekişme doğal olarak karşılıklı suçlamaları son derece artırdı. Hatay meclisinde çoğunluğu sağlamak için yapılan seçim kampanyası sırasında şapka fes'ten hareketle bir taraf *"vatandaşları efendi sınıfına yükselteceğini"* vaadediyor, diğer taraf ise dine ihanet temasını işliyordu. Türk kesiminin pek azının

desteğini alan Araplar kaybedince, Hatay'da devrimler büyük bir hızla uygulamaya kondu.

Cumhuriyet kurulduktan sonra M. Kemal'le arası bozulup yurt dışına çıkan Adnan (Adıvar), Rauf gibi eski Milli Mücadeleciler, yukarıdaki gruplara hiç bulaşmamış, Ankara'dan kendilerine yöneltilen (İstiklal mahkemelerince ya da M. Kemal'in nutkunda) suçlamalara Avrupa gazeteleri aracılığıyla kısa açıklamalar yapmakla yetinmişlerdir. Yalnız Halide Edib'in Amerikan gazete ve dergilerinde sık sık M. Kemal'in diktatörlüğünü eleştiren yazıları görülür. Burada bahis konusu olan ihtilalcilerin kendi aralarındaki hesaplaşmadır. O sebeple diğer gruptakilerle ortak tarafları yoktu.

Halide Edip, Şapka hariç bütün devrimleri kabul ettiğini belirtmiş, ancak bunların hemen tam demokratik bir ortamda ve çabuk değil otuz yıla kadar yayılan bir süreç içinde gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Kurtuluş Savaşının bu en başarılı tanık/yazarının devrim ile evrim arasındaki farkı o yıllarda görmemiş olduğu farkediliyor. 1954 yılında milletvekili olduğu DP'nin demokrasiyi yozlaştırmakta olduğunu anlayınca istifasıyla birlikte yayınladığı siyasi *Vedaname*'si hatasını sonra farkettiğini gösteriyor.

Notlar:

El Jihad (Kahire) 18.02.1935; MO 19.02.1935
Zaki Ali, a.g.e.
OM Haziran 1938, s. 287
Bu metni sağlayan Murat Bardakçı'ya teşekkür ederim.
Koloğlu, Orhan, İslamda Başlık, s. 145-151 ve 164-168,

Sonuç

75 YILI DOLDURURKEN

1919-1938'in Tarihteki Yeri

1919'da Lloyd George *"Türkler çökmekte olan bir ırka mensupturlar, Yunanlılar ise dostumuzdur ve gittikçe yükselen bir millet durumundadır"* diyerek Yunanlıları Anadolu'ya saldırtmıştı. Yirmi yıl sonra 1938'de bir başka İngiliz tam tersini söylüyordu: *"Büyük Savaşı izleyen bir sürü ihtilal içinde (Türkiye'deki kadar) beklenmedik ve takdire değer sonuçlar veren olmadı... Oysa, savaşın sonunda Türk milletinin yaşayabileceğine kimse inanmıyordu..."*[1] Bir başka İngiliz uzman da güçlü zamanındaki Osmanlı Devletinden bahseder gibidir: *"Çağdaşlaşmış ve son derece ciddi bir Türkiye Avrupa politikasında her zamankinden daha kudretli bir güçtür."*[2] 1930'larda, Türk Mucizesi'nden; Avrupa'da bir Asyalı değil, Asya'da bir Batılı olmak istemesinden; dünyada muhafazakarlığın örneği iken şimdi değişmenin simgesi olmasına kadar türlü övgüler Türkiye'ye yöneltilmiştir.

Batılılar, bu sonuca varılmasında Kemalist Devrimin son derece hızlı bir değişme yöntemi uygulamasının rolünü ısrarla vurgulamışlardır. Buna Batıdan tepkiler geldiği gibi, örneklerini verdiğimiz şekilde İslam toplumlarından da *"bu hıza biz uyamayız"* içerikli olumsuz yankılar yükselmiştir. Eleştiri için devrimin mantığını hesaba katmadan ve kökleşme sürecini dikkate almadan fikir yürütenlere de rastlanıyor[3]: *"Bir günde Yunan ordusu denize döküldü, fes, peçe, halife bir günde atıldı ama Yunan mübadelesi beş yılda bitmiyor; peçe, pencerelerde kafes hâlâ var ve la-*

ğımlar açıkta akıyor... Yani gerçekleşmesi yüzyıllar alacak şeyler bir anda gerçekleştirildi, oysa zaman gerektirmeden halledilecek şeyler yıllar geçtiği halde çözümlenemiyor... Türkiye'de büyük sorunlar halledildiyor ama küçük, halkın işleri düzelmiyor...»

Bu eleştirilerde bazı doğru taraflar bulunsa da, daha kapsamlı yaklaşanlar, bütün Doğuyu etkisi altına alan büyük değişim içinde başka türlü değerlendirme gereğini hissetmişlerdir. 1937'de Hans Kohn şöyle diyor[4]:

"Dünya Savaşı'ndan beri Doğu'da, 1919'dan önce bilinmeyen üç çizgi belirdi:

1- Avrupalılaşmanın, yukarı orta sınıftan kitlelere yayılması.

2- Ekonomik yaşam kapsamlı şekilde düzenlenmezse, Avrupa ile eşitlik ve hem siyasi hem de entelektüel yaşamda çağdaşlaşmak mümkün olmayacağı.

3- Çağdaş uygarlığın kabulü: Sadece onsuz yok olma tehlikesi belirdiğinden değil, kitlelere daha yüksek yaşam standartı olanağı sağladığı için...

Çağdaşlaşma Sovyetler'de, Latin Amerika'da, İspanya'da da var. En hızlısı, Sovyetler Birliği, Japonya ve Türkiye'de, ama ulusal yaşamını çağdaşlaştırmada Türkiye en önde gitti. Sadece sanayileşme ve tekniklerle yetinmedi, halkın her günkü yaşamına girdi. Türkiye'nin başarısını aşabilmiş başka Doğu ülkesi yok. İran, Afganistan, Irak ve Mısır'da, yabancı etkisi, halkın aşırı geriliği ve önder kişilerin yokluğu sebebiyle Türk deneyimi yavaş tempoyla izleniyor. Günümüzün felsefesi, laik ulusçuluktur ve kitleleri siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan ulusa kaynaştırmayı hedefliyor. Bütün Afrika ve Asya'da yaygın olan bu modern ulusçuluk, toplumun ancak ekonomik reform ve kitle eğitimiyle desteklenen sosyal ve kültürel refaha erişirse güçlü olacağının farkında.»

Her devrimci eylemde olduğu gibi, Atatürk Devrimlerinde, de kökleşme sürecinin gerektirdiği ve daha sonra eleştiriye layık görülebilen davranışlar vardır. Örneğin Atatürk Devrimlerinin sırası ve uzun vadedeki etkileri için şu konular üzerinde durulabilirdi:

- Devrimlerin yerleşmesi için uygulanan ve benzerlerine göre çok hafif kalan sertlik.
  Devrimciler arası (İttihatçılarla) hesaplaşma.
  Yabancı kaynakların gelmemesinden doğan boşlukta ulusal sermaye oluşturmak için ziraatçı kesimin artı ürününe ve emeğine aşırı ihtiyaç duyulmasından doğan sıkıntılar.
  Ülkenin içini düzene sokmaya verilen öncelik ve dış bağlardaki kısıtlama sebebiyle II. Dünya Savaşından sonra hissedilen yalnızlık.
- Özgüvenini yitirmiş bir topluma dinamizm kazandırmak için tekrarlanan abartmalı mesajlar.
  Atatürk'ün sistem ve kadrolar üzerindeki ısrarlarına rağmen kişiliğinin aşırı şekilde odaklaştırılması.

İslamcı kesim, her şeyi o kadar çok dini referansla ve toplumsal/bilimsel niteliğini dikkate almadan değerlendiriyor ve her oluşumu sadece M. Kemal'in şahsına bağlıyor ki, bunların dışındaki konulara ilgileri son derece az. Bu sebepledir ki Kemalizm ve Türkiye dışındaki İslamcı kesimler arasındaki polemikler ilkesel düzeyde olmamış, basit hatta yakışıksız aşağılayıcı karalamalara dönüşmüştür. Burada, Hint Müslümanlarının genelde daha ihtiyatlı davranışına karşılık Araplardan daha saldırgan seslerin çıktığı görülür. 1919 ve 1920 yılları boyunca Kemalist olsun olmasın Türk basını, İslam dünyasının, özellikle Arapların dünya savaşındaki tutumları üzerinde durmamış, suçlamaya yönelmemiştir. Davranış cumhuriyetin ilanına kadar devam eder. Türk tarafı imparatorluğun başarısızlığındaki payını kabul ediyor, Arapların bağımsızlığını sorgulamıyor, aksine bu haklarını savunuyordu.

İslam dünyasında ise üç akım görülür:

"1- Hüseyin ile Suriye ve Lübnan milliyetçilerinin ve kısmen Mısırlıların yürüttüğü 'Türklerin yenilgisine Avrupalılarla birlikte katkıda bulunduk, bize ona göre hak tanınmalıdır' deyip Türk'ü sürekli aşağılayan ve ödünü ondan bekleyenler.

2- İttihatçıların İslam Birliği girişimine fiili katkıda bulunmadığı halde, Türklerden de Araplardan da bunun devamını isteyen Hint Müslümanları.

3- Kemalist başarıları, M. Kemal'in daha sonra askerleriyle gelip kendilerini de kurtaracağı umuduyla övenler"

Görülüyor ki, Türklerdeki sempati taşıyan ama sorumluluk üstlenmeyen yaklaşıma karşılık, dışarıdaki üç eğilim de sorumluluk yüklemek peşindedir. Bütün bedeli Türklerin ödemesini isteyeni de, sömürgeciyle anlaşarak yıktığı birliği tekrar onun kurmasını önereni de, kendileri katılmadan kurtarılmalarını bekleyeni de birarada bir kitle karşısında Kemalistlerin tutumu doğaldı.

Birinci grubun saldırılarına, 1922'de saltanatla hilafetin ayrılmasından sonra, istekleri yerine getirilmediği, üstelik taraftar olmadıkları devrimler yapıldığı için diğer iki grubun da katılması, yaygın yelpazeye sahip bir koro oluşturdu. Türk tarafı her birinin bağımsızlığını ve sömürge olmaktan çıkmasını istemekten ileri gitmezken, iç işlerine karışmamaya da özen gösteriyordu.

Türkler, devrimlerini ihraca kalkışmamışlardır. Karşı tarafın davranışında ise devrimlere saldırmakla yetinilmez, Türk muhaliflere destek de verilir. Böylece Türkiye'nin içişlerinde taraf tutma, fiili hale gelir.

Türkiye'de erişilen bağımsızlığa ve dünyanın en üst düzeyi ile hukuki eşitliğe karşılık *"Bağımsızlığım yok, ikinci sınıf insanım ama dinim var"* anlayışındaki eksikliğin yarattığı psikozla artan suçlamalara karşılık, 1923'ten itibaren Türkiye'den de özellikle Araplara yönelik ihanet ve gericilik suçlamaları başlar. Böylece şiddeti giderek artan bir sağırlar diyalogu sürüp gitmiştir. Kemalistlerin başarıdan doğan güvenle karşı tarafı küçümsemesi arttıkça, karşıtlarının onu sevmezliği de artmıştır. O kadar ki, Atatürk Devrimleri yönünde -eski eleştirilerini unutup- attıkları adımlarda bile, bir bağlantı izi görülmesini arzulamamış, bunu açıkça itiraftan kaçınmışlardır.

Batı'nın yaklaşımında da, köklü bir alışkanlıkla, Kemalizm'e sadece İslâmi çerçeve içinde bakma, oluşumları yalnız liderlerine bağlama ve M. Kemal'in ölümüyle işlerin sona ereceği düşüncesi egemendi. Osmanlı'nın reformlarını baltalayarak gerçekleşmelerini engelleme alışkanlığı kadar, Bâbıâli'deki istikrarsızlığa da dayanarak Kemalizm'in de aynı sonuca varacağını beklemenin konulara daha bütünsel eğilmeyi frenlemiş olduğu görülüyor. Kemalizmin sadece bir dinden kaçış olmadığı, kendince bir doktriner yaklaşımı bulunduğu düşüncesi, 1930'dan sonra fark edilmeye başlanmıştır. 1925'de P. Genziton gibi *"Bu ülkenin ruhunda çok derin bir hareket, bir yenilenme bir yeniden doğma var... Dolayısıyla bugünün zorlukları bize geleceği ihmal ettirmemelidir"*[15] diyenler çok değildi. On yıl sonraysa *"şimdiye kadar pragmatik bir yol iken artık doktrin haline geldi"*[16] diyenler belirdi:

"Faşizm ve Komünizmden çok şeyler almakla birlikte, kamu refahı ile çatışmadıkça, şimdilik bireysel özgürlük ve özel mülkiyet serbesttir. Egemenlik Büyük Millet Meclisi aracılığıyla halkın elindedir. Sınır farkı kaldırıldı, kadınla erkek eşitlendi ve din kişinin bireysel sorunu sayılıyor. Devlet kamu hizmetlerini üstlendiği gibi özel teşebbüsü de kontrol ediyor. Türkiye'de liberalizme fazla yer yok. Uygulanan ılımlı Sosyalist bir doktrin olup özel girişim tecrübesi bulunmayan iyi disiplinli bir toplum için çok uygun... Bu nitelikle Kemalizm Türkiye'nin koşullarına uygun ama Türkler siyasi ve ekonomik bağımsızlığı olmayanlara da uyacağı kanısındalar."

Kemalizmi tarihi bir perspektif içinde ve dünyada mevcut rejimler arasında bir yere oturtmak çabasında Prof. Maurice Duverger'nin değerlendirmesinin özel bir yeri var. *Siyasi Kurumlar ve Anayasa Hukuku* konulu eserinin *Otoriter Rejimler* bölümünde, azgelişmiş ülkelerin izleyeceği sistem örnekleri arasında Kemalizme ilk sırayı vermiştir. Bu ülkeler için çoğulcu rejimlere dönüşebilecek modeller olarak Kemalist model ile birlikte, Mek-

sika ve Hint modellerinin bulunduğunu belirten Duverger'nin değerlendirmesi şöyle:

"Bunların tam doktriner bir yapıları yoktur. Batı demokrasileriyle Komünizm arasında, otoriterlikle birlikte olabildiğince liberal, bir tür ara rejime sahiptirler... Bu tür siyasi kurumları tanımlamak güçtür, zira yapıları muğlaktır. Aksine bu ülkelerdeki hızlı değişme de rejimlerini son derece hareketli kılar... Liberal demokratik rejimler İngiliz ya da Amerikan modeli üzerine kuruludur. Komünist rejimler Sovyet, Faşist rejimler İtalyan ve Alman modeline dayanırlar. Azgelişmiş ülkelerin siyasi rejimlerinin bir güçlüğü genellikle kabul edilen böyle bir temel modele malik olmamalarıdır... (1908'den 1950'ye kadarki siyasi evrimi özetledikten sonra Kemalizm üzerinde şu yargılarla devam ediyor) Kemalizm tek parti rejimi olmakla birlikte asla Faşizm ya da totaliterlik iddiasında bulunmadı. Fransız Devrimi'nin ilkelerine bağlılığını hep vurguladı ve demokrasiyi hedeflediğini de resmen hep tekrarladı. Propagandasının hep bu yönde gitmesi bir tür halkın eğitimini sağladı. Ayrıca Türk tek partisi olan CHP hiçbir şekilde ne ideolojisi ne de yapısıyla bir faşist partiye benzemiyordu, daha çok Fransa'nın Radikal Sosyalist Partisini andırıyordu. Onun din adamları karşıtlığı benzerliği artırıyor: Dinin mevcut sosyal sistemin en iyi desteği olduğu bir ülkede derin anlamlı bir oluşum. Partinin iç demokrasisinin hayli gelişmiş olduğu anlaşılıyor... Hizipleri içinde tutan, dışlamayan, özgürce gelişmeye bırakan bir niteliği var... Yani çok önemli çoğulculuğu parti içinde geliştiriyor... Çoğu kez alaya alınmış olan Serbest Fırka denemesi ve bağımsız milletvekili seçimleri, Kemalist rejimin her şeye rağmen çoğulculuğunun yüksek değerini kanıtlıyor... (Az gelişmişler açısından) Kemalist model, toprağı ortak mülk ve ekonomiye devlet müdahalesini çok daha fazla kabul eden Meksika modeline nazaran eksik görünü-

yor... Buna karşılık Meksika modeli azgelişmişler içinde Kemaliste nazaran daha az etkili olmuştur...»

Kemalizm bu özellikleri sebebiyle bir kısım Marksist değerlendirmeciler tarafından *Burjuva Devrimi* diye nitelenmiştir. Buna karşılık bağımsızlık savaşçısı olarak anti-emperyalist özelliği ve sanayileşmedeki devletçi girişimleri, ilerici yanı olarak daima vurgulanmıştır. Duverger'nin, azgelişmişlere örnek olması sebebiyle, bunlarda egemen olan zirai üretimin özelliğini daha ön plana alarak Kemalizmin ekonomik politikasını eleştirmesi doğaldır. Mantık, öncelikle geniş kitleleri özgürleştirmek için ziraatın geliştirilmesini ve düzenlenmesini emrediyordu. Bunun için, sadece sosyal adaletçi de olsa, o yapıdaki bir rejimin, toprağın ortak mülkiyetini ve devletin bunun üzerinde kontrolünü planlaması gerekli görünüyordu. Kemalist model ise ziraatçinin özel mülkiyet ve üretimine karışmıyor, aksine destekliyordu. Duverger'nin dikkatinden kaçan, Türkiye'de küçük ziraatçinin toprağına sahip olma oranının, Hint ve Meksika'dakinden bir hayli yüksek oluşudur. Bu eskiden de böyle olduğu gibi, savaştan sonra Ermenilerden ve mübadele ile Rumlardan kalan toprakların dağıtımı sonucunda daha da pekişmişti. Kanımızca, 1950'li yıllardan itibaren sol literatürde çok sık kullanılan *feodal yapı* sloganı, Doğu Anadolu dışında Türkiye'nin büyük kısmı için tam geçerli değildi. İster bunun bilinciyle, ister İttihatçılardan devraldıkları bir tutkuyla davranmış olsunlar, Kemalist ekonomik politikada ağırlık, kendi olanaklarıyla sanayileşmeye verilmiştir. Bunun Batılı çevrelerde, alaya alınan bir haddini aşma gibi yorumlandığına hayli örnek vermiştik. Ama Kemalizm, her alanda çağdaşlaşmanın en üst düzeyini hedef aldığı gibi bunda da kendini frenlemekten kaçınmıştır. 1930'ların ortasında, bu girişimin bütün Yakın Doğu için bir örnek oluşturabileceğine işaret edenler yok değildir[7]:

«M. K. Atatürk yeni bir sanayi toplumunun temelini atıyor. Ülke daha bir süre ziraat ağırlıklı olacak ama, bugün atılan

temeller ve şimdiye kadar gerçekleştirilenler, gelecekte sanayi ile ziraat arasında sağlıklı bir denge oluşacağını gösteriyor. Sosyalizm değil, planlı devlet kapitalizmi bahis konusu. Bireyci köylülükle bağlantılı olarak devlet kontrolündeki sanayinin gelişmesini gözlemlemek ilginç olacaktır. Kapitalist üretim sistemi içinde gerçek planlı bir ekonominin işleyip işlemeyeceği sorusu sorulabilir. Sanayileşmek için planın çapı ister istemez sınırlı da olsa, sonuçları sadece Türkiye'de değil, bütün Yakın Doğu'da geniş yankılar yaratmaktan kurtulamaz. Türkiye ekonomik açıdan modern bir devlet oluyor. Temel yapıları kökten değişiyor. Bununla aynı zamanda ihtilalci nitelikli bir değişiklik de -entelektüel ve ruhsal bir değişme de- kademeli olarak yürüyor. Bunlar sadece başlangıçtır."

Howard ve Duverger'nin Kemalizmin örnek olma yeteneği üzerindeki bilimsel değerlendirmeleri, bu modelle Kemalistlerin kendilerine yakıştırdıkları öncülüğün bir özenti olmadığını kanıtlıyor. 1920'lerin sonlarında Türkiye'de Gazi, *"Türkiye'nin müceddidi ve Şarkın pişvası"* diye adlandırılıyordu. Yani, Türkiye'nin yenileştiricisi ve Doğu'nun önde olanı -kendisine uyulanı (imam gibi)- örnek olanı... *"Batı ile Doğu arasındaki köprü"* ve *"Ankara'dan fışkıran ve giderek Doğu'ya yayılmaya başlayan ışık"* benzetmeleri de bunu tamamlar. Kemalistlerin devrimlerini İslam ülkelerine ihraç etmek gibi bir çabaları olduğuna biz inanmıyoruz, ama örnek olmanın kabul edilme şansını artırmak niyetiyle *"İslam ülkelerinde reformlarını İslâmın içinde yapılmış reformlar gibi sunmaya özen göstermişe benzemektedirler"* yargısını ileri süren var. Atatürk'ün yaşamı sırasında Kemalist tezini kendi toplumuna benimsetmek için ortaya çıkmış pek çok düşünür olduğu gibi, İkinci Dünya Savaşını izleyen İslam toplumlarının bağımsızlık savaşları sırasında *"Ortak bilinçte kök salmış olan yurtsever, kahraman M. Kemal imajından hareketle vatan, bağımsızlık savaşı, ulusal egemenlik gibi temaların Türk örneği sayesinde zihinlere yerleşmiş olmasından"* yararlanmayı deneyenler çıkmıştır. Bu eylemlerin liderlerinin ağızlarından (Burgiba,

Ferhat Abbas, Cinnah, Necip, Nasır, Bumedyen gibi...) Atatürk'ün adı oldukça sık duyulmuştur.

Toplumların her birinin özgün koşulları sebebiyle bu örneğin aynen benimsenmesi ya da uygulaması zaten söz konusu olamazdı. Türkiye'nin Kemalizme ve oradan çoğulcu demokrasiye erişmesi diğerlerinde eksik olan, yüz yılı aşan kesintisiz bir sürecin sonucudur. Dinine bakmadan bütün insanların eşitliği, halkın yönetime katılması ve kontrolü, dini siyasi gücün üstüne çıkarmamak, ne olursa olsun çağdaşlaşmaktan vazgeçmemek, bakışı ileriye yöneltmek anlayışları, Tanzimatçılar kuşağından (1830-1860) sonra gelen ve Osmanlı toplumunun düşünce hayatında egemen olan Yeni Osmanlılar (1860-1890) ve Jön Türk (1890-1920) kuşaklarında da birbirini tamamlayarak devam etmiştir. Kemalist kuşak (1920-1950) bu eğilimlerin tamamlayıcısı olmuş ve son damgayı vurmuştur. Bu devamlılık nedeniyledir ki Türk toplumunda diğerlerindekilerin aksine İslamcı hareket köktendinci nitelik taşımamıştır. Günümüzde Türkiye'deki köktendinci eğilimler ithal ve özentidir. Bu pek özgün çizgisine rağmen 1820'lerde başlayan Türk çağdaşlaşmasını İslam dünyasının dışında düşünmek mümkün değildir.

1919-1938 arasındaki dönemiyle bu çağdaşlaşma kendisinden öncekileri çok aşmış ve yukarıda bahsettiğimiz gibi doktriner bir nitelik kazanmaya da çabalamıştır. Tanzimat'la başlayan kendi evrimini sonuca bağlarken, aynı deneyimi yaşamamış ve çizgiyi izlememiş, bağımsızlık anlayışı ve Batı dünyası ile ilişkileri farklı İslam toplumları için doğaldır ki farklı bir anlam taşıyacaktı. Heyeti Temsiliye'nin ve TBMM'nin toplantılarında alınacak bazı kararlara İslam dünyasından gelecek tepkilerin peşinen sözkonusu edilmesi, bu farkın bilindiğini kanıtlar. Hem emperyalist sayılmamak, hem de taşıyamayacağı bir sorumluluğu yüklenmemek için, aynı zamanda da değişik -bazısı bağımsızlığını Türkün eliyle, kimisi de Türkten kurtulmaktan uman- İslâmi görüşlerin hepsini tatmin edemeyeceklerini bildiklerinden,

Kemalistler ayrıntılardan kaçınmış, modellerini çağdaşlaşmanın genel bir örneği olarak sunmaktan ileri gitmemişlerdir. Buna tam anlamıyla İslamda bir silkelenme, kapsamlı bir özeleştiri demek olasıdır.

Batılı değerlendirmecilerden birçoğu olayı Hıristiyanlığın 16. yüzyıldaki, bireyin dini anlamasını sağlayan *Reform* hareketine benzetmektedir. 1920'de hepsi de esir hale gelmekle tarihinin en aşağı noktasına inen İslam dünyasında bir yeniden doğuşun dinamizmi Kemalizm'in zaferiyle başlamıştır. Arap Nahda'sı (Yeniden Doğuşu) himayeciye teslim olmakla böyle bir ufuk açamamıştır. Aksine, gelecek 25 yılını bağımsızlık için yeniden mücadele vermekle geçirmiştir. Kemalist devrimlerin uygulamaya konduğu bu dönem boyunca Arapların, bir bağımsız toplumun görüş açıklığıyla çağdaşlaşmak için himayecinin özelliklerini benimsemesi pek kolay değildi. Kemalizmin İslam dünyasınca bir bütün olarak değil de, bağımsızlık ve özgürlük yönüyle benimsenmesi, buna karşılık dinle ilgili yanının dikkate alınmaması bu yüzdendir. Özgürlükten önce İslam sloganına bağlanılması da. Tabii ki bunun sonucu çağdaşlaşmanın benimsenmemesi olmaktadır. Kemalizm'de sorun İslâmı red etmek olmadığı halde bu yaklaşımla dışarıdakilerin o noktaya takılması kaçınılmaz oluyor. Denison Ross 1938'de İslam toplumları içinde değişik formül öneren Türkiye örneğini ele alarak bütün İslâma bazı sorular yöneltmiştir ki bugün de geçerlidir. Bunda Doğu ile Batı arasındaki 14 yüzyıllık ilişkilerin bir özetini bulmak mümkün[8]:

"Batı ile Doğu'nun durumlarını üniversite eğitimine benzeterek açıklayabiliriz: Her ikisi de giriş sınavını kazandılar. Hatta fikirsel düzeyde Doğu daha da parlak bir öğrenciydi. Ancak İslam başarılı bir başlangıçtan sonra koleji terk etti. Batı ise orta çağdaki çabalarla ilk iki yıllık eğitimi ve Rönesans'la lisansını kazandı... Kanımca İslâmın kusuru her türlü ilerlemeye tarihinin erken bir döneminde dur demiş olmasıdır. Peygamber'in talim ettiği şekliyle sade ve güzel bir inanç-

tı. Ancak din alimlerinin birbiri üzerine ekledikleri skolastisizm ve taassuptan doğan yamalarla kendisini toparlamasına asla izin verilmedi. Tahminen 10. yüzyılda içtihad kapısı kapandıktan sonra durağanlık başladı ve ileri gidilemediği gibi o zamandan beri geriye de pek az bakıldı. İslam muhakkak ki ortadan kalkacak değildir. Ancak acaba yandaşları, devletlerini dini kontrolden sıyırmış olan uluslarla (Yani Avrupalılarla) eşit şartlarda temasa geçebilecekleri şekilde değiştirilebilir mi? İslam hala Türklerin dinidir ve cumhuriyetin kesin önlemleri sonucunda dinin kurucusunun temel ilkelerinden vazgeçmeden, Hıristiyan dünyasında olduğu gibi, en sonunda çağdaş eğitimi ve çağdaş kurumları kabul edecek bir İslâmın çıkıp çıkmayacağını kim bilebilir?"

Üzerinden 60 yıl geçtiği halde İslam dünyasının hâlâ kesin yanıtlayamadığı bir soru.

İslâmın kendisinden önceki uygarlıklardan öğrendiklerine kattıklarıyla Hıristiyan uygarlığını aştığını, karanlıkta kalan Avrupa'nın İslamdan öğrendiklerine *Rönesans* ve *Reform* özeleştirisiyle yeni bir boyut katarak, dünyada üstünlüğünü sağlayan atılımı gerçekleştirdiğini herkes kabul ediyor. İslam ise üstünlüğüne güvenerek Batı'dan öğreneceği bir şey olmadığı inancıyla içine kapandığından kendini yenilemeyi ihmal etti. Bir zamanlar dünyanın merkezinde otururken şimdi çevreye düştüğünü, uydu haline geldiğini pek geç fark etti. İlk dönemindeki dışa açıklığını unutması, Avrupa'nın başkasından ders almaktan korkmadığı için yükseldiğini anlamak istemesinin sonucunda, İslam dünyası 1920'deki en aşağı noktasına inmiştir. Kemalizmin rolü, o inişi durduramamış hatta belki de sebep olmuş yöntemlerden radikal bir şekilde ayrılmak suretiyle, İman/Akıl dengesinde ikincinin sıfıra inmiş payını olabildiğince artırarak yükselmeyi başlatmak, uyumakta olan İslam dünyasına bir çıkış yolu göstermek oldu. Böylelikle 18. yüzyıl başında ilk adımı atılan, Tanzimat'la yönünü bulan çağdaşlaşma akımı geri dönülemeyecek şe-

kilde rayına oturmuş olmaktaydı. Çoğulculuğa açık bıraktığı yapısıyla geleceğe ipotek koyan bir nitelik de taşımıyordu. Belki tek sınırlandırıcılığı, 1920'ye dönmeyi engelleyici ilkelerindedir... Ne gariptir ki, günümüzdeki tartışmalarda bazı kesimlerin hâlâ daha 1920'lerdeki gerekçeleri öne sürdüklerini görüyoruz.

Atatürk ulusçuluğunun özellikleri bu geleceğe açıklığı pekiştirir. Atatürk'te ırkçı ayrımcılığın tam tersine, bütün insanları köken ve inanç farklılıklarına aldırmadan bir bütünün eşit parçaları saymak anlayışı vardır. Bu davranışıyla Tanzimat'ın Osmanlı Milleti (İttihadı Anasır) anlayışını geliştirmiş olmaktadır. İslamcı kesimlerden buna yükselen itirazları tutarlı saymak mümkün değildir. Aynı ayrımı kendileri yaparken başkalarını milliyetçi diye yeren Arap örneği ortada durdukça bu tutarsızlık aşılamayacaktır. Atatürk için başka bir alternatif başka bir yol tutmak olasılığı var mıydı?..

1919-1938 arasında dünyada egemen üç eğilim bulunuyordu: *Faşist/Nazi* grubunun ırkçı ulusçuluğu, *Sosyalistlerin* emekçi evrenselliği, *Liberallerin* sömürgecilikle damgalı ulusçulukları. Atatürk bunların üçünü de reddediyordu. İslâmı bütünleştirebilecek bir gücü de olmadığından -esasen onlarda da böyle bir irade bulunmadığından- kendi sınırları içinde bir çözüm getirmek zorundaydı. Böylece azınlık anlayışını kaldıran, insan olmanın eşitliğinden başka gerekçesi bulunmayan bir ilkeyi geleceğin dünyasına bir küçük örnek olarak sundu.

Tarihinin en kanlı savaşından çıkmış ve daha da kanlısının hazırlığı içinde bulunan dünyamızda bu yaklaşımın yeterince anlaşılabilmesi zordu. Nitekim Atatürkçü politikaların yankısı hep *"ısrarlı barışçılığı"* şeklinde belirmiş, ulusçuluk yaptığı halde kültürel alan dışında neden yayılmacı hedefler koymadığı (özellikle Pantürkçü) bir türlü anlaşılamamıştır. Bu şaşkınlığa en çok Emil Ludwig'de rastlarız. 1930'daki konuşmalarında *"Batı'yı ve bütün Avrupa ırklarını sevmediği halde ona yöneldiğini ve Avrupa'dan en kötü ithalat olarak ulusçuluğu aldığını* belirttikten

sonra ***bunun tutarsızlık olup olmadığını*** sorar. Atatürk *"Hayır asla"* der. *"Çağdaş bilim evrenseldir"* ve sonra Türklerin tarihsel ve kültürel kökenlerinin araştırılmasının doğal olduğunu, bunun insanlık içinde ayrımcılık yapılmasını önleyici amaç taşıdığını anlatmaya çalışır. Eşitliği vurgulamanın aracıdır.

Atatürk; Avrupalısıyla, Asyalısıyla, Afrikalısıyla, Müslümanıyla, Hıristiyanıyla, bütün insanlığı sadece insan olmakta bütünleştirecek bir çağdaşlığın savunucusuydu. Çağdaşlaşma düzeyi dışında bir farklılığı kabul etmiyordu. Şüphesiz 21. yüzyılda da bu niteliğiyle isminden bahsedilmeye devam edilecektir.

Cumhuriyet, Çağdaşlaşmanın Güvencesidir

Türk Çağdaşlaşmasının dünya ve İslam tarihindeki yerini belirlerken bunun 1938'de Atatürk'ün ölümüne kadarki dönemi üzerinde ayrıntıyla durduk. Ertesi yıl İkinci Dünya Savaşının patlamasıyla yeryüzündeki bütün siyasi, sosyal ve ekonomik dengeleri altüst eden bir dönemin başlaması doğal olarak dikkatlerin de başka yönlere yoğunlaşmasına sebep oldu. 1945'e kadar süren bir bunalımın ardından Türkiye'nin çok partili sistemi benimsemesi ve 1950'de halkının serbest oylarıyla iktidarın devredilmesi sürecini başlatması, Kemalist Devrimlerin ve cumhuriyetin hedeflerinde doruğa eriştiğinin belgesidir. Böylece ulusal egemenlik kavramı gerçek niteliğine ulaşmış oldu. Bütün İslam toplumları içinde bunu tek başarabilen toplum olmamız ve bütün güçlüklere rağmen elli yıldır yaşatabilmeniz artık geri dönülemeyecek bir noktada bulunduğumuzu kanıtlar. Eksiklerimiz ve hatalarımızın varlığı sistemin işlemediği anlamını taşımaz.

Bu noktada başlangıçtaki soruların yanıtını vermeye yönelebiliriz. *'Bunları cumhuriyet olmadan gerçekleştiremez miydik?'* Çalışmamızın başında belirttiğimiz gibi uzun süreye dayalı ve karşılaştırmalı inceleme yönteminin sağladığı veriler, diğer İslam toplumlarına da örnek olan *Türk Çağdaşlaşması*'nın

karşısındaki engelleri aşabilmesi için belli yöntem ve kurumlar gereksindiğini ortaya koydu. Gelenekleşmiş kurum ve yöntemlerden nasıl kurtulunabileceğini kestiremeyenler, sömürgecilere esir kalmak pahasına, dinsel oldukları iddiasıyla bunlara bağlılıklarını sürdürmeyi yeğlediler. Tabii büyük bir kısmı da kurulu düzenin şahıslarına sağladığı çıkarları kaybetmemek endişesiyle değişikliğe karşıydılar. Hilafet ve krallık sistemleri üzerinde ısrarları kendi tutarsızlıklarını örtmenin de bir aracı oluyordu.

İman/Akıl dengesinde bütün ağırlığı birincide bırakmanın bedeli olarak Osmanlı Devleti ve tüm İslam toplumlarının düştükleri gerilikten kurtulabilmeleri böyle bir ısrar karşısında imkansızdı. Tarihi boyunca yukarıdan yönlendirilmeye şartlanmış bu toplumları çağdaş uygarlık düzeyine eriştirebilmek için her ferdini bilinçlendirecek yöntem ve kurumlara ihtiyaç vardı. Ancak *Vatandaş* kimliğine sahip oldukları zaman yeni aşamaları gerçekleştirmek mümkündü. Tanzimat'la başlayan çağdaşlaşma adımlarının ulusal egemenlik yolunda eriştiği aşama, 1919 sonrasında kaçınılmaz olarak cumhuriyeti getirmiştir. Bunda sadece iç etkenler değil dış etkenler de rol oynadı. Halkların isteklerine karşın kralların, halifelerin ve halife adaylarının, İslam tarihinde rastlanmayan bir şekilde teslimiyetçi rolleri benimsemeleri kendi sonlarını hazırladı.

Bu noktada, cumhuriyet anlayışının neden Osmanlıyı yeniden canlandırma özlemine karşı olduğunu da açıklamakta yarar görüyoruz. Altmıştan fazla dini ve etnik gruptan oluşan Osmanlı toplumunun 21. yüzyılda var olabilmesi ancak bunların hepsinin aynı düşüncede olmasıyla mümkündü. Oysa bu hayalcilerin dışında bir tek dini ve etnik grubun böyle bir projeye sempati ile bakmayacağını bilmeyen yok. Dünyadaki güç dengelerinin böyle bir şeye izin vermeyeceğini bilmek için de falcı olmaya gerek yok. Üstelik Osmanlı denince neyin anlaşıldığı konusunda da fikir birliği yok. Osman Gazi, Fatih, Kanuni, Deli İbrahim, III. Selim, II. Abdülhamit dönemlerinin her biri Os-

manlı'dır, ama her birinin Osmanlılığının özellikleri ayrıdır. Bu da iddia sahiplerinin kafasında hiçbir tutarlı fikir bulunmadığı, sadece halktan, ulusal egemenlikten kopuk bir yönetime ulaşmak hırsının bulunduğu yolundaki düşüncemizi pekiştiriyor. Demokrasi içinde karşıt ve tutarsız fikirlerin de varlığı sistemin doğal bir niteliğidir. Bunlar eylemci ve demokrasiyi yıkmaya yönelik olmadıkça, insan haklarını dışlamaya yönelmedikçe, fikir tartışması düzeyinde hoşgörüden yararlanabilirler.

Türk toplumunun tarihsel özelliği çerçevesinde, bütün çağdaşlaşma girişimlerini etkisiz bırakmak için hedef alınan ilkenin laiklik olması rastlantı değildir. Aktardığımız 75 yıl öncesinin tartışmaları, çağdaşlaşmamızın frenlenmesi yolunda en çok kullanılan aracın dinsel öğeler olduğunu gösteriyordu. Türk toplumunu geri götürmek isteyenler için en kestirme yol oradan geçer. Çağdaşlaşmayı aksatmamanın en büyük güvencesi cumhuriyet olduğundan bir diğer saldırı yoğunluğu da ona yönelik oluyor. Bunu yaparken eleştirecek hatalar, eksikler bulmak tabii ki zor değildir, ancak bunlar cumhuriyetin varlık nedenini geçersiz kılacak şeyler sayılamaz. Demokrasimizi yaşatmak ve tam işler hale getirmek için mutlaka daha fazla çalışmamız ve dikkatli, bilinçli olmamız gereklidir. Çünkü şimdi de demokrasiyi hedef alanlar çıkıyor.

Cumhuriyetimiz 75. yılını aşmışken Atatürk'ün 1930'larda söylediği sözleri tekrarlayarak, vardığımız çağdaşlık düzeyinin ve 21. yüzyıldaki hedeflerimizin güvencesinin yine cumhuriyet olduğunu bir kere daha ortaya koymaya çalışacağız.

Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır

Notlar:

TI 09.08.1938, "A Nation Reborn"
G. Britain and the East, 13.05.1937, s. 694 "Turkey's Westernizing Movement", Vice Admiral C. V. Usborne.
NE and India, 07.03.1929, s. 292 "Turkey's Problem"
Hans Kohn, "The Europeanization of the Orient", Political Science Quarterly (Columbia Un.), Haziran 1937, s. 259-269
OR, 13.02.1925
TI 17.05.1935, "Kemalism in Turkey"
Harry Howard, "Turkey goes Industrial", Current History, Ekim 1936, s. 99 vs.
D. Ross, "The Westernization of Turkey", Great Britain and the East, 17.03.1938, s. 294

'Çağdaşlaşmak için Cumhuriyet şart değildir' diyerek Osmanlı'dan ve düzeninden vazgeçmeden de çağdaşlaşılabileceği iddiasında olanlar var.

Unuturlar ki,
Osmanlı olmak, üç kıtaya yayılmış altmıştan fazla etnik ve dinî cemaati yeniden bir araya toplamayı gerektirir. Oysa günümüzde buna razı olacak bir tekini bulmazlar.

Asıl sorun, son ikiyüz yılda itile itile Anadolu'ya sıkıştırılmış farklı bölgelerin insanlarını aynı hamurda yoğururken çağdaşlaşmayı gerçekleştirmekti.

Üç yüzyıl dünyaya örnek olan Osmanlı sisteminin bozulduğunu fark edince iki yüzyıl boyunca onu değiştirmeden düzeltmeye çabaladı. Başaramayınca da önünde yükselen Batı örneğiyle yarı yarıya kaynaştırarak (Tanzimat) geriliğini aşmayı denedi. Yine yetmedi ve o deneyim sırasında son nefesini verdi. Yeni bir başlangıç şarttı... Eskinin ikilemlerini yinelemeyen bir başlangıç. Atatürk bu adımı attı.